008
C54

Pierre Chaunu

civilizaţia europei în secolul luminilor

Volumul I

Traducere şi cuvînt înainte de
IRINA MAVRODIN

315.683

PIERRE CHAUNU,
La civilisation de l'Europe des Lumières
© B. Arthaud, Paris 1971.

Toate drepturile
asupra prezentei ediţii în limba română
sînt rezervate Editurii Meridiane

EDITURA MERIDIANE
BUCUREŞTI, 1986

008(4) "18"

Pe copertă :

J. DE LAJOUE
„Cabinetul de fizică"
al domnului Bonnier de la Mosson
Colecția Sir Alfred Beit
Irlanda

CUVÎNT ÎNAINTE

„Cred în libertate, în respectul față de viață din însăși clipa cînd este dată în pîntecele mamei, purtînd în sine ceea ce va fi în timp și dincolo de timp, cred că civilizația din care ne tragem mai are încă de adus lumii ceva. [...] Cobor din țărani ce au trudit veacuri în șir spre a face să rodească ovăzul și castanii, grîul și vița de vie. [...] Îmi iubesc familia și iubesc această țară și, prin mijlocirea patriei mele, toate celelalte patrii ale oamenilor. Universalismul meu este țărănesc, precis și concret." [1]

Regăsim în această profesiune de credință principalele „teme" ale cercetării și meditației din monumentala operă de referință *La Civilisation de l'Europe des Lumières* de Pierre Chaunu : afirmarea valorii vieții umane în sine, ca primă sursă de progres, încrederea în destinul civilizației europene și în dialogul ei permanent cu celelalte civilizații, memoria trecutului integrată unui prezent trăit mereu ca viitor al acelui trecut, dar și ca trecut al unui viitor previzibil și controlabil de rațiunea umană, patriotismul ardent ca deschidere către alte patriotisme. Și, de asemenea, un mod profund și susținut, devenit însăși metodă de investi-

[1] Pierre Chaunu, *Ce que je crois*, Paris, Grasset, 1982, p. 15.

gare, de a se solidariza cu munca mulțimilor „tăcute", a celor care abia acum încep să vorbească, datorită istoriei cantitative, sau seriale.

Pierre Chaunu este unul din întemeietorii acesteia, poate cel mai important. Lucrul cel mai remarcabil și probabil și cel mai caracteristic în cazul lui este tocmai ceea ce el numește „universalismul" său „țărănesc, precis și concret". Situîndu-se la confluența mai multor discipline, cunoscînd și manipulînd din perspectiva istoricului datele cele mai recente ale științelor exacte, mai cu seamă ale biologiei, fizicii și astronomiei, în care aproape am putea spune că s-a specializat, numărînd, inventariind, măsurînd, folosind toate armele statisticii, Pierre Chaunu știe totodată să-și depășească rezultatele „precise", „concrete", prin interpretări de mare anvergură, ce le deschid către un „universalism" spațial și temporal, care este și unul al cunoașterii.

Sprijinindu-se pe fapte pozitive, țîșnesc ipotezele cele mai pasionante și mai incredibile pentru o istorie tradițională, lipsită de noile mijloace ale istoriei cantitative. Una dintre ele, dovedită a fi exactă prin îndelungi cercetări ale actelor civile (nașteri, căsătorii, decese, testamente etc.) și prin metodele statisticii, stă la baza întregii cărți, constituindu-se în premisă, sistematic, cartezian susținută : schimbarea de structură care duce la configurarea unui Secol al Luminilor se produce ca urmare a unei mutații ce are loc în cîteva țări din vestul Europei — în Anglia, în primul rînd — la nivel demografic. După cum spune Pierre Chaunu, în chip cum nu se poate mai expresiv, secolul al XVIII-lea „inventează oameni" înainte de a inventa orice altceva. Sporul de populație — demonstrat de o istorie demografică pe cale de a se constitui — înseamnă o speranță de viață mai lungă, prin cultivarea unor noi deprinderi de igienă, meticulos dovedite, pe bază de documente, de către istoric, dar și mai mulți copii, o mortalitate infantilă mai mică,

incitînd societatea să investească mai mult în educație. „Copilul educat", alfabetizat, în primul rînd, ne apare în comentariul, nu o dată, poetic, al lui Chaunu, drept o adevărată efigie a Secolului Luminilor. Poetic și totodată științific („universalist" și totodată „concret"), textul lui Chaunu ne obligă să construim și să înțelegem istoria pornită și de la măruntul fapt de viață cotidian, care, însumat, poate ajunge să joace rolul unui „multiplicator" de progres : de la programul zilei unui copil, de exemplu. O altă efigie, nu mai puțin anonimă : meșteșugarul care își cunoaște în chip desăvîrșit meseria tocmai pentru că știe să citească, fapt ce îi conferă șansa unui plus de competență. Copilul, meșteșugarul, amîndoi „educați" — iată noii eroi ai Secolului Luminilor pe care ni-i propune Chaunu alături de Voltaire și de Newton, sau de Bach, reprezentant sublim al unei arte atît de profund asimilată, în anumite regiuni geografice, de comunități nespecializate, începînd cu familiile cele mai modeste, încît devine un mijloc și o dovadă de progres.

Viziunea „universalistă" a lui Chaunu integrează conceptului de civilizație și pe cel de cultură. Literatura, muzica, pictura, arhitectura, sculptura își găsesc astfel, ca elemente de civilizație, o funcție utilitar socială. Ele sînt totodată moduri de a exprima structurile profunde ale secolului prin configurații izomorfe, adică prin stil(uri). Evantaiul domeniilor explorate — începînd cu cel al climatului pe lungă durată și cu cel al numărului de nou-născuți și de morți și terminînd cu cel al muzicii — cunoaște astfel o uimitoare și magnifică deschidere. Îmi dau seama că utilizez din nou acest cuvînt : da, cartea lui Chaunu este importantă și printr-o știință a deschiderii care face din ea mult mai mult decît un tratat de civilizație : un manual de etică — o etică a muncii — bun spre a fi utilizat în epoca noastră.

Prezentul se deschide spre trecut, asumîndu-l, trecutul spre prezent, modelîndu-l, dar și lăsîndu-se modificat de el. Pe măsură ce ne incită prin originalele sale idei, *Civilizația Europei în Secolul Luminilor* ne apare tot mai mult ca o carte scrisă despre prezent, un prezent pregătit, determinat de mutațiile demografice, sociale, politice, economice dintr-un Secol al Luminilor văzut ca inseparabil, pe de altă parte, de secolul al XVII-lea și al XIX-lea.

„Om al memoriei, ca toți istoricii, sînt totodată pasionat de prezent. Încă foarte de tînăr, am pornit în căutarea trecutului din care sîntem făcuți, tocmai pentru a încerca să-l înțeleg și pentru a încerca să ghicesc adevărul. Aș vrea să fi scris eu această frază. A scris-o Bergson, dar mi-o însușesc : «Durata este progresiunea continuă a trecutului care se hrănește din viitor și care se umflă pe măsură ce înaintează. Dat fiind că trecutul sporește neîncetat, el se și păstrează la nesfîrșit». Memoria mă fascinează, ea este pentru mine un bun prețios, o pavăză fragilă împotriva morții. Sînt istoric tocmai pentru că am această concepție bergsoniană asupra duratei.[1]" Deținem, prin această mărturisire, o cheie de aur. Chaunu încearcă să strămute istoria din timpul abstract al orologiilor, în durata concret trăită, alimentînd-o totodată cu masa enormă a faptelor statistice. Această tentativă se vede confruntată cu o serie de tensiuni și de contraste ce fac din cartea lui Chaunu și un mare poem didactic.

Este unul din acele cazuri ce ne obligă să ne întrebăm dacă, în timp ce citește *Civilizația Europei în Secolul Luminilor*, „profanul" nu cumva își oferă, pe alte căi, o plăcere și foloase cu nimic mai prejos de cele gustate de „specialist".

IRINA MAVRODIN

[1] *Ibidem*, pp. 14—15.

AVERTISMENTUL EDITORULUI FRANCEZ

Această lucrare reprezintă al unsprezecelea volum din colecția „Les grandes civilisations", colecție care răspunde unei noi nevoi : dorinței de o lectură agreabilă, necesității unei sinteze și a unor largi vederi de ansamblu li se alătură, de acum înainte, în cazul tuturor cititorilor, gustul preciziei, exigența unui contact direct cu documentele și monumentele, nevoia, de asemenea, unui ghid care să-i obișnuiască cu analiza și să-i orienteze către cercetări mai specializate. Ne-am străduit deci să rezolvăm această problemă adresîndu-ne unor specialiști care, dat fiind talentul lor scriitoricesc, ampla lor cultură, o practică profesională îndelungată, puteau să ducă la bun sfîrșit o treabă atît de complexă. Ne-am gîndit să reunim în volumele acestei colecții ceea ce de obicei se află dispersat în felurite lucrări : eseuri, biografii, atlase istorice, albume de fotografii, repertorii și dicționare etc. Nu putea fi vorba, bineînțeles, de o sumă, de o simplă adunare, ci de o alegere care să-i îngăduie cititorului, călăuzit de profesorul care este directorul colecției, să ia contact cu documentele de tot felul de la care autorul a pornit cînd și-a elaborat sinteza, adică să ia contact cu esențialul, cu viața și sufletul cărții și al civilizației studiate.

Ilustrațiile, alcătuite din 239 fotografii în alb și negru și 8 planșe în culori, sînt grupate pe seturi corespunzînd temelor principale ale textului, fiecare set (ca, de altminteri, fiecare hartă, plan sau grafic) fiind întovărășit de scurte comentarii care pun în lumină interesul lor documentar [1]. *Inserate în text, 53 de hărți, planuri și grafice îi îngăduie cititorului să situeze evenimentele sau locurile în contextul lor geografic.*

Civilizația Europei Clasice *ajungea deja la ceea ce istoricii numesc „prestatistica".* Europa în Secolul Luminilor, a fortiori, *trece de la „prestatistică" la „protostatistică". Am recurs deci și mai mult la grafice. Autorul a utilizat, ca și în volumul precedent, mai ales canavalele semi-logaritmice care ocupă loc puțin și permit o viziune sinoptică mai comprehensivă, scoțînd în relief esențialul (ritmurile de creștere) și ușurînd comparațiile, la toate nivelurile, între faptele cele mai diferite.*

Pe de altă parte, după o lungă introducere: „Pentru a înțelege Secolul Luminilor", propunînd un model explicativ care oferă un util fir al Ariadnei, ansamblul textului este distribuit în trei părți:

Trei capitole alcătuiesc prima parte, consacrată unui cadru de viață care unește prezentul cu trecutul și cu viitorul, în ceea ce privește continuitatea și inovația: spațiul marii Europe basculînd către est și dilatat într-o Europă fără de limite, dimensiunea omului, adică rezultatele noii demografii istorice, iar în vîrful piramidei sociale, Statul modificator al lucrurilor și al ființelor.

[1] În ediția românească, tipărită în două volume, materialul ilustrativ, reprodus în întregime în alb-negru (247), este dispus în colițe în cadrul fiecărui volum, iar hărțile, planurile și graficele sînt plasate în text, ca în ediția originală. Scurtele comentarii sînt reunite în *Lista de ilustrații* din finalul volumelor (N. r.).

Două capitole sînt consacrate punerii în mișcare a gîndirii, reprezentînd evoluția „endogenă" a unei „metastructuri" care apare la capătul „aventurii spirituale" a secolului al XVII-lea: lărgirea domeniului cunoașterii, aprehendată prin multiplicarea cunoștințelor, relația cu Dumnezeu.

Trei capitole urmăresc întoarcerea gîndirii pragmatice a Secolului Luminilor asupra economiei, „Economie, viață materială, începutul creșterii", asupra unui cadru de viață și de frumusețe, „Estetica Secolului Luminilor, sfîrșitul barocului, dominația muzicii", „Estetica Secolului Luminilor, culoarea, formele, decorul vieții".

Un index documentar așezat la sfîrșitul volumului îi îngăduie cititorului să consulte textul cu privire la cutare sau cutare chestiune anume, dar și, inovație importantă, oferă precizări și explicații complementare cu privire la numeroase personaje, noțiuni, instituții, locuri evocate în text și în cronologie sau figurînd în ilustrații (trimiterea la articolele complementare ale dicționarului este semnalată în text printr-un asterisc).

El este completat de un tabel cronologic, ale cărui coloane pun în lumină concordanțele dintre diferitele evenimente și faptele de civilizație din Europa și cele din restul lumii. Această cronologie se referă la o perioadă situată între 1675 (ca dată rotundă) și 1783.

În sfîrșit, o bibliografie orientativă le îngăduie cititorilor — studenți sau aparținînd altor categorii — să aprofundeze studiul cutărei sau cutărei chestiuni.

PREFAȚA EDIȚIEI FRANCEZE

Noua carte a lui Pierre Chaunu se inserează, în colecția noastră, între cea pe care el a scris-o despre Europa Clasică *și prima dintre cele două lucrări pe care Albert Soboul le consacră Revoluției franceze. Astfel, celor două mari versante culturale care încadrează izbucnirea revoluționară din 1789 le este rezervat un tratament egal.* Europa Clasică *rămăsese centrată asupra secolului al XVII-lea, iar primul tom apărut din* Revoluția franceză *studiază cauzele profunde ale crizei Vechiului Regim francez. S-a vădit însă că civilizației Europei Secolului Luminilor trebuia să i se acorde locul pe care îl merita și pe care succesiunea cărților precedente părea a i-l contesta pe nedrept. Pierre Chaunu a acceptat să umple această lacună, cu entuziasmul și talentul de istoric ce-i sînt proprii. Să-i mulțumim din toată inima. Citindu-i paginile strălucite, și cuprins fiind de un fel de mișcare lăuntrică, începi să meditezi asupra unei civilizații, a unei epoci pe care le simțim în fond atît de aproape de noi, nu numai în timp — mai puțin de două secole ne despart de moartea lui Voltaire —, ci și în ceea ce privește spiritul și tendințele sale cele mai adînci.*

Ultimele aporturi la cercetarea istorică lărgesc și înnoiesc viziunea noastră despre această Europă a Secolului Luminilor care a încercat, în chip generos, să înlăture, cel puțin în parte, obscuritatea în care ignoranța și prejudecățile continuau să mențină biata umanitate. Datorită datelor în cifre, adunate și confruntate cu răbdare, spațiul și oamenii acestui uimitor secol al XVIII-lea ne apar cu trăsăturile lor fundamentale, fie că e vorba de marile întinderi maritime și terestre ale imperiilor sau de opoziția dintre densa populare a Europei „creierelor" și vastele zone periferice, încă înțepenite în atitudinea lor arhaică de odinioară. Dimensiunile omului se modifică rapid, într-un secol și ceva populația europeană este de două ori mai mare, iar recentele aporturi ale demografiei istorice, care știe acum să utilizeze anchetele, recensămintele și inventarierile parțiale și naționale, sînt aici situate la locul cuvenit. Odată cu victoria asupra morții, pe care încep să o repurteze țările cele mai evoluate și cele mai bogate, odată cu prelungirea vieții omenești și cu reducerea mortalității infantile, psihologiile și perspectivele se modifică, indivizii și familiile acordă o importanță tot mai mare educației, iar tratatele ce-i sînt consacrate se înmulțesc, aflîndu-și încununarea în Émile *de J.-J. Rousseau. Această „scădere treptată a curbei morților" nu trebuie totuși să mascheze inegalitatea în fața morții care continuă să subziste din plin între țări și între clase sociale.*

Strălucirea Secolului Luminilor se datorează, neîndoielnic, drumului nou pe care-l străbate acum gîndirea. Ea nu mai caută, ca altădată, să stabilească principiile generale, formele și

structurile din care, prin deducție, s-ar putea desprinde succesiunea fenomenelor. Ea își propune drept regulă să pornească de la fapte, observate și catalogate cu grijă, pentru a ajunge la principii și la legi. Astfel este larg deschis drumul științei, iar spiritul sistemic trebuie să bată în retragere pretutindeni, în Anglia, în Franța și aiurea. De aceea, în ceea ce mă privește, sînt mai puțin sever decît P. Chaunu cu privire la erorile și naivitățile ce pot fi descoperite în scrierile entuziaste ale filozofilor Secolului Luminilor. Oare există zori fără de pată? Pare a fi venit atunci momentul de a-i smulge naturii taina ei. Evitînd orice dogmatism, orice sistem, cercetarea științifică își ia avînt. Astfel încît regulile de metodă proprii științelor umane sfîrșesc prin a se afirma. Istoria, așa cum o concepe și o scrie Voltaire, are o înfățișare modernă, preocupîndu-se de detaliul sociologic, de observația tehnică și concretă. Istoria bătăliilor și a tratatelor nu mai este suverană. Reflecția politică se impune fiecăruia, devine preocuparea majoră.

Credința în rațiune subzistă. Dar aceasta declară sus și tare că trebuie ea însăși să se încline în fața faptelor. Enciclopedia *s-a născut din această nouă aviditate pentru toate cunoștințele. Și, desigur, științele fizice și mai ales biologice sînt încă abia la început. Impulsul este totuși dat și mișcarea nu se va mai opri.*

Nici o îndoială că Diderot și enciclopediștii ar fi subscris, dacă situația științelor ar fi fost în vremea lor mai avansată, la reflecțiile profunde din cele două noi cărți pe care doi celebri biologi le-au publicat una după alta, cea a lui François Jacob, Logica a ceea ce este viu.

O istorie a eredității, *și cea a lui Jacques Monod,* Hazardul și necesitatea. Eseu asupra filozofiei naturale a biologiei moderne. *Diderot și prietenii săi gîndeau deja că venise momentul să descopere secretul ascuns al naturii; în realitate, o îndelungată și răbdătoare muncă mai era încă necesară pentru ca acest secret să înceapă a fi pătruns. Totuși, ei au fost primii care au declarat sus și tare că refuză să înalțe la rangul de dogmă primul concept ce se impunea judecății lor, și, cu mijloacele științifice de care dispuneau, s-au sprijinit numai pe fenomene, lăsînd conceptele să se formeze în contact cu ele. Nu deci întîmplător cartea lui François Jacob reproduce, pe pagina de gardă, celebra cugetare a lui Diderot: „Vedeți acest ou? Cu el răstorni toate școlile de teologie și toate templele pămîntului".*

***Poziția** filozofilor din Secolul Luminilor nu este cea a savantului de astăzi care, evocînd „sentimentul de teamă, dacă nu chiar de ură, și, în orice caz, de alienare, pe care îl încearcă atîția oameni de astăzi cu privire la cultura științifică", exclamă: „Refuzul se adresează mesajului esențial al științei. Este teama de sacrilegiu, de atentatul la valori. Teamă pe deplin justificată. Căci este foarte adevărat că știința atentează la valori. Nu direct, de vreme ce ea nu le judecă și* trebuie *să le ignore, ci ruinînd toate ontogeniile mitice sau filozofice pe care tradiția animistă, de la aborigenii australieni și pînă la dialecticienii materialiști, își întemeia valorile, morala, îndatoririle, drepturile, interdicțiile" (Jacques Monod, p. 187). Astfel, etica cunoașterii, ce pare a fi, odată înțeleasă și acceptată, singura susceptibilă de a*

călăuzi evoluția lumii, s-a născut, în ultimă instanță, din aceste îndelungi strădanii depuse în secolul al XVIII-lea de către pionierii științei moderne care, înfruntînd tot felul de primejdii și de suferințe, au știut să distrugă falsele eșafodaje ce închideau calea către cunoaștere.

Trebuie să recitim uimitoarele pagini ale Visului lui d'Alembert pentru a înțelege cum oamenii Secolului Luminilor, în zorii unei mișcări științifice ce urma să iasă atoatevictorioasă, presimțeau deja, printr-un fel de grandioasă intuiție, teoriile evoluției. „Cine știe, scrie Diderot, în ce moment al succesiunii acestor generații animale ne aflăm noi? Cine știe dacă acest biped deformat, care nu atinge nici măcar patru picioare în înălțime, numit încă în vecinătatea polului «om» și care și-ar pierde curînd acest nume dacă s-ar deforma ceva mai mult, nu este imaginea unei specii tranzitorii? Cine știe dacă nu astfel stau lucrurile cu toate speciile animale? [...] Lăsați să treacă rasa prezentă a animalelor ce subzistă astăzi; lăsați să acționeze marele sediment inert al cîtorva milioane de secole. Poate că trebuie, spre a înnoi speciile, de două ori mai mult timp decît îi este acordat duratei lor. Așteptați, și nu vă grăbiți să vă pronunțați asupra uriașei lucrări a naturii."

Dar mai este și un alt domeniu, capital, de asemenea, care ne apropie, atît prin inteligență, cît și prin inimă, de filozofii din secolul al XVIII-lea. E vorba de apărarea drepturilor individului, de condamnarea oricărui fanatism, de obligația unei adevărate toleranțe, și aceste revendicări, pe care le-au proclamat sus și tare,

rămîn spre meritul și întru cinstea lor supremă. Azi începi să te îndoiești că guvernanții marilor țări moderne au citit și, dacă le-au citit, că au înțeles și simțit în sufletul lor apelurile patetice la simpla echitate și la respectul dreptului și libertății pe care, mai mult de opt generații de oameni, de gînditori, mai obișnuiți cu studiul, decît cu o viață nesigură și plină de riscuri, au îndrăznit să le lanseze public, disprețuind primejdiile și înfruntîndu-le curajos. În timpul groaznicei afaceri Callas, Voltaire scria, în admirabilul său Tratat despre toleranță: „Nu putem împiedica, într-adevăr, ca Jean Callas să fie tras pe roată, dar putem să facem astfel încît judecătorii să fie urîți de toată lumea, și asta le și doresc". Și asta s-a întîmplat într-adevăr. Atunci cînd are loc revizuirea procesului celui condamnat pe nedrept și executat prin tortură, dar care va fi reabilitat, scriitorul, deși pesimist, exclamă: „Așadar, oamenii mai sînt capabili de omenie și de dreptate! [...] Eu semăn o sămînță care va da poate, într-o bună zi, o recoltă bogată". Dar, vai! recolta nu este încă pe deplin coaptă și dacă, din cele patru colțuri ale lumii, se înalță apeluri ce, din fericire, fac ecou revendicărilor voltairiene cu privire la o justiție adevărată, procese ce aduc cu cele medievale au loc neîncetat, amintindu-ne că filozofii Secolului Luminilor și lupta lor dreaptă nu trebuie uitați de îndepărtații lor moștenitori. Aceștia, în multe cazuri, au nevoie de tot atîta curaj pentru a apăra în mod eficace, în fața unor guvernanți ce nu merită numele de om, și în fața călăilor lor, imprescriptibilele drepturi ale individului de a-și exprima gîndirea, credințele, și de a se bucura de o deplină libertate.

Este uimitoare actualitatea acestui secol al XVIII-lea, ce ne obligă astfel să medităm la cele două teme esențiale ale prezentului nostru, la gîndirea științifică, pe de o parte, la respectarea drepturilor cetățeanului, pe de altă parte. În ceea ce privește primul punct, voința pe care o exprima pare realizată, mersul științei, după Enciclopedie, *a depășit obstacolele ce-i stăteau în cale, iar adevărul obiectiv este în momentul de față la mare cinste. Dar, cît privește cel de-al doilea punct, mai avem multe de făcut. E oare un motiv să deznădăjduim? Ar fi o insultă adusă curajoșilor noștri predecesori și ar fi o insultă pe care ne-am aduce-o nouă înșine. Să încercăm a obține ca toți copiii din diferitele țări ale lumii să citească cu atenție povestea adevărată a lui Callas, a lui Sirven și a cavalerului de La Barre. Istoria a fost adumbrită, de atunci, de nenumărate nedreptăți de același fel. Dar gîndirea limpede și proza luminoasă a unui Voltaire, luptînd împotriva hidrei injustiției și a intoleranței, rămîn de neimitat și, după cîte știu, nu au fost egalate pînă acum.*

RAYMOND BLOCH

MULȚUMIRILE AUTORULUI

Prefețele — am spus-o — sînt scrise pentru a exprima regrete. Cei ce nu regretă nimic sînt mai curînd nefericiți. Această Europă în Secolul Luminilor *s-a născut dintr-un regret. Între* Revoluția franceză *de Albert Soboul și* Europa Clasică, *cea care, dincolo de 1680, se mulțumește cu explorări, trebuia să sacrificăm secolul al XVIII-lea? „Prima parte a secolului al XVIII-lea valora și merita mai mult", am spus noi, exprimîndu-ne regretul, și nu numai prima, ci o întreagă perioadă ce se sprijină pe timpul forte al anilor 1680, precum moștenirea ce-și află temeiul în timpul tare al miracolului european al gîndirii dintre 1620 și 1640. Această inserție delicată aducea după sine tot felul de constrîngeri. Trebuia să excludem, între altele, ceea ce fusese deja abordat.* Europa în Secolul Luminilor *așa cum se integrează ea în această colecție nu are un timp propriu. Trebuie să se insereze, să se insinueze, pe un teren dificil, în parte ocupat. În momentul cînd căința nu mai este posibilă, remușcarea subzistă.*

Acum, sacrificiile. Din reduceri în contractări, din abandonuri în trădări, sau aproape, tentativa noastră nu mai păstrează decît o parte din ceea ce voisem să punem în ea la început.

Dar, vai ! această Europă în Secolul Luminilor, *după atîtea cărți excelente din care ne-am adăpat, nu este nici mai rea, nici mai bună decît oricare alta. Ea este rodul unei experiențe. S-a născut dintr-o reflecție asupra unei crize de civilizație. Această „lume pe care am pierdut-o", și afirmația trebuie înțeleasă la prezent, ca accelerare a mișcării, impune o reflecție asupra a ceea ce am moștenit. În epoca mașinilor care execută repede și mai bine operațiile elementare ale gîndirii, întreaga moștenire ne vine prin canalele și filtrele Secolului Luminilor. Printre prejudecățile, reculurile, parcimoniile Secolului Luminilor, în ciuda aparențelor, esențialul fusese prezervat, continuitatea, condiția progresului. Istoria se scrie totdeauna la prezent, cu fața către viitor, secolul al XVIII-lea pe care l-am propus este deci unul partizan, un secol al XVIII-lea util. Sarcină dificilă. Căutările cele mai recente, cele mai numeroase, cele mai îndrăznețe din ultimii cinci ani, se referă la secolul al XVIII-lea, cu privire la care prestatistica densă permite experiențele istoriei cantitative, numită de noi serială, în momentul cînd informatica devine prima dintre științele auxiliare ale istoriei. Ajungem aici prea devreme. A trebuit să anticipăm. Vom fi curînd depășiți. Această certitudine este și recompensa noastră.*

Numeroși sînt cei ce ne-au ajutat, prieteni cu chipuri cunoscute, și încă și mai numeroși cei pe care miracolul limbii scrise ni i-a dăruit în spațiu și timp. Dialoguri cu cei prezenți și cu cei absenți. Sînt maeștrii noștri în materie de secolul al XVIII-lea, de la Cassirer la Paul Hazard, trecînd prin Alexandre Koyré. Sînt toți cei al căror nume, și pe bună dreptate, revine adeseori : Fernand Braudel, ca întotdeauna primul printre primii, căruia i se datorează totul, Ernest Labrousse, Victor-Lucien Tapié, Emmanuel Le Roy Ladurie, marele novator, Alphonse Dupront, Roland Mousnier,

Pierre Léon, Pierre Goubert, François Crouzet, Peter Laslett, E.A. Wrigley... Este Centrul de cercetări de istorie cantitativă, acest loc al prieteniei, avîndu-l pe Pierre Gouhier în frunte, care, dimpreună cu mine, este adevăratul său întemeietor, sînt Anne și Jean-Marie Vallez, Jean-Marie Gouesse, Jean-Pierre Bardet, Hugues Neveux, Gabriel Désert... precum și studenții mai avansați împreună cu care am întreprins cercetări, am ezitat, ne-am poticnit, și, din cînd în cînd, am găsit.

Țin, de asemenea, să-mi arăt gratitudinea față de cei ce mi-au îngăduit să mă exprim : Raymond Bloch, care a făcut apel la mine și m-a susținut, Guy Beaujouan, Sylvain Contou, a cărui prietenie îmi este cu deosebire prețioasă, și cu care este plăcut și nespus de interesant să dialoghezi. El mi-a dat un ajutor eficace la realizarea indexului. Știe să anime o echipă și să o facă să lucreze cu plăcere. Îi mulțumesc în chip cu totul deosebit și lui Claire Hallouin : ea a condus, a însuflețit, a coordonat neostenit totul încă de la început, fără să se descurajeze vreodată. Țin să le mulțumesc și celor care au ajutat-o : doamnei Muriel Jeancard, domnișoarei Odile Desenfant, care au adunat ilustrațiile, au răspuns la întrebări, au căutat și au găsit. Domnului Jacques Roblin, care ne-a ghidat în alegerea pe care am făcut-o și a alcătuit macheta, cu ajutorul doamnei Yvette Maamar, îi datorăm cu toții foarte mult. Tuturor, lui Claire Hallouin, în primul rînd, trebuie să le spun, și o fac cu plăcere : mulțumesc.

Sînt merite sigure. Cît privește restul lucrării și defectele ei, răspunzător sînt, bineînțeles, numai eu. Această Europă în Secolul Luminilor, ca *și* Europa Clasică *a cărei fiică este, nu pretinde a fi obiectivă. În măsura în care a fi obiectiv înseamnă a enumera și nu a alege, a minți și a se minți pe sine. Ea este, am mai spus, rodul unei experințe și rodul timpului*

nostru. De vreme ce am pus în ea mult din mine, le mulțumesc mai întîi tuturor a lor mei. Lui Huguette, căreia îi datorez totul, și care mi-a fost alături la suferință, la bucurie și în munca mea, tuturor celor ce locuiesc cu mine în aceeași casă, soacrei mele care îmi descifrează manuscrisele ilizibile, copiilor mei, celor prezenți și celor absenți, acum și în eternitate.

Introducere

PENTRU A ÎNȚELEGE SECOLUL LUMINILOR

Există un timp propriu al Secolului Luminilor ?

Între 1680 și 1770, ba chiar 1780, pentru a ne referi la cifre rotunde, o realitate se impune, densă, cu greu delimitabilă, desigur, și totuși de necontestat : Europa Secolului Luminilor. Mai întîi, ea trebuie bine situată, în timp și în spațiu. Cu începere de la frontiera ce separă secolele al XII-lea și al XIII-lea, o mutație se produce, la nivelul vechiului spațiu mediteranean, ce basculează către nord, în creștinătatea latină. Curînd, se va numi Europa. Începînd din secolul al XVI-lea, mutațiile, în cadrul spațiului-timp Mediterana-Europa, au căpătat o dimensiune planetară. Orice efort de decupare, orice periodizare deci devine tot mai hazardată, mai dificilă, pe măsură ce coborîm pe firul timpului. Mai puțin justificată ? Desigur, nu ! Timpul apropiat este și timpul realităților omenești mai dense, mai complexe, deci mai inegale. Este, așadar, timpul suprapunerilor parțiale.

Europa Secolului Luminilor încetează să se dezvolte cînd abia dispărea Europa clasică, iar gîndirea Luminilor este pe cale să se stingă, sau să se transforme, la sfîrșitul secolului al

XVIII-lea. Ea subzistă în cadrul revoluției industriale, de care este în mare măsură responsabilă. Și nu sîntem noi oare toți, mai mult sau mai puțin, și astăzi încă, niște *Aufklärer ?* Cel puțin ieri eram încă. Din punctul de vedere voltairian al lui Sirius, structurile cele mai vizibile, cele ce rămîn la epiderma lucrurilor, și care dau numele avatarurilor uneia și aceleiași civilizații, numită, după dorință, Renaștere, Europa barocă, Europa clasică, Europa Secolului Luminilor, abia au timp să se facă și să se desfacă. Ele se îngrămădesc parcă una într-alta în chip necesar. Ele se suprapun. Barocul, după cum ne amintim prea bine, coincide cu Renașterea și cu clasicismul, revărsîndu-se din plin asupra secolului al XVIII-lea.

La limită, și întrebarea este legitimă, Secolul Luminilor posedă oare în exclusivitate o tranșă cronologică dintr-un timp care, în Europa, să nu fie împărțit între un secol al XVII-lea ce continuă să se dizolve înainte de 1750 și pregătirea marilor revoluții, cea a sanculoților și cea a mașinilor ? Istoria se organizează în funcție de timpii tari. Civilizația științifică a secolului al XX-lea, de exemplu, se sprijină încă pe aventura a cinci sute de spirite care au știut, între 1620 și 1650, să topească într-o structură originală căutări de două ori milenare și să pună în mișcare, după cum spun fizicienii noștri, o „masă critică de revoluție" în ordinea gîndirii. De la 1620 la 1650, se operează în mod ireversibil, în jurul formulelor lui Galileu și Descartes, primatul matematic în domeniul cunoașterii, într-un cuvînt, matematizarea structurii inteligibile a universului. Am spus în altă parte cum și de ce. Evoluția gîndirii matematice care permite trecerea de la algebră la analiză, intuițiile lui Descartes, geniale, inexacte, surse de dificultăți viitoare, dar cîștiguri imediate, și anume, reducerea materiei la întindere, separarea conștiinței ce cunoaște de obiectul care este cu-

noscut, vor permite, în cadrul unei structuri sociale favorabile, ceea ce putem numi miracolul european al gîndirii științifice.

Totul, de atunci, este guvernat de acest început autentic : treizeci de ani, timpul necesar unei organizări, 1620—1650, cîteva sute de burghezi, gentilomi, ofițeri apropiați de disciplinele stricte ale mărfii, eliberați, prin rentă și de către stat, de grija de a-și cîștiga pîinea de fiecare zi. Miracolul european al revoluției mecaniciste, și anume, cel din al doilea sfert al secolului al XVII-lea, este de-acum înainte factorul comun al oricărei periodizări. Iată timpul tare pe care își organizează gîndirea civilizația Europei clasice. Iată digul temporal pe care se întemeiază, lărgindu-și aria de acțiune, Europa Secolului Luminilor, în situație secundă, și însăși civilizația științifică a secolului al XX-lea, ceva mai indirect, dar la fel de sigur.

Alexandre Koyré, ieri, Georges Gusdorf, Serge Moscovici, astăzi, confirmă o filiație evidentă : „Mutația tehnică se naște din acest nou raport cu lumea". „Categoriile moderne ale *expansiunii* și *dezvoltării* se încriu în prelungirea îndepărtată a acestor transfigurări a imaginii lumii și a imaginii omului, operă decisivă a secolului mecanicist." Evidența nu poate fi negată. Secolul al XVIII-lea se situează în primul plan al extinderii revoluției galileene. Cum am putea refuza o filiație pe care a revendicat-o întreaga sa gîndire, de la Voltaire la d'Alembert, de la Leibnitz la Kant ? În această perspectivă, Europa Secolului Luminilor nu riscă oare să se dizolve într-o Europă clasică *bis* ? Civilizația secolului al XVIII-lea este îndeajuns de originală. Nu avem nimic de pierdut dacă o inserăm la locul ei în durata istorică. Europa Secolului Luminilor își are timpii săi tari. În ordinea gîndirii, ca și în ordinea lucrurilor.

1680—1715, mai întîi. Paul Hazard a găsit, cîndva, o formulă fericită : criza conștiinței europene. În ordinea gîndirii, criza de conștiin-

ță corespunde, în mare, examinării unei precauții esențiale, negării a ceea ce am propus să numim sectorul rezervat *Discursului*. Descartes, ne amintim prea bine, lăsase în mod deliberat în afara noii metodologii domeniul politicii și al religiei, relația cu Dumnezeu și relația cu omul în cetate. Dovadă de prudență, după unii, dovadă a unei conștiințe corecte, cred eu, a etapelor, a limitelor, a complexității. Descartes lăsa deci să subziste două sectoare rezervate : cel al Revoluției, cel al transmiterii tradiționale a ierarhiei sociale și a puterii. Dacă nu-l punem la socoteală pe Spinoza, această disociere nu a fost contestată de prima generație de filozofi mecaniciști. Cam în jurul anilor 1680, o barieră cedează. Dintr-o dată, metodele explorării mecaniciste a naturii pătrund în domeniile rezervate. 1680—1715 : iată religia naturală, prima afirmare a unei științe sociale, și, dincolo de ea, revendicarea unei acțiuni raționale *a priori* asupra politicii. În ordinea raporturilor omului cu spațiul, generația crizei de conștiință este cea a mutației. Reinserția Europei danubiene marchează trecerea de la mica la marea Europă, oprită timp de un secol ; mersul înainte al europenilor înăuntrul continentului american reîncepe.

Cel de al doilea timp tare este de la 1730 la 1770, așa-numita *Vital Revolution*. Europa Secolului Luminilor inventează oameni, într-un ritm care aproape pretutindeni le dublează numărul în cursul a două generații. În interiorul acestei mase omenești, de-acum înainte cu fiecare zi tot mai abundentă, începe o mutație. Civilizația se confundă cu mînuirea limbii scrise. Două frontiere împart societatea oamenilor în trei straturi foarte inegale : cei care citesc în latină, cei care citesc curent în limba lor, și celelalte nouă zecimi, mai spre vest, mult mai mult spre est, pentru care transmiterea științei, dobîndirea a ceea ce nu mai este civilizație, ci, pur și simplu, cultură, se face prin mijloacele tradiționale, „din văzute și din

auzite". Cel de-al doilea timp tare este totodată punerea în mișcare a acestor două frontiere. Prima se șterge, latina își pierde situația privilegiată, dar a doua se întărește. Aș fi ispitit să vorbesc de „noua frontieră" a alfabetizării masive, mai mult chiar, de dobîndirea unui nivel de lectură eficace, de către o fracțiune a populației de acum înainte deloc neglijabilă, situată la vest. Această „nouă frontieră" care înaintează masiv în direcția societății tradiționale anunță, în felul său, fronturile de aculturație, în Africa și în America latină, ale antropologilor din secolul al XX-lea. Mișcarea începută în Europa și care se desăvîrșește sub ochii noștri a trecut, cu începere din acel moment, pe celelalte continente, unde atrage pentru prima oară atenția unei științe omenești fiică a Secolului Luminilor. Și iată că civilizația scrisă, îndelungata memorie dialectică a unei cunoașteri cuceritoare, se hrănește din imensul ocean al tradițiilor. De fapt, filozofia Luminilor, în Europa, a operat prima înmulțire cu zece a creierelor.

Îndărătul unui surîs ce pare măsură, echilibru, ordine și ușurință, Europa Secolului Luminilor ne-a apărut a fi mai întîi un front de aculturație, o multiplicare în ordinea gîndirii. Trebuie oare să vorbim de un multiplicator al Secolului Luminilor ? Filozofia mecanicistă dă un sens secolului al XVII-lea, multiplicatorul civilizației scrise oferă unul din axele de înțelegere a secolului al XVIII-lea. Marea mutație socială a structurii scrise a limbajului — mai e nevoie s-o amintim ? — guvernează, în profunzime, condițiile mutației economice a creșterii continue din secolul al XIX-lea. Civilizația Secolului Luminilor constituie, evident, prima dintre toate condițiile prealabile unui *take off*, odinioară numit revoluție industrială. Dar marea șansă a istoriei este mutația socială a limbajului, arheologia științei sociale creatoare de tehnici administrative ale puterii politice. Se-

colul al XVIII-lea european aparține aproape în întregime „protostatisticii". Există deci, pentru prima dată, și de puțină vreme, posibilitatea unei aprehendări a secolului al XVIII-lea în rețeaua istoriei seriale, adică a unei cunoașteri istorice mai ambițioase, care nu se mulțumește să descrie, ci care măsoară, depășește gîndirea clară a elitei, cercetînd aspirațiile confuze ale armatei anonime a celor mulți.

În această perspectivă, ni s-a părut, după atîtea strălucite încercări, pe linia lui Ernest Cassirer și a lui Paul Hazard, în esență, dar depășind-o, prin recursul sistematic la o evaluare globală, adică la o gîndire de istoric, că încă mai exista loc pentru o încercare de a explica Secolul Luminilor. Orice istoric adevărat, atent deci la prezent, încearcă să înțeleagă criza de civilizație care, începînd din 1962, atinge sectoarele de vîrf, sectoarele supuse mutației ale unei Europe de-acum înainte fără limite, născută din secolul al XVIII-lea. Caracteristica proprie timpului nostru, dat fiind ritmul atins de mutațiile în curs, și dat fiind mijloacele de a măsura de care dispun științele sociale, este aceea de a permite celor ce-i sînt totodată victime și constructori să asiste la moartea unei civilizații. Philippe Ariès a arătat felul cum secolul al XIX-lea, ce-și află rădăcinile în Europa Secolului Luminilor, a privat omul de propria-i moarte, de o privire lucidă și conștientă asupra unui sfîrșit care nu-i decît o trecere : această prudentă parcimonie a compensat acea *diminutio* ontologică, omul trebuind a acorda, cu începere din 1720—1730, o atenție mai exclusivă momentului, obiectului, mediului înconjurător. O reflecție asupra civilizației Secolului Luminilor ne pune în situația de a discerne mai bine aceste semne. Moarte sau transformare ? Moarte, deci transformare. Istoricul nu poate fi un martor pasiv al timpului său. Contractul social al civilizației mașinilor producătoare și al mașinilor ce operează

repede demersurile cele mai simple ale gîndirii este un contract al Secolului Luminilor. Echilibrele, fărîmițările, retragerile, refugiul în forul interior, care au permis, fără o mutilare excesivă, salvînd esențialul în ceea ce privește continuitatea, exponențiala creștere a bunurilor, a nevoilor, a mijloacelor, este un echilibru al Secolului Luminilor. Drumul urcat este prea abrupt pentru ca să mai fie cu putință să ne întoarcem îndărăt. Putem modifica unele clauze ale contractului, putem încerca să-i ameliorăm condițiile, dar creșterea este ireversibilă. Europa Secolului Luminilor ne-a tîrît în cea mai severă dintre aventuri, condamnîndu-ne la creșterea continuă. Ea ne-a lipsit de alternativa cavernelor, iluzie a unei imposibile întoarceri în pîntecele matern. 1680—1780 : o realitate profundă deci, și o realitate ce se revarsă încă din plin asupra timpului nostru. De înțelegerea istorică a firelor înnodate în perioada Secolului Luminilor depinde, în parte, posibilitatea noastră de a acționa. A acționa „într-un timp real", a acționa, deci a ne supune părții centrale, de neschimbat, a programului Secolului Luminilor ?

Încărcătura semantică a Secolului Luminilor

Secolul al XVIII-lea, pe care vrem să-l înțelegem, are ceva să ne spună. Prin mijlocirea sintagmei Secolul Luminilor, sintagmă comodă, autentică totuși, ce ne vine din acest trecut atît de apropiat și totodată atît de îndepărtat, cititorul așteaptă să ajungă nu la orice secol al XVIII-lea, ci la un secol al XVIII-lea util, care se numără printre cele cîteva daruri mai importante ale moștenirii noastre. Iată de ce, pentru a ajunge și mai repede la cadrul de viață, la structura autonomă a gîndirii și la întoarcerea fecundă a gîndirii către ființe și

lucruri, pare util să marcăm o pauză, să propunem o călăuză : fie schița unei teorii generale, fie, în chip mai naiv, regulile foarte simple ale unei gramatici istorice capabile să descifreze secolul al XVIII-lea cel mai durabil, cel mai util, de asemenea, timpului nostru.

Secolul al XVIII-lea, nu se confundă întru totul cu Secolul filozofiei Luminilor. Acesta o depășește. O parte din el îi scapă. Filozofia Secolului Luminilor reprezintă un secol al XVIII-lea durabil, cel ce face parte din patrimoniul nostru. Un secol al XVIII-lea care se înscrie mai întîi în cuvinte. A porni de la cuvinte înseamnă a porni de la esențial. În toate limbile Europei, același radical servește la construirea cuvîntului-cheie. Luminile : *die Aufklärung, the Enlightenment, la ilustración, l'illuminazione*. „Lumina sau mai curînd luminile... iată un cuvînt magic pe care epoca s-a complăcut să-l spună și să-l tot spună", notează Paul Hazard ; odată cu rațiunea, *nave capitane* a unui întreg vocabular. În ciuda efortului depus pînă acum, istoria a douăzeci-treizeci de cuvinte-cheie, în zece limbi, abia urmează a fi făcută.

Limbajul scris își are nivelurile sale, care se suprapun pe straturile greu accesibile ale limbajului oral. Nivelul 1, va fi, dacă vreți, cel al marilor tratate, științifice și filozofice, domeniu aparținînd multă vreme în mod exclusiv limbii latine. Cu începere din 1680—1690, totuși, Occidentul scrie cel mai adeseori în limba națională, franceza precedînd engleza, dar Estul, german, scandinav, danubian, recurge la latină pînă spre anii 1770 (a se vedea Kant). La nivelul 2 se situează literatura, de la teatru la povestire, de la epistolă la roman ; la nivelul 3, limba curentă a corespondenților, limba scrisă automată, cea care vine pretutindeni sub condeiul în chip spontan. Nivelul 4 se situează la limita extremă a creșterilor istorice. La sfîrșitul secolului al XVIII-lea, în Franța, prin

mijlocirea cererilor de dispensă de căsătorie și a caietelor de doleanțe, ajungem să avem o vagă cunoștință cu privire la limbajul vorbit de cei ce se află la limita inferioară a limbajului scris. Datorită dispensei, grație Bisericii, datorită doleanței, grație statului, și prin mijlocirea scribului — cărturar aflat aproape de mediul țărănesc, el s-a născut din elita agricultorilor —, putem spera să ajungem la nivelul extrem al domeniului direct al istoriei. Pentru Franța caietelor de doleanțe, nivelul 4 înglobează milioane, de la 40 la 45%, poate, din masa totală a țării. Este chiar posibil ca lungile serii de dispense ecleziastice să ne permită mîine, și în ceea ce privește întreg secolul al XVIII-lea, să mergem încă și mai departe, foarte aproape de un nivel 5 care ar fi cel al expresiei vorbite de cei ce nu știu nici să se semneze, nici să citească literele.

Să examinăm deci încărcătura semantică a Luminilor și a rațiunii : „filozofie, prejudecată, superstiție, toleranță, virtute" (Voltaire, *Dicționar*), cărora li se alătură „cuvinte ce revin mereu, precum : abuz și reformă, abuziv, a reforma, constituție, libertăți, încă împovărate de o gîndire arhaică, subiect și cetățean în tensiunea lor complementară, libertate, egalitate, drepturi..." (A. Dupront). Această serie este franceză. Echivalentul ei există în cele zece limbi scrise ale Europei. Să-l urmărim. El ne va permtie, în timp și în spațiu, să desenăm în mod aproape sigur geografia Europei Secolului Luminilor. Seria alunecă de la vest către est și de la nord către sud. Ea coboară progresiv de la nivelul 1 la nivelurile 2, 3 și 4, apoi la nivelul 5, unde se pierde. Evoluția descendentă a vocabularului Luminilor are loc aproape în același ritm în Anglia și în Franța. Nivelul 1 este atins, în Franța, în Anglia și în Olanda, încă din 1680. Nivelul 2 este atins în unele locuri cam în jurul lui 1700, în altele, în jurul lui 1710, dispărînd în jurul lui 1720.

între 1720—1730 în Anglia, 1730—1740 în Franța, vocabularul Luminilor colonizează la nivelul 3. Nivelul 4 este ocupat, după cum a văzut prea bine Alphonse Dupront, în 1789 : „Prin simpla lor prezență, caietele din 89 atestă [...] o pregătire mentală colectivă în vederea a ceea ce am numi astăzi o «analiză de situație» [...] Educat de către monarhia administrativă, întregul regat este capabil, și în proporții impresionante, să se auto-analizeze în cîteva săptămîni, uneori în cîteva zile din primăvara lui 1789. La nivelul cel mai comun, o face în manieră notarială, chiar dacă cel ce scrie este preotul, utilizînd un vocabular cucernic sau lăsîndu-se pradă unei sensibilități janseniste [...] Doleanțele sau reformele sînt articulate în *corpus* de către intermediari avînd un nivel cultural solid, și despre care putem spune că aparține elitei Luminilor — de un nivel superior —, reprezentînd baza sa inferioară". Cît privește nivelul 5, el va fi atins în secolul al XIX-lea, cînd, aflată la vîrf de multă vreme, seria semantică a Luminilor, dislocată, va fi făcut, în parte, loc altor asociații. Vehiculată atunci de către almanahuri și de către literatura de colportaj citită în orele de seară, ea va întovărăși, în jurul anilor 1830, eroziunea tradițiilor creștine la țară, în perioada lui Jacquou le Croquant.

Procesul este identic pretutindeni, dar mai tardiv. Vocabularul Secolului Luminilor se află la nivelul 1 în Germania în jur de 1700 ; nivelul 4 este poate depășit în Germania Occidentală cam spre 1800, desigur nu înainte de a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în partea sa orientală. Spania se află la nivelul 1 cam în 1730, și abia la nivelul 2 către 1750. Italia o precedă cu cîțiva ani. Nivelul 4 este depășit în perioada așa-numitului *Risorgimento ;* în Spania, nivelul 4 nu este niciodată atins înainte de începutul secolului al XX-lea.

Această rapidă anticipare asupra rezultatelor unei cercetări în curs de a se face ne oferă o primă aproximare, în timp și în spațiu, a realității Secolului Luminilor. Cele 120 de milioane de oameni ce pot fi numărați la un moment dat, mai mult încă, cele 500 de milioane care s-au succedat timp de 90 de ani pe un teritoriu ce poate fi deja numit Europa, în secolul al XVIII-lea, nu au locuit nicidecum împreună și în același timp. Țăranii din Auvergne (analfabeți încă în proporție de 90% în jur de 1770), izolați în dialectul lor *d'oc*, nu sînt contemporanii țăranilor crescători de vite din ținutul Auge din Normandia, alfabetizați în proporție de 80%, care înțeleg franceza și se află sub acțiunea unui catolicism de influență jansenistă, destul de apropiat, pînă și în refuzurile sale, de spiritul Luminilor. Dacă distanța este deja mare la acest nivel, ce raport există între cei cincisprezece atei care cinează, într-o seară, la masa baronului d'Holbach, spre uimirea oarecum scandalizată a lui David Hume, și atmosfera mistică a comunităților evreiești hasidice din Lituania ? În secolul al XVIII-lea, Europa vede desfășurîndu-se la infinit evantaiul social al culturilor sale. În Norfolk, ea anunță Europa agricolă din secolul al XIX-lea ; la Manchester, este contemporană cu revoluția industrială ; la Londra și la Paris, într-un mediu închis, ea anunță transformismul. Și totuși, Europa secolului al XVIII-lea rămîne, în adîncuri, locul uimitor unde se conservă societățile tradiționale, de cinci sau de șase ori seculare la vest, mult mai arhaice la est și la sud. Istoria totală a secolului al XVIII-lea ne duce cu gîndul la un fluviu ce rostogolește ape inegal încărcate de aluviuni prea diferite pentru a se putea amesteca.

Pe măsură ce coborîm pe firul timpului, sarcina istoricului se complică. Ceea ce s-a cîștigat, pe de o parte, printr-o informație mai accesibilă, se pierde, pe de altă parte, dat fiind

masa tot mai complexă a faptelor pe care trebuie să le înțeleagă și să le integreze. Între sfîrșitul secolului al XVII-lea și sfîrșitul secolului al XVIII-lea, volumul informației susceptibile de a fi prelucrată poate fi multiplicat de douăzeci de ori. Este deci imposibil să evităm, la început, o problemă teoretică de metodă. Istoria, desigur, are obligația să cuprindă totul. Dar atunci cum să închidem într-un sistem de explicație globală, în ceea ce ne luăm riscul de a numi o „metastructură", destinul a 500 de milioane de oameni, împărțiți în nenumărate mici universuri culturale diferite, cam în vreo sută de spații-timpuri ireductibile, 500 de milioane de oameni ale căror elite, trebuie să recunoaștem, au singure o istorie cu adevărat comună ? La urma urmei, Europa Secolului Luminilor nu există decît la vîrf, un vîrf tot mai îngust pe măsură ce alunecăm, în spațiu, de la vest la est și ne întoarcem în timp de la 1770 la 1680. Totuși, nu trebuie, în nici un caz, să separăm elitele de îndelungata istorie a societăților mai fruste ce le poartă, fără a avea o parte egală din moștenirea lor. Cu începere de la un anume nivel de complexitate, nu putem spera să integrăm totul dintr-o dată. Totalitatea explicativă constituie, desigur, scopul nostru. Dar integrarea se face în etape. Ea presupune organizarea prealabilă a unor structuri intermediare.

Istoricul secolului al XVIII-lea este amenințat de două primejdii : de o suprapunere de istorii dezarticulate, istorie intelectuală descărnată, de o istorie economică și socială decapitată, istorie politică, joc steril în afara oricărui mediu fizic și uman ; de întoarcerea prea rapidă a socialului și a economicului către universul autonom al gîndirii. Civilizația Europei Secolului Luminilor se află deci la punctul de întîlnire și de organizare a unor structuri inteligibile construite pe baza unei realități umane vii și concrete.

Poate va trebui, încă o dată, să pornim de la anii 1620—1630, amintind de epoca clasică, de jumătatea de secol ce precedă orizontul rotitor al anilor 80. În cadrul unei economii terne, într-un climat social sever, are loc miracolul gîndirii. În cincizeci de ani, bizuindu-se pe instrumentul matematic, un nou sistem al lumii înlocuiește, în mod ireversibil, ordinea scolastică, reinterpretînd o sinteză de două ori milenară. Cu începere din epoca clasică, se afirmă mai mult ca niciodată larga autonomie a istoriei gîndirii. Un exemplu : matematicile. A se vedea algebra, care joacă un rol capital, în punctul de pornire a filozofiei mecaniciste, deci a reușitelor intelectuale ale secolului al XVIII-lea și a filozofiei solidare din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. În secolele al XV-lea și al XVI-lea, din tatonări în tatonări, se desprinde o simbolică, abstracțiunea progresează, este întemeiat un calcul pe care geniul lui Viète (1540—1603) îl duce către un moment de cristalizare. De aici se naște evoluția independentă a algebrei, constituită în „disciplină formată", deci autonomă, cu regulile sale, cu legile sale, cu logica sa proprie. Hîrtia, pîinea, cerneala și momentele de odihnă odată asigurate, o istorie aproape pură, independentă de orice mediu material, unește în timp, vreme de două secole, gîndirea a cîtorva sute de oameni. Unealta matematică, dezvoltată, odinioară, din necesitățile agrimensorului, iar, mai recent, din cele ale hidraulicii italiene, și, poate, de asemenea, din necesitățile sporite ale mineritului și ale comerțului, s-a eliberat, încă dinaintea miracolului științific al anilor 1620—1650, de constrîngerile externe, urmînd exigențele unei dialectici proprii.

Matematizarea lumii ar fi fost imposibilă fără existența independentă a instrumentului, în cazul de față a instrumentului matematic. Dar instrumentul capătă, la rîndu-i, un prodigios impuls pe temeiul necesităților noii arhitecturi cosmice. Totuși, pornind de aici, și proiectată

parcă înainte, mai cu seamă în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, gîndirea matematică, ascultînd de logica unei dezvoltări interne, devansează cu mult nevoile construcției științifice. Geometriile pluridimensionale (Lobacevski, Riemann) se nasc aproape simultan în anii 1840, la capătul unei lungi meditații începută de Wallis în 1685, continuată de d'Alembert și Lagrange, J. F. Herbart și Grasmann ; în același moment, George Boole (1815—1864) creează algebra binară. Curînd, începe unificarea progresivă a matematicii și a logicii formale, integrate într-unul și același simbolism. Ați căuta zadarnic în mediul înconjurător o cauzalitate : nu există nici o altă logică în afară de cea internă ; Lobacevski, Riemann, Boole și logicienii formali ai matematicilor sînt, cu toate acestea, și cu un secol înainte, profeții timpului nostru. Fără instrumentul conceptual pe care ei l-au făurit, științele fizice din anii 1910, cibernetica din anii 1940 erau imposibile.

Aceste considerații ne obligă să ne întoarcem la secolul al XVIII-lea. Exemplul matematicilor nu pledează oare în favoarea unei largi autonomii a gîndirii ? La un anume grad de maturitate, disciplinele formale, mai cu seamă cele mai abstracte, dobîndesc privilegiul unei dezvoltări autonome. Constructorii lumii moderne au realizat, în anii 1620—1650, un progres decisiv în ordinea abstracțiunii. Ei au creat deci sisteme de gîndire mai independente de mediile materiale și de conexiunile logice interdisciplinare, susceptibile de o desfășurare autonomă. Ceea ce este adevărat în privința disciplinelor formale este tot atît de adevărat cît privește noua sistematică ce le leagă. Într-un cuvînt, orizontul mental al lui Galileu și al lui Dascartes se comportă, la limită, începînd din momentul victoriei sale la vîrf, către 1650, asupra orizontului artistotelo-scolastic dărîmat și epuizat, ca o „disciplină abstractă formală", susceptibilă deci a avea o istorie proprie foarte

autonomă. În afară de presiunile mediului, la care este supus, și de inegalitățile datorate progresului inegal al disciplinelor integrate, el este tîrît în mișcarea propriei sale desfășurări logice. Vom vedea aceasta în partea a doua a cărții. *Corpus*-ul gîndirii clasice moștenit de la Galileu, de la Descartes, din avîntul luat de analiză și din progresul algebrei, implică unele opțiuni fundamentale. Asimilarea materiei cu întinderea, domeniu al geometriei euclidiene, gustul pentru schemele mecaniciste elementare ale unui univers-orologiu — și trebuie să înțelegem prin aceasta afirmarea *a priori* a unei structuri matematice a creației, garantă a legalității științifice. *Corpus*-ul acesta, sau, dacă vreți, acest sistem de gîndire, implică, de asemenea, opoziția fundamentală dintre natură și înțelegere. Filozofia carteziană și postcarteziană cere deci o teologie a transcendenței absolute. Creatorul universului „nedefinit", garant al ordinii și responsabil de un *primum mobile*, se îndepărtează progresiv. El este Dumnezeul ascuns, aproape imperceptibil în creație, dar accesibil totuși conștiinței. Un Dumnezeu ascuns și îndepărtat. Măreția lui transcendentă împinge, într-o primă etapă, pietatea clasică spre un respect paralizant. Acest Dumnezeu, îndepărtat la modul infinit, transcendent pînă la incomunicabilitate, este totuși mediatorul, fundamentul teoriei cunoașterii. Paradoxal, acest Dumnezeu izgonit din natură poate fi regăsit în centrul oricărei activități intelectuale. Între cel ce cunoaște, așa cum îl definește *cogito*-ul cartezian, și conceptul de întindere din filozofia naturală, Dumnezeu devine întemeietor și chezaș, într-o primă etapă, a oricărei teorii a cunoașterii.

Elementele *corpus*-ului clasic alcătuiesc un ansamblu logic de o mare plasticitate. Filozofia mecanicistă a epocii clasice, refuzînd, așa cum este ispitită să facă înspre anii 1680, paranteza carteziană, care situa, după cum ne amintim, religia, politica și arhitectura socială în beneficiul Revoluției și al tradiției, era chemată,

chiar fără constrîngeri exterioare, să se modifice profund. Astfel, *corpus*-ul clasic poate, la rigoare, să dea naștere, conform jocului intern al forțelor ce-l alcătuiesc, *corpus*-ului gîndirii Secolului Luminilor. Putem chiar construi un model „endogen" de destructurare a Luminilor.

Să amintim, pentru a ușura înțelegerea, cîteva dintre articulările alunecării ce are loc în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea. Totul are loc, mai întîi, în cadrul trecerii, la limită, a transcendenței divine. Devenit doar un *primum mobile* al creației mecaniciste, Dumnezeu se îndepărtează, învăluit în măreția sa. Newton îl amintește pentru o clipă. El redevine omniprezent în ipoteza primului stil al gravitației. Apoi se întoarce din nou în îndepărtatele-i ținuturi, cînd, misterul gravitației fiind acceptat ca proprietate a materiei, mecanica cosmică, cu astronomia lui Laplace, se îmbogățește în chip hotărît cu o a patra dimensiune, dimensiunea temporală. Perfecționarea — în cursul secolului al XVIII-lea — universului, orologiu construit de Divinul Arhitect, confirma, din deceniu în deceniu, ipotezele lui Leibnitz : „Forța motrice a universului, a sa *vis viva*, nu diminua ; orologiul lumii nu cerea să fie nici întors, nici reparat". Asemenea cronometrelor marinărești realizate de Harrison cam în jur de 1770.

Divinul Arhitect era treptat constrîns la șomajul tehnologic. „Astfel, cum spune atît de frumos Alexandre Koyré, Dumnezeul puternic și activ al lui newton, care guverna în mod efectiv universul după libera sa voință și hotărîre, devine succesiv, în cursul unei evoluții rapide, o forță conservatoare, *o intelligentia extra mundana*, un Dumnezeu trîndav. Întrebat de către Napoleon cu privire la rolul ce-i revenea lui Dumnezeu în al său *Sistem al lumii*, Laplace, care, o sută de ani după Newton, perfecționase în mod definitiv noua cosmologie", putea răspunde, după cum ne amintim prea

bine : „Sire, nu am nevoie de această ipoteză". Dar să nu ne grăbim. Automatismul nu este absolut. Butada lui Laplace n-a însufleții niciodată mulțimile. Pe de altă parte, nu există o contradicție de nedepășit între filozofia mecanicistă în universul infinit și o teologie a unui Dumnezeu transcendent. Pe vremea tumultuoaselor desfășurări religioase din secolul al XVII-lea, cosmologia mecanicistă și teologia Întrupării se completau fără a-și dăuna una alteia.

Să recunoaștem totuși că această formă de gîndire menține cu greu o teologie naturală coerentă. Într-adevăr, ce altă comunicare se poate spera din partea acestui Dumnezeu creator al universului mecanicist conceput așa cum îl văd secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, în afară de propria-i Revelație ? „Tăcerea eternă a spațiilor infinite" eliberează terenul pentru Cuvîntul lui Dumnezeu. Întruparea nu mai riscă să se dizolve în cotidianul familiar și liniștitor. Dar de îndată ce tensiunea ascultării anxioase se relaxează, totul se prăbușește. Marele Arhitect nu mai are ce face, și încă și mai puțin ce spune. „Mecanicismul" oferă o alternativă : religia Transcendenței și a Cuvîntului, lume-orologiu golită de zeii concilianți și îmblînziți. La nivelul unei părți a elitei, Dumnezeul „prost și inutil" al deiștilor se situează, în cosmologia mecanicistă, în alternativa posibilă a lui *Deus absconditus* al lui Pascal. Nici o piedică nu se mai ridică în calea acestei concepții.

Nici o piedică nu se mai ridică nici în ceea ce privește filozofia naturii. Mai rămînea problema înțelegerii. Construirea unei teorii a cunoașterii va fi fost marea operă și, poate, marele eșec al secolului al XVIII-lea. Să ne amintim de opțiunile carteziene de la mijlocul secolului al XVII-lea : în centru, distanța radicală care opune natura și înțelegerea, obiectul cunoașterii și cel ce cunoaște. Pentru Descartes și primii cartezieni, mediatorul ideilor

clare este Dumnezeu. Dar cum să reziști ispitei totalei simplități, a unei reducții a spiritului la legile filozofiei mecaniciste ? Locke și, pe urmele sale, Condillac, senzualismul, această mare tentație a secolului al XVIII-lea, sînt, dacă vreți, seducția totalei reductibilități de la complex la simplu, mecanica înlăuntrul spiritului. Conștiința celui care cunoaște nu mai este decît oglinda ce primește imaginea pasivă a lumii. Immanuel Kant va reda înțelegerii legitima-i complexitate și va elabora, în sfîrșit, o teorie a cunoașterii demnă de progresul științelor. Kant este de acord cu Locke, Berkeley și Hume în ceea ce privește limitele rațiunii. Metafizica nu va mai fi de acum înainte decît știința limitelor rațiunii umane. Sufletul, sau cel puțin conștiința celui care cunoaște, nu va mai fi puerila cameră neagră care se mărginise o clipă, la unii discipoli abuzivi ai lui Locke, să înregistreze lumina venită din afară.

Un lucru e sigur : la un anume grad de complexitate, o disciplină formală (am reținut exemplul matematicilor), un *corpus* mai complex de gîndire (filozofia naturii și cea a înțelegerii, pentru a folosi expresiile preferate de secolul al XVIII-lea), adică, în fapt, totalitatea cunoașterii abstracte, de la Descartes la Kant, trecînd prin Locke, și senzualismul aberant, evoluează aproape fără nici o interferență exterioară, doar sub presiunea elementelor care intră în compoziția sistemului, încă de la pornire, a unei dinamici interne, a necesităților unei logici proprii. Autonomia istoriei intelectuale nu datează din secolul al XVII-lea. Este de ajuns să ne amintim cum, în două secole, scolastica tomistă, prin repetate alunecări interne, a lăsat locul nominalismului de la sfîrșitul secolului al XV-lea. Autonomia istoriei intelectuale iese totuși întărită din marea revoluție ce are loc în cel de al doilea sfert al secolului al XVII-lea. Observăm această plasticitate sporită și într-o aptitudine de a evolua mai rapid. *Corpus*-ul clasic (1630—1680) lasă locul, într-o jumătate de secol, sistemului Luminilor, care începe să se dizolve, în esența lui, supus rigorilor logice ale criticismului kantian. În scurta sa cronologie, filozofia Luminilor s-a făcut și s-a desfăcut în ceva mai puțin de un secol. Coerența internă și dinamica proprie a gîndirii, în cadrul unui sistem de gîndire, fie că e vorba de filozofia mecanicistă sau de filozofia Luminilor, trebuie acum acceptate de istorie, integrate de discursul istoric. Este ceea ce ne străduim să realizăm.

Desigur, lucrul nu e lipsit de primejdie. La nivelul jocului subtil al gîndirii, al istoriei literare, al istoriei filozofice, al istoriei științelor, civilizația Europei Secolului Luminilor ar risca, dacă nu sîntem foarte atenți, să se dizolve într-un sistem clasic *bis*. Dacă am rămîne aici ar însemna să trădăm generoasa complexitate a adevăratului secol al XVIII-lea, cel al tuturor oamenilor. Un sistem explicativ „endogen", care nu ar ține seama de oamenii ce muncesc și de lucruri, chiar perfecționat, ca acela al lui Paul Hazard, al lui Koyré sau al lui Cassirer, nu e de ajuns. Europa Secolului Luminilor este ceva mai mult și ceva mai bun decît o Europă clasică *bis*. Locke și Condillac au exprimat o parte din adevărul timpului lor. Da, mediul a avut de spus un cuvînt decisiv în înțelegerea Secolului Luminilor. Gîndirea acestui secol a avut de spus, la rîndul ei, un cuvînt decisiv în ceea ce privește lucrurile.

De la creșterea orizontală la demaraj : secolul uneltei

În Europa Secolului Luminilor, lucrurile, mediul s-au pus pe nesimțite în mișcare. Aplicarea la istorie, de vreo douăzeci sau treizeci

de ani, și din ce în ce mai sistematic, a metodelor și a tehnicilor statistice — vorbim de o istorie cantitativă sau, mai modest spus, serială — a permis realizarea unor importante progrese. Predecesorii noștri, nu atît de bine înarmați, s-au înșelat poate afirmînd în chip prea exclusiv permanența structurilor și a modurilor de producere, solidaritatea genurilor de viață din secolul al XVIII-lea cu un îndelungat trecut ce ia naștere în evul mediu și poate chiar mult înainte. Desigur, într-o perspectivă cu bătaie foarte lungă, analiza tradițională rămîne adevărată, iar, foarte recent, Pierre Goubert, în a sa *Istorie economică și socială a Franței,* îi redă întreaga vigoare și credibilitate. Decolarea, sau demarajul *(take off)* economiștilor — care presupune dublarea rapidă a raportului dintre investițiile nete și venitul național — se situează la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și nu înainte (Anglia, 1783—1802 ; Franța, 1830—1860). Dacă trecem din domeniul spiritului în cel al cadrului material de viață, trebuie să acceptăm acest adevăr evident : nimic fundamental nu se produce cu începere de la mijlocul secolului al XVII-lea și pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea. Asistăm la oscilațiile — de o parte și de cealaltă — unei linii cvasiorizontale. A se vedea nivelurile de populare. Europa Occidentală numără abia cu puțin mai mulți oameni (între 15 și 20%) la mijlocul secolului al XVIII-lea, decît la sfîrșitul secolului al XIII-lea. Speranța de viață la naștere, în fericita Anglie, la Colyton (Devon), atinge vîrsta de 43 de ani în secolul al XVI-lea (1538—1624), 42 de ani în secolul al XVIII-lea (1700—1770), 37 de ani în secolul al XVII-lea (1625—1699). Oscilație ? Nu, progres. Anglia a repurtat, în secolul al XVI-lea, cu două secole și jumătate mai înainte, o mare victorie asupra morții. Speranța de viață pe continent se situează, la începutul secolului al XVIII-lea încă, între 25–30 ani.

De fapt totul este în funcție de termenul de referință. Între adevăratul demaraj, care ajunge la creșterea continuă a societăților industriale, și rigiditatea structurilor din secolele al XIII-lea — al XVII-lea, secolul al XVIII-lea totalizează o sumă impresionantă de mici modificări. Economiștii, începînd cu W. W. Rostow, vorbesc despre condițiile prealabile demarajului. Progresul va fi fost astfel, în viața a milioane de ființe din Europa, mai mult decît o idee : o experiență. Între lungi secole imobile, cu structuri materiale blocate, și explozia unei creșteri nebunești, cînd echipamentele sînt perimate înainte chiar de a fi manifestat fie și numai o fracțiune din posibilitățile lor, cînd mutația face parte din structură, secolul al XVIII-lea va fi fost, într-o anumită măsură, secolul mișcării, al mișcării resimțite, trăite, conștiente. Secolul mișcării, deci al progresului.

Progrese agricole, mai întîi ; totul decurge de aici. Recoltele sînt mai bine păstrate, sămînța mai puțin irosită, randamentul crește întrucîtva : pe cap de locuitor el sporește cu 10% sau cu 20%, în alte locuri stagnează. Acest cîștig modest și decisiv se repercutează pe întreaga scară a producției, căci în sectorul agricol lucrau, la sfîrșitul secolului al XVII-lea încă, aproape nouă zecimi dintre muncitori. Să presupunem, la vest, cam o zecime de oameni suplimentari, eliberați prin progresul producției agricole, două zecimi în loc de una, și care pot să se consacre industriei, comerțului, administrației, guvernării, sau, încă, și mai mult, cugetării. Cîștigurile mai substanțiale din celelalte sectoare prelungesc acest efect. În viața secolului al XVIII-lea cel mai mult nu contează mașinile englezești — ele sînt viitorul —, ci unealta. Unealta ajunsă la capătul unei îndelungi evoluții, pentru că materialul utilizat este mai bun, pentru că mîna care îl lucrează și îl folosește este mai iscusită, în-

tr-un cuvînt, pentru că ucenicia a dat roade mai bune într-o generație de artizani care citesc. Gîndiți-vă la Rousseau și la mediul din Geneva, gîndiți-vă la Anglia care citește, la nucleele instruite din Franța. Pentru că oamenii sînt mai atenți și primesc mai bine moștenirea. Planul esențial al transmiterii tehnicilor este, desigur, dominat în continuare de o practică însușită din văzute și din auzite. La bază, cel puțin, căci secolul al XVIII-lea este secolul marilor tratate, al cărților, apoi al școlilor unde se învață arta ingineriei. Planșele din *Enciclopedie* marchează punctul de plecare timid al unei noi demnități. Acești artizani, care gîndesc mai îndrăznet cu mîinile lor, acum citesc, intrînd în comunicare cu tehnicienii gîndirii.

Să reluăm, însușindu-ne-o, această distincție fundamentală pe care Fernand Braudel o împrumută din antropologia culturală. Să rezervăm folosirea cuvîntului „civilizație" culturilor care au atins nivelul scrisului, civilizația confundîndu-se astfel cu sectorul culturii solidare cu imensa moștenire a transmiterii scrise. La nivelul artizanatului urban, secolul al XVIII-lea schițează o întîlnire, niciodată realizată pînă atunci, dintre cultură și civilizație, în beneficiul civilizației, desigur, dar și mai mult încă în beneficiul culturii tradiționale. Beneficiu prin mijlocirea oamenilor. Dobîndirea foarte timpurie a mecanismelor psihomotoare ale lecturii și scriiturii, dobîndirea, prin scriere, a unor structuri intelectuale complexe, departe de a îngreuna transmiterea tradițională a științei și a comportamentului meseriei, prin practica din văzute și din auzite, ușurează operația. Artizanul care citește, aflîndu-se la intersecția dintre cultura tradițională și civilizația scrisului, el dobîndește mai repede, reține mai bine un mod de a face pe care, de acum înainte, îl va modela cu mai multă ușurință. Dobîndirea masivă a deprinderii scrierii și a unui grad de lectură utilă de către o fracțiune, pe

alocuri majoritară, a lucrătorilor din manufacturi — lucru ce se petrece în Anglia —, contribuie la dezvoltarea rapidă a unor procedee artizanale de fabricație, a unor gesturi și tehnici manuale care imprimă lucrurilor pecetea gîndirii.

Secolul al XVIII-lea perfecționează unealta tradițională. Și, mai ales, în cîteva laboratoare de mare virtuozitate, fabricarea orologiului, a ceasului, a cronometrului, construirea unor instrumente științifice, multiplicatoare senzoriale lăsate moștenire, de către secolul al XVII-lea, Secolului Luminilor, care le înalță la un nivel incomparabil superior de eficacitate și de perfecțiune, executarea de orgi, clavecine și viori. În victoria tardivă a telescopului trebuie să ghicim străvechea artă de a turna o materie adecvată și de a o șlefui ca pe o oglindă, în progresul microscopului, descoperirea lentilelor. A se vedea sticla, placa de cristal de pe masă, oglinzile.

Secolul al XVIII-lea se situează la capătul evoluției unor unelte tradiționale, mînuite adeseori de meseriași care știu să citească și care se slujesc mai bine de ele, utilizînd totalitatea posibilităților lor nebănuite. Secolul al XVIII-lea poate fi oare definit ca secol al uneltei perfecte mînuite la perfecțiune, și care va da curînd o mare bătălie împotriva mașinii? Unealta înaintea mașinii, desigur. Mașina împotriva uneltei însă, nu. Contradicția dintre unealta din secolul al XVIII-lea și mașina inventată în Anglia se întîlnește rar. Una, și nu cea mai puțin importantă, dintre condițiile revoluției industriale rezidă în îndemînarea unor artizani capabili să domine materia cu mîinile lor, să lucreze fierul, să realizeze roți dințate, pinioane, axe, să rezolve o infinitate de mici probleme practice, cum ar fi curelele de transmisie sau articulările ermetice, ce presupun adevărate comori de iscusință și de îndemînare.

Nu-i ușor să descrii aceste mici progrese. Nimic din istoria serială a remunerațiilor și a prețurilor nu ne lasă să percepem o ameliorare sensibilă a nivelului de viață al claselor populare. Abia începem să abordăm dificultatea aceasta, să descoperim cutare sau cutare document, să găsim un mijloc adecvat de a-l utiliza. Cadrul vieții materiale se îmbogățește, se diversifică, se ameliorează. Casa construită acum este ceva mai mare, ceva mai aerisită, mai puțin frustă decît cea pe care o înlocuiește. Și nu numai în cazul celor bogați. Apare patul în locul unui așternut întins aproape pe jos, apare dulapul în locul unui cufăr, apare lenjeria, apare și vesela. Între timp, populația a sporit. Cine este cel înșelat ? Economia, cu salariul său, și prețul pîinii ? Istoria socială și ancheta cu privire la locuință, care a cercetat cu de-amănuntul casele unor țărani înstăriți așa cum mai există ele și astăzi ? Să acceptăm și să depășim această aparentă contradicție. Seriile de prețuri nu au izbutit încă să măsoare pînă acum obiectul nou, obiectul disponibil, calitatea mai bună, rodul, indirect surprins, al unei augmentări sensibile a producției în toate domeniile ; să acceptăm, sub rezervă de inventar, inevitabila propunere. Artizanatul a realizat, în secolul al XVIII-lea, și fără investiții directe, o sporire apreciabilă a randamentelor. Investiția sa, indirectă, este cea a unei mai bune transmiteri a cunoștințelor, care ajung la oameni mai numeroși și mai bine instruiți.

Aproape fără nici o investiție imediată : în aceasta constă întreaga diferență față de secolul al XIX-lea. Printr-o atenție reînnoită, printr-o valorizare a deprinderii în detrimentul rutinei. În epoca ordinatoarelor, am fi ispitiți să riscăm următoarea afirmație : un *hardware* cu 50% mai mare, amortizat prin ameliorarea fără nici o cheltuială a unui *software*. Modestul cîștig realizat se află nemijlocit la dispoziția omului. La sfîrșitul secolului, de două ori mai mulți oameni, ceva mai bine educați, trăiesc pînă la o vîrstă ceva mai înaintată. La sfîrșitul secolului al XVIII-lea, Europa numără de cinci sau de șase ori mai mult oameni care știu să citească decît la sfîrșitul secolului al XVII-lea, de zece ori mai mult, poate, care au trecut pragul lecturii eficace, și care citesc mai mult și altceva. Capacitatea de absorbție prin lectură s-a înzecit în curs de două generații.

Multiplicatorul de creștere a timpului din Secolul Luminilor

Iată-ne din nou în prezența unei contradicții. Solidar cu trecutul, secolul al XVIII-lea este totuși secolul mișcării, al progresului practic, la nivelul lucrurilor. A depăși contradicția înseamnă a descoperi ceea ce ne-a apărut ca fiind explicația centrală, cheia de boltă, poate, a epocii Luminilor. Stabilitatea modurilor de producție ale societății tradiționale nu excludea nici modificarea, nici schimbarea, care erau, cel mai adeseori, un progres. Originalitatea secolului al XVIII-lea nu rezidă în modificări individuale, ci în propensiunea pe care o capătă acum schimbarea de a aduce după sine alte schimbări. Pentru a exprima această realitate, este comod să recurgem la limbajul economiștilor. El vorbește de antrenare, de multiplicator. Vom vorbi deci și noi despre multiplicatorul de creștere în epoca Luminilor.

Aparenta stabilitate tehnică din secolul al XVIII-lea este condiția însăși a multiplicatorului de creștere. Progresele tehnice decisive se situează la nivelul *know how*-ului economiștilor anglo-saxoni. La limită, deci, ele sînt pur cîștig ; ele precedă și permit adevărata mutație, cea a mașinilor, care cere, la început, redutabilul ascetism al unei înnoiri complete

a materialului de producție. Secolul al XVIII-lea, aflat la sfîrșitul „civilizației tradiționale", a văzut realizîndu-se un ansamblu de micro-ameliorări greu decelabile, dar care au adus după ele importante ameliorări ale productivității. Decurge de aici o apreciabilă ameliorare a condițiilor materiale de viață. Ea se produce în beneficiul unor pături intermediare. Reușita lui Rousseau și cea a lui Diderot exprimă posibilitatea pe care o au acum anumite pături sociale, ce totalizează cîteva milioane în toată Europa, de a beneficia de mult timp liber. Situația materială a păturilor celor mai umile nu se agravează. În mod obiectiv, secolul al XVIII-lea este totuși o perioadă în care cei săraci o duc mai greu. Diferențierea, mergînd pînă la ruptură, a genului de viață a așa-numitei *lower middle class* va fi transformat marea, tragica, dar generoasa societate a celor săraci, într-o serie de ghetouri. Sărăcia își pierde conținutul tradițional. Ascetismul laicizat al creșterii își împrumută valorile de la puritanism. Sărăcia este un eșec, de vreme ce reușita pare oferită celor mai buni. Malthus, în 1798, trage de aici o concluzie radicală, refuzîndu-le celor umili pînă și bucuria simplă a dragostei carnale și a zămislirii generoase. Putem simți, prin mijlocirea tradiționalelor forme de justiție, cum sporește mizeria în Franța în jurul anilor 1770, dar, la fel de bine, putem fi sensibili la bunăstarea modestă a păturilor de jos. Se sapă acum un adevărat șanț care desparte națiunile în stare latentă de marea treime sacrificată a viitorilor cetățeni pasivi. Dar cît privește ceilalți, o mică majoritate, Europa de Vest a Secolului Luminilor ne arată un chip surîzător. Acest surîs este capital. El asigură succesul unei gîndiri noi. Voltaire din *Le Mondain* a exprimat felul cum o oarecare familie Arouet a izbutit să ia parte la supeurile Regenței, *Enciclopedia* este expresia unui surîs la nivelul unor pături mai numeroase.

O viață la fel de severă și totuși, pentru mulți, considerabil mai puțin aspră, mai omenească. O viață mai lungă. Media de viață din secolul al XVII-lea, în ciuda nuanțelor și a excepțiilor, este foarte mică. Speranța de viață este de douăzeci și cinci de ani, abia unul din doi oameni are șansa de a ajunge la vîrsta de douăzeci de ani, perspectiva a una sau două mari hecatombe planează perpetuu. Supraviețuitorii plătesc traversarea colectivă a acestei văi umbrite de moarte prin mari pierderi afective.

Or, iată că în secolul al XVIII-lea — dovadă de netăgăduit a unei bunăstări profunde — se schițează ceea ce am putea numi revoluția vitală. Între 1700 și 1800, au fost cîștigați în medie zece ani. A se vedea recordurile de sănătate ale *gentry*-ei britanice. Zece ani în plus : viața adultă (singura care contează din punct de vedere social) e de două ori mai lungă. Cum să apreciem o astfel de modificare ? Ea este fără nici un echivalent, guvernîndu-le pe toate celelalte. Mai întîi, pe cea privitoare la perioada copilăriei. Aici nu mai intră în joc doar recile probabilități. Poți, luptînd, cu prețul unor eforturi și al unei atenții deosebite, să-l faci pe copil să ajungă adult. Aristocrația britanică dă și de această dată tonul. Nobili și nobile se consacră educației. Copilul mai iubit, mai bine educat, nu este, la început, cel mai rar întîlnit. Marea mutație ce are loc în cadrul educației și al creșterii copilului este, în primul rînd, consecința unor mai bune șanse pe care le capătă omul în fața morții. Cu începere din 1730, în cîteva sectoare privilegiate, bătălia pentru creșterea copilului merită osteneala de a fi dată. Această bătălie transformă succesul inițial în victorie.

Între 1700 și 1800, intervine o modificare profundă în atitudinea față de moarte, iar importanța pe care o cunoaște viața cuplului, dobîndită de multă vreme în Anglia, se afirmă

și pe continent. Familia conjugală sfîrșește prin a desființa marea familie a „rubedeniilor". Și totuși, în 10—15% dintre cazuri, este menținută legătura dintre trei generații. Avantaj deloc neglijabil pentru educație. Bunica și mătușa celibatară (să nu uităm că celibatul definitiv sporește) colaborează la marea operă a secolului.

Alfabetizarea masivă este corolarul marii victorii asupra morții. Să alfabetizezi niște copii sortiți unei morți apropiate este un lux și o himeră. Să alfabetizezi înseamnă, dintr-un punct de vedere colectiv, să întemeiezi un minimum de speranță pe șansele de supraviețuire ale copilului. Iată cum funcționează multiplicatorul. Populația fiind dublă, proporția celor care citesc este dublă (și e vorba de un minimum). Proporția celor ce ating un nivel eficace de lectură sporește încă și mai mult, materialul pus la dispoziția celor care citesc se înzecește. Cîteva sectoare privilegiate din Noua Anglie, din bătrîna Anglie, din Germania pietistă, de pe axul renan, din nord-estul Franței au cunoscut niveluri de impregnare prin carte pe care secolul al XIX-lea nu le-a depășit. Între 1680 și 1780, difuzarea conținutului tot mai vast al civilizației scrise, prin scriere, este multiplicată de douăzeci de ori.

În secolul al XVIII-lea, europenii au experimentat progresul și în acest domeniu ; progresul, nu răsturnarea. În cadrul societăților rămase, în cea mai mare măsură, tradiționale, viața continuă să curgă în structuri multiseculare, familiare deci, și perfect recognoscibile. Niciodată un text din Secolul Luminilor nu comunică un sentiment dominant de înstrăinare. Depeizarea ce are loc odată cu schimbările presupune conștiința unui înainte și a unui după. Cînd se produc transformările legate de societatea industrială, depeizarea domină. Nimic de felul acesta nu se întîmplă în secolul al XVIII-lea. O stare de mulțumire, de

siguranță, de certitudine decurge din perceperea unei noutăți în cadrul unui sistem de referință stabil. În secolul al XVIII-lea, stabilitatea structurilor tradiționale este prima condiție a perceperii schimbării, deci a perceperii experienței trăite a progresului.

Totul contribuie la aceasta. În plan intelectual, de exemplu pentru elită, prodigioasa mutație a cunoașterii istorice, ce are loc la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Ea îmbogățește gama referințelor. „Revoluției științifice" din anii 1620—1650 îi corespunde, *mutatis mutandis*, „revoluția istorică" din 1660—1700. Dintr-o tehnică bine pusă la punct a stabilirii critice a textului și a faptului, decurge o mutație a datului precis, într-o cunoaștere a trecutului multiplicată de zece sau de douăzeci de ori. Progresul decurge deci din întîlnirea a două structuri, o nouă structură intelectuală și o nouă structură a mediului înconjurător. Progresul nu este numai afirmat, el este trăit în viața cotidiană. Progresul se opune îndelungii întemnițări constituită de o stagnare seculară, triumful aparent al parametrilor trecutului. El se opune, de asemenea, răsturnării și punerii în discuție simultană a tuturor termenilor de referință. În secolul al XIX-lea, progresul nu mai este trăit, el e doar proclamat. Progresul, ca percepere a unei schimbări trăite ca ameliorare, presupune deci un minimum de stabilitate. Secolul al XVIII-lea va fi fost, pentru o fracțiune tot mai mare, alcătuită din oameni care citesc, secolul perceperii generalizate a unei ameliorări.

Difuzarea conștiinței tot mai cuprinzătoare a unui progres posibil la nivelul păturilor mijlocii și superioare ale societății este neîndoielnică. Consecințele ei în Franța sînt bine cunoscute. Schimbarea apare posibilă. De vreme ce schimbarea este posibilă, ea este în mod necesar insuficientă. Progresul duce la formarea unei conștiințe revoluționare. Modalitatea

franceză a crizei de creștere de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea nu este nici singura posibilă și nici, fără îndoială, cea mai interesantă.

Progresul înseamnă și speranță. Or, speranța care se situează în timp se opune, în Franța cel puțin, adeseori, speranței care face apel la eternitate. Progresul este o dimensiune neașteptat de nouă, o dimensiune nebănuită a cetății terestre. Nu este nici mai greu și nici mai ușor să crezi în împărăția cerească în secolul al XVIII-lea, sau în secolul al XVII-lea, sau... în secolul al XX-lea. Dar e mai ispititor să te gîndești la altceva. Progresul deschide, în practică, mai mult aici (în Franța), mult mai puțin în alte părți (în Germania, în Noua Anglie), o aparentă alternativă terestră la escatologia creștină. Un timp de viață adultă statistic dublat, un timp mai bine umplut cu preocupări practice, cu soluții posibile, cu speranțe modeste, este un timp răpit, în multe cazuri, meditației asupra esențialului. Să nu ne grăbim deci să facem din racursiul escatologic condiția *sine qua non* a progresului material. Exemplul Noii Anglii ne pune în gardă asupra acestei abordări simpliste.

La sfîrșitul secolului al XVIII-lea, oarecum pretutindeni, și chiar și în Franța, esențialul își recapătă, în parte, drepturile. Și aceasta pentru că progresul nu mai este trăit dimpreună cu accelerarea creșterii. Iar prelungirea vieții impune în chip și mai dureros scandalul sfîrșitului ei. La cincizeci de ani, ca și la treizeci de ani, moartea e la fel de greu de înfruntat. Muribunzii „amînați" din Secolul Luminilor vor putea experimenta pe îndelete acest adevăr, în atmosfera tulbure a unui sfîrșit de epocă, chinuit și mistic. Odată cu *corpus*-ul gîndirii Luminilor, se dizolvă și structurile mediului înconjurător din secolul al XVIII-lea.

La sfîrșitul secolului al XVIII-lea, multiplicarea sporește considerabil. Nu mai putem vorbi de mișcare, ci de explozie. Secolul Luminilor se deschide către creșterea continuă din secolul al XIX-lea și către mutația explozivă din secolul al XX-lea. Dar să ne oprim o clipă pentru a face un bilanț provizoriu. La sfîrșitul secolului al XVIII-lea este atins un punct care nu mai îngăduie nici o întoarcere. Trebuie să mai amintim că numărul cititorilor sporește de patru ori, iar cel al materialului disponibil pentru o lectură atentă de douăzeci de ori? Dar cultura științifică? Între sfîrșitul secolului al XVII-lea și sfîrșitul secolului al XVIII-lea putem presupune că are loc, după cum vom vedea, sporirea de o sută de ori a informației. În acest caz, cum să integrăm totul într-un sistem global de cunoaștere? Într-o anumită măsură, Kant marchează în mod limpede sfîrșitul unei anumite ambiții totalizante. Între sistemele din secolul al XVII-lea (Descartes, Spinoza, Malebranche) și cele din secolul al XIX-lea (Hegel și posthegelienii) este o distanță imensă. *Critica rațiunii pure* apare în 1781. Puține date sînt atît de importante ca aceasta în istoria gîndirii. Criticismul kantian cuprinde o mărturisire asupra neputinței rațiunii. Ea nu poate explica totul, în măsura în care spiritul uman nu va mai putea, de-acum înainte, să adune la un loc toate roadele pe care le-a recoltat. Prometeu este pedepsit. El nu va mai putea să se bucure de tot ceea ce a dobîndit cu prețul a prea multe strădanii și al atîtor suferințe.

Gîndirea Luminilor se difuzează, strălucește și scînteiază pe întinderea sfărîmată a unei cunoașteri fărîmițate. Științele devin independente, literele se constituie într-un sector autonom, istoria, de asemenea, își afirmă dreptul la o desfășurare autonomă. Simplul este înlocuit de multiplu. Faptul religios rămîne, în mijlocul tuturor acestor schimbări. Secolul al XVIII-lea propune soluțiile secolului al XIX-lea. Refugiul în forul interior. O religie a relației verticale. Pietismul și laicitatea coabitea-

ză fără prea multă greutate. După creștinătate, Biserica se retrage, la rîndu-i, în planul doi. Luminile secolului al XVIII-lea sînt multiple, ca și cele ale spectrului solar. În aceasta constă moștenirea Secolului Luminilor : în acceptarea unei bogății risipite. Sufletul trebuie să-și afle exprimarea ? Sufletul și trupul, sufletul mai mult decît trupul și, adeseori, desigur, trupul mai mult decît sufletul. Căci secolul al XVIII-lea a moștenit tensiunea fundamentală din *cogito*-ul cartezian. Gîndirea majoritară din secolul al XVIII-lea se situează din acest punct de vedere, la același nivel, ba chiar îl depășește în ceea ce privește dualismul transmis de scolastica creștină. Între suflet ca formă a trupului, conform vechii concepții aristotelice reluate de scolastici, și carne, are loc o trecere treptată, pe etape. Secolul al XVIII-lea, mai mult decît secolul al XVII-lea, a tras cîteva concluzii practice din latura idealistă a filozofiei carteziene. În tradiția medievală nu e scandalos faptul că destinul sufletului și cel al trupului menit transmutării glorioase din ziua judecății de apoi merg mînă în mînă. Nici o tentație de a concepe sufletul ca fiind material și muritor nu se insinuează în descendența directă a idealismului postcartezian. Opoziția ontologică dintre eul gînditor și materia ca întindere caracterizează spiritualismul latent al filozofiei *aufklärung*-ului și a marilor construcții idealiste din prima parte a secolului al XIX-lea. Nici o tentație, desigur. Primejdia trebuie căutată în altă parte. Ea rezidă într-o opoziție fundamentală și paralizantă. Sufletul, în forul său interior, aparține despărțirilor operate de gîndirea Secolului Luminilor.

Avantajul parcimoniei salvatoare prealabile a forului interior este evident. Secolul al XVIII-lea a salvat astfel un esențial pe care l-a transmis secolului al XIX-lea : forul interior și relația laică individuală pietistă a sufletului ce se roagă cu Adevăratul Dumnezeu, Dumnezeul transcendent, ținut la distanță, prin chiar

propria-i legalitate, de o creație îndepărtată. Este un esențial în care Biserica se dizolvă. Creștinătatea reformată străbate cu pas aproape voios acest mare deșert al bisericii, în care Europa catolică dă lupte dramatice, primește lovituri grele, fără a le răspunde vreodată. Pietatea ce decurge de aici se îndepărtează de întruparea cotidiană. Ea înclină către asceza intelectuală a unei negări nerealiste a trupului și a sexului.

Mîntuire în forul interior, cu prețul unei totale autonomii a cunoașterii, cu prețul unei totale libertăți a trupului. În practica forului interior, tot ce are un raport cu trupul este lipsit de importanță. Idealismul latent al Luminilor spirituale se întîlnește, la limită, cu materialismul vulgar al greoiului La Mettrie, ba chiar cu întreaga gamă a filozofiilor senzualiste. Mașină de produs senzații sau obiect derizoriu. Iată trupul-obiect, trupul privit din afară, trupul ca jucărie a sufletului. Erotica Secolului Luminilor decurge poate din această atitudine. Oamenii nu mai intră în comuniune prin trup. Nu mai poate fi vorba de un erotism falic. Erotismul din secolul al XVIII-lea este un erotism al senzației, el atinge, pipăie. Iar în arhitectura trupului feminin, sînii înconjurați de dantele înlocuiesc șoldurile pline ale lui *venus genitrix*. Corpul-obiect poate fi doar un simplu pretext pentru senzații rafinate. Boucher și Fragonard, produse, la limită, ale *cogito*-ului — sîntem ispitiți să propunem această ipoteză surîzînd oarecum —, pledează, de asemenea, în favoarea fărîmițării ireversibile ale unei civilizații prea bogate, care renunță pentru totdeauna la totalitate.

Aceste considerații necesită un anume demers. Secolul Luminilor explodează cantitativ prin spațiu, prin număr și prin Stat. El înseamnă mai întîi oameni mai numeroși decît în secolul al XVII-lea, într-un spațiu mai vast, în

structuri demografice modificate, oameni care se căsătoresc, se nasc și mor conform unor modalități străvechi, desigur, dar în curs de a evolua. Sînt oameni, mai mult chiar, societăți ce înfruntă statul. Anglia și Franța, pe de o parte, și modalitățile lor politice învecinate de țări străvechi, iar, de cealaltă parte, la periferie, despotismele luminate, care sînt state de recuperare.

Mai mult, Secolul Luminilor este punerea în mișcare a întregii gîndiri. Structurile mentale ale epocii clasice se modifică încet, dînd naștere unei noi civilizații, bogată, diversă și multiplă. El înseamnă punerea sub semnul întrebării a politicii și a religiei, pătrunderea istoriei în primul plan al cunoașterii, autonomia și primatul devorator al științelor, mersul înainte al aculturației în societățile tradiționale. Și apoi, de asemenea, în adîncul sufletelor, o nouă sensibilitate religioasă.

Dar gîndirea Secolului Luminilor este o gîndire practică, avînd priză directă asupra realului. Îi urmărim impactul asupra economiei și într-o estetică indisociabilă de o nouă artă de a trăi. Secretele unei civilizații pot fi descifrate în cadrul vieții cotidiene. Secolul al XVIII-lea cunoaște, în toate domeniile, dezvoltarea familiei. Să pătrundem în aceste cămine, să pornim în căutarea frumuseții, să regăsim, pe drumul Citerei, o foarte subtilă artă a iubirii.

Partea întîi

SPAȚIUL ȘI DIMENSIUNILE OMULUI

Motivele care-l fac pe istoric să reţină, cu începere din 1680, pe durata a trei generaţii, ideea existenţei unui secol, sînt, evident, dictate de istoria intelectuală a Angliei şi a Franţei, ale căror reuşite ies în relief şi se afirmă din momentul cînd totul a început să evolueze repede în ordinea gîndirii. Periodizarea e întotdeauna interesată să se suprapună istoriei intelectuale, fără îndoială pentru că intelectul este cel ce guvernează. 1680—1710 sau 1720 : intrare în paranteza carteziană, consecinţe politice, teologice, ontologice nebunesc dezvoltate de opţiunea mecanicistă şi dualistă de la începutul secolului. Întreg secolul al XVIII-lea este aici, îl regăsim deja în 1670, în *Tractatus theologico-politicus*. Nu de mult istoricii ezitau să-l urmeze pe Paul Hazard în demersul său. Astăzi o astfel de ezitare nu mai este posibilă. Sfîrşitul secolului al XVII-lea marchează, în aceeaşi măsură ca şi începutul secolului, o mare dată în istoria globală. Putem situa explozia din Secolul Luminilor cu începere din 1730—1750 ; de fapt, mişcarea începe cam în jurul anilor 1680.

Ce lucruri importante se petrec în cursul ultimelor două decenii ale secolului al XVII-lea ? Dar, atenţie ! Indicatorii tradiţionali riscă să ne înducă în eroare. Să privim, într-ade-

văr, Europa în partea ei cea
Franţa, Ţările le Jos, Anglia, a
lia de Nord, 90 000—1 000 000 d
cuitori pe km², Europa densă, Eur
Această Europă e pe cale de a-şi
timp ce numărul populaţiei contii
nă acelaşi în Anglia, el are o tendir
dea în Franţa şi în Belgia. De la 16
1730, Franţa pierde, în medie, 10% [illegible] popula-
ţia sa. Acest rău nu este superficial. El afectează natalitatea, care scade, mortalitatea, care creşte, vîrsta, tot mai ridicată, a căsătoriei, transmiterea vieţii, prin introducerea unui *coitus interruptus* în relaţiile conjugale, la nivelul lorzilor englezi, al burghezilor din Geneva şi al ducilor şi pairilor din Franţa ; în acelaşi timp, speranţa de viaţă scade în microzonele cele mai privilegiate din fericita Anglie.

Ce s-a petrecut, aşadar ? Să cuprindem cu privirea totalitatea vechii creştinătăţi. Gîndirea Luminilor pune în evidenţă intrarea în scenă a unei Europe-frontieră, ivită la est şi la nord. Populaţia Europei, totalitatea celor două creştinătăţi, cea latină şi cea ortodoxă, depăşise din plin cifra de 100 de milioane în jurul anilor 1620, după o lungă fază de recuperare începută în secolul al XV-lea. O ruptură şi un reflux avuseseră loc la începutul secolului al XVII-lea, dar acest cataclism afectase aproape exclusiv Europa periferică. În raportul său oameni/spaţiu, Europa clasică era o Europă bine susţinută la centru, blocată însă pe margini. Preponderenţa franceză ieşea întărită de un nou echilibru. Către 1660, raportul dintre populaţia franceză şi cea europeană este aproape identic cu raportul dintre populaţia Franţei şi cea a întregii creştinătăţi la începutul secolului al XIV-lea.

Europa, admirabil prezervată la centru, în vederea marii mutaţii a gîndirii, este marcată de-a lungul ei, cincizeci de ani mai tîrziu, de inevitabila creştere a populaţiei sale timp de două secole. 1600-1630 este punctul de plecare

al unei mișcări în zigzag. În timp ce în Europa mediană creșterea populației continua într-un ritm mai lent, în Europa periferică avea loc o adevărată catastrofă demografică. O parte din noul echilibru al Renașterii începea să cedeze, cu atît mai mult cu cît, la începutul secolului al XVII-lea, populația din Anglia înceta, pentru un timp, să mai crească. Europa de la începutul secolului al XVII-lea, stînjenită parcă de prea mult spațiu, se retrăsese într-o lume închisă, incomparabil mai vastă decît cea din secolul al XIII-lea. În măsura în care inventarea de spațiu, în interiorul societății și al economiei tradiționale, a deținut rolul pulsiunilor progresului tehnic din epoca noastră, blocajul spațial din secolul al XVII-lea are o funcție capitală. Teritoriile de dincolo de mare blocate, „frontierele" populării barate la est, un spațiu controlat imens, dar închis, un timp propice meditațiilor posace și căutărilor în profunzime : iată cum arată scurtul și densul secol al XVII-lea, de la 1630 la 1680. Prosperitatea vechiului nucleu dens și central ne-a făcut să interpretăm ca pe o lungă linie orizontală ceea ce nu era decît tragicul reflux al Europelor periferice. Un echilibru important este din nou modificat în jurul anilor 1680. Să fie doar o ciudată coincidență ? O mare mutație a gîndirii întîlnește timpul tare al unei vaste neliniști colective. Afirmarea secolului Luminilor răsună, la început, ca o sfidare. Primul său optimism exprimă un demers colectiv profund. Era nevoie, desigur, de multă credință și de mult orgoliu pentru a prefera certitudinilor cerului, escatologia pe termen scurt a unei incertitudini terestre.

Capitolul I

SPAȚIUL ÎN SECOLUL LUMINILOR

De la mica la marea Europă

Spațiul în Secolul Luminilor se organizează cu începere din deceniul 80 al secolului al XVII-lea. Europa clasică era o Europă mică, blocată la sud-est de Imperiul turcesc, izolată de Marea Neagră prin hanatul Crimeii. Regiunea Moscovei din perioada care precede domnia lui Petru cel Mare este oare Europa ? Voltaire se îndoiește de asta. Să răspundem, un moment, în mod afirmativ. Dominația moscovită asupra teritoriilor recent cucerite rămînea precară. Ea ajungea pînă la Marea Caspică, atingea mijlocul Munților Urali. Puterea ei asupra calmucilor și bașchirilor rămînea teoretică. Fortificațiile înconjurătoare, Harkov, Bielgorod, Voronej, Tambov, Saransk, Simbirsk, Menzelinks, marchează, începînd din mijlocul secolului al XVII-lea, adevărata linie despărțitoare dintre ceea ce este sigur (nord-vestul împădurit) și ceea ce este nesigur (stepa din sud-est). Rusia rănită din vremea Marilor Tulburări se retrăsese în pădure. „Frontiera" rusească s-a închis în secolul al XVII-lea. Pădurea scandinavă continuă, împreună cu tundra, să fie un paravan către nord, malurile Mării Albe și ale Oceanului Înghețat constituie un alt *no man's*

land. Pretutindeni pe continent, la est și la nord, pretutindeni în America — unde Peru stagnează în fața populațiilor nesupuse din Anzii Cordilieri —, în Africa, în Asia, imperiile bat pasul pe loc. Europa a sfărîmat doar o parte din constrîngerile care-i limitau cîmpul de acțiune. Europa clasică a păstrat doar pozițiile secolului al XVI-lea. Între civilizația europeană și celelalte lumi s-a ridicat o nouă barieră.

Cam în jurul anilor 1680, Europele periferice relansează creșterea prin inventarea de noi spații. Anii 80 marchează trecerea decisivă de la o Europă mică la una mare. Niciodată, față cu restul lumii, Europa Secolului Luminilor, ex-centrată în raport cu Europa clasică și cu Europa mediteraneană din timpul Renașterii, nu va fi fost, obiectiv vorbind, mai vastă. Conștiința acestei dilatări a spațiului european se exprimă, în mod paradoxal, prin cosmopolitismul Secolului Luminilor, un cosmopolitism restrîns, care n-a depășit niciodată cadrul Europei și se întemeiază pe o uitare implicită a restului lumii. Este oarecum o anticipare a cuceririi, în profunzime, a continentelor către civilizația-lume cu componentă europeană. El este deci totodată conștiința acestei mutații, uitarea celorlalte culturi și a celorlalte civilizații aflate dincolo de frontierele lărgite ale spațiului european, perceperea generoasă a unei cetăți a oamenilor ce se confundă cu marea Europă.

Imaginea literară : minores, Montesquieu și călătoria filozofică

Să pornim de la textele literare. Începînd cu cele ale vulgarizatorilor tîrzii, martori ai unei largi difuziuni, și pînă la textele fundamentale,

care marchează limpede noua relație a omului cu spațiul european lărgit. Două *minores* au avut momentul lor de succes : Ange Goudar a publicat, în 1765-1774, la Köln o carte intitulată *Iscoada chinezească, sau Trimisul tainic al Curții din Beijing întru cercetarea stării prezente a Europei*. Procedeul fusese folosit încă de pe vremea *Scrisorilor persane*. Marchizul de Caraccioli publică la Veneția și la Paris, în 1777, *Parisul, model al națiunilor străine, sau Europa franceză*. Toate acestea reprezintă mai întîi o afirmare a unității europene. Chinezul lui Ange Goudar își arată uimirea blajină : „Nu înțeleg de ce europenii s-au împărțit în mici populații, ale căror forțe inegale pot fi subjugate de la o zi la alta". Cît privește marchizul de Caraccioli, el exclamă cu înflăcărare : „Italieni, englezi, germani, spanioli, polonezi, ruși, suedezi, portughezi... sînteți cu toții frații mei, prietenii mei, sînteți cu toții la fel de bravi și de virtuoși" (după R. Pomeau). Caraccioli fixează astfel și limitele cetății, mai mari acum, a Secolului Luminilor : lumea, adică Europa.

O singură Europă, Europa ca unitate culturală superioară. Jaucourt, cel mai prolific dintre colaboratorii *Enciclopediei*, afirmă că Europa este superioară restului lumii „prin creștinism, a cărui morală binefăcătoare nu tinde decît către fericirea societății". „Popoarele Europei au principii pe care nu le mai întîlnim în alte părți ale lumii [...] Europenii creștini sînt ceea ce erau grecii." Europa, ca spațiu cultural, reintroduce o apreciere favorabilă a creștinismului ca fapt european de civilizație. Iar *Enciclopedia* conchide textual : „Faptul că Europa este cea mai mică dintre cele patru părți ale lumii prin întinderea teritoriului său nu are nici o importanță, de vreme ce ea este cea mai însemnată dintre toate prin comerțul, navigația, bogăția sa, prin gîndirea și hărnicia sa, prin cunoașterea artelor, a științelor, a meseriilor".

Europa, ca spațiu cultural, este, de asemenea, mișcarea, progresul. În afara ei, totul este imobil, împietrit, barbar. „Toate popoarele care au făcut negoț în Indii au dus acolo, întotdeauna, metale, și au adus de acolo mărfuri [...] Vechii autori care ne-au vorbit despre Indii ni le zugrăvesc așa cum le vedem și astăzi, în ceea ce privește ocîrmuirea, purtările și moravurile. Indiile au fost, Indiile vor fi ceea ce sînt și acum [...] Cele mai multe dintre popoarele care trăiesc pe coastele Africii sînt sălbatice sau barbare [...]" (Montesquieu, *Spiritul legilor*, XX, 21). Înăuntrul spațiului cultural european, viguros afirmat, Montesquieu introduce o bipolaritate fundamentală : „Există în Europa un fel de echilibru între națiunile din Sud și cele din Nord. Primele au tot felul de comodități ale vieții și puține nevoi ; celelalte au multe nevoi și puține comodități ale vieții". Europa dilatată de creșterea viguroasă a teritoriilor sale de frontieră se confundă nu numai cu universul locuit, ci se construiește în jurul unei polarități nord-sud, care nu ține seama, și pe bună dreptate, de națiuni și de state.

Această dualitate nord-sud — ea închide o realitate obiectivă din ce în ce mai presantă — aparține cu adevărat reprezentării spațiale a Secolului Luminilor. Europa este, la început, o Mediterană basculată către nord. Europa — născută în cuvinte în secolul al XVII-lea — împrumută această structură de la creștinătatea latină. Mișcarea de răsturnare care pătrunde în conștiința literară a secolului al XVIII-lea se înrădăcinează într-o durată foarte îndelungată. Între secolul al VII-lea și secolul al XIV-lea, nordul crescuse întruna, în detrimentul spațiului mediteranean, tăiat în două prin inserțiunea Islamului. Marea inovație medievală are loc între Loara și Rin. Ciuma neagră, care bîntuie mai la nord, descoperirea, cucerirea și exploatarea unor lumi noi contribuie la progresul Mediteranei. Această

creare de drumuri, de mijloace de comunicație, de noi spații este întovărășită de o puternică inovație artistică și intelectuală. Mediterana își recapătă prestigiul. În ansamblul său, și mergînd pe urmele secolelor al XV-lea — al XVI-lea, secolul al XVII-lea continuă să supraestimeze prestigiul mării Lăuntrice.

În 1680, oamenii au conștiința unui nou echilibru. Cu privire la teritoriul ce se întinde din sud și pînă în nord, la nivelul reprezentărilor, lucrul a fost spus, în mod definitiv. Și anume, în capitolul publicat de Paul Hazard la începutul cărții sale *Criza conștiinței europene :* prăbușirea Spaniei, eclipsa prin care trece Italia, plenitudinea de manifestare a Franței, aspra concurență a Angliei, a Olandei, a jumătății occidentale a Germaniei. „În 1697, la Tübingen, A. Hochstetter laudă, într-un discurs în limba latină [latina, ca limbă a nordului], utilitatea de a călători în Anglia : *Oratio de utilitate peregrinationis anglicanae*. Nu voi aduce laude, spune oratorul, fertilității Angliei, ci voi vorbi mai curînd despre știința sa, și, încă mai mult, despre religia sa. Cine nu știe cu cît curaj și bărbăție, sub domnia lui Jack al II-lea, oameni de seamă s-au opus trimișilor sinagogii romane și au apărat o cauză pe care o au în comun cu noi ?" Începutul Secolului Luminilor este totodată și marea revanșă a Europei protestante.

O istorie literară a călătoriilor nu a fost încă făcută ; ea ne-ar învăța multe lucruri. Călătoria, cu începere din secolul al XVI-lea și pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea, duce, aproape totdeauna, către Sud. Roma este un loc de pelerinaj obligatoriu pentru orice artist, și nici Montaigne nu încalcă această regulă. Nordul se instruiește în Sud, își lărgește orizontul în Sud, își capătă bucătarii și artiștii din Sud. În Sud el află prestigiu, consacrare, bunuri culturale. Sudul își trimite către nord misionarii, artiștii, tehnicienii : în Sud, Nordul vine să se instruiască, în Nord, Sudul vine să dea lecții.

Călătoria își schimbă sensul în jurul anilor 1680—1700. Călătoria filozofică, literară, dacă nu chiar artistică, nu mai duce către Sud, ci către Nord. Călătoria culturală a Secolului Luminilor se îndreaptă, în mod paradoxal, către nordul Europei. Pentru a pleda cauza Nordului, a se vedea, *a contrario,* călătoria în Spania. Începînd din perioada doamnei d'Aulnoy, la sfîrșitul secolului al XVII-lea, ea se imobilizează într-un stereotip: Spania, subiect de uimire, de batjocură și de scandal pentru Europa de dincolo de Pirinei, nu mai este Europa; propilee ale vechilor și noilor lumi, ea devine anexa îndepărtată a spațiilor exterioare. Translația acelei *peregrinatio* iberice din domeniul călătoriei culturale către genul exotic arată ex-centrarea spațiului european. Europa pierde o provincie mediteraneană chiar în momentul cînd cîștigă provincii spre nord. Dar să trecem de la imaginar la realitate, la călătoria reală, la călătoria culturală a elitei Secolului Luminilor. De obicei, ne închipuim o cercetare ușor de realizat, aplicată unei serii, în mod necesar limitată, de nume cunoscute din literatură, știință și arte, care ar duce la constituirea unor hărți speciale ale secolelor al XVI-lea — al XVIII-lea. Hărțile din secolul al XVI-lea ar consemna convergența italiană, cele aflate la articularea dintre secolele al XVI-lea — al XVII-lea, o Spanie în prelungirea Italiei. Începînd din 1680, vom vedea apărînd Anglia, din 1750, Germania de Est, iar din 1770, Rusia europeană, adică Petersburg.

Europa călătoriilor este o Europă urbană. Parisul se situează în frunte, desigur, vin apoi, cu mult în urmă, Veneția, Roma, Florența, prin tradiție și gust al plăcerii. Viena, Londra, sînt locuri unde oamenii călătoresc pentru știință. Berlin și Petersburg interesează prin mijloacele puse în serviciul celebrităților de tot felul de către despoții luminați, Frederic sau Ecaterina, de fapt, de către principe spre a folosi limbajul filozofilor din Secolul Luminilor. „Cînd debarcă la Bordeaux, westfalianul Candide și olandezul Martin îi aud pe toți călătorii spunînd: «Mergem la Paris»; fac și ei ca toți ceilalți, spunîndu-și că nu se vor îndepărta astfel prea mult de drumul către Veneția, unde trebuie să-i aștepte Kunigunda." La Marsilia, ca și la Bordeaux, la Lyon, la Calais sau la Strasbourg, călătorii ce întreprind această călătorie filozofică stau doar foarte puțin. „Toți se grăbesc către capitala galilor sau către noul Babilon": căci, conform *Iscoadei chinezești* de Ange Goudar, „întreg regatul este în Paris", această „capitală a lumii europene". Marivaux pune chiar în gura unuia dintre personajele sale următoarele cuvinte: „Parisul este lumea", iar restul pămîntului e mahalaua ei" (după R. Pomeau). Marivaux caricaturizează fără voia lui dimensiunea spațială restrînsă a Europei luminate de călătoria filozofică.

Călătoria pe continent face parte din educația fiilor aristocrației engleze din secolul al XVIII-lea. Europa călătoriei întreprinse de englezi este mai întîi franceză; ea ajunge pînă la Veneția, ba chiar, eventual, pînă la Țările de Jos, în ținutul Rinului și într-o parte din Germania, ignorînd de acum înainte Spania. Anglia și Franța mărturisesc astfel, prin mijlocirea elementelor unei călătorii pedagogice, dominația lor culturală asupra Europei luminate. Călătoria englezilor pe continent a contribuit la francizarea — destul de profundă, în secolul al XVIII-lea — limbii engleze înseși. Engleza reginei, accentul caracteristic Oxfordului, cu silabele sale bine marcate și cu intonațiile sale continentale, s-au născut, în mare măsură, din șederea pe continent a vlăstarelor *gentry*-ei britanice, în timp ce engleza americanizată, din Virginia și din Noua Anglie a „Capetelor rotunde", protejată la distanță și de asprul ei înveliș provincial, păstrează intonațiile anterioare cosmopolitismului european și francofon din secolul al XVIII-lea.

Dar să ne întoarcem la spațiul cultural francez. Întreaga lecție a reprezentărilor parțiale ale secolului al XVIII-lea e cuprinsă în peregrinările celor mai iluștri dintre fiii săi. Priviți-l pe Rousseau, pendulînd între Elveția, Torino, Alpi, Paris și Anglia lui Hume. Priviți-l pe Diderot, călătorind în Rusia europeană a împărătesei Ecaterina a II-a. Priviți-l pe Voltaire: „Născut la Paris, el n-a cercetat decît ținuturile din Nord, neînaintînd niciodată spre Sud dincolo de o linie jalonată de Turena, Lyon, Geneva. Drumurile sale se îndreaptă către Anglia, Țările de Jos, Germania, Elveția" (R. Pomeau). Lorena, în acest itinerariu, este mai mult decît un loc de trecere : ea este unul din focarele elipsei.

Această geografie este veche. Lungul periplu al lui Montesquieu, între 1728 și 1732, ne îngăduie să schițăm un fel de geografie psihologică a Europei Secolului Luminilor. Ea începe cu o Austrie „frontieră" : cu Viena, capitală a unui imperiu danubian de dată foarte recentă, unde îl întîlnește pe principele Eugen, care era atunci căpetenia consiliului de război al Imperiului, erou al „frontierei" orientale a Europei, învingător al turcilor, recuceritor al Dunării europene, pe care îl va elogia în tratatul său *Despre respect*. Notele cu privire la *Călătoria în Austria* sînt aride. Locuitorii acestei preacatolice țări sînt priviți în chip necruțător. Întîlnim doar două manifestări de entuziasm : în fața minelor de aramă din Ungaria, Kremnitz, Schemnitz, Neusohl (între 1731 și 1751, Montesquieu scrie, pornind de aici, cinci memorii cu privire la mine și drumuri), în fața strădaniilor ocîrmuirii imperiale de a pune în circulație bunurile și ideile acestui ținut de munte, împădurit și sălbatic. „Drumul acesta frumos n-a costat decît 430 000 de florini. Partea de dedesubt este pavată cu pietre, iar partea de deasupra este acoperită cu pietriș [...] Împăratul a mai făcut și alte drumuri

foarte frumoase, care comunică cu porturile sale de la Adriatica. Se afla în lucru și un drum care unește Karlstadt și Bucharitz [...]"

Un lung ocol se inserează între Gratz și Haga : tradiționala călătorie în Italia, situată într-o paranteză. Decepție, ferocitate sistematică. Montesquieu nu vede la Veneția decît decadență, lene, desfrîu : „De douăzeci de ani, numărul tîrfelor a scăzut la Veneția cu zece mii ; și asta nu pentru că moravurile s-ar fi schimbat în bine, ci fiindcă vin aici mult mai puțini străini. Odinioară veneau, cu prilejul carnavalului, între treizeci și treizeci și cinci de mii de străini. Acum nu vin mai mult de vreo sută cincizeci". Un rest de tandrețe persistă totuși, față de o îndelungată tradiție de impietate. Veneția face parte din Italia de Nord, pe care Europa Secolului Luminilor o reține în structurile spațiale ale reprezentărilor sale. „Numai nebunii sînt dați pe mîna Inchiziției la Veneția." „Milanezul este destul de cultivat, dacă ne gîndim că acest ținut a aparținut Spaniei." E o virtute a Nordului. Prin contrast : „Nu tot astfel stau lucrurile în Regatul Neapolelui : oamenii din Calabria n-au decît o mantie, în care stau învăluiți zăcînd în vreo piață cît e ziua de mare și trăind doar din doi bănuți pe zi. Am auzit că de cînd Minorca este stăpînită de englezi, ea aduce un venit de patru ori mai mare decît înainte". Cu privire la Sardinia : „Nu găsești aici nici apă, nici vin. Apa este aproape pretutindeni sălcie". „Am plecat din Torino, adică dintr-un oraș destul de plictisitor." Cu privire la Genova : „Republica aceasta este foarte săracă [...] Genovezii sînt cu totul nesociabili ; această trăsătură nu le vine atît dintr-un caracter sălbatic, cît din neobișnuita lor zgîrcenie [...] Tot timpul vreun nobil genovez călătorește spre a cere iertare, cutărui sau cutări suveran, pentru prostiile pe care le face republica lor". „Familiile italiene cheltuiesc mult pentru canonizări.

Familia Corsini, din Florența, a cheltuit mai bine de 180 000 de scuzi romani pentru canonizarea unui sfînt Corsini. Marchizul Corsini spunea : «copiii mei, mai bine fiți oameni de treabă decît sfinți !» Au o capelă unde se odihnește sfîntul. Puțini ticăloși și-au jecmănit familia ca acest sfînt [...] Oricărui italian îi place să fie măgulit.“ „Cînd intri în Statul Papal, vezi o țară mai bine organizată, dar mai mizerabilă. Impozitele nu sînt aici atît de mari ca în ținutul Florenței ; ba chiar sînt foarte mici, dar cum nu există nici comerț, nici industrie, oamenii își plătesc impozitele la fel de greu ca și florentinii [...]“ În statul roman, ignoranța duce la paludism, iar superstițiile încurajează banditismul : „Închipuiți-vi-l pe Cartouche la Roma ! [...] În momentul de față, la Roma domnește o simonie publică. Niciînd crima nu a dominat atît de fățiș sub ocîrmuirea bisericii“. „Unul din lucrurile care contribuie cel mai mult la înmulțirea populației din Neapole este mizeria și lenea napolitanilor.“

Cînd se întoarce din Italia, Montesquieu traversează Germania catolică de Sud. Privirea lui se arată necruțătoare pentru Bavaria și Germania luterană. Prusia lui Montesquieu este încă un loc ce te respinge prin barbaria lui ; treizeci de ani mai tîrziu totul se va fi schimbat. Valea Rinului, cel mult, constituie un fel de refugiu fericit. În această geografie severă, doar un singur punct de atracție : aristocrația engleză care apare pretutindeni în cea mai bună lumină. O surpriză o constituie Olanda * : în 1729, ea a decăzut în geografia afectivă a Secolului Luminilor, în avantajul Angliei. Această decepție corespunde unei realități economice. Olanda nu s-a mai ridicat după victoria sa din 1714 ; îndatoririle ce-i creează responsabilități nemăsurate o apasă peste măsură. A trecut vremea cînd Daniel Huet propunea întruna modelul neerlandez. Chiar și în Franța, cu greu poate fi înțeleasă o activitate întemeiată aproape numai pe negoț.

„Sufletul unor oameni care trăiesc din negoț este cu desăvîrșire corupt.“ Dar acest regres al Olandei purcede din dezvoltarea unui Nord mai îndepărtat : „Este sigur că negoțul din Olanda scade văzînd cu ochii. O dovadă este că Amesterdam crește, construind întruna. Banii sînt scoși din circuitul comercial și întrebuințați întru cumpărarea de pietre, și văd încă de pe acum că se va întîmpla și aici ca și la Veneția unde, în loc de flote și de regate, au rămas doar palate frumoase. Nordul începe să facă negoț pe cont propriu în Sud. Hamburg, Altona, Gdansk ajung mai mult ca niciodată în Mediterana“. Observațiile rapide ale lui Montesquieu sînt confirmate de lucrările recente ale istoricilor cantitativiști. Olanda, ca și Anglia, este subminată de drogurile extrase din plantele venite din Orient și, în chip și mai primejdios încă, de alcool. „Un bărbat mi-a spus că ceaiul ducea la pieire burghezia din Olanda [...] se consumă prea mult zahăr, soțul stă în fața ceștii cu ceai cel puțin două ore, pierzîndu-și timpul. Și tot astfel fac și servitorii. Acest ceai slăbește fibrele stomacale ale femeilor ; drept care multe dintre ele beau rachiu, spre a contracara răul.“

Decepția lui Montesquieu este întreținută de o surprinzătoare descoperire : intensitatea sentimentului religios, pe care îl întîlnește pretutindeni. La Utrecht, Montesquieu se află în plin Ierusalim jansenist : „Janseniștii din Franța au greșit comunicînd cu cei din Olanda [...]“. Montesquieu face și această cugetare dezamăgită : „Cît de proști sînt oamenii ! Mă simt mai legat de religia mea de cînd am văzut Roma și capodoperele de artă ce se află în biserici“. La 31 octombrie 1729, Montesquieu se îmbarcă ; ajunge la Londra * la 3 noiembrie. În sfîrșit ! Anglia anilor 20 va fi fost pentru el paradisul regăsit al Luminilor continentale. Treizeci de ani mai tîrziu, va găsi ceea ce pare a fi contribuit să-l facă să deteste Olanda, și anume intensitatea renăscută a vieții religi-

oase. Dar pentru moment nu întîlnește decît o fericită existență cît se poate de terestră. „Poporul Londrei mănîncă multă carne." Inegalitatea nivelurilor de viață... „În general, englezii sînt modești [...] La Londra există libertate și egalitate. Libertatea de la Londra este libertatea oamenilor de calitate, care se deosebește de cea a oamenilor din Veneția, care este libertatea de a trăi obscur și cu tîrfe și de a te căsători cu ele [...]" Este un popor civilizat, discret, curtenitor, ale cărui femei au o purtare foarte rezervată și, desigur, „sentimentul religios este absent în Anglia", ceea ce explică moralitatea publică. Astfel se deformează realitatea în respectuoasa și iubitoarea oglindă a Europei filozofice. „În Anglia, sentimentul religios este absent ; doar patru sau cinci membri ai Camerei Comunelor merg la slujbă sau la predica ce are loc la Cameră, cu excepția marilor prilejuri, cînd sosesc foarte devreme. Dacă cineva vorbește despre religie, toată lumea începe să rîdă. Un om a spus în fața mea : cred în asta «ca în sfînta Evanghelie», și toată lumea a început să rîdă. Un comitet ce are drept rol să observe cît e lumea de religioasă este socotit ridicol." „Anglia este în clipa de față țara cea mai liberă din lume, și cînd spun asta mă gîndesc la toate republicile existente [...]", și, în sfîrșit : „Dacă un bărbat din Anglia ar avea tot atîția dușmani cîte fire de păr are în cap, nu i s-ar întîmpla nimic rău, asta înseamnă mult, căci sănătatea sufletului este tot atît de necesară ca și aceea a trupului".

Cum s-a constituit marea Europă

Dar să încercăm să descoperim realitatea, dincolo de imaginea literară și de notațiile impresioniste ale ilustrei noastre călăuze. Literatura de călătorie și călătoria filozofică propun două

Europe. Odată cu trecerea timpului, vom deosebi trei. O Europă mediteraneană, o foarte bătrînă Europă la sud ; Europa densă a reușitelor, Europa înaintată a secolului al XIII-lea, care rămîne în centrul unui spațiu privilegiat ; Europa „frontierelor" și a zonelor-limită cuceritoare. Acestei Europe marginale îi aparțin imperiile născute dincolo de mări în secolul al XVI-lea.

Europa Secolului Luminilor este — trebuie să o mai spunem încă ? — o Europă mare. Între mijlocul secolului al XVII-lea și mijlocul secolului al XVIII-lea, spațiul european se dublează, prin reîncorporarea vechii creștinătăți orientale, pe care distanța, năvala nomazilor din stepă și un destin vitreg — așezarea pe timp îndelungat a turcilor în Balcani și, mai ales, în cîmpia dunăreană — o despărțiseră aproape cu totul de Mediterana densă a celor șaizeci-optzeci de milioane de oameni aparținînd creștinătății occidentale. Extraordinara creștere a ținuturilor europene de dincolo de mări în secolul al XVI-lea maschează prea adesea realitatea acestei *diminutio* de la est, în raport cu secolul al XII-lea. Mișcarea ce începe în jur de 1680 rezultă din suprapunerea a două elemente : un element de recuperare, înaintarea accelerată a unei „frontiere" de colonizare.

Evenimentul capital constă în reîncorporarea Europei dunărene, după ultimele izbucniri, din 1664 și 1683, ale imperialismului turcesc. Imperiul turcesc, construcție arhaică, încercase să găsească, într-o primă etapă, rezolvarea contradicțiilor sale, într-o mișcare de fugă înainte, sub influența lui Ahmed Koeprili *. Acesta era încurajat de slăbirea frînelor tradiționale : Imperiul, redus cu 40% în ceea ce privește populația, Rusia, pustiită în Vremea Marilor Tulburări, Polonia, extenuată de războaie de cucerire în detrimentul rușilor, epuizarea economică și morală a Veneției. În fața primejdiei turcești,

bătrîna creștinătate nu oferea, în 1660, decît soluția arhaică și depășită a unor state ori prea mari, ori prea mici. Zguduirea care declanșează o lungă perioadă de tulburări pornește din Transilvania și din Ungaria habsburgică. În 1663, în Imperiu, ca și pe vremea lui Luther, *Türkenglocke* îndeamnă la rugăciune întru mîntuirea creștinătății. În anul următor, ajutorul francez, venit în preajma mînăstirii Saint-Gothard, și rezistența înverșunată a veneției salvează, la limită, ceea ce mai rămîne din Europa Centrală.

Voltaire, în al său *Eseu asupra moravurilor*, face din această poziție a Ungariei habsburgice pretextul, dacă nu chiar cauza atacului din 1683. „Dintre toate popoarele pe care le-am văzut [...] nici unul nu este mai nenonocit decît cel al ungurilor. Țara lor, depopulată, este împărțită între credința catolică și cea protestantă [...] Tînărul Imre Thökoly, nobil ungur [...] a ridicat la luptă acea parte din Ungaria care asculta de împăratul Leopold [...] Marele vizir Kara Mustafa, succesorul lui Ahmed Cuprogli, a fost însărcinat de Mahomed al IV-lea să-l atace pe împăratul Germaniei, sub pretext că astfel îl va răzbuna pe Thököly. Sultanul Mahomed și-a adunat armata în cîmpia din jurul Adrianopolului. Niciodată n-au avut turcii o armată mai numeroasă.“ 140 000 de soldați, 30 000 de tătari din Crimeea ... 250 000 de oameni în total. Această hoardă pustiește Ungaria. Este o masă uriașă, disproporționată în raport cu slaba densitate de populație a cîmpiei ungare, este o cauză de fragilitate. Totuși, „nimic nu-i stătu în cale lui Kara Mustafa [...] El înaintă, fără să i se opună vreo rezistență, pînă la porțile Vienei (16 iulie 1683), și se porni pe dată s-o asedieze“. Rezistența eroică a populației se prelungește pînă la sosirea ajutoarelor. Cruciada bate la poarta Europei Secolului Luminilor. Ajutorul sosit este de ajuns.

El face să explodeze aparatul de război otoman, aflat în plină descompunere. Soldații lui Ioan Sobieţki din Polonia, cei ai lui Carol de Lorena : armata cruciadei nu depășește 70 000 de oameni. Ea este alcătuită din oameni veniți din apropiata Polonie, din estul și sud-estul Germaniei : victoria de la Kahlenberg *, spre deosebire de cea de la Saint-Gothard, este o victorie a „frontierei“ Europei. Kahlenberg (12 septembrie 1683), cea mai mare dată de acest gen din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, marchează începutul dublării teritoriale a Europei.

În cîmpia dunăreană, înaintarea austriacă se face cu încetineala înțeleaptă a unui marș îndărătul unei „frontiere“. Austria se ocupă, în același timp, de îmblînzirea aristocrației maghiare și de izgonirea turcilor. Mohaci (1686), victoria venețienilor, care răzbună pierderea Cretei (Candia căzuse în 1669) prin ocuparea, pînă în 1715, a Peloponezului, cucerirea Azovului de către Petru cel Mare (1696), Zenta (1697), marea victorie a principelui Eugen sînt tot atîtea etape militare ce pregătesc pe cea de la Karlowitz (1699). Turcii pierd pentru totdeauna controlul Marii Cîmpii. Nuclee de coloni germani asigură paza. Mersul înainte continuă, cu victorii și înfrîngeri.

În 1716, „frontiera“ dunăreană trece printr-un punct înalt, confirmat prin tratatul de la Passarowitz (21 iulie 1718), Banatul Timișoarei, Oltenia împreună cu Ungaria (turcești) și Principatul Transilvaniei, sînt cucerite în decursul ultimilor cincisprezece ani ai secolului al XVII-lea. Între 1736 și 1739, cu prețul unor mari sacrificii în est în favoarea Persiei, turcii au într-o oarecare măsură cîștig de cauză în vechea ceartă dintre cele două Islamuri, datorită tehnicienilor francezi. Pentru aproape un secol, frontiera politică se stabilizează. Preliminariile de la Belgrad (1 septembrie 1739) redau Imperiului otoman părțile din Serbia,

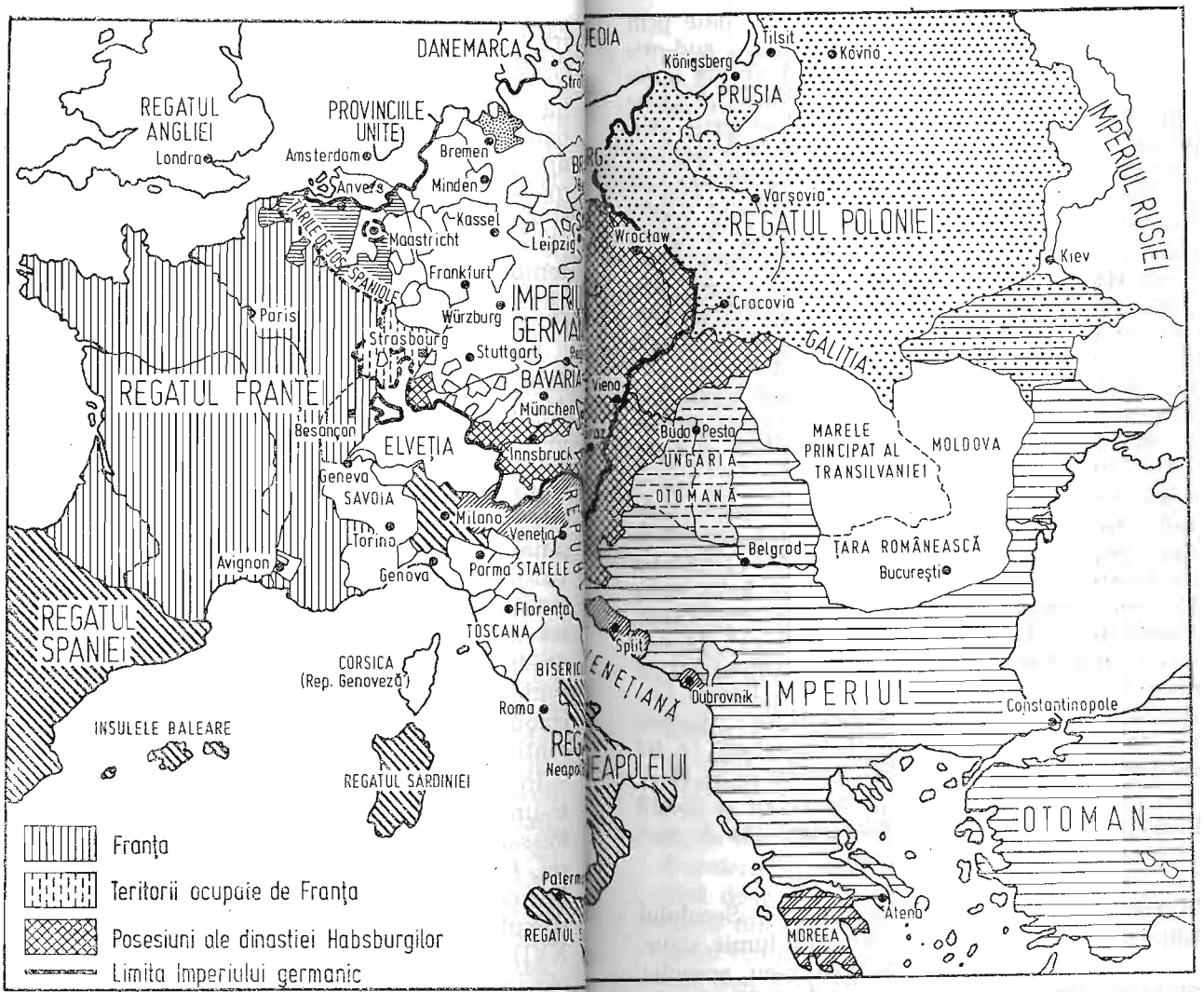

1. *EUROPA DECENIULUI 1680*

(după Grosser Historische Weltatlas *și după* Atlas istoric, *Ed. Didactică și pedagogică, București, 1971, pentru zona sud-est europeană.)*

Inainte de marea mutație ce va avea loc după tratatul de la Kahlenberg (1683). Este mica Europă clasică, pe care forțele demografice, intelectuale, economice o pregătesc în profunzime pentru marea mutație legată de creșterea din Secolul Luminilor.

Bosnia, Banat, Oltenia ce-i fuseseră luate prin tratatul de la Passarowitz. Frontiera sud-orientală a Europei se va confunda vreme îndelungată cu Dunărea, cu Sava și cu înălțimile din Banatul Timișoarei. Ea lasă în grija Austriei organizarea în profunzime a 300 000 km² de spațiu nou. Secolul Luminilor abandonează, și fără nici un regret, Balcanii, visului exotic turc. Este și concluzia pe care o trage Voltaire către sfîrșitul *Eseului asupra moravurilor*: „[...] Mustafa Cuprogli [...] recuceri o parte din Ungaria și restabili reputația Imperiului turcesc, dar, de atunci, frontierele acestui imperiu nu au trecut niciodată de Belgrad sau de Timișoara [...] Vestitele bătălii pe care principele Eugen le-a dat împotriva turcilor ne-au arătat că aceștia puteau fi învinși, dar fără a li se putea smulge prea multe teritorii".

Pentru ca să fie reluat mersul înainte, trebuie, în primul rînd, să aibă loc o racordare demografică, iar diferențele dintre ritmurile de creștere să se șteargă progresiv între noua Europă marginală și nucleul dens unificator. Există între Europa de la „frontiera" de est, și cea din vest, o diferență fundamentală, pe care Voltaire o întrevăzuse încă în *Istoria Imperiului rusesc sub Petru cel Mare*: „Pentru ca Rusia să devină la fel de populată, la fel de bogată, la fel de plină de orașe ca și ținuturile noastre meridionale, vor trebui să treacă încă multe secole și să fie ocîrmuită de țari asemenea lui Petru cel Mare".

Marea mutație spațială a Europei Secolului Luminilor se situează la nivelul lumii slave. De fapt, cele două creștinătăți s-au apropiat între ele un moment, în secolul al XII-lea ; o anumită scoatere din enclavă, reciprocă, s-a produs în secolul al XVI-lea, sub țarul Ivan, în perioada lui Chancellor, a Companiei englezești din regiunea Moscovei, a creării, în 1580, a Arhanghelskului. Secolul al XVII-lea

a tăiat de Occident pedunculul slav. Slavia latină (Polonia, Boemia, Moravia, Croația) a contribuit și ea, în felul său, la acest proces. Ei, acești slavi de tradiție latină, începînd să privească spre vest, îi lasă într-o izolare totală pe slavii din răsărit. Primele două decenii ale secolului al XVII-lea nimicesc secole de strădanii. Demografia istorică se izbește, cînd cercetează trecutul Rusiei de dinainte de începutul secolului al XVIII-lea, de dificultăți aproape de nedepășit. Istoria Rusiei este cronologic decalată. Rusia aparține unui alt spațiu-timp cultural. Ținut deschis, spațiul rusesc variază întruna, iar partea unde se dezvoltă o formă de ocupație agricolă se întinde întruna, începînd de la nucleul forestier primitiv, către nord, către sud și către est. „Așadar, propunerea de a evalua la 11 sau la 12 milioane populația rusă de la începutul secolului al XVII-lea, și la 17—18 milioane pe cea de la sfîrșitul acestui secol, nu se întemeiază pe dovezi foarte convingătoare."

Zona de ocupație se dezvoltă întruna, între secolul al XVII-lea și secolul al XIX-lea, într-un ritm mai mult sau mai puțin rapid, ce rămîne a fi stabilit. Rusia * se înfățișează ca un nucleu dens de populație înconjurat de o „frontieră". Pînă în secolul al XVII-lea, frontiera se deschide în trei direcții : la nord, la est, la sud. Începînd din secolul al XVIII-lea, „frontiera" din nord se închide, rămînînd deschisă doar cea de la sud și de la est. Cu începere din secolul al XIX-lea, rămîne deschisă numai cea de la est. Nucleul de difuzare crește mult mai lent decît „frontiera", prin absorbirea, la centru, a unor foste frontiere transformate în „ținuturi străvechi".

Ar fi interesant să surprindem realitatea rusă pe două planuri : nucleul dens, pe de o parte, nucleul dens și totodată „frontiera", pe de alta. Mișcările de populație ale acestor două definiții spațiale nu coincid nici pe departe.

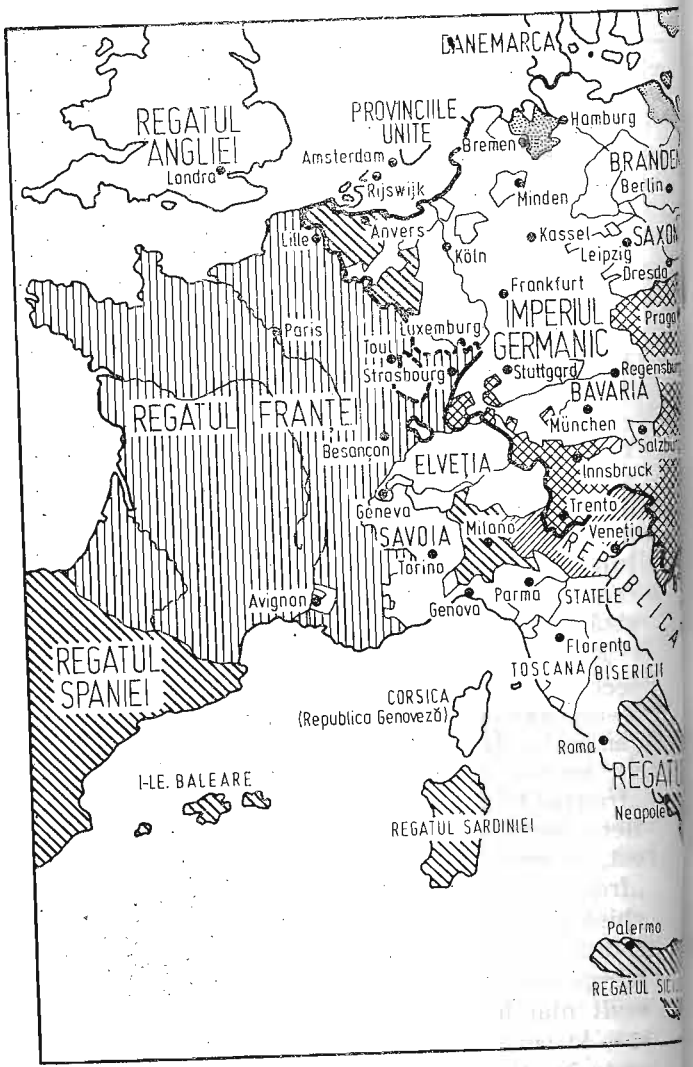

2. *EUROPA DUPĂ TRATATUL DE LA KAHLENBERG, ÎN JUR DE 1700*
(Ibid.)

Faptul major se situează la est: după tratatele de la Rijswijk (1697) și de la Karlovitz (1699), începe reîncorporarea Europei danubiene.

Chiar dacă tendințele, la limită, sînt înrudite : pe timp îndelungat, ele sînt orientate spre o creștere. Dar panta este mai lină în centru, fiind marcată prin alternanța fluxului și a refluxului. O îndelungată tasare marchează, la nivelul vechii Moscove forestiere, ultima treime a secolului al XVI-lea. Catastrofa din 1601—1602 lovește un trup bolnav. Rusia nu este cruțată de ciumă : 1602, 1654, 1709—1710, în ritmul unei cronologii europene. O parte din recuperările secolului al XVII-lea va fi fost risipită la sfîrșitul secolului al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea. În cea de a doua jumătate a secolului al XVII-lea, frontiera își reia înaintarea într-un ritm mai rapid, către Urali, de-a lungul *trek*-ului siberian, la sud de Taiga, către stepele din sud. Ea repară unele dintre breșele de la Pomorje *. Dar Rusia, înainte de Petru cel Mare, își repară stricăciunile mai ales la sud, spre stepă. Alunecînd către sud, Rusia, paradoxal, se separă complet de Europa Occidentală. Depopularea de la Pomorje ducea la sufocarea comerțului din Arhanghelsk. Pentru a înlocui acest port din secolul al XVI-lea, situat prea la nord, soluțiile Secolului Luminilor poartă numele de Petersburg și de Odesa. Ele sînt porțile de ieșire ale unui spațiu rus al cărui centru de gravitație s-a deplasat către sud în decursul anomaliei * termice negative din mica eră glaciară a secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea. Ceea ce știm de puțină vreme despre ritmurile de evoluție ale populației poloneze se coroborează din plin cu ipotezele noastre. Creștere mai rapidă a zonelor de „frontieră", alunecare relativă către sud.

Ipoteza pe care o propunem, privitoare la două ritmuri de evoluție a teritoriului cu populație slavă, este ilustrată de exemplul, relativ mai bine cunoscut, al Poloniei. Istoria Rusiei este comandată în profunzime de depopularea

din nord și de alunecarea centrelor de activitate către sud. Într-un cuvînt, mutația ce are loc de la mica la marea Europă nu mai poate fi înțeleasă de acum înainte în afara acestei constatări capitale. Aceste fapte au scăpat cu desăvîrșire istoricilor, pînă acum cîțiva ani, pentru că lipsea o istorie regresivă a climatului, care ar fi dus la înțelegerea lor. Cunoaștem acum amploarea anomaliei termice negative din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, datorită străduințiilor unui grup de istorici, printre care se află în primele rînduri francezul Emmanuel Le Roy Ladurie. Această anomalie termică a influențat prea puțin istoria Europei profunde, dar ea își spune totuși cuvîntul cu privire la mișcările de mare amplitudine ce au loc la limita extremă a extinderii culturilor. Rusia de Nord, unde se face agricultură în secolul al XVI-lea, este pierdută în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, cînd scăderea temperaturii la 1°C aduce după sine, neîndoielnic, abandonarea mai multor sute de kilometri de teritorii pe care nu mai pot fi cultivate cereale. Vara verde dă semnalul unei schimbări catastrofale de lungă durată.

Și totuși, nu trebuie să cădem pradă unui determinism naiv. Modificarea de climat surprinde. Ea contribuie la dificultățile pe care le întîmpină Rusia și Scandinavia în momentul trecerii din secolul al XVI-lea în secolul al XVII-lea, la încercările dure din momentul trecerii din secolul al XVII-lea în secolul al XVIII-lea. Ea tinde să orienteze expansiunea către sud și est, în secolul al XVIII-lea. Secolul al XVII-lea s-a străduit și s-a chinuit, secolul al XVIII-lea s-a adaptat, el și-a găsit răspunsurile în ordinea tehnicilor agrare, probabil. Înaintarea Europei-„frontieră" continuă totuși, în ciuda condițiilor neprielnice. Apreciem la justa sa valoare marele val al mutației spațiale din secolul al XVIII-lea, dacă ținem seama de refluxul general al izotermilor către sud.

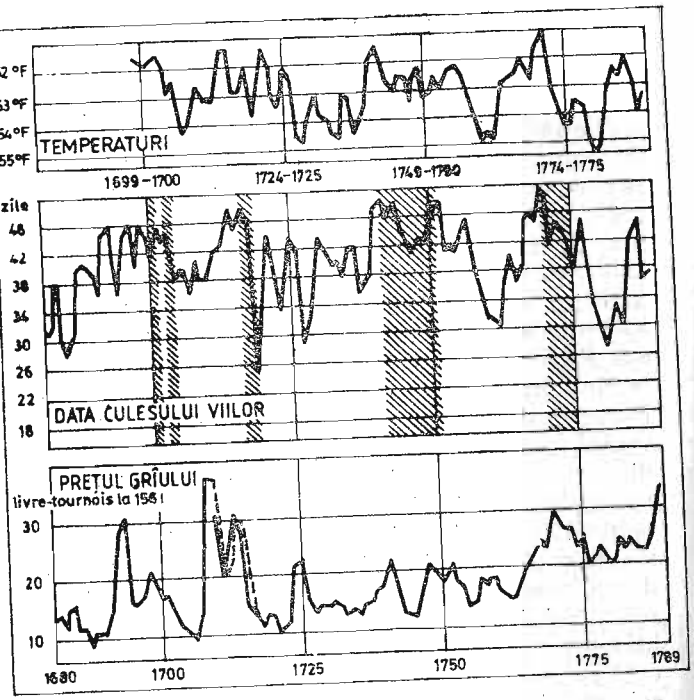

3. *CLIMAT ȘI RECOLTE*

(După E. Le Roy Ladurie, Climat și recolte în secolele al XVII-lea ss ial XVIII-lea, *in* Annales E.S.C., *1960.)*

Diagrama de sus: temperaturi din timpul primăverii și al verii în Anglia (medii mobile pe timp de doi ani; scara temperaturilor Fahrenheit este inversată, pentru a permite comparația cu curba culesului de vie).

Diagrama din mijloc: 1° *date privind culesul de vie în Franța (socotite în zile, începînd cu 1 septembrie, medie mobilă pe timp de doi ani);* 2° *maximum glaciar în Alpi, în partea hașurată.*

Diagrama de jos: prețul grîului (în lire tournois*): la Paris pînă în 1710, pe baza curbei lui H. Hauser: în Franța, între 1710 și 1789, după E. Labrousse; între 1710 și 1717, curba lui H. Hauser prelungită. Corelațiile care unesc prețul, producția și variațiile climaterice reprezintă una din marile cuceriri ale cercetării istorice din ultimii ani.*

Dublarea seculară: spațiile

Pentru a măsura cu adevărat fenomenul, ne vom mărgini să facem cîteva considerații în ordinea mărimii, a calității și a preciziei, din nefericire foarte inegale. Să presupunem deci ca fiind rezolvate toate problemele critice. Norvegia și-a dublat populația între 1665 și 1801 (440 000—883 000 locuitori), Suedia a trecut, între 1720 și 1800, de la 1 450 000 la 2 347 000 de suflete. Finlanda, „frontiera" prin excelență a Scandinaviei, își triplează populația în mai puțin de un secol (1721 : 305 500; 1800 : 833 000). Statele maschează adeseori realități mai profunde. Germania, Austria, Polonia, Rusia se întind către vest sub acțiunea distorsionantă a unor rate de creștere inegale. Imperiul, slăbit de acțiunea crizei, a războiului, a bolilor și a șocului microbian provocat de amestecul intens de populații, s-a prăbușit, se pare, de la 20 la 7 milioane de locuitori, între 1620 și 1650. Partea de nord-vest este relativ apărată, căderea cea mai dramatică se situează la est. Ceea ce implică, înainte de 1740, între partea de vest, protejată, și celelalte trei sferturi dinspre est, lovite, ritmuri de creștere diferite. Tendința continuă și după 1740. Geografia imperială a anilor 1730—1740 amintește, în linii mari, de perioada de dinaintea Războiului de Treizeci de ani; la sfîrșitul *Aufklärung*-ului, Germania lui Kant și a lui Fichte este mult mai orientală decît cea a lui Dürer și cea a lui Leibniz. Între 1700 și 1800, populația crește în Württenberg cu 94%, iar în Silezia, ținut greu încercat de război, cu 100%; ea crește cu 132,5% în Prusia Orientală, cu 138% în Pomerania, a cărei ascensiune vertiginoasă continuă în secolul al XIX-lea.

Încă și mai semnificativă este Europa danubiană. Între 1754 și 1789, creșterea popu-

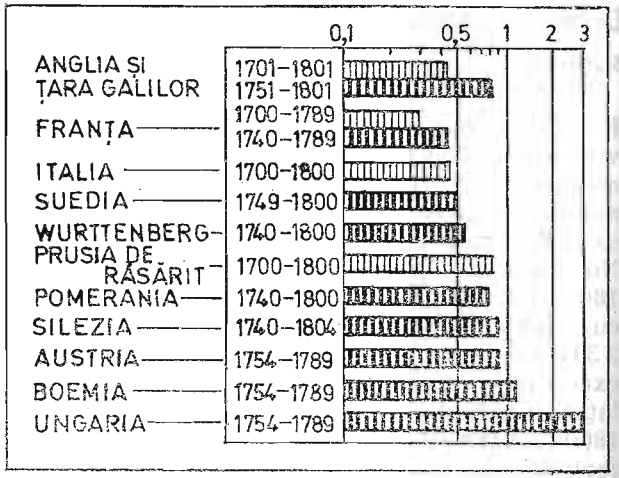

4. *DUBLAREA SECULARĂ*

(După cifrele lui E. A. Wrigley,
Societate și populație, *1969.)*

La stînga sînt indicate țările, la dreapta procentul de creștere anuală, la centru tranșa cronologică avută în vedere. Pentru Anglia și Franța, s-a luat în considerare întregul secol și jumătatea de secol, a doua jumătate a secolului al XVIII-lea fiind caracterizată în amîndouă cazurile printr-o rată de creștere mult mai ridicată. În partea de jos a scării, se află străvechile ținuturi cu populație numeroasă, Franța și Italia. În partea de sus, frontierele deschise ale ținuturilor din răsărit : în fruntea lor, aberanta Ungarie, care beneficiază de fluxurile migratoare ale imperiului, Anglia, Țara Galilor și Prusia se află în poziție de mijloc. Cazul cel mai interesant este cel al Angliei. El arată limpede relația care există între Vital Revolution *și revoluția industrială.*

lației în statele vechii Austrii (Austria, Stiria, Carintia, Carniol, Tirol, Boemia, Moravia, cărora le vom adăuga Silezia, dat fiind tradiția din trecut) este de 42%; între 1725 și 1789, ansamblul populației trece de la 5,5 la 8,5 milioane. Ungaria, în același timp, are o populație de aproape cinci ori mai mare (de la 1,8 la 8,5 milioane). Între 1750 și 1789, ea

crește cu 183%. Ungaria, ce reprezenta mai puțin de un sfert din Austria în 1725, constituie o jumătate din aceasta în 1789. Trecerea relativă a vechiului nucleu polonez de la vestul Vistulei în nebuloasa polono-lituaniană este identică ; în Rusia are loc aceeași mișcare foarte acuzată. Centrul moscovit și Nordul (Pomorje) își pierd treptat din influență în fața ansamblului motrice al noii „frontiere" : Uralii, Siberia, Ucraina.

Dimensiunile acestei noi Europe de Est, o Europă în care populația crește rapid, sînt greu de fixat. Putem doar pune laolaltă, pur și simplu, Scandinavia, Polonia, Rusia, Imperiul, Austria. Cam în jurul anilor 1760—1770, această Europă marginală totalizează aproximativ 75 de milioane de suflete. Într-un secol, între 1700 și 1800, creșterea totală a fost de aproape 200%. Refuzînd definițiile teoretice, ne vom mărgini la teritoriile efectiv controlate. Natura acestei lucrări nu ne îngăduie să ne desfășurăm toate justificările. Oricum, iată ce propunem. În 1680, această Europă-„frontieră", *lato sensu*, grupa, pe o întindere de 7 milioane km^2, 38 de milioane de locuitori. Către 1760—1770, pe 10 milioane km^2, 75 de milioane de oameni. Către 1790—1800, pe 11 milioane km^2, 95 de milioane de suflete. Este o primă aproximare. Totuși, acest ansamblu nu-i decît un fals ansamblu. Treimea occidentală a Imperiului, nucleul Austria-Boemia, Danemarca și sudul Suediei, Polonia de la vestul Vistulei și nucleul de populare moscovită din jurul Moscovei nu fac cu adevărat parte din el. Germania renană aparține Europei dense axiale, sudul Scandinaviei, nucleele de populare austro-cehe, poloneze și cele din Marea Rusie forestieră constituie niște foarte vechi „frontiere", transformate, la rîndul lor, în nuclee dense de difuzare. Către 1760—1770, vom vedea apărînd două sectoare bine delimitate : nucleele dense

de populare, pe de o parte (Polonia Occidentală, Austria, Boemia, Saxonia, Silezia, Danemarca, sudul Suediei, centrul moscovit), care oscilează între 20 și 25 de locuitori pe km^2 și grupează, pe aproape 2 milioane km^2, de la 35 la 40 milioane de locuitori ; zonele de frontieră propriu-zise, a căror densitate medie este de ordinul a 2—4 locuitori pe km^2.

Europa marginală de la est poartă ea singură responsabilitatea trecerii de la mica la marea Europă. Creșterea sa este asigurată de prodigioasa mutație a unei noi „frontiere" : estul polonez, nordul scandinav, Pomerania, Prusia Orientală, Ungaria, Rusia teritoriilor cu cernoziom, Uralii, Siberia. Aceste teritorii, caracterizate printr-o mare natalitate, printr-o mortalitate relativ redusă și prin migrații pozitive, trec de la 8 la 48 milioane de locuitori. Această creștere de șase ori nu modifică în mod radical densitatea, ce rămîne mică. Între 2 și 4 locuitori pe km^2, cel mai adesea ; nicăieri ea nu atinge cifra de 10 locuitori pe km^2, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Creșterea nucleelor dense, care au contribuit la popularea „frontierelor" deschise (trecerea de la 30 la 45—50 milioane), nu depășește, în schimb, creșterea medie din Europa Occidentală densă. În secolul al XVIII-lea, originalitatea profundă a Europei Orientale rezidă deci în prezența continuă a unui spațiu colonial „frontieră" relativ pustiu, a unui fel de Americă la care poți ajunge mergînd cu căruța. Europa Secolului Luminilor, cea care observă și care gîndește din sectoarele dens populate, a descoperit această realitate nouă. Ea a împodobit-o, adeseori, cu calitățile unui *El Dorado :* ale unei Americi a secolului al XVIII-lea.

În general, ca și în America secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea, domină casa de lemn. Artificialul Petersburg este, în parte, din piatră, dar Moscova este din lemn. O casă de lemn durează, în medie, între patruzeci și cincizeci de ani, o casă de piatră, între două

sute cincizeci și trei sute de ani. Lemnul implică un preț al colonizării mai puțin costisitor, dar și o înrădăcinare mai superficială. Europa Orientală nu are stabilitatea Europei Occidentale. Case precare, drumuri nu prea bune. Elba marchează o primă frontieră, Vistula, o a doua, Neman, o a treia. De la una la alta, rețeaua de comunicații scade treptat. Armatele din răsărit pot să opereze în vest, armatele statelor occidentale sînt învinse cînd se bat la răsărit. Înfrîngerea lui Carol al XII-lea și a lui Napoleon ne-o arată limpede. Starea proastă a drumurilor apără Europa Occidentală de veleitățile imperialiste ale Occidentului, nu de tresăririle stepei.

Diferența de densitate implică, decurgînd totodată din ele, moduri de exploatare ce diferă profund de modurile occidentale. Ele îl surprind pe călător. Două niveluri, deci : un nivel ce se apropie de 20 de locuitori pe km^2, un nivel inferior cifrei de 5 locuitori pe km^2. Căptușeala de păduri, cînd există, sau stepa au fost mult mai bine păstrate. În noua „frontieră" rusă, pădurile și mlaștinile stăpînesc mai bine de 80% din teritoriu. Este cazul Uralilor și al Siberiei. Să observăm această diferență — care se impune dintr-o privire — într-un loc mai apropiat, adică în Polonia. Hubert Vautrin este din Lorena, s-a născut în 1742, a intrat la șaptesprezece ani în Compania lui Iisus, aparține unei elite de persecutați ai Secolului Luminilor despre care s-a vorbit prea puțin. El se ocupă de educația unui tînăr nobil dintr-o Polonie mutilată de prima împărțire și aflată sub acțiunea gîndirii Luminilor, între anii 1777 și 1782. Este „un ținut unde pietrele lipsesc și unde se află mult lemn, un ținut plin de lande, de lacuri și de mlaștini : „[...] ploile ce cad din cer, udînd din plin pămîntul, în loc să se retragă, după ce i-au ostoit setea, în rîuri, așa cum sîngele se retrage în vine, pentru a împrospăta și întări solul, zac pretutindeni la suprafața lui.

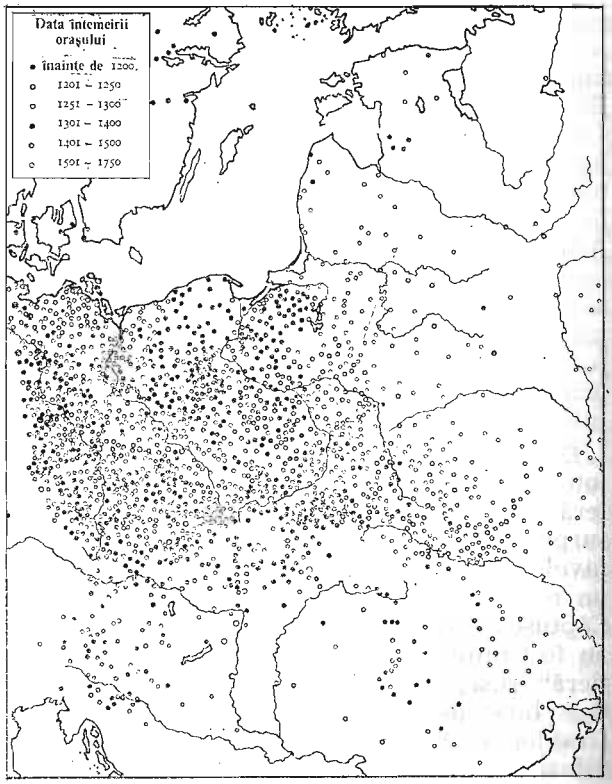

5. *ETAPE ŞI DENSITATE ALE IMPLANTĂRII URBANE ÎN EUROPA ORIENTALĂ ŞI BALTICĂ*
(După Westermanns Atlas zur Weltgeschichte.)

Civilizaţia Europei din Secolul Luminilor este legată de oraş. Fenomenul urban se afirmă încă din antichitate în jurul bazinului Mediteranei; este legat de marea revoluţie demografică, agricolă şi tehnică din secolele al XI-lea — al XII-lea, care populează axa mediană a vechii creştinătăţi latine; este mult mai recent la est, în această Europă pe care o interpretăm ca fiind o „frontieră". Reţeaua urbană medievală (sfîrşitul secolului al XIII-lea) nu depăşeşte în mod semnificativ linia Oder şi cotitura panonică a Dunării. Cel mult în cîteva locuri, de-a lungul Vistulei. La începutul secolului al XVIII-lea, Vistula marchează încă o limită. La est, nimic altceva decît o reţea foarte rară de oraşe noi. Ele sînt aproape toate construite după 1500. De o parte şi de cealaltă a marii axe de populare poloneze, două lumi continuă să se opună, două densităţi diferite ale reţelei de prezenţe umane.

Căderea zăpezilor, în cantităţi întotdeauna uriaşe, transformă primăvara Polonia într-un adevărat ocean, persistînd vreme îndelungată şi dînd naştere la un nesfîrşit şir de mlaştini şi la nenumărate insecte. În asemenea condiţii este cu neputinţă să călătoreşti. Lituania fiind provincia cea mai plată, ea are şi cele mai întinse şi mai numeroase mlaştini. Ele au fost o adevărată barieră între acest ducat şi principii Rusiei: este încă aproape inaccesibilă în acea parte [...] Socotind numărul enorm al acestor mlaştini, ai crede că aerul este foarte nesănătos; dar nu-i aşa [...] Am locuit timp de patru ani în inima unei mlaştini care era lată de mai bine de 12 000 m şi avea o lungime cu neputinţă de apreciat; pămîntul se usca, în mare parte, în fiecare vară, fără a răspîndi vreun miros; apa ce rămîne este nespus de limpede, fiind chiar mai plăcută la băut decît cea din puţuri: această limpezime se datorează filtrării ei printr-un nisip foarte curat, iar faptul că nu e dăunătoare, naturii însăşi a mîlului, care nu îngăduie să putrezească decît trestiile, sau alte plante sărace în amoniac". Ţinutul este locuit de oameni puţini şi săraci. „Omul şi animalele [...] spurcă cu stîrvurile lor apele [...] În Polonia locuitorii [...] fiind puţini la număr, fără locuinţă şi reduşi la un minimum necesar, gunoaiele sînt puţine [...] Mlaştinile numeroase schimbă cu timpul faţa pămîntului [...] Cantitatea uriaşă de trestii, de stînjenei şi de buruieni care le acoperă [...] este doar spre folosul fundului mlaştinii, care se înalţă, cu timpul, la nivelul pămînturilor învecinate [...] Acest teritoriu părăsit se acoperă cu graminee, păscute de vite, pînă cînd, uscîndu-se, descompunîndu-se, poate fi cultivat, primind sămînţa răspîndită de mîna omului [...] Pădurile cresc adeseori în mlaştini [...]", de unde şi importanţa incendiilor din pădure. Asprimea iernii e necruţătoare, omorîndu-i adeseori pe cei săraci şi pe cei imprudenţi.

Europa Secolului Luminilor își datorează mutația spațială acestei lumi, atît de ciudată din punctul de vedere al călătorului occidental. Treptat, urmează și o mutație în domeniul gîndirii. Kant este cel mai oriental dintre marii gînditori. Iar Königsberg se află pe o frontieră. Abia în prima jumătate a secolului al XIX-lea grupul pionierilor noilor matematici marchează în mod evident adevărata înaintare întru gîndire a noilor frontiere.

Spațiul Luminilor este și malul Mediteranei, vechea creștinătate, Spania, Portugalia, Italia (900 000 km^2). Europa îi datorează totul. Ea a beneficiat vreme îndelungată de numărul mare al locuitorilor, de tehnicile, de civilizația acestor ținuturi. Ea a fost mutilată la sud, mutilată la est ; Spania va fi fost, paradoxal, principala „frontieră" deschisă a creștinătății occidentale în secolul al XIII-lea ; acest străvechi teritoriu agricol nu a cunoscut marea mutație a „noii agriculturi" din secolele al XII-lea—al XIII-lea, întemeiată pe răspîndirea plugului cu roată, a asolamentului trienal, a dublării spațiului consacrat cerealelor. Cu plugul său primitiv, cu asolamentul său bienal, cu un raport între teritoriile cultivate și cele necultivate de 2—3 la 10, cu casa sa de piatră greoaie, costisitoare și rigidă, Mediterana latină, solidară cu celelalte Mediterane, a păstrat în esență străvechile soluții ; peisajul său a rămas neschimbat de pe vremea izbînzilor cetății antice. Revanșa sa au fost secolele al XIV-lea, al XV-lea și al XVI-lea. Criza din secolul al XIV-lea o lovește mai puțin. I se datorează deschiderea unei „frontiere maritime", la sfîrșitul secolului al XV-lea, controlul, în afara Europei, pe o întindere de 2 500 000 km^2, a 12—13 milioane de oameni Dar, odată cu sfîrșitul secolului al XVI-lea, miracolul ia sfîrșit. Axul central al comunicațiilor, spiritul de invenție și de decizie părăsesc malurile Mediteranei. Treptat. Galileu, desigur, este florentin. Imperiul spaniol lasă încă iluzia că mai este ceea ce a fost, pînă în 1659, Italia rămîne patria artelor. Pînă și controlul mai marei Europe de dincolo de mări, pe care ei au creat-o, le scapă mediteraneenilor. America rămîne iberică în proporție de 98% în 1700 ; cît privește spațiile controlate economic, ea este, în raport de 3 la 1, exploatată în beneficiul Angliei, al Franței și al Olandei, ba chiar și al Ligii hanseatice.

Această decădere a bătrînii Mediterane este veche ; dar abia în 1680 oamenii devin conștienți de ea. Cauza sa constă în stagnarea tehnicilor economice. Într-o Europă aflată în plină creștere, Mediterana bîjbîie, șovăie, bate pasul pe loc. Iată, în mare, cîteva cifre privind numărul populației. Italia evoluează astfel : 1550, 11,6 milioane ; 1600, 13,3 milioane ; 1650, 11,55 milioane ; 1700, 13,4 milioane ; 1750, 15,5 milioane ; 1800, 18,1 milioane. Peninsula Iberică trece de la 9,5, în jur de 1600, la 7, în jur de 1700, și la ceva mai mult de 13, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Cele două peninsule se ridică împreună la 22,8 milioane în 1600, la 20,8 milioane către 1700 și la 31 milioane la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, adică la o densitate de 25 locuitori pe km^2 în 1600, 23 în 1700 și 34,4 în 1800. Dar Italia de Nord nu aparține cu adevărat Mediteranei, ea este solidară, într-o oarecare măsură, cu preafericita Europă. Pe 810 000 km^2, așadar, cele două peninsule nu mai prezintă decît 17,4 (1600), 14,7 (1700), 23,9 (1800), adică numai în jur de 20 locuitori pe km^2.

La începutul secolului al XVII-lea, cînd începe epoca clasică, populația Europei mediteraneene echilibrează în mod sensibil Europa-„frontieră" de la est. Ca bogăție, ca prestigiu, o zdrobește, literalmente. La sfîrșitul secolului al XVII-lea s-a săpat o adevărată prăpastie : 38 milioane, pe de o parte, 15 milioane, pe

de alta. Putem încerca să facem o comparație încă și mai exactă. Să separăm, la est, nucleul dens de difuzare a „noii frontiere“ (2 milioane km² și 30 milioane de oameni, 5 milioane km² și 8 milioane de oameni). Să restituim Mediteranei prelungirile sale de dincolo de mări (800 000 km², 15 milioane de suflete ; 3,3 milioane km², 13 milioane de suflete). Vom afla astfel un echilibru mai bun. 7 milioane km², 38 milioane de suflete, în nord, 4 milioane km² și 28 milioane, pentru cea mai mare parte a Mediteranei. Comparația nu este totdeauna un argument. Tendința contează. Pe de altă parte, continuă să se adîncească prăpastia dintre Mediterana și prelungirile ei de dincolo de mare. Dovadă ruptura de la începutul secolului al XIX-lea. Forța care se afirmă la est se exprimă în continuitatea geografică ce sudează vechile nuclee dense de populație de la noile frontiere. Europei dense îi va reveni rolul de a-și suda teritoriile de dincolo de mări. America de Nord este Siberia Europei Occidentale. Construirea unei comunități atlantice, rivală victorioasă în competiția, cînd războinică și cînd pacifică, cu Europa de Răsărit, aparține erei industriale și nu Secolului Luminilor.

Dacă Mediterana, în 1680, poate încă suporta, dat fiind avansul pe care-l are, comparația cu Estul, ea este cu desăvîrșire întrecută la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. 24 milioane, pe de o parte, 50 și 95 milioane, pe de altă parte. Să adăugăm aici și America ibericilor. 42 milioane pe de o parte, 95 milioane, pe de alta. Oricare ar fi baza de calcul adoptată, Europa mediteraneană, ce reprezenta cam trei sferturi din Europa Orientală în jur de 1680, este cam cît o treime în jur de 1790—1800. Această comparație nu suprimă de la bun început vechiul prestigiu mediteranean, cel pe care i-l conferă mai ales o urbanizare mult mai avansată. În medie, în cursul întregului

secol al XVIII-lea, procentajul populației urbane în raport cu populația totală este dublu în Mediterana (de la 20 la 22—23%, în general mai puțin de 10% în est). În secolul al XVIII-lea, populația urbană a Mediteranei continuă să se dezvolte în proporție egală cu populația urbană a Europei de Est. Această structură favorizează viața spirituală a Sudului, dar contribuie la frînarea creșterii demografice.

Mișcarea de basculare a Europei către est, de care am pomenit de atîtea ori, nu datorează nimic, așadar, unui centru dens de populare, ci datorează totul dinamismului Estului, ca „frontieră“ deschisă, și stagnării Mediteranei. Europa mediteraneană se poate defini, în secolul al XVIII-lea, ca un spațiu închis, fără nici o zonă de expansiune comodă, exceptînd America, filtrată de distanță, și fără compensarea unei „frontiere“ tehnologice. Gîndiți-vă la Anglia.

Cu totul altfel stau lucrurile cu axa de populare cea mai compactă, cu nucleul dur și dens al Europei creierelor : Franța, Anglia și Țara Galilor, Lowlands, sudul Scoției, o parte din Peelul irlandez, Țările de Jos, Renania, o fîșie din Germania Occidentală și Meridională, Elveția, o parte din Austria alpestră și Viena, Italia din jurul Rîului Po și al Veneției ; ceea ce însumează aproximativ 950 000—1 000 000 km². Pe acest milion de km², Europa care citește, adevărata Europă a Luminilor, 33 milioane de oameni între 1680 și 1700, 55 milioane, în jur de 1800—33 de locuitori pe km² la început, 55, la sfîrșit, o rată de creștere rezonabilă de 70% într-un secol, chiar ușor superioară celei a nucleelor dense de populare, dar, este adevărat, și de difuzare ale Europei de Est (55%), superioară ratei de creștere din Europa mediteraneană (50%).

Între 1700 și 1800, Europa și-a dublat populația. Către 1680—1700, 40% la est, 40% în zona masei dense centrale, 20% în zona mediteraneană. Către 1800, 36% la centru, 49,5% la est, și 14,5% în zona mediteraneană. Ne frapează faptul că ținuturile de margine marchează o mai mare creștere demografică în raport cu centrul care, în aparență, a dat îndărăt (de la 40 la 36%). Dar numai în aparență : Germania Orientală și vechea Austrie au încetat parțial, datorită acțiunii unor despoți luminați, să mai fie o „frontieră". Am putea să le anexăm masei centrale, care ar grupa, pe un milion și jumătate de km², 80 milioane de oameni, în comparație cu mai puțin de 70 milioane la nord și la est, și 24 milioane la sud. Această Europă Centrală densă, în noua accepție, totalizează aproape jumătate din cifra integrală (48%). Europa se organizează la sfîrșitul Secolului Luminilor pe un soclu dur și dens de 80—85 milioane de suflete, cu o densitate de 55 de locuitori pe km². Fie că extindem Europa densă, înglobînd și Germania Centrală și Orientală, fie că menținem, pentru întreaga perioadă a Secolului Luminilor, aceeași definiție a nucleului central, constanta care face posibilă o bună înțelegere a spațiului Luminilor rămîne. La început, ca și la sfîrșit, către 1680—1690, ca și în jurul anilor 1790—1800, spațiul Europei Luminilor poate fi împărțit în trei niveluri de populare ireductibile : la centru, în general, mai mult de 40 locuitori pe km², în Mediterana și în vechile nuclee din est, în jur de 20 locuitori pe km², în zonele de frontieră, mai puțin de 10.

Iată de ce literatura de călătorii, are aproape aceeași înfățișare atît la începutul, cît și la sfîrșitul Secolului Luminilor. Doamna d'Aulnoy, dar și Hubert Vautrin, la un secol distanță unul de altul, și la cele două capete ale Europei, frumoasa aventurieră cutreierînd Spania, iezuitul auster făcînd experiențe științifice în Polonia, spun în esență același lucru. Odată ce ai ajuns în porturile secetoase ale lanțului cantabric, între Guipúzcoa, localitate economic și uman solidară cu Franța și cu adevărata Castilie, dar și odată ce ai traversat Oderul, o adevărată frontieră este depășită. Călătoria în Spania este deja, începînd din perioada cînd scrie doamna d'Aulnoy, și am arătat asta mai sus, o călătorie exotică. Călătoria lui Vautrin în Polonia anunță călătoria științifică a lui Humboldt către ținuturile echinocțiale. Călătorul adună plante pentru ierbar și ia note. Europeanul din Europa densă încearcă, după ce străbate aceste invizibile frontiere, un puternic sentiment de depeizare. Să mai răsfoim încă o dată însemnările de călătorie ale lui Montesquieu, și anume cele cu privire la Italia, atît de numeroase ; pentru autorul *Scrisorilor persane,* există o Italie europeană la nord, în Cîmpia Padului : Piemontul, Lombardia, Veneția, Florența și Roma fac parte din ea *(ratione urbis),* dar Latium, Sardinia și restul intră în zona exoticului...

Europa Secolului Luminilor este imensă și totuși puternic sudată. Imensă, dacă ținem seama de mijloacele de transport, care nu s-au schimbat prea mult. De la vest la est, de la nord la sud, dimensiunile sale continuă să se măsoare în luni. Europa Secolului Luminilor se înscrie totdeauna într-un spațiu-timp cam de trei pînă la patru luni — am făcut cîndva demonstrația —, cel puțin pînă la jumătatea secolului al XVIII-lea. Nimic important nu survine înainte de 1730—1740 în Anglia, cînd are loc revoluția canalelor ; în 1760—1770, are loc, în Franța, o mare schimbare, odată cu pavarea drumurilor regale. Asistăm, între 1750 și 1790 — nu e prea riscant să facem această presupunere —, la o reducere de 10—20% a distanței-timp pe marile axe, în Europa densă a celor 50 de locuitori pe km². Reducerea costurilor reale, datorită noilor drumuri și apropierii lor, este mult mai importantă. Această

revoluție tăcută a reducerii de timp și de cost real, aparține mai întîi condițiilor prealabile ale *take off*-ului. Montesquieu în cursul călătoriei sale prin Europa constată cu satisfacție străduințele; drumul, destul de precar, acoperit cu nisip și pietriș, dintre Viena și Adriatica, marchează în acest peisaj o retragere considerabilă a turcilor. Austria, între 1720 și 1730, nu inovează, ea își adaptează cu greutate noile cuceriri la normele mediocre ale statelor patrimonice. În 1780, se simte încă, la nivelul rețelei de drumuri, trecerea de vechea frontieră. Un secol nu a fost de ajuns. În 1680, Europa dens populată era, prin contrast cu ținuturile mărginașe dinspre răsărit, o Europă a drumurilor. După un secol, contrastul este și mai puternic. La est nu se schițează nici o revoluție, la vest, în schimb, se pregătește o revoluție capitală. Rezultă de aici că opoziția spațială dintre cele trei Europe, ale căror contururi au rămas neschimbate, este, atît în 1780, cît și în 1680, una dintre cheile explicației istorice a fenomenului. Dublarea, sau aproape, a populației (33—55) în interiorul axei mediane, adică a zonei celei mai populate, care a favorizat îmbunătățirea transporturilor în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, își suprapune efectele peste această ameliorare a transporturilor. Cei doi factori vor contribui la o reducere sensibilă a spațiului-timp din centru, deci la o creștere sensibilă a comunicabilității. Opoziția dintre cele două Europe, cea centrală și cea marginală, nu va fi încetat să se accentueze la nivelul dialecticii omului și a spațiului. O mică Europă densă la centru plutește în mijlocul unei imense Europe măsurată în distanță-timp, de treizeci de ori mai vastă prin dificultățile de comunicare, și ireală, oarecum ca o revanșă planetară a celorlalte lumi împotriva Europei care le neagă.

Să nu ne încredem deci prea mult în cifrele pe care le-am dat: am propus 40, 48%,

în raport cu ansamblul. Era de ajuns, oricum, spre a situa acest ax decisiv în poziție dominantă. Dar în ceea ce privește bogățiile create, bogățiile consumate, comunicațiile, axul median înseamnă mult mai mult. Venitul pe cap de locuitor în Anglia, în jur de 1780, poate fi socotit în proporție de 130—140% față de venitul francez. Putem aprecia venitul francez, considerat la minimum, ca fiind dublu față de venitul pomeranian sau mazovian de la aceeași dată. Raportul este, neîndoielnic, cam de 4 la 1 între bazinul Londrei și centrul moscovit. Proporția celor ce citesc, în Rusia, este mai mică de 5%, în Scoția, Anglia, Olanda, Normandia, la Paris sau la Geneva, proporția oscilează, în jur de 1780, între 60 și 90%. Numărul de cărți pe cap de locuitor va fi fost de o sută de ori mai mare, în această perioadă, în Anglia decît în Rusia. Iată un domeniu de cercetare cît se poate de ispititor pentru istoria serială.

Dar să nu cădem într-o eroare: Europa este vastă, aproape prea vastă, la sfîrșitul Secolului Luminilor, atît de vastă încît riscă să se dizolve în cele două ținuturi extreme ale sale: „frontiera" cazacilor din Ucraina, „pionierii" *trek*-ului siberian, și cei 3 500 000 de creoli, și milionul și jumătate de „castas" pe care Alexander von Humboldt îi va aminti Europei, care îi uitase. Cinci milioane de oameni care se simt americani împotriva Spaniei și a Portugaliei, dar „europeni" împotriva indienilor, pe care nu-i vor protejați de imperii. Europa Secolului Luminilor are limitele sale adevărate, pe care nu i le putem refuza. Ea ajunge pînă la Fluviul Amur, pe de o parte, pînă la ținutul Munților Appalachi, pe de alta, (Statele Unite ale Americii vor rămîne totdeauna doar cea mai glorioasă dintre Europe), iar, pe de altă parte, pînă în inima Anzilor și la „frontiera" minieră a Mexicului.

Cine ar putea contesta dreptul de a fi cetățeni ai Europei Secolului Luminilor unor corespondenți privilegiați ai lui Alexander von Humboldt, lui don Fausto d'Elhuyar, director al unui *Colegio de Mineria* din Mexic, lui Andrés Manuel del Rio, profesor la același colegiu (care a descoperit vanadiumul), strălucitei pleiade de geologi și mineralogi, profesori și ingineri ai minelor din Mexic, născuți aproape cu toții în Spania și rechemați aici în marea lor majoritate, lui don José Celestino Mutis, unul din marii botaniști ai secolului al XVIII-lea, lui Caldas sau lui Montifar, martiri ai cauzei separatiste, care dovedesc atît de bine că a existat o influență a lui Bouguer și a lui La Condamine în Noul Regat al Grenadei ? Europa este prea vastă, America spaniolă regresează în secolul al XIX-lea. După secolul unor oameni ca Elhuyar și ca Mutis, vine cel al unor *caudillos*. Nu poți păstra totul, uneori e bine să renunți, pentru un timp, la o provincie îndepărtată.

Această explozie a „frontierelor" geografice nu trebuie să ne îndepărteze de la esențial. „Adevărata" frontieră a Secolului Luminilor privește către interior. Ea este cea a gîndirii științifice și tehnice ; ea include lumea numeroasă a celor ce citesc și comunică între ei : 90% dintre cititori, 95—98% dintre practicanții științei experimentale trăiesc în zona dens populată a axului central. Europa Secolului Luminilor nu este o Europă mare decît dintr-un anumit punct de vedere ; ea este, în esență, Europa redusă la mijloacele de comunicație sporite. În termeni de spațiu, abia mai mult de un milion de km^2, o densitate de populație de 50, cîteva sute de mii de ființe omenești ce se sprijină pe o rezervă potențială de 50 000 000 de oameni. Europa se federalizează în jurul acestui nucleu : 80% din ceea ce înseamnă cu adevărat ceva. Această realitate nu fusese scăpată din vedere

nici de către Frederic al II-lea, nici de către împărăteasa Ecaterina a Rusiei. Dar unde se oprește frontiera ? Dimensiunile Europei Secolului Luminilor nu pot fi bine percepute decît la scară planetară, prin comparație cu universul-timp al celorlalte civilizații și „culturi". Un anume echilibru s-a stabilit, în cea de a doua jumătate a secolului al XVI-lea, la capătul procesului operat de Extremul-Occident creștin de deschidere la nivel planetar a universurilor fracționate care, pînă atunci, fărîmițau lumea oamenilor în tot atîtea spații izolate, cu destine autonome. Dar asupra acestui punct ne-am mai pronunțat.

Începînd din 1550, această izolare este depășită. Din 1550—1570, masa globală de schimburi dintre Europa și o parte limitată aparținînd celorlalte lumi are tendința să nu mai crească. Linia este ascendentă între 1560 și 1610—1620, descendentă, între 1610 și 1640, din nou ascendentă, între 1640 și 1660—1670. În ultimii ani ai secolului al XVII-lea nu are loc nici o modificare semnificativă. O mutație a schimburilor se situează la nivelul anilor de mijloc ai secolului al XVIII-lea. Schimburile dintre Europa, *lato sensu,* și restul lumii cresc de o sută de ori în perioada 1400—1600. Vor deveni de zece ori mai mari, într-o apreciere aproximativă, între 1750 și 1800. De la 1550—1600 la 1700—1750, sporul realizat, pe de o parte, este practic anulat de regresul altor sectoare. Nivelul din 1680 este, în general, inferior nivelurilor atinse în 1600. Creșterea realizată între 1680 și 1720 este cu atît mai spectaculoasă cu cît ea înglobează o parte din recuperare. Raportul Europa/civilizație și „culturi" rămîne, pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea, cel din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Oamenii comunică îndeajuns pentru a se cunoaște, pentru ca anumite influențe să se exercite la nivelul reprezentărilor și al gîndirii. China tulbură Europa anilor

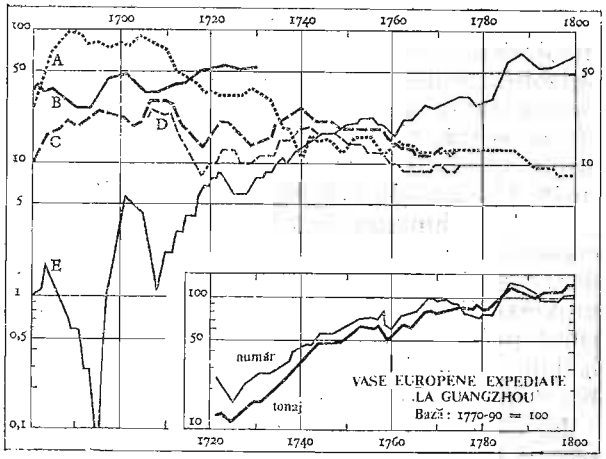

6. *TRAFICUL EUROPEAN ÎN MĂRILE CHINEI*

(După L. Dermigny, China și Occidentul. Comerțul la Guangzhou în secolul al XVIII-lea, 1719—1833, *1964.)*

Acești indici portuari ne arată efectele de antrenare produse prin pătrunderea navigației și a comerțului european în Oceanul Indian și în Marea Chinei. Bărcile chinezești la intrarea portului Nagasaki, în Japonia (**A**)*, totalul intrărilor în Manila* (**C**)*, totalul intrărilor bărcilor chinezești în Manila* (**D**) *desenează orizontale care coboară. Acestor indici li se opune prodigiosul elan al traficului european. Atît prin număr cît și prin tonaj, traficul european în direcția Chinei urcă rapid :* **B** *(vase expediate din Europa în Asia),* **E** *(vase occidentale intrate în Guangzhou). În mai puțin de un secol, traficul european în mările Chinei crește de zece ori.*

1680. Și totuși, Europa rămîne în afară ; Asia este intactă, Africa, adusă într-o stare jalnică, e nepătrunsă încă.

Rămîne America, domeniul privilegiat al Europei din afara Europei, domeniul teritoriilor obținute prin *Conquista* și al unei „frontiere", care realizează dincolo de Atlantic o mutație a peisajelor, a raporturilor dintre om și pămînt, comparabilă cu cea pe care polonezii, rușii și germanii o realizează în Cîmpia Dunării și la sud de marea pădure nordică. La

început nu sînt decît două imperii, imperiile Europei mediteraneene, Portugalia și Spania. Expansiunea olandeză își ia avîntul la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Eforturile Angliei și Franței nu devin coerente decît în secolul al XVII-lea. În 1680, această cronologie continuă să se impună. Olandezi, francezi și englezi se află în centrul unor importante rețele comerciale, ei sînt prezenți în America, în Oceanul Indian și în Insulinda prin cîteva baze permanente.

Între 1670 și 1680, olandezii dețin în mod permanent șase întreprinderi comerciale pe coasta Malabar și Coromandel: Colombo, Jaffra împresoară coastele occidentale și meridionale ale Sri Lankăi ; Insula Mauritius este ocupată încă din 1638. Malacca controlează trecerea către mările Chinei și comerțul de mirodenii, Taiwanul, ale cărui coaste sînt, în parte, controlate, contrabalansînd influența unui Macau portughez, a zecea parte din Djawa este strict supravegheată, controlul efectiv al Insulelor Maluku asigură o legătură anuală ; deschiderea parțială a Japoniei la Nagasaki se află la activul unei filiale a companiei Vereenigde Oost Indische, a cărei putere sporește întruna începînd din 1602. Portughezii rămîn și la Goa, Macau, în mai multe puncte din Timor, precum și în estul îndepărtat al Insulindei. Aflați la Bombay încă din 1660, englezii caută, din 1626, să ia în posesiune coasta Coromandel. În 1639, suveranul micului stat din Vijayanagar le acordă o concesiune la Madras, unde ei înalță fortul Sfîntului Gheorghe. Totuși, în secolul al XVII-lea, toate încercările companiei East India de a pune piciorul în Golful Bengal eșuează. Haziharpur, Balasore, Hoogly, Patna și Cassimbaza sînt rînd pe rînd ocupate, apoi părăsite, Franța cucerește Insula Réunion (1638—1639), ajungînd, în cele din urmă, pe coasta de sud a Madagascarului, la Fort-Dauphin. Chandernagor este ocupat în 1673, Pondicherry, în 1688. Compania olandeză a Indiilor Orientale controlează nu mai puțin de 75—80% din co-

municațiile maritime directe ale Europei cu Asia și Insulinda. E greu de tradus în cifre ceea ce continuă să filtreze pe calea tradițională a micilor corăbii cu pînze arabo-indiene prin mijlocirea Scărilor Levantului, dar, oricum, fenomenul este în declin : acest comerț, înfloritor pînă în 1620, nu se mai desfășoară decît în Mediterana Orientală controlată de turci, adică în zona de influență a marinei grecești și a comerțului armean.

În Africa, puterile maritime își asigură în Golful Guineei, în dreptul localităților Angola bakongo și Sofala, baze de retragere. Micile Antile caraibe, părăsite de Spania, sînt împărțite între francezi, englezi și olandezi. Două mari breșe : englezii la Jamaica, începînd din 1658, francezii pe cale de a deveni posesorii coastei vestice spaniole, îndărătul „Fraților de pe Coastă" recunoscuți la Rijswijk, în 1697. Scandinavii duc o acțiune intermitentă, olandezii au pus piciorul în Curaçao, Aruba, Tobago. Englezii, olandezii și francezii fac tot mai multe încercări de a cuceri coasta sălbatică a Guyanei. Între Noua Anglie și Carolina, englezii ocupă efectiv 15 000—20 000 km^2 de teritoriu, pe care, cu ajutorul cîtorva mii de negri, îi defrișează cu propriile lor mîini, plantînd apoi secară, tutun, indigo. Nonconformiști de tot felul, scoțieni, cîțiva olandezi rămași, în urma înfrîngerii Companiei Indiilor Occidentale, în Noul Amsterdam, și germani. La nord, francezii ocupă 2 000 km^2 din Valea Saint-Laurent, și străbat spații imense în uimitoarea lor încercare de a face comerț cu indienii.

Toate acestea, puse cap la cap, nu înseamnă mare lucru. America engleză nu reprezintă mult mai mult decît Irlanda de Nord, acest pustiu apropiat pe care muntenii presbiterieni din Scoția încep să-l defrișeze. Noua Europă maritimă vizează dincolo de mări mai întîi controlul și siguranța drumurilor, iar, în insule, cucerirea a 15 000—20 000 km^2 de teritorii vulcanice, în vederea cultivării lor, cu ajutorul

negrilor aduși de pe coastele Africii. Este astfel abia asigurat un supliment de zahăr, acolo unde mierea nu mai este de ajuns, și anume în Europa dens populată (ea este de ajuns în est, în Rusia), un supliment de coloranți, și paradisul artificial al frunzei de tutun. În ceea ce privește descoperirile geografice, Europa dens populată se afirmă abia tîrziu, în Secolul Luminilor și în era industrială. Astfel, către 1680, ibericii rămîn tot în frunte, și, în 1780, cine ar fi îndrăznit să pretindă că imperiul spaniol nu rivalizează încă prin întindere și bogăție cu *Old British Empire* ?

Aceste imperii sînt spații maritime, spații terestre, volume de schimburi și de oameni. Spații maritime, mai întîi. Noțiunea este esențială. Imperiile iberice s-au structurat în secolul al XVI-lea în jurul unui Atlantic în formă de trapez, în jurul unui Atlantic ce se întinde de-a lungul meridianelor, în jurul unui ansamblu alcătuit din două triunghiuri în Oceanul Indian și dintr-un trapez în Pacific. Așa stau lucrurile spre mijlocul secolului al XVI-lea, așa continuă să stea la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Nimic nu se clintește înainte de mijlocul secolului al XVIII-lea. Olandezii au învățat lecția de la portughezi. Atlanticul meridian, Oceanul lor Indian, este doar cu puțin mai vast, cu puțin mai străbătut de nave decît era spațiul portughez în secolul al XVI-lea, iar englezii au inventat, între Europa și America, un Atlantic trapezoidal, situat mai la nord și mult mai vast. Atlanticul care unește Cadix cu America se întinde pe 20 milioane km^2, Atlanticul meridian, între Lisabona, Africa și Brazilia : 15 milioane km^2. Atlanticul de Nord al englezilor și al francezilor : 15—20 milioane km^2. Atlanticul străbătut la sfîrșitul secolului al XVI-lea avea o suprafață de 30 milioane km^2, mărime rezonabilă, și totuși îndeajuns de vastă. Atlanticul străbătut de nave între 1680 și 1750, ți-

nînd seama de suprapuneri, totalizează maximum 40 milioane km² (optsprezece Mediterane). La limita dintre secolele al XVI-lea și al XVII-lea, ibericii străbătuseră pe mare 35—40 milioane km². Un secol mai tîrziu, acțiunea olandezilor și a englezilor va adăuga cel mult 10 milioane km² acestor întinderi lichide cunoscute, dacă ținem seama și de Oceanul Pacific și de cel Indian. Două secole după marile descoperiri ale Renașterii, geografia mărilor cunoscute nu s-a schimbat aproape deloc. Navele europene n-au depășit cîteva largi culoare maritime, cu o suprafață de cel mult 60—70 milioane km².

Am calculat ce reprezenta navigația europeană pe aceste spații maritime recent anexate, în secolul al XVI-lea și în prima jumătate a secolului al XVII-lea. După îndelungate căutări, iată cifrele : 40 000—45 000 de unități-călătorie. O călătorie durează între 2 și 4 luni. În total, 3 000 000 de zile de navigație/navă, între 1500—1650. De la 1650 la 1750, 80 000 de unități-călătorie, 6 000 000 de zile de navigație/navă. Timp de un secol : pe 80 milioane km², o medie de 180 nave care navighează. Spațiile maritime din secolul al XVI-lea și de la începutul secolului al XVII-lea, cînd dominau ibericii, erau în esență eterogene, navigația se făcea în mod discontinuu timp de 6 luni, în convoaie. Lucrul este mai puțin adevărat pentru perioada 1650—1750. Media absurdă subzistă deci, abia modificată. Între 1500 și 1650, oceanele imperiale sînt menținute sub stăpînire prin prezența unei nave pe zi, pe o suprafață de 1 200 000 km². Între 1650 și 1750 : o navă pe 450 000 km². Obictiv, această diferență nu este semnificativă. O asemenea medie rămîne derizorie.

De ce ne-am mai mira atunci că aceste preafrumoase imperii maritime europene au fost mereu silite să facă tot felul de concesii ? Pirații berberi din Mediterana continuă să exercite o necruțătoare concurență. Ultimele raiduri sclavagiste de pe coastele Levantului spaniol,

din Languedoc și din Provența, datează din secolul al XVIII-lea. Dar pe vastul ocean... continuă să navigheze de secole tot felul de corăbii. Între 1500—1650, îndărătul celor 40 000 de unități imperiale, am presupus existența altor 40 de mii de prezențe. După 1650, începe refluxul acestei lumi străvechi, condamnate la pieire de dinamica Europă. Îndărătul celor 80 000 de unități imperiale, să presupunem alte 20 de mii de prezențe. Nici un risc de a se stînjeni reciproc, puține șanse de a se întîlni. Chiar olandezii, procedînd mai eficace decît portughezii, nu pot închide cu totul Marea Roșie în fața corăbiilor maure. Noii stăpîni ai mării, englezii și olandezii, nu știu să lupte mult mai bine decît, odinioară, ibericii, împotriva piraților și a celor aflați în afara legii. Această imensitate de apă salvatoare este în detrimentul celor puternici și în slujba celor slabi, adică în slujba bătrînelor construcții imperiale iberice. Stăpînirea mării nu devine cu adevărat profitabilă pentru Anglia decît tîrziu și treptat, între 1792 și 1814. Pe mare, imperiile cărora le-a dat naștere Europa Luminilor, la începutul secolului al XVIII-lea, rămîn entități precare, ce-și ascund puterea modestă îndărătul unor iluzorii rigori juridice.

În jur de 1600, imperiile de dincolo de ocean acoperă o suprafață de aproximativ 2,5 milioane km². Înlăuntrul ei, o întreagă gamă de prezențe, începînd cu sectorul european creol și pînă la zonele amerindiene ce plătesc un tribut intermitent de recunoaștere. În afara acestor 2,5 milioane km² din America, mai există anumite zone străbătute și reperate, ce așteaptă să fie cucerite, fără ca încă relațiile să fie ostile pe față. În 1680, lucrurile s-au schimbat din două puncte de vedere. America de Nord a francezilor și a englezilor anexează efectiv cam 100 000 km², pe care îi prelungește printr-un teritoriu de trecere de 1 000 000 de km² ce urmează a fi anexat. Zona controlată din Brazilia se apropie de o jumătate de mi-

lion de km². America spaniolă, spre a reuși să-și mențină același număr de oameni, și-a sporit teritoriile cu o jumătate de milion km². Înainte de marea mutație din Secolul Luminilor, în jur de 1680, imperiile din America cuprind ceva mai mult de 3 milioane km², cărora li se adaugă un milion și jumătate de km² reperați. „Frontiera" ultramarină de la vest rămîne mult în urma marii „frontiere" orientale. În afara Europei, în 1600, sînt mai puțin de 200 000 de europeni. În 1680, 600 000—700 000, un milion între 1710 și 1720. Începînd din 1750, populația albă din America de Nord depășește populația creolă din cele două vechi imperii iberice din America.

Iată cum stau lucrurile cu aceste imperii. Totodată, vedem ce adaugă ele Europei. În jur de 1680—1690, dacă acordăm „teritoriului dominat" amerindian din Indiile Occidentale ponderea economică acordată celui european (ceea ce este excesiv), imperiile nu depășesc 12—13% din totalitatea Europei. Voltaire, într-un anume sens, avea dreptate. Relația este modificată de explozia spațială a Secolului Luminilor după 1750. Și totuși, această fîșie marginală a putut cîntări mult, sporind valoarea ansamblului.

Ce înseamnă, în raport cu ea, restul lumii ? În jurul anilor 1680, cînd Europa (în expresia ei geografică, cuprinzînd și partea turcească) crește cu puțin deasupra cifrei de 100 milioane (85 milioane, în definiția cea mai strictă pe care am reținut-o), Asia reprezintă 280—350 milioane, Africa, 60 milioane, America, depopulată de șocul microbian și virotic din secolul al XVI-lea, 13 milioane, Oceania, 2 milioane... Europa și prelungirile ei de dincolo de Ocean, 120 milioane din 550 (22%). Față în față cu Europa, în momentul cînd începe creșterea demografică din Secolul Luminilor, nu se mai află decît China. China iese din cea mai teribilă criză. Invazia manciuriană este întovărășită, de o serie de cataclisme și de rupturi.

Refluxul demografic chinezesc, dintre 1600—1660, cunoscut datorită cărților galbene, este analog cu regresul demografic ce are loc în Europa în cea de a doua jumătate a secolului al XIV-lea, adică într-un raport de doi la unu. 130 milioane, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, 65 milioane, în jur de 1650. Către 1850, după cea mai îndelungată ascensiune continuă din istoria sa, China atinge 350 milioane. În 1680, cînd ordinea manciuriană și-a dat roadele, cît va fi de mare populația sa ? Să spunem : cît cea a Europei. Ea va crește ceva mai repede în secolul al XVIII-lea, ceva mai puțin repede în secolul al XIX-lea, mult mai repede în secolul al XX-lea, dar, începînd din era dinastiei Ting, vechea egalitate, un moment zdruncinată, nu va mai fi pusă în discuție.

Această veche egalitate este o falsă egalitate. Începînd din secolul al XIII-lea, și în ciuda tuturor aparențelor, distanța tehnologică dintre Mediterana devenită Europă și restul lumii crește continuu. Profitînd de o serie de cercetări convingătoare, am făcut recent cîteva calcule, sub formă de evaluări, mergînd pe o cale deschisă de Fernand Braudel. Iată rezultatele. Superioritatea Europei își are originea — originea sigură — într-o dublă alegere : cea a unei alimentații cu multă carne, pe bază deci de proteine animale, și cea a motorului muscular animal. În bilanțurile europene, cu începere din secolul al XV-lea, consumul de proteine animale crește continuu (există un regres treptat în secolul al XVI-lea și, se pare, o egalare între nivelurile din secolul al XVIII-lea și cele presupuse a fi existat în secolul al XIII-lea). Dincolo de accidentul relativ, Europa își ia forțele biologice din evantaiul foarte deschis al acizilor săi aminați, ușor asimilabili. Europenii „foarte bine" hrăniți se opun, în mare, dincolo de nuanțele regionale, celorlalți oameni. Lucrul este adevărat pentru secolul al XVIII-lea. Pe de altă parte, Europa carnivoră recurge masiv la motorul muscular animal.

Constatăm nu fără surpriză că, la mijlocul secolului al XVIII-lea, și asta neîndoielnic încă de la sfîrșitul secolului al XVII-lea, fiecare locuitor din spațiul european posedă în medie de douăzeci și cinci de ori mai multă energie decît poate să-i dea aparatul său muscular propriu. Nu are prea multă importanță, pentru moment — și ne vom aminti de aceasta — (și astfel creșterea demografică din secolul al XVIII-lea a provocat în Europa, și nu în China, soluția tehnologică a revoluției industriale), că, pentru a obține acest avantaj, omul european trebuie să plătească prețul costisitor al unei grele amenințări cu privire la propria-i subzistență. Acest motor de dinaintea revoluției industriale apasă greu asupra „maximului teoretic" de populare ; el își cumulează efectele cu luxul alimentar costisitor al recurgerii la proteinele animale.

Oricum, un lucru este aproape sigur : la începutul secolului al XVIII-lea, omul european posedă, un motor pe cap de locuitor, în medie de cinci ori mai puternic decît cel pe care-l posedă chinezul și de zece sau de cincisprezece ori superior celui de care dispun oamenii din celelalte civilizații și culturi. Europa posedă ea singură ceva mai multe mijloace de producție decît restul lumii. Lucrul cel mai puțin surprinzător al acestei evaluări rapide nu constă oare tocmai în faptul că ea ne arată că, în chiar momentul cînd începe epoca Luminilor, structurile : lume dezvoltată-lume a treia sînt deja constituite ? Fenomenul există încă din secolul al XIII-lea, și poate chiar dinainte. Inegalitatea pe care Secolul Luminilor o va scoate la iveală își află rădăcinile și cauzele în timpurile cele mai îndepărtate. Dezvoltarea pe care oamenii din bazinul Mediteranei o realizează în Egipt și în Mesopotamia, în jurul anilor 3500—3000 î.e.n., se situează în China cu cincisprezece secole mai tîrziu. India, America, restul lumii vin după aceea. Ceea ce le lipsește cel mai mult celorlalte civilizații și, *a*

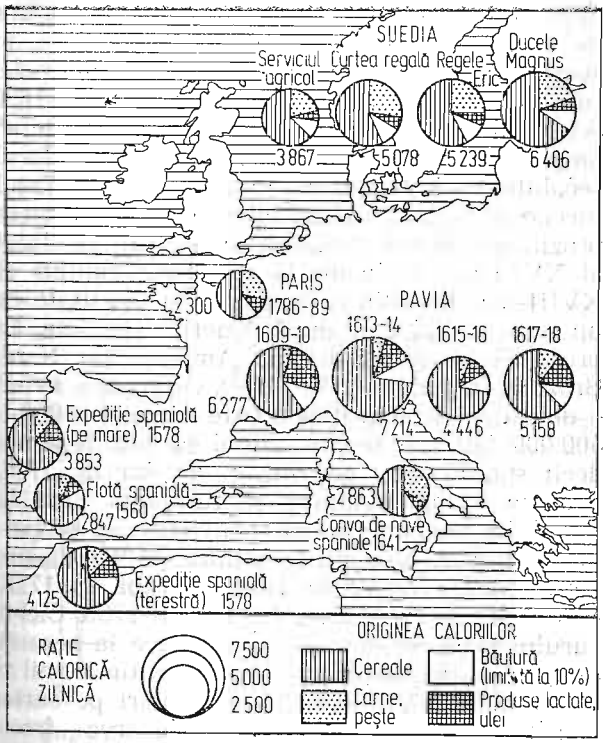

7. *SPUNE-MI CE MĂNÎNCI*

(După F. Braudel, Civilizație materială și capitalism, secolele al XV-lea—al XVIII-lea, *vol. I, 1967.)*

Nordul, care mănîncă mult, are nevoie de multe calorii, pe care și le procură din cerealele produse din belșug într-un spațiu forestier larg deschis. Parisul, în ajunul Revoluției, este bogat, dovadă cantitatea de carne indicată pe hartă. Italia și Mediterana sînt sărace (transportul spaniol din 1641 constituie o excepție). Multe calorii, dar calorii de proastă calitate. În timp ce la țară șeptelul se împuținează, urbanizarea aduce cu sine un progres substanțial în ceea ce privește consumul de proteine animale.

fortiori, culturilor, este timpul. Bătrîna Europă și tînăra Chină. Bătrîna Europă și tinerele culturi. Timpul nu poate fi răscumpărat.

Ne-am oprit îndelung asupra echilibrului din punctul de plecare ; un echilibru pe care istoria

Secolului Luminilor îl va modifica îndeajuns de profund, spre folosul Europei, desigur, în jurul a două date ce funcționează ca două plăci turnate : 1680—1690 ; 1750—1760. 1680—1690 este mai ales o dată americană. „Frontiera" americană, stabilizată începînd de la mijlocul secolului al XVI-lea, înaintează din nou. Totul începe în Brazilia. Două cifre rezumă creșterea braziliană : 60 000 locuitori la sfîrșitul secolului al XVI-lea, 2 milioane la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Brazilia capătă corp și densitate cu un secol și mai bine după America spaniolă. Ea prefigurează însăși istoria Americii de Nord. Brazilia, în jur de 1680—1690, cuprindea, avînd o densitate demografică foarte slabă, 400 000—500 000 km^2 de teritorii, mai curînd reperate decît stăpînite cu adevărat ; în jur de 1750, Brazilia ajunge aproape pretutindeni pînă la marginile imensei păduri ecuatoriale de pe malurile Amazonului. Ea se întinde pe 3 milioane km^2. Manaos apare în 1674, Cuyaba în 1718, Matto Grosso în 1731, Villa Boa în 1739. Ciclul aurului și al diamantelor, care duce la această mare mutație spațială, începe în ultimii anii ai secolului al XVII-lea. Putem urmări pe curba sosirii aurului la Lisabona, revărsarea „frontierei" minei, prin podișul Minas Gerães : 725 kg în 1699, dar 4,350 tone în 1703 și 14,5 tone în 1715, 25 tone în 1720, 14—16 tone, cu regularitate, între 1740 și 1755.

Printr-o ciudată, dar semnificativă, coincidență, adevărata Americă a adevăratei „frontiere" se pune și ea în mișcare în ultimii doi ani ai secolului al XVII-lea, după teribila criză din 1675—1677, care a fost pe punctul de a nimici colonizarea albilor ; este primul mare război indian din America nonibericâ, dovadă de netăgăduit a ireversibilei puneri în mișcare a tăvălugului „frontierei" ; la urma urmei, el nu este decît un episod din lupta pe care, încă din secolul al XIII-lea, populațiile cu așezări statornice o duc tot mai mult împotriva celor nomade.

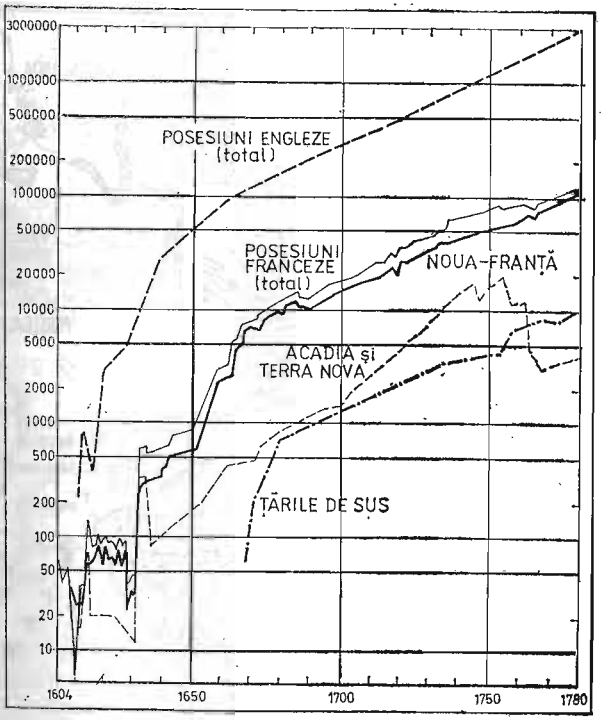

8. *EXPLOZIA DEMOGRAFICĂ EUROPEANĂ ÎN AFARA EUROPEI*

(După P. Guillaume și J.-J. Poussou, Demografia istorică, *1970,* apud *J. N. Biraben.)*

După pantele demarării creșterii populației, datorate emigrării, notați paralelismul ratelor de creștere. Refluxul din Acadia-Terra Nova se datorează unor factori politici.

Din istoria celor două Americi se desprinde o lecție. Victorie ușoară în Brazilia, criză demografică în America de Nord. „Frontiera", imobilă încă de la începutul secolului al XVII-lea pe un podiș aproape orizontal, își schimbă direcția și ritmul. Un salt înainte are loc între 1680 și 1730—1740. El cuprinde, în total, ceva mai mult de 3 milioane km^2, foarte inegal posedați (implantarea este mai curînd

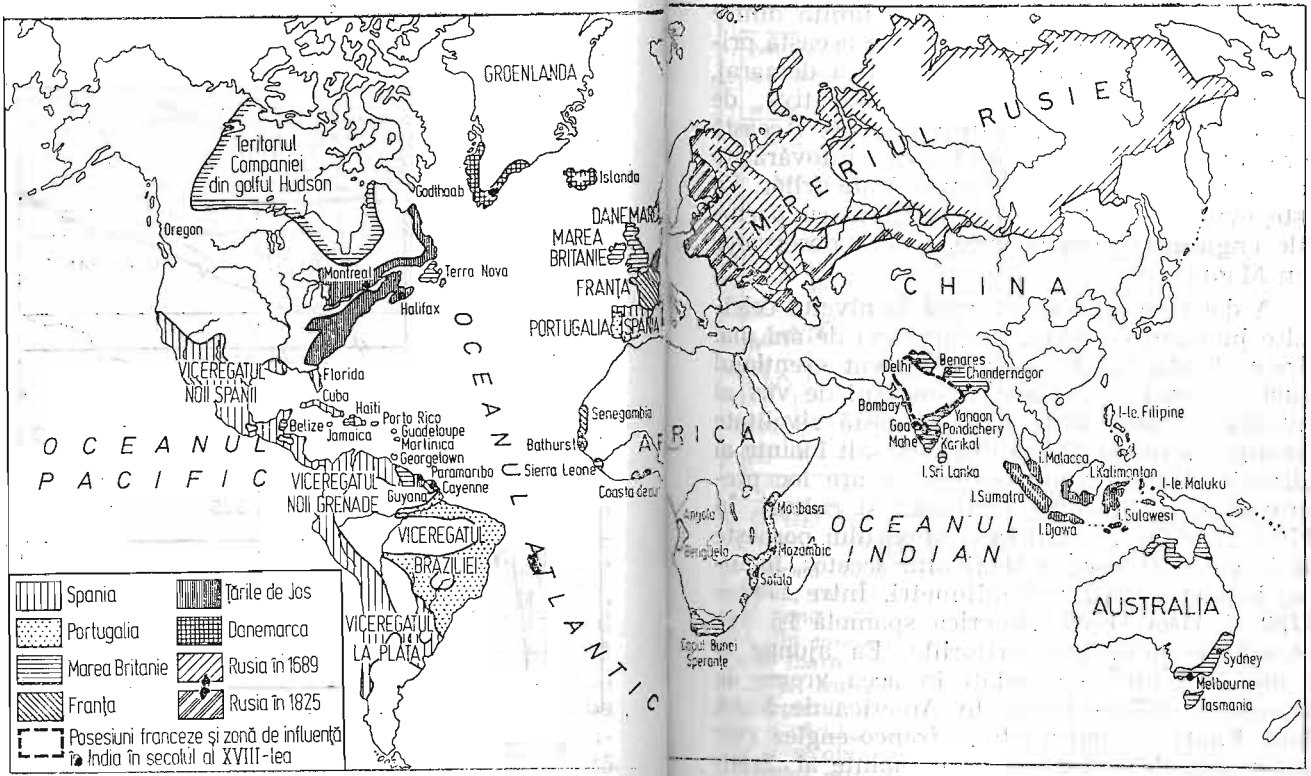

9. *EUROPA FĂRĂ LIMITE DE LA SFÎRȘITUL SECOLULUI AL XVIII-LEA*

(*După* Grosser Historischer Weltatlas.)

La sfîrșitul secolului al XVIII-lea, Europa controlează toate mările, ea posedă o parte din coastele Americii, Africii, Deccanului și Insulindei. „Frontiera" rusă înaintează de-a lungul trek-*ului ; „frontiera" nord-americană trece de Munții Appalachi, opt milioane de kilometri pătrați din ceea ce vom numi mai tîrziu America latină sînt în parte controlați. Pătrunderea în profunzimea continentelor, aculturația în profunzime a celorlalte civilizații și culturi vor avea loc mai tîrziu : în cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea.*

slabă în Brazilia), încorporați celor 2 milioane și jumătate km^2 controlați la sfîrșitul secolului al XVI-lea. 1680 este, în vest ca și în est, o mare dată a „frontierei" Europei. Trecerea de la mica la marea Europă are loc, și aici, în 1677, în 1695, după criza economică atlantică, în chiar momentul cînd începe explozia spațială din Brazilia, de la coasta cu plantații de trestie de zahăr și pînă la podișurile miniere. Mutația ce are loc la sfîrșitul secolului al XVII-lea ne surprinde încă și azi. Fermentația aceasta de pe margini este întovărășită, după cum vom vedea, de un profund marasm intern. Demarajul colonial, ultra-marin, de la frontiere, de la sfîrșitul secolului al XVII-lea, se înrudește cu demarajul expansiunii europene,

din prăpastia unui val intern, la limita dintre secolele al XIV-lea și al XV-lea. În această privință, el se opune celui de al doilea demaraj, ce are loc după 1750, în corelare pozitivă, de această dată, cu conjuncturа internă. Această fermentare a „frontierelor" este întovărășită totodată de o reluare a tuturor traficurilor. Ea este evidentă pretutindeni. Începînd cu porturile engleze și pînă la îndepărtatul observator din Manilla.

A doua mutație se situează la nivelul celeilalte jumătăți de secol, cu șaptezeci de ani mai tîrziu. Istoria tradițională a mascat esențialul îndărătul unui accesoriu, momentul de vîrf al rivalității franco-britanice. Această rivalitate decurge ea însăși din prodigiosul salt înainte al „frontierelor", din retragerea, ce are loc pretutindeni, a celorlalte civilizații și culturi. În 1750, „frontiera" minieră a Mexicului pornește să ia cu asalt nordul Mexicului secetos, înaintea izohietei celor 500 milimetri. Între 1740—1750 și 1780—1790, America spaniolă își dublează pe nesimțite teritoriile. Ea ajunge la 8 milioane km^2, controlați în acea vreme de Humboldt (1799—1804). În America de Nord, faza finală a conflictului franco-englez este consecința directă a mersului înainte al „frontierei" engleze, în direcția Aleganilor și, într-o perspectivă mai îndepărtată, a Fluviului Mississippi.

1689—1697, 1702—1713, 1745—1748, 1754—1763, iată momentele conflictelor : 29 de ani din 74. Desigur, aceste războaie sînt războaie imperiale, America nereprezentînd decît unul din teritoriile pe care ele se poartă. Ele ritmează, în felul lor, marile momente de creștere, constituindu-se în perechi. 1689—1713 ; 1745—1763. Regăsim aici doi timpi fundamentali ai expansiunii. 1689—1715, primul demaraj ; 1745—1770, marea mișcare ce declanșează un mers înainte aproape neîntrerupt, pînă la absorbirea, de către o putere pornită din Europa,

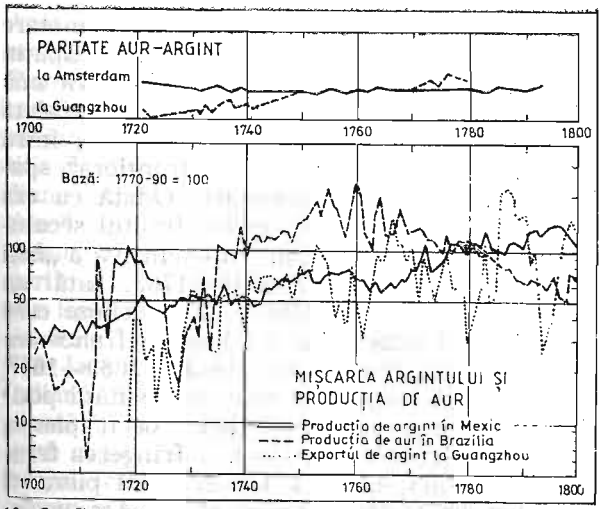

10. *O GEOPOLITICĂ A METALELOR PREȚIOASE* (*După L. Dermigny*, op. cit.)

Se afirmă două zone de producție (vezi Soetbeer) : Brazilia, în ceea ce privește aurul, aproximativ 1 000 tone, Mexicul, care asigură în cele din urmă 80% din producția americană a argintului. Producția crește foarte repede în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Aceasta este o primă jumătate a aurului, argintul din Mexic înlocuind apoi aurul brazilian, a cărui producție scade în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Înlocuirea relativă a aurului prin argint este un factor favorabil pentru creșterea rapidă, în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, a traficului Europei cu Extremul Orient, și mai ales cu China. Există o strînsă corelație între creșterea producției din minele mexicane și creșterea exporturilor de metal alb la Guangzhou. Într-adevăr, priviți evoluția unei ratio *(graficul de sus) la Amsterdam (Amsterdam, pentru Europa comercială de nord) și la Guangzhou (poarta Chinei către Europa Secolului Luminilor). În secolul al XVI-lea, înainte de impactul brutal al economiei europene,* ratio *în China era mai mică de 5 ; argintul avea atunci o valoare de două ori mai mare decît în Europa în raport cu aurul. Această denivelare a fost o sursă de profituri fabuloase și una dintre cauzele exporturilor masive ale metalului alb european și american în direcția Extremului Orient chinezesc. Deși foarte atenuată, diferența subzistă pînă în 1750. După această dată, la Guangzhou, sosirea masivă a argintului din Mexic provoacă pentru o scurtă perioadă, între 1770 și 1785, cea mai surprinzătoare inversare : prioritatea aurului în raport cu Amsterdam.*

între 1885 și 1890, a ultimelor spații planetare vide, trecerea de la spațiul deschis la un spațiu definitiv închis. De acum înainte, nu va mai exista nici o „frontieră" ușor de cucerit. Odată cu procesul început între 1745 și 1750, intră în concurență două frontiere, „frontiera" spațială și „frontiera" tehnologică. Odată cu era spațiului planetar închis de la sfîrșitul secolului al XIX-lea, începe domnia exclusivă a „noii frontiere". 1689—1713, 1745—1763, iată un ritm esențial. El nu trebuie să mascheze ceea ce nu-i decît accesoriu. Războaiele franco-engleze au loc două cîte două : 1689—1697, 1745—1748. Franța, în ciuda inferiorității pozițiilor sale, mai curînd cîștigă decît pierde. 1702—1713, 1754—1763 : este înfrîngerea franceză, doar parțială, în 1713, în ciuda pierderii pozițiilor din Golful Hudson și din Acadia, început al unei ciudate odisei ; în 1763 este înfrîngerea totală.

Aceste războaie atlantice și europene sînt totodată, și din plin, războaie americane. Ele decurg din întîlnirea ce are loc între un front de colonizare și o zonă de parcurs. Amenințarea franceză asupra zonelor de parcurs ale comerțului cu indienii s-a precizat treptat. Ea este cu bătaie lungă, de vreme ce, organizînd Luisiana (La Salle se află la gurile Fluviului Mississippi la 9 aprilie 1682), speranțele regenței compensează înfrîngerea de la Utrecht (1713). Să observăm că edificarea Luisianei * franceze se situează cam în perioada primei expansiuni către exterior a Secolului Luminilor, adică în 1690—1720. În fapt, această schiță încă foarte incertă a Americii franceze îi interzicea Americii engleze să privească dincolo de Munții Appalachi. Începînd din 1702, amenințarea se precizează, dat fiind alianța franco-spaniolă. Noua Spanie slujește drept punct de sprijin pentru o nouă cucerire, situată înainte de „frontiera" minei. Primele raiduri serioase în Arizona au loc în 1696 și odată cu crearea fortului spaniol din Peniscola (San Carlos de

Austria). În 1700, are loc un raid de mari proporții, printre indienii *pueblos* din Noul Mexic. Primejdia este pe termen lung, dar are și un caracter imediat, în măsura în care numeroșii vînători ce cutreieră pădurile sînt adeseori ispitiți să ajute cu oameni și arme rezistența indiană. Acest război este războiul unei „frontiere" ce este atacată pe la spate de o *Conquista*. Dincolo de Valea Saint-Laurent și de gurile Fluviului Mississippi, așezările franceze, din lipsă de oameni (dat fiind că sînt departe de orice loc unde să se refugieze), sînt reduse doar la o activitate legată de comerțul cu lumea indiană. Pericolul pentru „frontiera" engleză constă în faptul de a se lovi de o lume indigenă organizată, întărită, ce își menține totuși modul său tradițional de viață, o lume ce cunoaște expansiunea în spațiu și este înzestrată cu arme de foc. Încercările neîndemînatice ale pionierilor din Virginia, ce vor să pună cîteva noi jaloane în direcția Fluviului Mississippi (Ohio Company, Loyal și Greenbier Company), eșuează, într-un efort care vizează implicit începerea unei noi *Conquista* în fața „frontierei". Ținutul Massachusetts, la nord, nu se dovedește mai norocos. Fără sprijinul regimentelor britanice și fără iscusința lui James Wolf, Quebecul nu ar fi fost cucerit în 1760. Tratatul de la Paris (1763), suprimînd rivalitatea franco-engleză din America, realizează una dintre condițiile unui adevărat salt înainte. America engleză trece de la 890 000 de locuitori în 1740, la 1 207 000 în 1750, 1 610 000 în 1760, 2 205 000 în 1770, 2 781 000 în 1780, 3 930 000 în 1790.

Începînd cam din 1740, rivalitatea companiilor franceze și engleze din Indii capătă o întorsătură dramatică. Victoria ușoară a lui Dupleix * (1740) asupra nababului din Carnatic a pus în lumină extraordinara slăbiciune politică și militară a acestor ținuturi, după descompunerea accelerată a ordinii mongole. Acum

știm cum a reușit Compania franceză să constituie, între 1745 și 1754, un protectorat foarte suplu asupra celei mai mari părți din Deccan și asupra Confederației Mahraților, numărînd cam vreo 30 milioane de suflete. Este o victorie ce nu va avea nici o urmare pentru Franța : Dupleix deschide calea Companiei engleze și lui Clive. Punctul de atac din Bengal, într-o zonă cu populația numeroasă, slăbită de luptele dintre hinduși și musulmani, era mai bun decît cel din Deccan, abordat cu prilejul primei încercări franceze, cu doispreceze ani mai devreme. Bătălia de la Plassey (23 iunie 1757) este o dată foarte importantă. În 1767, protectoratul se întinde din ținutul Bengal pînă în cel al Sircarilor. Sub ocîrmuirea lui Warren Hastings, Compania pătrunde adînc în acest teritoriu, prin jocul alianțelor și al protectoratelor, izolînd treptat ținutul din inima Deccanului, unde Tippu-Sahib ajutat pe ascuns de francezi, conduce o rezistență înverșunată, dar fără nici o speranță. În jur de 1790, Compania engleză reușește să exercite un fel de control asupra a vreo cincizeci de milioane de oameni. De data aceasta un prag a fost trecut.

Cînd Secolul Luminilor e pe sfîrșite, Europa din afara Europei exercită un fel de control dincolo de oceane, pe vreo cincisprezece milioane de km^2 — 15 milioane km^2, 75 milioane de oameni, exceptînd Siberia. 75 milioane de oameni, adică aproximativ 45—50% din populația europeană, cea din Europa, către 1780 : 75 milioane de oameni, dintre care 7 milioane de albi și, încă de pe acum, ceva mai mulți metiși. Mutația care s-a operat pe pămînt, între 1750 și 1780 — dublarea suprafețelor, sporirea numărului de oameni de cinci ori —, nu poate fi comparată decît cu mutația provocată de *Conquista* la începutul secolului al XVI-lea, în corelare pozitivă cu creșterea dinăuntrul continentului european, și sprijinindu-se, de data aceasta, pe o Europă în plină invenție demo-

grafică și tehnologică. În 1780, la sfîrșitul Secolului Luminilor, Europa *intra et extra muros* controlează 30% din totalitatea oamenilor. A început eroziunea celorlalte spații culturale-timp.

Mutația imperiilor, pe pămînt, este întovărășită de o mutație asemănătoare pe mări. Am evaluat la 80 milioane km^2 suprafața străbătută în jur de 1740—1750 de către 180—200 nave, în medie, zilnic. Între 1750 și 1780—1790, suprafața oceanelor a sporit cu mai bine de jumătate, cu 120—130 milioane km^2 cel puțin, iar numărul navelor care o străbat zilnic s-a înzecit. Această mutație spațială fundamentală are temeiuri tehnologice : revoluția punctului sigur și ușor de determinat. Ea este legată de existența unui cronometru * destul de precis pentru a menține, timp de luni întregi de navigație, o oră de referință. Vin apoi Harrison *, Le Roy și Berthoud *, în 1767—1772. Metoda distanțelor lunare și a conjuncțiilor dintre stele, ce permitea unor astronomi iscusiți un calcul de longitudine, nu era utilizabilă pe pămînt într-o explorare rapidă, *a fortiori* în navigația curentă. 1775—1780 : apar cronometre de precizie la un preț nu exagerat de mare, insulele nu mai rătăcesc de colo-colo pe oceanul hărților. Explorarea Pacificului este contemporană cu inventarea cronometrului.

Bougainville, Cook, La Pérouse *... Malaspina, Vancouver ritmează mutația spațiului oceanic în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Putem urmări, prin mijlocirea lui Diderot, impactul cu această nouă dilatare planetară. Bougainville s-a născut la Paris, la 11 noiembrie 1729. Este membru al corpului judiciar. A luptat alături de Montcalm. A întemeiat o așezare acadiană în Insulele Falkland în 1763, pe care trebuie s-o cedeze Spaniei în 1766. În 1767 începe marea sa călătorie de la răsărit către apus. În ianuarie 1768, corăbiile *La Boudeuse* și *L'Étoile* pătrund în Oceanul Pacific.

îi observă pe patagonezi cu privirea unui antropolog, regăsește Insula Tahiti, descoperită în 1606, mai întîi de către Queiroz, apoi de către Wallis. Tinerele femei tahitiene le oferă străinilor (aprilie 1768) o ospitalitate care-l cufundă pe Diderot în visuri nesfîrșite. Insulele Samoa, Noile Hebride se adaugă pe lista redescoperirilor. Dar punctul fixat cu exactitate îngăduie alcătuirea unei hărți utile. Bougainville debarcă la Saint-Malo la 16 februarie 1769 ; o circumnavigație încheiată într-un timp de două ori mai mic decît în vremea lui Magellan și a lui Sebastian Elcano. Această reușită, obținută în două secole și jumătate, măsoară progresul modest, dar sigur, al tehnicilor maritime. James Cook desăvîrșește ceea ce Bougainville întrevăzuse doar. Acest autodidact, născut la 27 octombrie 1727, este cu un an mai mare decît Bougainville. A făcut o aspră ucenicie pe navele britanice purtătoare de cărbuni. Mobilul expediției sale este științific : acela de a duce pînă în mijlocul Oceanului Pacific pe astronomii ce urmau a observa trecerea lui Venus pe discul solar, în locul cel mai propice, demonstrat de Lalande. Corabia *Endeavour* pleacă de la Plymouth la 25 august 1768 ; ajunge la Tahiti la 13 aprilie 1769. Noua Zeelandă și o lungă fîșie de pe coastele australiene sînt rodul cel mai tangibil al primei călătorii. Mai mult chiar decît cea a lui Bougainville, privirea lui Cook este etnologică. Demersul său este sigur. *Endeavour* intră în Douvres la 13 iulie 1771. În cursul celei de a doua călătorii (1772—1775), Cook demonstrează, trecînd de mai multe ori de cercul polar, inexistența continentului austral. După ce a navigat pe Oceanul Înghețat antarctic, el navighează, în 1776, în Oceanul Înghețat arctic, căutînd în zadar o trecere către nord, și moare, ucis de indigenii din Insulele Sandwick (Hawai), așa cum murise odinioară, la Cebu, Magellan. La Pérouse, Vancouver *, Malaspina desăvîrșesc, în cursul anilor 80—90, harta celui mai mare Ocean.

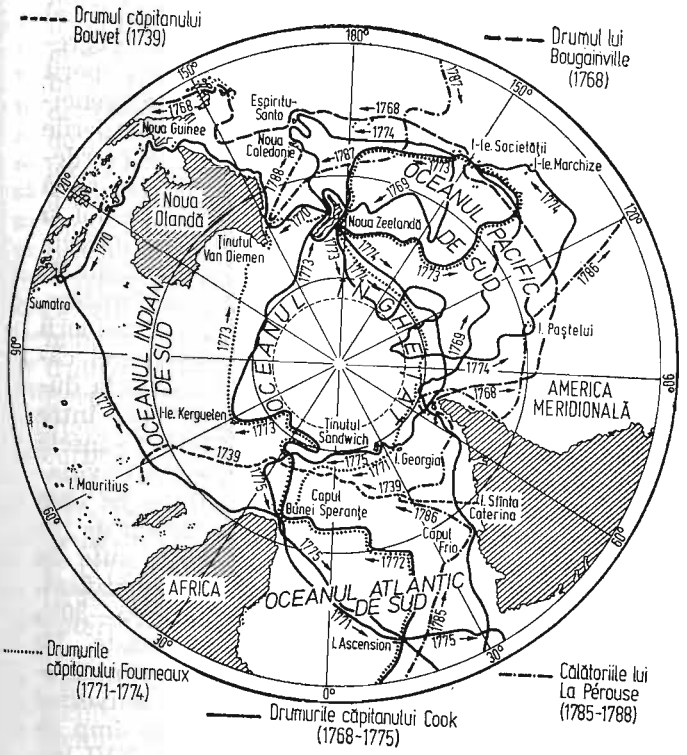

11. *DESCOPERIREA MĂRII SUDULUI*

(După J. Savant, Istoria mondială a marinei, *1961.)*

După Bouvet, Bougainville, Cook, Fourneaux și la Pérouse, marele Ocean își dezvăluie tainele datorită cronometrului. Este prima suprapunere dintre lume și spațiul planetar, îndepărtatul punct de plecare al unei noi lumi închise. De acum înainte oamenii pot măsura cu precizie drumul străbătut, pot face hărți, pot distruge mitul continentului austral.

La sfîrșitul secolului al XVI-lea, lumea se închisese asupra ei înseși, la limita tehnică a posibilităților sale. Europenii putuseră realiza circumnavigația, condițiile navigației din secolul al XVI-lea nu permiteau păstrarea tuturor coastelor maritime înăuntrul unei economii-lumi, fie ea și rudimentară. Cîndva am formu-

lat legile marilor traficuri din secolul al XVI-lea, legea imprevizibilității, legea progresiunii geometrice a prețului kilometrului sporit dincolo de un prag variabil, legea eterogeneității drumurilor în toate sensurile. Pierderile în material ne îngăduie să aproximăm pierderile în oameni. Raportul navelor, la dus și la întors, este de 10 la 7 în Atlanticul spaniol și în Oceanul Indian portughez. Putem aprecia că în această epocă îndepărtată, pe drumurile cele mai primejdioase (Mexic, Istmul Panama, și India portugheză), 15—25% dintre marinarii îmbarcați la plecare mor în decursul unei călătorii de doi ani, 20—35%, cînd călătoria durează trei ani, mai mulți încă pierind între Mexic și Filipine. În secolul al XVI-lea, șansele de a te întoarce în viață dintr-un drum Sevilia-Manilla sînt foarte mici. Documentele de care dispunem ne-ar îngădui să facem destul de repede un calcul corect. Pe mai multe sute de cazuri cunoscute, destul de ușor de identificat, cad pradă primejdiilor de tot felul 25—30% dintre marinari, adică aproape jumătate. Pe axa Japonia—Lisabona, situația este comparabilă. Pe axele sale cele mai mari, universul expansiunii europene atinsese, pentru timp de două secole, în mijlocul secolului al XVI-lea, un fel de absolut comparabil cu viteza luminii în universul științific al secolului al XX-lea : cinci ani pentru o călătorie dus și întors, pe cel mai mare ax, dar o șansă din două, în medie, pentru fiecare dintre cei ce au încercat aventura aceasta, de a se mai afla vreodată alături de rudele lăsate acasă. Dificultatea unei distanțe adăugate dincolo de aceste limite este atît de mare încît devine cu neputință să fie depășită. Dincolo de Japonia și de Filipine, spațiul universului în expansiune al exploziei planetare cu componentă iberică majoră din secolele al XV-lea — al XVI-lea atinsese punctul de unde începea să coboare. În cursul celei de a doua jumătăți a secolului al XVI-lea, este deci

atins un moment de echilibru. Pentru vreme de două secole, în mare, universul expansiunii europene are dimensiuni absolute. El nu este încă limitat de planetă ; se închide o ultimă oară asupra lui însuși. Nu este încă mărginit de limitele pămîntului, ci de puterea mijloacelor de explorare ale omului. Nu le lipsea prea mult caravelelor, galioanelor, corăbiilor și caracelor pentru a împrejmui cu adevărat întreg pămîntul. Dar totuși le lipsea încă ceva.

Iată în ce constă schimbarea fundamentală ce are loc odată cu inventarea așa-numitelor *indiamen*, a fregatelor, a cliperelor, a cronometrului lui Harrison, al lui Le Roy și al lui Berthoud : un progres de 20% creează posibilitatea depășirii distanței adăugate. Raza de curbură a spațiului se prelungește îndeajuns pentru ca un dincolo să devină accesibil și relativ ușor de atins după limitele pe care le avusese lumea secolului al XVI-lea. Între 1760 și 1770, lumea se deschide, pentru a se închide iarăși repede, dar, de data aceasta, nu asupra puterii mijloacelor de explorare ale omului din Secolul Luminilor, ci asupra întregului pămînt. Victoria marii Europe ajunge la un univers închis, înainte ca ultimele „frontiere" să se închidă, în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea. Asta pînă la 20 iulie 1969.

Capitolul II

DIMENSIUNILE OMULUI

Un progres modest, dar totuși hotărîtor, în privința căilor de comunicație între oameni mai numeroși, pentru etica creșterii demografice, prin transfer și deturnare de la vechea asceză creștină, pentru construirea — fără alt scop — unei cetăți tot mai mari, alcătuită din oameni tot mai consacrați măririi acestei cetăți. Mai mulți oameni, pe mai mult spațiu, mai multe schimburi comerciale, mai multe căi de comunicație, o gîndire mai aplicată la lucruri, o interpenetrare progresivă a gîndirii teoretice și a gîndirii practice. Dar, mai întîi, mai mulți oameni. Fără această bază generoasă nimic nu este posibil. Fără această *Vital Revolution,* Europa Secolului Luminilor nu ar fi existat, după cum nu ar fi existat nici mutația de creștere.

Originalități ale dublării seculare în secolul al XVIII-lea

Să începem printr-o „evaluare globală". Evaluarea globală se situează în mod normal la capătul unui travaliu îndelungat și plin de răbdare. Dublarea numărului populației europene este prima dată aproape sigură privitoare la Secolul Luminilor : între 1680—1800, într-o

sută douăzeci de ani, timp de patru generații. Lucrul nu e ușor de apreciat totuși, certitudinile noastre sînt foarte inegale, mai sigure pentru sfîrșitul perioadei decît pentru începutul ei, mai sigure pentru Europa mediană, cu populație numeroasă, decît pentru fîșiile teritoriale de la est și pentru Spania. Riscăm, adeseori, să măsurăm la est doar progresele unui stat mai eficace, care-și circumscrie mai bine supușii impozabili, un stat care-și recrutează armata numărîndu-și mai bine oamenii. O dificultate mai generală decurge din limitele teritoriale înseși : ele variază cu cîteva milioane de km^2. Totul depinde și de termenii aleși. 1680 nu pune probleme. Faptul masiv al revoluției care afectează axa densă de populare a continentului, demarajul revoluției industriale ne invită să nu depășim perioada 1780—1790. Curentul de gîndire din Germania ne-ar putea obliga să ne oprim la o dată mai timpurie, dar Rusia, Austria, Spania, periferia Europei ne silesc să mergem dincolo de această dată. Dublarea populației în Secolul Luminilor este realizată, în puține cazuri, e adevărat, în 1770 ; ea este atinsă pretutindeni, cu excepția Franței (19 milioane, 27 milioane) și Italiei (12 milioane, 18 milioane), între 1680 și 1800. Aceste îndelungate și totuși mult prea sumare discuții urmăresc două scopuri modeste : să arate că nici o afirmație nu este făcută fără un temei serios, să explice discordanțele — care pot să șocheze — între o sinteză și alta. După ce am trasat aceste contururi, vom pune și mai bine în evidență regula dublării populației.

Dublarea populației este deci caracteristică pentru Secolul Luminilor ? Dar cum ? Să facem cîteva ipoteze. Nu putem aprecia creșterea demografică a Europei Secolului Luminilor decît prin referire la alte continente și la alte epoci. Mai întîi, la alte continente. Evident, facem astfel un salt în domeniul purei supoziții. Europa, China, America colonială pot fi măsurate în cifre în secolul al XVIII-lea ; în

schimb, Africa, India, Lumea arabă pot fi doar evaluate. Să presupunem că această dificultate este rezolvată și să dăm pentru moment crezare datelor oferite de istoricii demografi. Între 1680 și 1800, populația crește cu 50—55%. Să așezăm Europa și China pe un talger al balanței, iar restul lumii pe celălalt talger. Creșterea celor două mase compacte se situează între 220—250%, pe de o parte; ea scade la mai puțin de 10%, pe de altă parte. Dublarea într-un secol izolează Europa Secolului Luminilor de toate celelalte culturi, și de toate celelalte civilizații. Cu excepția uneia: cea chineză. În secolul al XVIII-lea, Europa și China își sporesc populația în chip extraordinar, China chiar mai mult decît Europa, iar restul lumii alege timp de un secol soluția lenească a unei linii orizontale.

Comparația în timp conferă dublării populației ce are loc în Secolul Luminilor adevărata ei dimensiune. Ea este încă și mai hazardată, și totuși la fel de necesară. Comparația este ușoară și sigură pe măsură ce ne apropiem de epoca Luminilor, dar nespus de hazardată cînd mergem către origini. Să comparăm Europa cu ea însăși. Pierdem, de altfel, orice posibilitate de a aprecia evoluția populației din afara Europei și a Chinei înainte de 1680. Dublarea populației în Secolul Luminilor este un fenomen unic? Să căutăm un precedent. Neîndoielnic, populația europeană s-a mărit de două ori între 1450 și 1650. Ea s-a dublat probabil cu începere din mijlocul secolului al XI-lea și pînă la sfîrșitul secolului al XIII-lea. Resituată într-o durată îndelungată, la însuși nivelul celei mai elementare analize macroscopice, diferența sare în ochi.

Dublarea într-un secol s-a operat pe o întindere mult mai mare decît oricare alta de pînă atunci. Dublarea ce are loc de-a lungul secolului al XVI-lea a fost pregătită de două secole, dublarea din perioada mutației agricole medi-

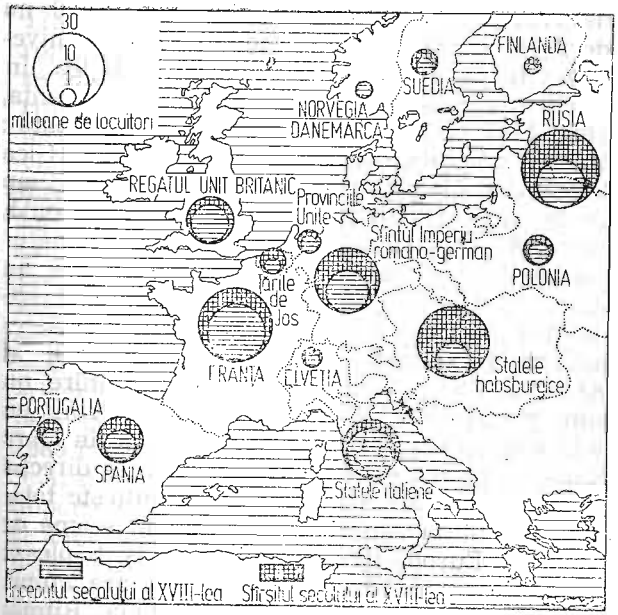

12. *MIȘCAREA POPULAȚIILOR EUROPENE PE STATE ÎN DECURSUL SECOLULUI AL XVIII-LEA*

(După P. Léon, Economii și societăți preindustriale, 1650—1780, *vol. II, 1970,* apud *M. Reinhardt, J. Dupâquier și A. Armengaud.)*

Cele trei Europe apar aici în mod limpede, în perioada dublării continentale seculare. Rapidă creștere în Anglia, ea fixînd mediana adevăratei reușite. Creșterea prea slabă în Franța și în Italia, creștere ultrarapidă a „frontierei" geografice deschisă la est (Rusia, Austria și, mai ales, Ungaria).

evale a necesitat, neîndoielnic, o pregătire și mai mare. Curbele secolului al XVIII-lea (mai ales cele din cea de a doua parte a secolului al XVIII-lea) sînt insolite. O a doua trăsătură care accentuează specificitatea dublării populației în Secolul Luminilor este constituită de punctul de plecare. Valul ce se ridică de-a lungul secolului al XVI-lea pornește dintr-o prăpastie adîncă. El este, în esență, o mișcare

de recuperare. Nivelurile din 1600—1630 nu depășesc cu mult, în numeroase cazuri, nivelurile de la sfîrșitul secolului al XIII-lea. În Germania și Europa de Răsărit, da, în Franța, abia dacă poate fi vorba. A treia trăsătură : creșterea demografică din secolul al XVIII-lea este mai mult periferică decît centrală, în timp ce cea din secolul al XVI-lea este, în esență, centrală. A patra trăsătură : dublarea numărului populației din secolul al XVIII-lea este nu numai mai rapidă, dar ea nu se oprește în momentul cînd s-a realizat. Dimpotrivă, se accelerează în prima jumătate a secolului al XIX-lea, iar primele semne de încetinire nu sînt perceptibile decît după 1880. Printr-un sold migratoriu pozitiv de 40 milioane în afara Europei, pe mare, și de 10 milioane în direcția părții rusești din Asia, Europa înmulțește totodată populația Americii. Dacă ținem seama de America, Europa (și prelungirea ei) își triplează populația între 1800 și 1900. Ea are atunci aproape 40% din populația mondială. Ritmul se menține pînă în jur de 1955 și nu începe să scadă decît după această dată. Europenizarea biologică a lumii dă îndărăt de atunci, dar europenizarea sa culturală continuă într-un ritm tot mai rapid. Dublarea populației din Secolul Luminilor se află la originea unei înzeciri a populației (în Europa și prelungirile ei, în numai trei secole) fără precedent. Lucrul e demonstrat de un studiu amănunțit al ratelor de creștere. Foarte slabe la începutul secolului, ele se accelerează continuu pînă la mijlocul secolului al XIX-lea. Caracterul insolit al desfășurării demografice europene nu apare decît la sfîrșitul Secolului Luminilor. Ceea ce și explică publicarea *Eseului* lui Malthus (1798), profet al trecutului, teoretician al unei lumi pe care „frontiera" tehnologică a eliminat-o.

Originalitatea dublării populației în Europa apare și mai evident dacă o comparăm cu singurul fenomen planetar ce-i este comparabil, triplarea populației în China. Între 1680 și

1750, ritmul chinez este superior ritmului european ; între 1750 și 1780, diferitele curente se egalizează. Începînd din 1780, în timp ce ritmul european se accelerează, ritmul chinez încetinește. *Check*-ul malthusian și-a spus cuvîntul : în China, cele 320—330 milioane de la începutul secolului al XIX-lea se constituie într-o lungă linie orizontală. Răspunsul chinez la creșterea din secolul al XVIII-lea, văzut în prelungirile sale (1680—1850), amintește de răspunsul european dat în 1630—1700 unui secol al XVI-lea văzut în prelungirea lui. Nu mai avem de-a face cu catastrofala prăbușire arhaică, ci cu o orizontală de aproape un secol : pînă la o nouă creștere, manifestată fie de la 1680 la 1730, fie începînd din 1930.

Al doilea fapt constă în modul, nu mai puțin important, în care se ajunge la această dublare, și anume prin prelungirea vieții omenești. Este o revoluție capitală, ce se produce ici și colo,

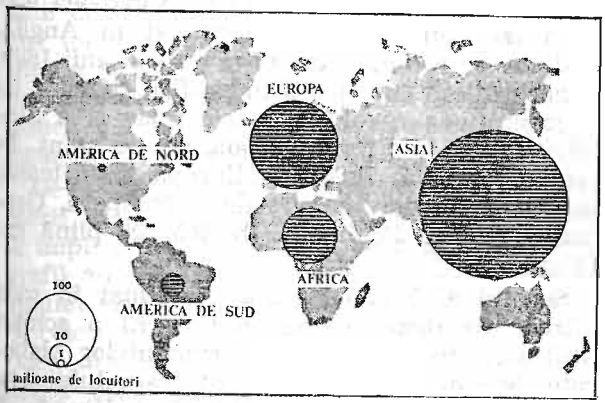

13. *EUROPA ȘI LUMEA LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XVIII-LEA*

(Ibid., *după F. Perroux.*)

Europa își trage forța din numărul oamenilor săi, adunați pe un spațiu mic, din creșterea susținută, ce merge pînă la dublarea populației într-un secol, precum și din fundamentala revoluție a educației. Pentru Africa, am reținut o ipoteză pe care unii autori o vor socoti relativ scăzută : optzeci de milioane.

în microsectoare geografice, o revoluție care necesită o analiză în profunzime. Între 1680 și 1750, Europa Secolului Luminilor și Europa clasică se suprapun doar parțial, marile transformări apar mai mult sau mai puțin pretutindeni după 1750 ; ele sînt, în cele din urmă, un rezultat și, mai mult încă, un început. Pentru toate aceste considerații trimitem deci încă o dată la *Civilizația Europei Clasice*. Înțelegem să ne situăm în raport cu cele ce am spus aici, dezvoltîndu-le. Vom fi deci sensibili la transformările proprii Secolului Luminilor, la progresele făcute în ultimii patru ani de către cercetarea istorică.

Un model perfecționat al demografiei vechii Europe

Cunoașterea pe care o avem cu privire la demografia istorică a secolului al XVIII-lea este mult mai nuanțată. În Franța și în Anglia, desigur, protostatistica începe cam în anii 1680. O geografie a surselor demografice coincide cu o geografie a revoluției intelectuale și a Statului. Anglia, Franța, Scandinavia, sînt în creștere rapidă, Rusia și Europa răsăriteană, în întîrziere, dar în curs de a recupera, Germania, Italia, Peninsula Iberică, în plină dificultate.

Secolul al XVIII-lea s-a preocupat în mod eficace de dimensiunea omului. El a schițat utilizarea sistematică a instrumentelor elaborate de către stat. La orizontul secolului Luminilor pot fi văzuți Vauban * și King *. E rîndul nostru să continuăm lista. Date directe momentane, date directe curente, intrările, ieșirile, numărarea minuțioasă a formării cuplurilor și a lucrării lor fecunde.

Istoria populației din secolul al XIX-lea și din prima jumătate a secolului al XX-lea s-a întemeiat exclusiv pe recensăminte *. Ea a

stagnat repede, dat fiind o asemenea bază îngustă. După cel de al doilea război mondial sînt descoperite registrele parohiale. Posedăm acum mai bine de o mie de monografii parohiale privitoare la Europa densă și locuită de o populație numeroasă, conform unei metode riguroase și omogene ale cărei rezultate sînt întru totul comparabile. Un anume număr de monografii exemplare, la care recurgem cu precădere, se impune față de restul celorlalte. Ele corespund unui tip ; de unde decurge un avantaj, dar și o primejdie. O serie mare de registre bine ținute și bine păstrate, o parohie rurală — stabilitatea rurală, legată de cultura cerealelor, este o condiție pentru o reconstituire, ușoară și eficace, a unui mare număr de familii —, iată cazurile clasice din Crulai, Auneuil, Colyton. Istoricii demografi au reușit astfel să constituie, într-un scop științific, pentru Europa secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, genealogiile insolite ale unor familii de țărani, elaborate în urma unor explorări îndelung răbdătoare și pe baza unor nesfîrșite și savante calcule. Acest *who is who ?* ne va oferi oare date suficiente despre dimensiunea omului ? Lucrul nu este chiar atît de sigur pe cît s-a crezut.

De fapt, timp de cîțiva ani, am fost prizonierii unui clișeu și ai unei erori sistematice și implicite. În măsura în care primele monografii au corespuns unor opțiuni raționale, am studiat sistematic un anume tip de populație, în cele din urmă minoritar : cultivatorii de cereale din fertilul bazin parizian. O hrană socotită bogată, dar, în ultimă instanță, neregulată și lipsită de unele principii importante, un spațiu foarte deschis mișcărilor de populație, deci și epidemiilor, o hipersensibilitate sigură la anomalia termică negativă și la anomalia higrometrică pozitivă din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, un gen de viață cu totul închis, împietrit în prestigiul de care se bucură, care-i înlănțuie pe cei care bene-

ficiază de el, făcîndu-i incapabili să emigreze și să inoveze... Cîmpiile mîloase din bazinul parizian — astăzi o știm prea bine — au conservat vreme îndelungată structurile arhaice, iar în Secolul Luminilor au reacționat prin reflexe proprii : căsătoria foarte tardivă, o mare mortalitate infantilă datorată istovitoarei munci a femeilor din anotimpul recoltei, epidemii violente în perioade de foamete, o demografie ternă, o tendință latentă la restrîngerea voluntară a nașterilor prin recurgerea la *coïtus interruptus* și la avortul provocat.

Începînd din 1964—1965, demografia istorică a căpătat un nou avînt, reînnoindu-și bazele, pe temeiul dezvoltării monografiilor parohiale sătești ce permit reconstituirea familiilor. Renunțînd la cîmpiile mîloase cerealiere, datorită și sondajului național INED, noua cercetare a schițat o Franță plină de contraste, confirmate de anchetele pe care le-am întreprins în Normandia. Comportările demografice se definesc la o scară microregională, în funcție de o formație eterogenă a cărei unitate este constituită dintr-un grup de parohii de cîte 10, 15, 20, 30 de comunități, uneori chiar mai puține, alteori, în mod excepțional, chiar mai multe. Există totuși o dificultate : familiile pe care le putem urmări în evoluția lor și la care se aplică toate calculele noastre, sînt familiile cele mai stabile. Dar avem oare dreptul să extrapolăm la celelalte, la cele mai puțin stabile, datele pe care le-am adunat astfel ? Iată de ce istoricii demografi s-au consacrat, în ultimii trei-patru ani, studiului mișcării populației. Această mișcare este mult mai importantă decît se crezuse pînă acum. O dovedesc cu prisosință dublarea populației într-un secol precum și cvasistagnarea din unele districte importante din centru, cvadruplarea din zonele de margine. Un microținut alcătuit din cinci sute de comunități, așa cum este cîmpia din jurul orașului Caen, pune în evidență existența unor mici zone cu populație scăzută care, dacă nu ar fi existat o migrație, ar fi dispărut în mai puțin de un secol, alături de grupuri parohiale dinamice, cu coeficiente de reproducere ridicate, implicînd o rapidă dublare într-un secol : parohii unde se moare și parohii-leagăne. Existența unor microcurente de compensare rezolvă aceste contradicții aparente. Problema constă deci în a reconstitui și familiile migratoare, și nu numai pe cele ale stabilității privilegiate. Este tocmai ceea ce încearcă să facă, folosind metode oarecum diferite, grupul de cercetări din Cambridge și cel din Caen.

Ordinatoarele au pus în valoare vechea serie a surselor momentane, prea neglijate în faza ascendentă, adică în jur de 1960, de către demografia istorică. Într-o primă etapă, demografia istorică a fost exclusiv verticală. Într-o a doua etapă, abordăm faza orizontală. Dar progresul decurge și dintr-un al treilea demers : din folosirea modelelor. Vom lua un exemplu oferit de E. A. Wrigley. Cele trei chei ale demografiei tradiționale sînt celibatul, vîrsta la care se căsătoresc * femeile și intervalul dintre nașteri. „Una dintre caracteristicile importante ale societăților preindustriale din afara Europei constă în faptul că în acestea căsătoria, cel puțin pentru femei, avea loc în toate cazurile și foarte de timpuriu.“ Vom avea ocazia să revenim asupra acestei diferențe esențiale. Comparat cu modelul căsătoriei universale și precoce, modelul căsătoriei numite „europene“ cuprinde între două și trei cincimi de femei celibatare sau văduve, deși aflate la vîrsta cînd pot avea copii. Acest model, comportînd nuanțe ce urmează a fi studiate, continuă să se aplice și epocii Luminilor, în Europa mediană cu populație densă, în Europa mediteraneană și scandinavă. Există totuși o singură excepție majoră, la est. Această structură din răsărit este, neîndoiel-

nic, foarte importantă. Ea permite demografiei țărilor creștine să aibă totdeauna o rezervă potențială. Ritmul scurt, perioada de amplitudine redusă, opunîndu-se oscilațiilor multiseculare din celelalte continente cu amplitudini enorme (a se vedea China și America), iată consecința acestei structuri ce reprezintă un progres. Cea de a treia variabilă : intervalul dintre nașteri. El variază de la 22—23 luni la 35—37 luni în statisticile elaborate pe baza registrelor parohiale. În momentul de față, istoria demografică a izbutit să reconstituie mai multe zeci de mii de familii. Larga deschidere în timp a acestui evantai a prilejuit o surpriză. Societăților preindustriale li se refuzase — în mod greșit — posibilitatea de a disocia raporturile sexuale de procreație. Cifrele au obligat la o reconsiderare a acestei opinii. Mai întîi trebuie sondate posibilitățile teoretice, de unde și recurgerea la un model : „[...] să examinăm rapid de ce intervalul mediu dintre nașteri (și deci fecunditatea matrimonială) capătă valori atît de diferite, chiar fără a se face apel la practicile anticoncepționale, la abținerea de la raporturile sexuale sau la tentative deliberate de avort.

„Intervalul total dintre două nașteri cuprinde nu numai intervalul egal, în medie cu cel de nouă luni, care separă conceperea celui de al doilea copil de nașterea sa, dar și alte elemente susceptibile de mari variații. Mai întîi, îndată după prima naștere, vine perioada de amenoree, cînd nu se poate produce nici o ovulație, deci nici zămislirea copilului.“ Este, evident, variabila prin excelență. Intră apoi în discuție modul de alimentare, oboseala musculară și nervoasă, vîrsta mamei. Plasticitate slabă de la 20 la 30 de ani, variație negativă în sensul prelungirii înainte de 20 de ani (sterilitatea adolescentelor), și după 30 de ani, și cu atît mai mult după 40 de ani. Dar această durată depinde în primul rînd de alăptare. Este o variabilă care

poate merge de la 0 la 30 luni și mai mult. În timpul alăptării ovulația este oprită în aproximativ 75% din cazuri. O altă variabilă intervine în funcție de natura și de abundența alimentației. Wrigley, totalizînd toate variabilele, propune : „Ea [durata amenoreei] variază, desigur, în cazul populațiilor numeroase, între patru și șaisprezece luni, cu excepția unor cazuri individuale care pot, desigur, să depășească cu mult aceste limite. Minimumul este de o lună“. Să adăugăm că acest minimum va fi mult mai frecvent odată cu alimentarea mai bogată în proteine și cu înlocuirea alăptării naturale prin alăptarea artificială, în societățile industriale. „Doar la puține femei intervalul poate depăși doi ani.“

După ce ovulația se reia, o nouă perioadă se scurge înaintea unei noi zămisliri. Este statistic puțin probabil ca o femeie să rămînă însărcinată în timpul primului ciclu ovular. „Media, cînd e vorba de o populație numeroasă, depășește o lună, și depinde, în parte, cel puțin, de frecvența raporturilor sexuale. În această privință, ca și în altele referitoare la fecunditate, informația rămîne insuficientă. Este posibil ca o frecvență de zece pe lună să reprezinte aproape media pentru femeile de 20—30 de ani, dar evantaiul valorilor posibile se situează probabil între 5 și 15.“ Trebuie puse la socoteală vîrsta soțului, durata căsătoriei, alimentația, oboseala musculară și nervoasă, disponibilitatea cuplului. Să adăugăm și că anumite epidemii, cele de gripă, mai cu seamă, pot introduce o variabilă suplimentară printr-o perioadă de sterilitate masculină. Wrigley recurge la datele oferite de lumea a treia, pe care trebuie totuși să le manipulăm cu prudență : „În Liban, printre țăranii musulmani ce nu știu carte, frecvența medie a raporturilor sexuale, în primul an de căsătorie, este de 24,5 pe lună“. Două certitudini se precizează pe baza studierii frecven-

ței acestor raporturi : ea variază, în funcție de societatea cercetată, cel puțin de la simplu la cvadruplu. Vom vedea influența pozitivă a factorilor religioși, a mediilor psiho-erotice globale. „În toate societățile, ea scade odată cu vîrsta și diminuează cam la jumătate între 20 și 40 ani. Intervalul dintre nașteri poate astfel să difere cu două pînă la patru luni de la o populație la alta."

Trebuie să ținem seama și de influența avorturilor spontane asupra intervalului dintre nașteri : moartea fetusului, oprirea evoluției în urma perioadei sarcinii și a avortului, perioadă de pauză înaintea unei noi zămisliri. În medie, întîrzierea este de 5—8 luni. Dacă presupunem — ipoteză rezonabilă, mai ales într-o societate în care femeile trudesc din greu — „că aproximativ o treime din sarcini au drept rezultat decesul fetusului, intervalul mediu dintre nașteri va crește — în cazul celor două ipoteze extreme pe care le propunem — aproximativ cu o lună și jumătate și cu două luni și jumătate".

Rezultă din toate aceste elemente o mare plasticitate a intervalului statistic mediu dintre două nașteri. Minimumul teoretic este de 16,5 luni, maximumul, de 31,5 luni. Minimumul „este, desigur, prea slab pentru orice populație numeroasă din orice epocă, dat fiind că el cere ca toate elementele să fie simultan favorabile, ceea ce este foarte improbabil". Să recurgem la istorie și la observarea prezentului. Canadienele din Henripin, într-un spațiu deschis, extrem de favorabil, în secolul al XVIII-lea, năsteau la un interval de 23 luni. Populația urbană artizanală din Villedieu-les-Poêles, în secolul al XVIII-lea, la un interval de numai 20 luni, ceea ce ne apropie de un record absolut ; în cîteva regiuni din Flandra secolului al XVIII-lea, la un interval de 20—23 luni ; în comunitățile din Statele Unite care refuză sistematic orice control al nașterilor, în condițiile de alimentație din secolul al XX-lea,

la un interval de aproximativ 21 de luni. Aceste cifre sînt apreciate la limita cea mai de jos pe seriile importante. Ele validează perfect configurația modelului. E. A. Wrigley crede că „valoarea limitei superioare, adică 31,5 luni, este, de asemenea, prea scăzută". Iată raționamentul său. Modelul privitor la 16,5—31,5 luni se aplică practic femeilor celor mai tinere, în vîrstă de 20—25 ani, adică în perioada maximei fecundități. În satele normande din secolul al XVIII-lea, trei sferturi dintre femeile de această vîrstă sînt celibatare. Valorile care se aplică acestui eșantion „sînt evident inferioare intervalului mediu al totalității populației considerate, de vreme ce, în afară de durata sarcinii, toate elementele intervalului dintre nașteri cresc odată cu vîrsta".

O ultimă precizare. Este o gravă eroare să excludem total, din oricare societate tradițională, voința de a disocia, într-un anume număr de cazuri, procreația de raporturile sexuale în cadrul căsătoriei. Abstinența voluntară, acel *coïtus interruptus* atestat de *Biblie* și practicile de avort au existat totdeauna și în toate mediile. Pot fi consultate, în această privință, foarte multe texte. În Franța sînt cunoscute mai multe decît în altă parte și, de asemenea, în Anglia. Există asemenea texte, dense și convingătoare, și în Italia și Spania. Situația este, în mod evident, alta în Spania decît în Franța. Practicile anticoncepționale, o problemă în Spania secolului al XVII-lea și în Franța secolului al XVIII-lea.

Să ne întoarcem la modelul lui Wrigley : pentru ca să se aplice cu adevărat realității secolului al XVIII-lea, el trebuie să facă apel la practicile anticoncepționale din societățile preindustriale. Totul ține deci de voința individului. Aceste microvoințe fac cu adevărat istoria. Voința de a împiedica nașterea, în epoca preindustrială, poate fi eficace. În Europa Secolului Luminilor, recursul la această soluție este

marginal. Va trebui deci să adăugăm modelului lui Wrigley un răgaz suplimentar pentru o anticoncepție de prevenire și o anticoncepție de oprire. Acest răgaz se va situa, dacă vreți, între 0 și 20—30 luni. Începînd din acest moment, modelul acoperă toate posibilitățile.

Istoria, conform unui demers care este al Secolului Luminilor, leagă deci, și tot mai hotărît, într-una și aceeași interogație, trecutul de prezent și prezentul de trecut. O primă certitudine : extraordinara deschidere a evantaiului demografic al Secolului Luminilor. În secolul al XVIII-lea, Europa, teritoriu după teritoriu, cunoaște o extraordinară dezvoltare, ea se mișcă din plin, odată cu revoluția mijloacelor de transport, ce sînt mai curînd o consecință decît o cauză. În privința ei, sîntem gata să adoptăm părerea lui Wrigley : „Se spune uneori că societățile postindustriale *converg* către un model demografic, economic și sociologic comun. Dacă astfel stau lucrurile, putem opune uniformității prezentului diversitatea trecutului preindustrial".

Demografia europeană preindustrială este de o extremă plasticitate. Să considerăm distanțele semnificative : opt ani la nivelul vîrstei femeii ce urmează a se căsători, în funcție de categoriile sociale ; căsătoriile între aristocrați sînt mai timpurii decît căsătoriile în popor, căsătoriile între țărani au loc la o vîrstă mai tîrzie decît căsătoriile din primele centre de concentrare industrială, în funcție de regiuni. A se vedea și distanțele dintre nașteri : ele sînt de 18—19 luni, în anumite medii aristocratice restrînse, de 20—23 luni în sectoarele de „frontieră", în orășelele artizanale sau de preconcentrare proletară, de 35—40 luni în Périgord, în ținutul Auge, în zonele cu mortalitate ridicată din sudul Cîmpiei Caen. A se vedea și intervalele protogenetice, adică intervalul dintre data căsătoriei și cea a primei nașteri : ele oscilează între 13 și 19 luni ; a

se vedea, în sfîrșit, procentul de nașteri nelegitime și de zămisliri prenuptiale, aflate într-un strîns raport ; ele oscilează de la 0,5% la 30—40% în cartierele sărace ale cîtorva mari orașe de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Toți acești factori laolaltă duc la coeficientele nete de reproducere cele mai disparate : de la zonele de dublare a populației în treizeci de ani (se știe că Malthus își sprijină viziunea apocaliptică pe o extrapolare a situației din fostele colonii engleze din America și din cîteva cantoane irlandeze), la zone de prăbușire demografică ; am izolat cîteva microținuturi în cîmpia normandă, asemenea microținuturi există și în Anglia agricolă, precum și în zonele producătoare de orez din jurul Mediteranei, care au o tendință de a reduce cifra la jumătate în timp de 60 de ani. De la dublarea pozitivă în treizeci de ani, la reducerea la jumătate în șaizeci de ani, gama este largă. Tendințele cele mai frecvente se situează cu puțin deasupra dublării într-un secol ; vin apoi creșterile în pantă lină (35—50%) într-un secol, și, mult în urmă, liniile orizontale. Am observat situații de echilibru timp de un secol, între 1720 și 1820, în mici sectoare din ținutul Auge ; pentru Europa mediană densă și cu populație numeroasă, rezultanta se situează în jurul unei creșteri de 70—80% într-un secol ; pentru Europa Orientală există o tendință la dublarea în șaizeci de ani, cu o medie europeană în jurul dublării într-un secol.

Această extremă plasticitate are drept rezultat o mare varietate în spațiu și în timp. În timp, Europa Secolului Luminilor este fie binară, fie ternară, în funcție de ținut. Anglia este binară, cu o progresiune cvasiorizontală pînă în 1740, urmată de o pantă ce urcă foarte repede. Franța, Piemontul, Spania sînt ternare, cu o fază orizontală, o fază ce urcă foarte repede, apoi o fază orizontală care cînd coboară, cînd urcă ușor. În Normandia, com-

portamentele par omogene în interiorul unui mic grup de comunități, rareori mai mult de zece pînă la cincisprezece parohii formînd un spațiu continuu, înăuntrul unui orășel sau al unui cartier. Marele oraș Rouen, care are aproape 100 000 de locuitori, totalizează de la patru la cinci climate demografice ; Willedieules-Poêles, cu 2 500 de locuitori, alcătuiește un tot omogen. Comportamentele ascultă mai curînd de criterii teritoriale decît de criterii sociale. Unități sociale cu comportament demografic specific presupun totodată mari diferențe. Există un mediu al înaltei aristocrații în întreaga Franță ; n-am reușit niciodată să izolăm un comportament demografic distinct care să-l caracterizeze pe un agricultor, pe de o parte, pe un meseriaș, pe de altă parte. Demografia orașului Willedieu este o demografie de sobari, toți locuitorii din Villedieu au un comportament de acest tip, fie că făuresc sau nu sobițe de aramă. Da, comportamentul demografic ascultă de un mediu complex. Englezii au ajuns la rezultate aproape identice. Din studii privitoare la Anglia și la Franța de Vest, rezultă că economicul nu controlează niciodată direct comportamentul demografic ; unitatea de comportament la nivelul unei diviziuni teritoriale arată cît de mare este ponderea mediului religios psihocolectiv. Atitudinea în fața vieții, a iubirii, a celuilalt sex și a morții este fundamentală. „Relațiile cauzale și raporturile funcționale se întrețes în toate sensurile" între cei vii și cei morți, apropiați în spațiu și în timp. Decurge de aici un anume climat, în care se înrădăcinează viața. În Europa vechilor ținuturi născute dintr-o relație multiseculară a omului cu pămîntul, care se rezolvă la nivelul unui peisaj specific, unitatea de comportament demografic va fi, se pare, mai curînd afectivă decît economică. În vestul Franței, unitatea pare mică, vreo cîteva mii de bărbați și de femei, cel mult 1 000, 1 500, 2 000 de vetre, unitățile

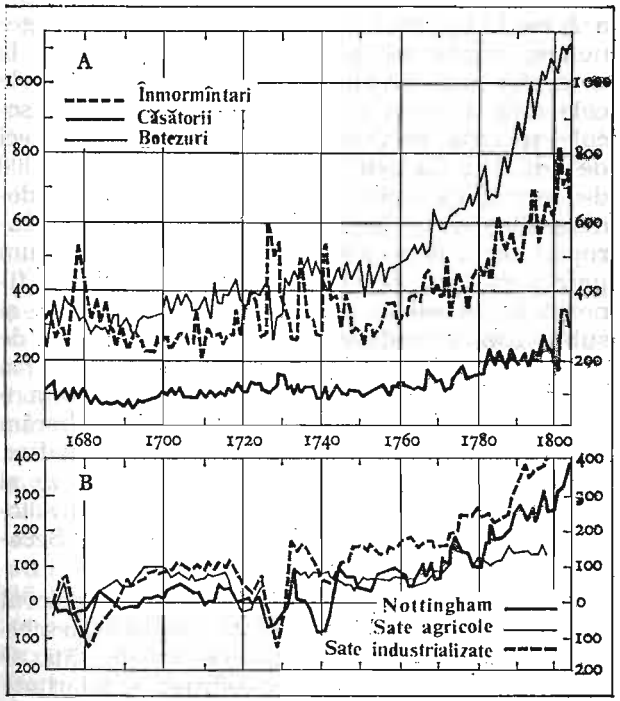

14. *VALE OF TRENT ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA*

(după P. Guillaume și J.-P. Poussou, op. cit., *apud J. D. Chambers.)*

O vale puternic industrializată. Momentul de cotitură : 1730—1740. Dincolo de el : creșterea rapidă și susținută a populației și a industriei. Graficul **B** *opune creșterea rapidă a satelor industrializate demografiei mult mai terne a satelor agricole. Numărul copiilor de fiecare pereche căsătorită din satele industrializate, care este de 4 înainte de 1740, crește la 4,4, apoi la 4,8, cu un excedent constant ; în cazul satelor agricole creșterea este mai mică, iar cifrele, de asemenea mai mici, între 3,3 și 3,7. Creșterea demografică favorizează revoluția industrială care, la rîndul ei, favorizează expansiunea demografică.*

pot avea comportamente care merg de la coeficientul net de 0,7 pînă la 2—2,5. Ajungem astfel cu ușurință, numărînd și variabilele — ilegitimitatea, vîrsta de căsătorie a bărbatului,

a femeii, intervalele protogenetice și intergenetice, vîrsta medie la ultima naștere —, la vreo cincizeci de tipuri care duc la tendințele cele mai diverse, de la dispariția în două secole și pînă la dublarea în timp de treizeci de ani. Franța este constituită din vreo 2 000 de asemenea molecule de comportament demografic de bază, Anglia, din 500—600, Europa, din 7 000—8 000 unități dacă, așa cum pare verosimil, țesutul molecular își pierde finețea în peisajele deschise, simplificatoare, și sub acțiunea uniformizatoare a „frontierei" de la est. Combinația lor variază, în timp, de la un oraș la altul, de la o provincie, de la o țară la alta. Am fi aproape ispitiți să elaborăm o teorie moleculară a comportării demografice. Ea corespunde, se pare, realității franceze și engleze, explicînd toate aparentele contradicții ale extremei diversități biologice a Secolului Luminilor.

Există totuși o diversitate și în interiorul unui singur model, jocul variabilelor deschizînd un prodigios evantai de posibilități. O diversitate și totodată o profundă solidaritate a comportamentelor. Pentru a ajunge la ea, avem o singură soluție : marea cantitate de documente parohiale ce ni s-a transmis. În această privință mai întîi, Europa Secolului Luminilor, solidară cu străvechea creștinătate latină, stă în fața restului lumii ca o unitate omogenă și privilegiată. Actele parohiale au ajuns pretutindeni în Europa la un înalt grad de perfecțiune. În Franța, mai ales începînd cu evidența în partidă dublă, actul semnat, în general cuprinzînd destule detalii și din ce în ce mai desprins de finalitatea sa religioasă, este treptat anexat unor scopuri legate de starea civilă. Între 1680—1780, o socoteală rapidă ne permite să evaluăm la ceva mai mult de o jumătate de miliard numărul nașterilor din întreaga Europă. Între 1620—1750, de asemenea, au loc 500 milioane de nașteri și aproximativ 500 milioane de morți. Între 1750—1780, se nasc tot atîtea ființe omenești cît și între 1620—1680 ; 30 de ani din partea a doua a secolului al XVIII-lea au o acțiune egală cu cei 60 de ani din perioada de regres demografic a secolului al XVII-lea : ceva mai mult de o jumătate de miliard de nașteri și 470 milioane de decese, la sfîrșitul secolului creîndu-se aproape pretutindeni un profund și durabil dezechilibru în favoarea nașterilor. În jur de 1780, șansa Europei este acest număr insolit de morți care nu mor încă, 30—40 milioane de supraviețuitori, supraviețuitori de un an, supraviețuitori de 20 de ani, al căror rol este hotărîtor. Între 1680 și 1780, 10% dintre copii depășesc, în plus, pragul dramatic al primului an de viață. 20—25% de vieți întrerupte, înainte de a fi împlinit un an, în secolul al XVII-lea, 20—15% numai, între 1750—1780, 45—50% de vieți întrerupte înainte de a fi atins adolescența, în secolul al XVII-lea, 45—30% numai, între 1750—1780. Da, marea șansă a secolului al XVIII-lea este tocmai aceasta. Ceva mai mult de o jumătate de miliard de oameni născuți între 1680—1780, în întreaga Europă, 160—180 milioane de vieți secerate, dar 40 milioane de vieți cruțate, în plus, în raport cu secolul al XVII-lea, progres modest, dar de neprețuit, și care nu poate fi nici într-un fel măsurat. Între 1620 și 1680, pe de o parte, între 1750 și 1780, pe de alta, același număr de nașteri, cam 200 milioane, dar 110 milioane de supraviețuitori, pe de o parte, 140 milioane, pe de alta.

Între 1680 și 1780, Europa Secolului Luminilor, este și acest miliard 100 milioane de botezuri, căsătorii, decese. Ele au fost înregistrate în proporție de 90—95% în adevărata Europă a Secolului Luminilor, la vest de Istmul Baltica-Marea Neagră. La est, registrele se înmulțesc treptat. Europa înseamnă și evidența stării civile, cu tot ceea ce implică acest cîștig modest cu privire la recunoașterea prețu-

lui omului. Să ne amintim că Biroul de statistică al Națiunilor Unite realizează în 1968 o înregistrare completă a deceselor pentru 36,6% din populația latino-americană, pentru 6,9% din populația asiatică, pentru 3,3% din populația africană. Și iată pe ce se întemeiază certitudinea noastră : pe 600—700 milioane de acte care au ajuns pînă la noi.

Demografia europeană a Secolului Luminilor se afirmă mai întîi în alcătuirea cuplului. Trebuie să marcăm apăsat solidaritățile, acolo unde le întîlnim. Europa Secolului Luminilor nu este, în ceea ce privește cuplul, o modalitate a Vechiului Regim, care s-ar opune Europei industriale și s-ar putea asimila actualei lumi a treia. Specificitatea spațiului-timp european zămislit de creștinătatea latină nu apare nicăieri mai limpede decît în privința căsătoriei ; Europa Secolului Luminilor, pornită întru descoperirea lumii, a fost de altfel întrucîtva conștientă de acest adevăr. Călătorii imaginari din Orientul filozofic, începînd cu *Scrisorile Persane* și pînă la *Supliment la călătoria lui Bougainville*, îl exprimă în felul lor. „Modelul de căsătorie din cea mai mare parte a Europei, așa cum exista el de cel puțin două secole, în 1740, era, pe cît se poate spune, unic sau aproape unic în lume. Nu există nici un exemplu cunoscut privitor la vreo populație aparținînd unei civilizații neeuropene care să fi avut un model asemănător [...] o vîrstă relativ mare în momentul căsătoriei, și o proporție ridicată de celibatari. Modelul european s-a impus întregii Europe, cu excepția celei de est și de sud-est" (Hajnal). Încă de pe acum posedăm cîteva certitudini : acest model, bine cunoscut în epoca Luminilor, nu numai că nu dispare, dar se și accentuează în secolul al XIX-lea. El este anterior Secolului Luminilor, dar cele două elemente au o importanță inegală.

Celibatul este o soluție aristocratică. Din el face parte și celibatul ecleziastic. Celibatul este o soluție a secolului al XIX-lea : el aparține arsenalului malthusianismului ascetic. Modelul european se caracterizează mult mai mult prin vîrsta ridicată din momentul căsătoriei decît prin celibatul ireductibil ; acest rafinament este de dată relativ recentă. Celibatul feminin definitiv presupune o bunăstare, o autonomie economică și, mai ales, un climat de securitate. El are tendința să sporească odată cu urbanizarea. În Bretania și în Anjou, curba celibatului definitiv la 50 de ani arată astfel : 8,8% între 1690—1699, 13% între 1750 și 1759, 8,9% între 1760 și 1769. Este o suprastructură recentă, o extindere a unui model aristocratic la modul de viață popular. Și totuși cei 7—8% celibatari definitivi din satele franceze din secolul al XVIII-lea continuă să contrasteze cu cei 2—4% din ținuturile rusești și cu cei mai puțini de 1% din restul lumii.

Pe de altă parte, căsătoria este tîrzie, la o vîrstă relativ ridicată. La limită, efectul ei cumulativ este mult mai mare decît efectul celibatului definitiv. Vîrsta medie a femeilor în momentul căsătoriei depășește în toată Europa Centrală, Occidentală și Septentrională, 25 de ani (nu o dată, în Normandia, în numeroase microținuturi, la sfîrșitul secolului al XVII-lea și în primele decenii ale secolului al XVIII-lea, ea atinge 28—29 de ani). Spania pare a oferi o modalitate ceva mai precoce, dar întreaga Italie aparține, din acest punct de vedere, Europei dense mediane.

Cînd apare această structură decisivă ? Este dificil să o datăm cu precizie. La limită, și în mare, ea este un semn de bunăstare și de prosperitate ; ea este o manifestare a punerii în rezervă a unui puternic sector de viață potențială. Aceasta cînd structura s-a constituit, în timp, căci conjunctural semnificația sa este opusă, vîrsta căsătoriei crește tocmai în perioadele de criză. Un lucru este sigur : această re-

voluție a avut loc în secolul al XVII-lea. În fericita Anglie, în Colyton, lumea se căsătorește la 27 ani începînd din primi ani ai domniei reginei Elisabeta. Media copiilor pe fiecare familie este de 6, 4, iar speranța de viață, la naștere, incredibil de mare : 43 de ani. Preafericită Anglie ! Structura se completează treptat prin jocul celibatului definitiv sau al căsătoriei inversate, invocată odinioară de Philippe Ariès : „Nu o dată vezi în Ille-et-Vilaine bărbați foarte tineri căsătorindu-se cu fete care sînt cu 15 ani mai mari decît ei. Astfel, ei riscă mai puțin să aibă mulți copii". Cînd oare s-a constituit această structură a „noii căsătorii europene" ? Ne lipsesc, spre a răspunde la această întrebare, datele statistice din perioada Luminilor. Un volum impunător de lucrări recente ne permite să presupunem că, în mare, lucrurile sînt deja foarte avansate în Anglia, la sfîrșitul secolului al XIV-lea, în Italia și în Germania, la sfîrșitul secolului al XV-lea. În epoca Renașterii, structura este aproape pretutindeni constituită în proporție de 70—80%. Dar ea nu este desăvîrșită decît în secolul al XVII-lea.

În practică, ea are drept rezultat constituirea unei rezerve de virtualități creatoare. La capătul unei îndelungate evoluții, timpul de fecunditate este utilizat doar în proporție de 60 și 40% ; ba chiar într-o proporție mai mică, dacă ținem seama de fecundabilitate. Prin chiar aceasta, generației scurte a culturilor și a celorlalte civilizații, i se opune generația lungă matri- și patrilineară de 33—34 ani. Apare o dificultate suplimentară în ceea ce privește asigurarea înlocuirii. Coeficientul ar fi dificil de menținut, fie în poziție de echilibru, fie deasupra unității, dacă constituirea acestei noi structuri nu ar fi fost întovărășită de o prelungire substanțială a vieții omenești. Această structură presupune, desigur, înlocuirea, pretutindeni, a vechiului sistem agnatic, cu familia conjugală, cu faimosul *nucleus*, atît de scump prietenilor noștri englezi. Ea corespunde totodată unui

mod optim de transmitere a științei. Riscul este copilul orfan ; cunoaștem rolul pe care îl joacă în sensibilitatea populară, pînă în secolul al XIX-lea, tema orfanului, care corespunde unei realități necruțătoare. În secolul al XVII-lea, în mediul popular, singura soluție este recăsătorirea imediată. În secolul al XVIII-lea începe să se schițeze și o altă soluție posibilă : mătușa, unchiul celibatar atestați de literatură.

În societatea țărănească tradițională din secolul al XVIII-lea, tatăl îl învață pe fiu gesturile esențiale ale meseriei sale, fata rămîne cel mai adeseori pe lîngă mamă, iar ucenicia ei ia sfîrșit repede. Meseria, înainte de școlarizare, se învață între 7 și 10 ani. După, între 11 și 14 ani. În primul caz, vîrsta tatălui oscilează între 40 și 45 de ani. În al doilea, caz tot mai frecvent după 1750, vîrsta tatălui educator oscilează între 44 și 49 de ani. Tatăl educator, transmițător al gesturilor și al tehnicilor esențiale, inițiator din văzute și din auzite, într-un cuvînt, tatăl din epoca Luminilor, se înțelege, la nivelul societății tradiționale, erodată deja de civilizația scrisă, este cvadragenar. Educația — studiul sistematic al dispenselor de căsătorie și uimitoare serii notariale o dovedesc cu prisosință, mai ales în Normandia — devine de acum înainte una din principalele preocupări. Femeia care solicită o dispensă pentru a se recăsători, tatăl muribund care își dă în grija altcuiva copiii nu invocă numai necesități alimentare. Educația, preocupare majoră a unei epoci care a hotărît să pună capăt, prin discuția din jurul lui *Émile*, certei filozofice a secolului, capătă o importanță tot mai mare. Gîndirea Luminilor, în virtutea prelungirii vieții, a făcut din bărbatul de 40—50 ani, aflat în culmea îndemînării sale profesionale, educatorul din văzute și din auzite. Trebuie să cercetăm deci, dacă progresele lui *Homo faber* din secolul al XVIII-lea, dacă apogeul șlefuitorilor uneltei nu datorează mult acestei noi și fericite coinci-

dențe. Tatăl cvadragenar, educator privilegiat, nu urmează, în sistemul de transmitere tradițională a Secolului Luminilor, unui tată mai tînăr. El se substituie, de fapt, într-o familie conjugală, vechiului mod de transmitere prin mijlocirea bunicului. În ordinea comunicării științei, la nivelul societății tradiționale, secolul al XVIII-lea reprezintă, pe frontul valorizat al educației, înlocuirea bărbatului de 60 de ani cu cel de 40 de ani. Acest *new pattern* duce la regresul marii unități familiale : un document englez de la începutul Secolului Luminilor, confirmat de calculul probabilităților, stabilește că doar 15% din cămine reunesc trei generații. În practică, iată una dintre consecințele cele mai importante ale creșterii vîrstei căsătoriei : trecerea responsabilității transmiterii — înțelegeți prin asta : a creșterii moștenirii — de la bătrîna generație la cea a adulților ; instalarea regresului „tiraniei bătrînei generații" (Le Roy Ladurie). Promovarea educatorului cvadragenar în Secolul Luminilor este legată de o atitudine de parcimonie prealabilă în fața căsătoriei.

La capătul Secolului Luminilor apare, odată cu prelungirea vieții omenești, un auxiliar capital al educatorului cvadragenar : bunicul. Despovărat de putere și de răspundere, el întreține de acum înainte cu copilul raporturi vădind adeseori o anume complicitate. Patriarhul, detronat, învață arta de a fi bunic. Străbunul de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea este totodată ajutorul indispensabil în ceea ce privește sarcinile educative, care cresc tot mai mult odată cu sporirea masei globale a moștenirii cunoașterii, și păstrătorul moștenirii tradiționale amenințate de asaltul civilizației scrise. Între patriarhul din Languedoc — „[...] poruncind fiului său, nepoatei sale și soțului acesteia [...] neavînd decît o pungă cu bani, pe care acum o păstrează doar tatăl, fiu al acestei familii lărgite, cvadragenar cu trei bănuți în buzunar. [...]" (Le Roy Ladurie) — și străbunul

lui Greuze, practicînd *avant la lettre* arta de a fi bunic, s-a interpus modelul noii căsătorii europene. Doamna Pernelle tună și fulgeră, bunicile din secolul al XVIII-lea sînt, de obicei, mai înțelegătoare.

La 30 de ani nu te căsătorești așa cum te căsătorești la 15 ani. Familia matrimonială presupune o căsătorie dacă nu de preferință, cel puțin de potrivire mai personală. Să nu ne încredem întru totul în exemplele din literatură. Noul model, paradoxal, s-a propagat, după cum am văzut, de jos în sus. Valul malthusian francez din secolul al XVIII-lea s-a propagat de sus în jos. Încă o dată : să nu ne încredem întru totul în literatură. Ea se referă în primul rînd la comportamentele celor din păturile de sus. Căsătoria aristocrată, căsătoria din înalta burghezie au putut rămîne mai multă vreme o chestiune de strategie familială. Căsătoria țărănească este mai liberă. În societatea unei lumi închise, în care bărbatul trebuie adeseori să aștepte, spre a se căsători, ca tatăl său să moară și să-i lase pămîntul, căsătoria nu poate fi o chestiune ce-i privește doar pe părinți. Desigur, consimțămîntul lor este necesar pînă la 25 de ani, dar tinerii nu se căsătoresc sau se căsătoresc rareori înainte de 25 de ani. Or, la 27, 28 sau 30 de ani, cel puțin un tînăr din doi care se căsătoresc (lucrul este stabilit de simulator, iar registrele parohiale îl confirmă) este orfan de ambii părinți. Căsătoria se întemeiază pe o potrivire, pe o atracție între cei doi, pe o afectivitate calmă, în care sexualitatea, vreme îndelungată reprimată, și pasiunea joacă un rol redus. În secolul al XVIII-lea, căsătoria din mediile sărace pune în evidență o afectivitate liniștită. Romeo avea 15 ani, iar Julieta 12 ani. Veneția aristocrată din secolul al XVI-lea este foarte departe de Secolul Luminilor. Revoluția noii căsătorii n-a ajuns încă pînă la ea. Dar ajunsese la Colyton, în Anglia rurală. În mod

deliberat, Shakespeare privește în altă parte. Căsătoria la vîrsta de 30 de ani marchează, odată cu regresul familiei lărgite, sfîrșitul rolului peținitoarei. A se vedea Spania de la sfîrșitul secolului al XV-lea : Celestina nu mai are urmași în Europa Secolului Luminilor. Surorile sale continuă să fie active în India, în Africa, în China. Peținitoarea, totdeauna întrucîtva și vrăjitoare — așa se și cuvine, pentru a potrivi între ele principiile *yin* și *yan* —, aparține unui alt mod al căsătoriei : Celestina șomează în Europa Secolului Luminilor. Tribunalul din Paris nu i-a refuzat oare titlurile de nobleță ? Cu începere din 1670, vrăjitoarele nu mai sînt arse pe rug.

Cunoaștem căsătoria datorită endogamiei. Pentru a-i studia cauzele, pe un teren unde abordarea devine delicată, dat fiind caracterul ei atît de personal, dispunem de o sursă unică, dispensele de căsătorie (mai multe sute de mii de documente, și asta numai pentru Franța), o cercetare de mari proporții este în curs de desfășurare (Jean-Marie Gouesse). În decursul secolelor, dreptul canonic a elaborat o rețea complexă de interdicții ale căsătoriei consangvine sau prezentînd alte afinități. Afinitatea este înrudirea spirituală creată de faptul de a fi fost nașul celui ce se căsătorește. În perioada Luminilor, oricît de mare ar fi dorința de a recurge la protecții de tot felul, dorință ce se regăsește în alegerea nașului și a nașei dintr-o categorie socială în medie superioară, cuplul naș-naș calchiază modelul binar al familiei conjugale : totodată, dreptul canonic adoptă o definiție foarte largă a conceptului de înrudire. Extinderea înrudirii pînă la limitele memoriei orale este, neîndoielnic, o invenție cărturărească, un rafinament aparținînd păturilor de sus, unor oameni obișnuiți cu genealogiile savante, înaintea înregistrării tuturor nașterilor ; ea urmărește, poate, să asigure noi legături protectoare, să extindă rețeaua „prietenilor de același sînge", dar ea aparține în primul rînd unui cli-

mat de neîncredere față de sexualitate, unui proiect foarte înalt privitor la căsătorie, dorinței implicite de a evita facila înmulțire a cuplurilor. Ea a pregătit, poate în zonele subconștientului, revoluția capitală din domeniul căsătoriei, cea prin care ia naștere o nouă eră în Europa.

Vedem astfel cum se schițează, pentru prima oară, la nivelul alcătuirii cuplului, frontiera ce s-a precizat în secolul al XVI-lea și care separă o Europă protestantă, cea de la nord, de una catolică, cea de la sud. Într-adevăr, rupînd cu o tradiție canonică în neîncetată evoluție, Europa protestantă a renunțat curînd la extinderea excesivă a legăturii familiale. Această ruptură, impusă de reformatori, în raport cu noțiunea canonică a gradului de rubedenie ca interdicție pentru căsătorie, aparține, neîndoielnic, unei situații globale care ajunge, treptat, la nord, la o valorizare a sexualității. În secolul al XVII-lea, Anglia, și nu Franța, este mai tolerantă în această privință. Prin chiar aceasta, în ținuturile protestante începea să scadă prioritatea implicită acordată celibatului la nivelul reprezentărilor religioase ale purității. Această atitudine divergentă a bisericilor cu privire la interdicția creată de înrudire este cu atît mai paradoxală cu cît Nordul este înclinat la exogamie, în timp ce vechile populații mediteraneene sînt endogame. Biserica catolică a dat ea oare, sub acest raport, o imposibilă bătălie ? A vrut ea oare, ca societate de vîrf a unor asceți ai castității, ca etapă privilegiată a comunicării cu Dumnezeu, să marcheze în mod limpede o anumită ierarhie, să arate că sexul implică întotdeauna, chiar și atunci cînd este exorcizat de puterea sacramentală, o formă de păcat ? Tensiune ce îndepărtează orice facilitate, ce învie, clipă de clipă, prezența pedagogică a păcatului, ea ajunge fie să lipsească sexualitatea de tot ceea ce nu are drept scop procreația, fie, printr-o deformare pe care o favorizează catehiza-

rea jansenisantă din Franța, să pregătească printr-o deformare populară mutilanta asceză a unui *coïtus interruptus*. În practică, Biserica a afirmat, în mod indirect, omniprezența sa în viața cuplului ; ea și-a asigurat un drept de control prin dispensă.

La început episcopală, dispensa a fost asumată de puterea pontificală. Dar papa renunță să se ocupe de cei săraci. Pentru aceștia, episcopul însuși se pronunță prin delegație. 95% din piramida socială se bucură, fără nici un complex, de privilegiul sărăciei. Dispensa este introdusă printr-o expunere de motive. Ea face obiectul unei anchete. Expunerea de motive ne arată care sînt mobilurile alcătuirii cuplului. Textul, în nouă cazuri din zece, este redactat de preot. El codifică informațiile primite. Dispensa are de înfruntat și ea problema decisivă : cum să cuprinzi în scris gîndirea celor care sînt prizonierii expresiei orale ? Preotul topește motivările oferite de aceștia într-o rețea de clișee destul de fidele.

Un lucru este sigur. La nivelul căsătoriei țărănești, urmînd una și aceeași linie socială, cuplul este alcătuit în funcție de motivații personale. Cuvîntul „dragoste" nu apare înainte de 1780 printre motivele invocate. Este o problemă de vocabular. În limbajul țărănesc, iubire înseamnă prietenie ; sînt invocate vecinătatea, faptul că cei doi se cunosc încă din copilărie. O altă certitudine : dificultatea de a trăi singur. Viața presupune complementaritatea funcțională în cadrul căminului. Căminul este locul unde oamenii trăiesc și unde ei muncesc, conform schemei atît de convingătoare propusă de Peter Laslett. O observație importantă : în centrul preocupărilor se află copilul ce s-a născut, nu cei ce urmează a se naște. Preocuparea pentru descendență nu apare direct, după cum arată atît de bine Gouesse, într-un ținut în care coeficientul de reproducere este mai mult decît pozitiv și unde grija

de a avea un nume nu apare niciodată. La drept vorbind, viața este asigurată în durata ei. Dintre toate aceste texte — pe care abia începem să le analizăm — se desprinde o confirmare : căsătoria este un lucru serios, lucrul esențial din viața unui om. Rolul sexelor este bine definit, el variază în funcție de mediu : în cutare loc femeia se ocupă de treburile gospodăriei, în cutare alt loc ea răspunde de relațiile cu exteriorul. Cuplul este o asociație economică, avînd drept scop o viață mai înstărită. În epocile de lipsuri, este invocat în mod paradoxal faptul că poți să le înfrunți mai ușor în doi, chiar dacă cei doi sînt la fel de săraci. După o perioadă cînd moare multă lume, este invocată necesitatea de a-i înlocui în cadrul căminului pe bunicul sau pe bunica ce se îndeletniceau cu treburile casnice. Așadar, moartea, în timpuri normale (cu excepția unor crize apocaliptice : 1693—1694, 1709..., dar secolul al XVIII-lea le ignoră), duce la înmulțirea căsătoriilor ; această structură dezminte, pe ansamblu, structura descrisă și observată de obicei, care se referă la momentul excepțional al crizei. Căsătoria este un lucru serios care presupune și pasiune, atracție fizică, dar nu exclude preferința, alegerea individuală și afinitățile elective. Da, căsătoria dintre cei săraci este un lucru îndelung chibzuit, în cadrul noilor structuri ale cuplului din perioada Luminilor. Oamenii se căsătoresc în deplină cunoștință de cauză. Fără să facă nebunii. Calitățile căutate nu sînt cele legate de frumusețea fizică ; importantă este doar sănătatea, absența unor infirmități, importante sînt doar însușirile de ordin moral și profesional. Viața în doi este lungă, ceva mai lungă în secolul al XVIII-lea decît în secolul al XVII-lea, e firesc deci, ca, în pragul ei, să-ți pui asemenea întrebări. Din toate acestea se desprinde o impresie de profundă seriozitate și demnitate, afirmarea unui individualism în doi.

Dominînd treptat pulsiunile sexului, civilizația tradițională a construit o societate a căsătoriei în ținuturile creștine : o lume de adulți în care intri ca adult, și la aceeași vîrstă. Se întîmplă adeseori în societatea rurală ca femeia să-și compenseze din plin slăbiciunea printr-o mai mare maturitate. Măritîndu-se la 25 de ani, în loc de 16, femeia cucerește, în mod incontestabil, o parte din putere înlăuntrul comunității conjugale. Nu avem de-a face cu un patriarhat, și nici cu un matriarhat, ci cu asocierea a două ființe egale, la bine și la rău. Să nu ne grăbim să tragem o concluzie. Și, mai ales, pentru a înțelege societatea tradițională recentă, cea, atît de îndepărtată, și atît de apropiată, a secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, să nu uităm restul lumii... Datorită Japoniei, avem posibilitatea să facem o comparație : cunoaștem cu precizie soarta femeii japoneze măritate la 16 ani în secolul al XVIII-lea, precum și structura căminului ei. În ciuda aparențelor, o întreagă lume separă cuplul nipon de cuplul european. Este neîndoielnic că afirmarea „feministă" și „familială" din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea trece prin modificarea vîrstei de căsătorie. Philippe Ariès a arătat odinioară ce numim în mod curent afirmarea familială din Secolul Luminilor sau, dacă preferați, marele transfer afectiv, noua concentrare afectivă din cadrul familiei conjugale. Familia tradițională, extinsă, era o celulă economică, un mediu social protector și, adeseori, neîndoielnic, un mare vid afectiv. Ghicim alte legături, alte structuri, la nivelul aceleiași vîrste, comunități legate prin joc, muncă, apărare, cunoaștem viața intensă și stranie a confreriilor. Agulhon ne-a arătat ultimul lor avatar în Provența de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea : ceea ce am putea numi înmormîntări gastronomice. Acești ex-penitenți, însărcinați, la începuturi, să aibă grijă de cei morți, au format în cele din urmă, în secolul al XVIII-lea, adevărate celule de socia-

bilitate și de folclor, ba chiar s-au dedat la uriașe ospețe, la dezmăț și la sacrilegii. Nu poate fi vorba de nici o eroare, sîntem în Provența, într-o străveche civilizație a *agorei*. Oricît de intensă ar fi căldura socială păstrată în cadrul confreriei provensale, pe cale de a se transforma în lojă masonică, flacăra ei este firavă în comparație cu cea a confreriilor din secolul al XIV-lea. Confreria pierde teren, ca și pelerinajul, de altfel, sărbătorile rustice sînt mai puțin truculente ; pe nesimțite, viața afectivă se retrage în căminul redus acum la tată, mamă, copii, în 15% din cazuri, după cum dovedesc simulatorul și statistica. La gura sobei se mai află și bunica.

Afirmarea afectivă a celulei familiale în jurul copilului, după cum a arătat Philippe Ariès, putea cuprinde un început de malthusianism, nefiind, oricum, în contradicție cu reducerea descendenței. Philippe Ariès și-a întemeiat totodată demonstrația, făcînd-o și mai convingătoare, pe captarea familială a morții.

Familia din Secolul Luminilor este centrată pe cuplu. Ea presupune o logodnă îndelungată. Am arătat cîndva cum durata acesteia se reduce în mod manifest. 98% din logodne sînt celebrate în Franța în ajunul sau chiar în ziua căsătoriei. Să utilizăm deci alt cuvînt. În plan social, logodna laicizată a devenit acord între cei doi, ea i-a scăpat astfel Bisericii, la nivelul vieții cotidiene ; sînt îndelungile, timidele, și, cel mai adeseori, nu și către sfîrșit însă, castele întîlniri. Să răsfoim din nou dispensele, să recitim expunerea de motive : cei doi se cunosc de multă vreme, sînt prieteni din copilărie. E vorba de o căsătorie amînată, de o căsătorie a întîlnirilor îndelungi și numeroase, de o școală a refulării ? Chiar cînd este desfrînat, secolul al XVIII-lea ia parte la această constrîngere generală, erotica sa constă în atingeri ușoare, ea și-a pierdut elanul elementar al chemării reciproce. Erotică de contact, nu

de penetrație, ea poate, la rigoare, să se satisfacă printr-un *coïtus interruptus*. Nu e greu de văzut că toate acestea țin de modificarea vîrstei căsătoriei.

Rămîn încă două probleme : endogamia, ilegitimitatea și relațiile sexuale din afara căsătoriei. Dispensele ne îngăduie mai ales să apreciem cercul în cadrul căruia se exercită alegerea celuilalt. Cercul înăuntrul căruia se constituie cuplul se lărgește : de la 5 kilometri, în mare, în medie, la 20 kilometri în jurul clopotniței. Ruptura se situează în jur de 1750. Și totuși, pe un *trend* multisecular care tinde la reducerea consangvinității, sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea au văzut dezvoltîndu-se contracurentul căsătoriilor consangvine. În ținuturile catolice, autoritățile ecleziastice se plîng : unde sînt scrupulele de odinioară ? Multe căsătorii sînt reabilitate după 15 sau 20 de ani. Sînt întreprinse demersuri costisitoare, are loc o ceremonie în prezența copiilor, și, adeseori, asistăm la nenumărate luni de totală abstinență conjugală. În cele din urmă trebuie să luăm în serios și acest aspect, dar, totodată, să nu pierdem din vedere nici esențialul, care constă, totuși, în regresul masiv al consangvinității, ale cărei binefaceri genetice sînt bine stabilite.

Dar ce să credem despre tendința endogamă de la sfîrșitul Secolului Luminilor ? Ea nu modifică în profunzime o străveche geografie a căsătoriei, care a străbătut nealterată revoluția erei clasice. La nord, o Europă endogamă este mai puțin ispitită de incest. Cu excepția, poate, a ținuturilor din Vendeea și din Normandia. Acestea sînt incestuoase, și în cel mai înalt grad, ceea ce nu înseamnă nicidecum că cel ce a păcătuit se căsătorește cu verișoara lui. Incestul este un accident, el este un păcat. Tensiunea endo-exogamiei aparține unei alegeri. Aceste două Europe se opun una celeilalte prin însuși limbajul lor. Stabiliți o hartă a înjurăturilor. Milioane de procese ni le-au transmis ca atare. În Nord, înjurătura este directă : ea se referă la comportamentul sexual al celui interpelat. În Sud, înjurătura este indirectă : ea se referă la comportamentul sexual al celei ce reprezintă onoarea feminină a grupului. Între „*bougre d'andouille*“ și „*fils de pute*“ se interpune o frontieră geografică, frontieră ce trebuie raportată la un fapt esențial : nu atît cuplul, cît familia. Înjurătura mediteraneană este alienantă, ea presupune o structură endogamică a familiei. Nordul, care preferă exogamia, este mai liber ; de fapt, el pornește de la alte alegeri. Tendința multiseculară afectează cele două Europe, pe cea care o preferă pe verișoară, pe cea care o alege pe străină, cu riscul de a se pierde pe sine ; ea slăbește strînsoarea geografică, face parte din comunicarea generală, ca și accidentul endogamic.

Trecătoarea preferință pentru verișoară din secolul al XVIII-lea face parte dintr-o intravertire generalizată. Dimpreună cu demografii, putem raporta acest avatar la introducerea unor grupuri anticoncepționale care limitează alegerea spre a reduce o parte din descendență. O explicație mai generală pare mai satisfăcătoare. În secolul logodnelor prelungite, în secolul concentrării afective asupra unui nucleu familial binar, în secolul refulării ca valoare etică fundamentală, alegerea soțului sau a soției capătă o mare importanță : verișoara face parte dintr-un cerc restrîns, faptul de a o cunoaște bine este liniștitor ; verișoara cade mai puțin decît străina sub incidența tarei alterității sexuale, căci cei doi veri au realizat între ei o timidă educație sentimentală. Mulți vor renunța să depășească această etapă.

Oare această victorie dificilă este cu adevărat cîștigată pînă la urmă ? Astăzi, neîndoielnic. Știm că ea a fost, parțial, cîștigată. Auneuil și Crulai oferiseră cifre foarte scăzute privitoare la nașteri nelegitime. Am realizat, pe exemple normande, 0,5%, pe de o parte,

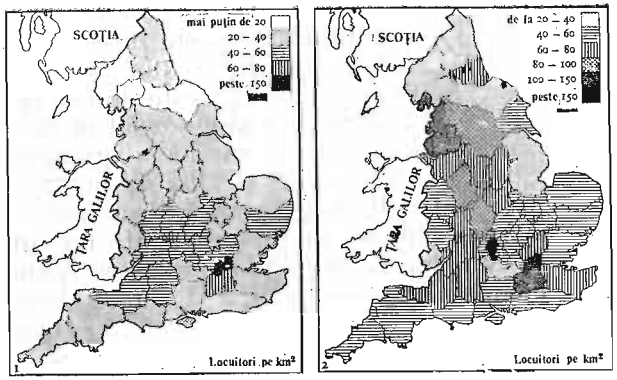

15. *REPARTIZAREA POPULAȚIEI ÎN ANGLIA*

(După P. Mantoux, Revoluția industrială în secolul al XVIII-lea, *1906.)*

Anglia tradițională **(1)**, *la sfîrșitul secolului al XVII-lea, este centrată asupra orașului și a bazinului Londrei. Anglia preindustrială de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea* **(2)** *se organizează în funcție de două axe. O pată intensă în jurul Londrei, un bazin al Londrei care se golește în favoarea capitalei, o zonă de puternică densitate industrială și demografică la vest. Vedem deci cum își face apariția, încă de la sfîrșitul* take off*-ului, geografia umană a Angliei industriale din secolul al XIX-lea.*

2,3%, pe de altă parte. Pentru Bretania și Anjou, sondajul dă, pentru perioada 1740—1829, 1,13%. Pentru întreaga Franță rurală, în secolul al XVIII-lea, 1,5—2%. Incluzînd populația urbană, am depăși, fără îndoială, cu puțin 2%. Să ne amintim anomalia cartierelor din restul Parisului în ajunul Revoluției (30%). Ilegitimitatea urbană diferă mai puțin radical de modelul rural. Fetele de la țară nasc la oraș. Un orășel bogat și artizanal ca Villedieu are, dimpotrivă, un procent relativ scăzut de nașteri nelegitime ; Bayeux, dimpotrivă, un procent ridicat.

Problema nașterilor nelegitime este indisociabilă de cea a procreării prenuptiale. 15—20% dintre primele nașteri pot fi, în Normandia și în Vendeea, consecința unei procreări

prenuptiale. În ținuturile normande, am evaluat la aproximativ 25% probabilitatea raporturilor sexuale prenuptiale, ținînd seama și de cele care n-au ajuns la procreare. Este un nivel confirmat de Anglia care, în numeroase regiuni ale bazinului din jurul Londrei, depășește 10%, este un nivel din Nord, mai puțin controlat. Ținutul Friesland, lumea baltică, în general, par a fi dat un conținut sexual mai pronunțat perioadei pregătitoare în care viitorii soți se frecventează. Să notăm, în treacăt, că nivelul verosimil atins de raporturile sexuale prenuptiale în Franța tolerantă a secolului al XVIII-lea rămîne cel pe care lucrările sociologice ale lui Girard îl fixează pentru Franța de dinaintea primei mutații din 1920—1924, înaintea schimbării mult mai abrupte ce se desenează cu începere din 1963.

Am putea consacra o întreagă carte transformării căsătoriei, situată, după cum am văzut, între sfîrșitul secolului al XV-lea și sfîrșitul secolului al XVI-lea, și care se precizează în secolul al XVII-lea, se consolidează în secolul al XVIII-lea, și se radicalizează, ajungînd în cîteva rînduri la limită, în secolul al XIX-lea, înainte de a se dizolva, cam în jurul anilor 40—50 ai secolului al XX-lea. Ea este „discursul despre metodă" al unei profunzimi sociale, aflîndu-se în inima unei teorii generale a societății tradiționale. Ea a contribuit, mai ales, la delimitarea unei Europe a creșterii.

Cîteva modalități regionale

În cadrul regulilor unității sale, ea deschide un evantai de posibile aproape infinit. Concret, e mai bine să ne străduim a urmări varietatea regională. Varietatea regională este, și ea, paradoxal, un cîștig al Secolului Luminilor. Europa clasică propunea un evantai mai închis. Europa clasică a dat pionierilor demografiei

istorice impresia unei suprafețe scobite. Criză moderată printre cei bogați și puternici din vest, ritm de cataclism în Germania și în Rusia. Acestei geografii îi succede, după 1730, o geografie umană în relief. Secolul al XVIII-lea, care a asociat creșterea cu varietatea, care separă cantoanele rămase aproape pe o linie orizontală de sectoarele ce cunosc o creștere vertiginoasă, se situează la capătul unei perioade nesigure, mergînd de la 1670 la 1730, acea *Vital Revolution* a istoricilor englezi, care începe printr-o epocă lungă și dificilă. Criza franceză din 1693 este o modalitate franceză a unei crize europene. Ochiul ciclonului se deplasează : în Scandinavia, 1698 este anul omolog anului 1693 din Franța. În Suedia, în 1698, mortalitatea a atins, în mai multe districte, niveluri de 9—16%. În provincia finlandeză Tavastland, pierderile din timpul foametei — ce are loc aici ceva mai devreme, între 1696 și 1697 — au atins, se pare, 30—35%. Toți știm că Insulele Britanice stagnează între 1680 și 1710, că Franța dă treptat îndărăt cu începere de la o dată pe care Jacques Dupâquier o situează între criza din 1693—1694 și cea din 1709—1710. Marele război din Nord (1699—1721), modalitate baltică a războiului de succesiune la tronul Spaniei, va fi contribuit poate la stagnarea scandinavă din acești ani dificili.

Să ne mai amintim și faptul că istoria ciumei se desfășoară în planuri cronologice diferite. După marea izbucnire din anii 1630—1640, ciuma a dat treptat îndărăt în Europa mediană dens populată, sub acțiunea eficace a statului. Epidemiile din anii 1660 sînt foarte parțiale ; în Franța, statul a cîștigat ; în Franța, nu și în Spania, unde puterea este prea slabă pentru a se supune exigențelor draconice ale medicilor. De aici și cel de al treilea val — 1680—1685 — mai modest, desigur, decît cele din 1599—1603 și 1649—1653, dar care ucide încă 250 000 de oameni. Ciuma de la Marsilia, din 1720, datorată unei clipe de neatenție scump plătită, nu schimbă în fond nimic din datele problemei. Izgonită treptat, la sud și vest de linia Friesland-Triest, ciuma se instalează în Nord, unde alternează cu tifosul. Foametea din 1709—1710, din Europa de Nord, a fost urmată de o epidemie de ciumă, și în aceasta constă marea diferență față de modalitatea franceză ; într-un caz, avem de-a face cu o foamete însoțită de o epidemie, într-altul, de foamete fără epidemie. Ea izbucnește brusc și destul de misterios în 1708, în Silezia și în diferite locuri din Polonia, mocnind în mai multe focare. Mișcările de trupe și slăbiciunea statelor-nebuloasă nu îngăduie să se treacă la izolarea necesară. Ciuma se răspîndește și devastează Europa de Nord — aflată la paroxismul unui mare conflict în vederea cîștigării unui echilibru dificil — Brandenburgul, Pomerania, întreaga coastă baltică. Ciuma din Gdansk a ucis 32 500 de oameni din acest oraș și din împrejurimi, o serie aproape comparabilă cu recordul din 1720 al ciumei din Marsilia. Copenhaga pierde a treia parte din populația sa în 1710—1711. Königsberg, Riga, Stockholm, Uppsala și Helsinki au avut, de asemenea, mult de suferit. Helleiner mai amintește și că — după cum se știe din surse sigure — 11 000 de exploatări agricole erau provizoriu abandonate în 1711, în Prusia Orientală, în perioada imediat următoare epidemiei. Blocată în dezvoltarea sa către est de compactul sistem de păduri și mlaștini, ciuma, vehiculată de armate, se îndreaptă către vest. În 1712, sînt atinse Boemia și Austria ; în 1713, marea ciumă din Nord ajunge pînă la podișul alpestru din Bavaria.

În 1710, totul pare pregătit în vederea unei catastrofe. Ne aflăm în pragul unui nou secol al XIV-lea ? Desigur, nu. Cine nu s-ar putea mai curînd gîndi la o reînviere a climatului sever din anii 1630—1640 ? Criza din 1690—1710 este o criză biologică îndelungată de tip vechi, ce reușește ici și colo, dar care eșuează

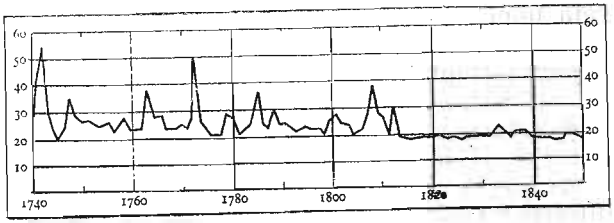

16. *VICTORIA ASUPRA MORȚII*

(după E. A. Wrigley, op. cit.*)*

Rata brută de mortalitate în Norvegia între 1740 și 1850 (la 1 000 de locuitori). Am ales curba norvegiană pentru că este excepțional de lungă și de semnificativă, arătînd cum poate fi învinsă moartea, mai întîi prin atenuarea accidentului ciclic. În mijlocul secolului al XVIII-lea se ajunge la procentul de 20‰. Este un extraordinar avans al Nordului.

la scară europeană. Episodul din Marsilia ne va face să vedem pe dată cîteva din mecanismele acestui eșec, care este o adevărată victorie, căci singura victorie a omului este cea asupra morții. Acea *Vital Revolution* din secolul al XVIII-lea înseamnă mai întîi suprimarea reliefurilor scobite ale vechii demografii, accidentele ce au loc la intervale de vreo douăzeci de ani (secolul al XIV-lea, 1630—1650, 1690—1710), diminuarea lor treptată și dispariția progresivă a accidentului ciclic tradițional. Pentru a o demonstra, Wrigley a ales frumoasa curbă prelungă ce exprimă situația din Norvegia. Mutația se produce treptat, odată cu anii de prosperitate. Dar mai intervine și un alt lucru.

Nordul, mai întîi, cu modalitățile sale de „frontieră" : un dram de arhaism, la început, un ritm accelerat de transformare în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Ansamblul scandinav, după cît ne putem da seama, se prezintă ca fiind relativ omogen : 1660—1690, adică durata unei generații relativ favorabile, corespunde unei perioade de prosperitate întrucîtva lipsită de strălucire, adică interciclului

Colbert din secolul lui Ludovic al XIV-lea. Deceniile 1660 și 1680 au fost pașnice și marcate de un șir de recolte bogate. Războiul din 1675—1679 și cîteva recolte proaste nu împiedică acel *baby boom* din primii ani ai deceniului 70. Dimpotrivă, anii 1690—1720 sînt mult mai puțin favorabili. Demarajul Nordului se situează pretutindeni încă în deceniul 1720 (cei mai buni ani sînt cei dintre 1720 și 1750). Partea a doua a secolului al XVIII-lea se înscrie în prelungirea fenomenului, dar ritmul este reluat începînd din 1790.

B. Gille, sintetizînd ceea ce știm despre spațiul scandinav, poate să scrie : „După lungul și pustiitorul război din Nord, ținuturile scandinave intră într-o perioadă pașnică și de reconstrucție. Rata mortalității rămîne, în Suedia și în Finlanda, la un nivel uimitor de constant și foarte scăzut [...] În medie, rata mortalității era de 21,2 în Suedia și de 20,8 în Finlanda, între 1721—1735, ea nu depășește niciodată 24, și nu cade niciodată sub 18 [...]". Acest demaraj al Nordului este mai întîi o victorie asupra morții. Rata mortalității din 1720—1735, cea mai scăzută din întreaga Europă, nu va fi ameliorată în mod stabil decît un secol mai tîrziu. Această uimitoare cucerire nu va fi pe de-a-ntregul consolidată după 1735. Trebuie deci — așa cum fac și Gille și Utterström — să punem fenomenul, în parte, cel puțin, pe seama unui concurs fericit de împrejurări. Dar, dincolo de orice conjunctură, Scandinavia ne îngăduie să măsurăm efectul pe termen lung al alfabetizării. Progresul culturii scrise, cel al unei hrane sănătoase și îmbelșugate, o privire mai inteligentă și mai atentă asupra vieții, iată factorii care permit această primă victorie europeană durabilă împotriva morții.

O Scandinavie rurală („în jur de 1800, 90% din populație trăia la țară"), o Scandinavie ce se dezvoltă în mod inegal : linia ascendentă crește de la centru către periferia-frontieră. Vechea Danemarcă, zăvorîtă într-un spațiu în-

chis, defrișat în foarte mare parte, are un destin care-l amintește pe cel al Olandei. În Norvegia, curbele anuale destul de sinuoase denotă urme de arhaism, mai ales în comparație cu Suedia. Creșterea suedeză este ceva mai puțin rapidă (Suedia, ca și Danemarca, este străvechiul ținut al unui ansamblu Suedia—Finlanda). Finlanda este frontiera împădurită a Suediei, a Scandinaviei tradiționale. Finlanda suedeză este o Canadă născută din marele război al Nordului, în 1720, cu o populație amputată cu o cincime și dezechilibrată în privința numărului de bărbați și femei, marcată de o epidemie venită din Rusia în 1729, de o criză, între 1737 și 1743, datorată trecerii la vîrsta adultă a unor clase născute în timpul revoluției rusești, și de o izbucnire epidemică pe care o aflăm, în mod ciudat, mai mult sau mai puțin pretutindeni. În afara acestor incidente, condiții uimitor de bune : această populație de pionieri luterani (minoritatea ortodoxă convertită de misionarii ruși trăiește izolat) și-a triplat numărul în curs de un secol.

Exemplul finlandez își capătă deplina semnificație dacă ținem seama de mai multe trăsături. Finlanda asociază o natalitate scandinavă ameliorată (un copil mai mult de fiecare cuplu), dar mai mică, totuși, în raport cu Canada sau cu America de Nord anglo-saxonă și germanică, cu o mortalitate scandinavă. Datorită frigului, puțin favorabil, timp de șase luni, propagării microbilor, datorită izolării realizate prin prezența pădurilor, datorită unei hrane abundente și unui nivel de cultură ridicat. Așa-numita *Vital Revolution* a fost recompensa unui popor de cititori, pentru că gimnastica la care ea obligă îl face pe om mai apt pentru a privi în chip inteligent lucrurile. Viața unui copil depinde mai întîi de grija maternă. Munca grea din Nord este o muncă de bărbat. Femeia din Nord are, în medie, mai mult timp pe care să și-l consacre copilului decît femeia din cîmpiile mîloase sau de pe coastele mediteraneene.

Un fapt îl explică pe celălalt. Să mai notăm și că zona finlandeză, în comparație cu Rusia Orientală, aparține modalității europene a căsătoriei : o căsătorie la o vîrstă tînără, cum se obișnuiește în zonele de pionierat, dar o căsătorie care depășește totuși totdeauna, și din plin, vîrsta de douăzeci de ani.

Am semnalat deja dinamismul Estului. Dinamismul rusesc trece printr-o perioadă de paroxism, între 1762 și 1782. Un alt sector de creștere rapidă este Ungaria. La sfîrșitul secolului al XVIII-lea, spațiul ungar se închide treptat, iar datele statistice devin tot mai ferme. O anume tasare se produce după creșterea nebunească din 1690—1770. La sfîrșitul secolului al XVIII-lea, conform calculelor lui Zoltan David, în Ungaria existau, „în 1787, 3,5 milioane de unguri, 1 550 000 de români, 1 250 000 de sloveni, 1 050 000 de germani, 340 000 de ruteni, 300 000 de sîrbi, 120 000 de croați, precum și 280 000 de locuitori aparținînd altor naționalități". O parte din ratele de creștere insolite de la mijlocul secolului al XVIII-lea se explică prin vîrsta de căsătorie „orientală" (în jur de 20 de ani sau chiar înainte), care prevalează în Rusia, în estul Poloniei și în Ungaria. Dar nu se constată nici o scădere sensibilă a mortalității. Încetinirea creșterii demografice de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea se explică prin închiderea unor „vechi frontiere", prin războaie, prin epidemii. Față de Scandinavia, situația este foarte diferită. În timp ce Rusia și Ungaria dau cîteva semne trecătoare de încetinire, asistăm la un fel de revanșă a unui Orient mai puțin profund. Polonia, împărțită, cunoaște o adevărată explozie demografică. Boemia, la rîndul său, este în plin avînt demografic. Studiile lui L. Karnikova și articolul Paulei Horska o dovedesc recent. Între 1785 și 1799 se obține o creștere de 11,5%, cu o natalitate de aproximativ 43%, și, fapt interesant, cu o mortalitate relativ scăzută, într-un sistem occidental de căsătorie tardivă.

Secolul al XVIII-lea mediteranean seamănă cu un secol al XVI-lea ameliorat, simetric în raport cu fluctuația negativă a unui lung și catastrofal secol al XVII-lea. Italia, cruțată relativ de momentul de criză din secolul al XVII-lea, joacă, în raport cu Spania-„frontieră", rolul pasager al unui străvechi ținut. În Spania, zona periferică, Catalonia, Valencia, Portugalia de Sud, Cantabria, marchează triplarea populației într-un secol, în contrast cu tasarea relativă din centru și cu dublarea ansamblului. Creșterea demografică din Italia secolului al XVIII-lea trebuie pusă pe seama a doi factori : atenuarea crizei ciclice, ca pretutindeni, o ușoară creștere a natalității în raport cu secolul al XVII-lea. La sfîrșitul secolului al XVIII-lea, și comparate cu standardele din Nord, ratele de mortalitate din Normandia rămîn uimitor de ridicate. Între 1768 și 1779,

17. *PREȚURI-INDICI ALE CEREALELOR ÎN SPANIA*

(După E. J. Hamilton, War and Prices, *1947.)*

Iată evoluția clasică a prețurilor cerealelor în cele patru sectoare regionale tradiționale ale Spaniei : Andaluzia și Valencia pentru Sudul Atlantic și mediteranean, Noua Castilie / Vechea Castilie și Léon în centru și în nord. Creșterea este rapidă începînd din 1720. Lenta eroziune a monedei își suprapune efectele căderii universale, în secolul al XVIII-lea, a puterii de cumpărare a metalului monetar. Zona prăbușită se situează, ca și în Franța, între 1670—1680 și 1720. Notați relativa fragilitate a curbei valenciene — marea atenuează accidentul ciclic. Dezvoltarea culturilor de orez (periculoase pentru că întreține malaria) reprezintă un complement și un substitut al grînelor (grîu, orz) tradiționale din alimentația mediteraneană. Vechea Castilie și Noua Castilie, blocate în ținuturile înalte meseta, *zone pe cale de depopulare, aflate în afara marilor curente transformatoare din Europa Secolului Luminilor, au păstrat în secolul al XVIII-lea curbele contrastante din secolul al XVII-lea european. Accidentul ciclic aduce după sine încă o dată, în centrul Spaniei, moartea ciclică. Și, încă și mai sigur, contribuie la declanșarea curentelor migratoare : Spania Centrală se golește în favoarea periferiei și, începînd din 1770—1780, a Americii.*

mortalitatea este dublă în raport cu mortalitatea scandinavă de la începutul secolului al XVIII-lea. Aceste rate de mortalitate ridicate, dintr-o Lombardie relativ fertilă și în aparență fericită trebuie puse în strînsă legătură cu analfabetismul care persistă, cu epidemiile de malarie și cu munca femeilor. Structura moleculară acuzată a comportamentelor demografice caracterizează încă Mediterana.

Wrigley a arătat, sprijinindu-se pe cifre, că în Anglia secolului al XVIII-lea oamenii mor pe capete în cîmpia mlăștinoasă ; această cîmpie mlăștinoasă care ucide nu se impune nicăieri

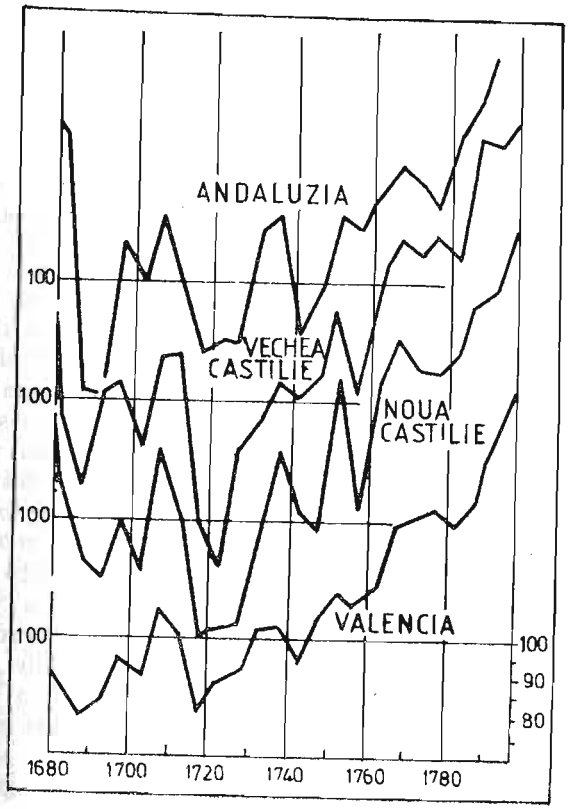

mai limpede atenției matematicienilor sociologi luminați decît în ținuturile mediteraneene. Cît e de mare contrastul cu mlaștina formată din turbă, cu cea, sănătoasă, filtrată de nisip, din Polonia și Bielorusia ! Miniștrii luminați ai lui Carol al III-lea preferă orezul pentru valoarea sa alimentară, dar, consecvenți în politica lor demografică, se tem de orezăriile imprudent inundate. Micul regat al Valenciei, care cunoaște în secolul al XVIII-lea, pe cei 22 000 km^2 ai săi, o adevărată explozie demografică, triplîndu-și populația, își juxtapune pepinierele de oameni, ținuturile muntoase zămislitoare de prunci și mlaștinile bîntuite de malarie, unde se moare. Nimeni nu a surprins mai bine decît Emmanuel Le Roy Ladurie, în clasicele pagini ale lucrării sale *Țăranii din Languedoc,* contrastul dintre microținuturile unde se nasc copii și „căldările" unde se moare.

Iată Mediterana, relativ imobilă, destul de insensibilă la noutățile Secolului Luminilor, plină de contraste, dat fiind ținuturile sale cu mare creștere și descreștere demografică, sursă de tendințe ce se reînnoiesc neîncetat.

Franța mediteraneană și Italia de Nord fac, de asemenea, parte din Europa mediană dens populată. Soarta lumii se joacă, mai mult decît oriunde, aici. În domeniul prin excelență al unui *new pattern* al căsătoriei, Europa a știut să creeze oameni și, în sectoarele cele mai privilegiate ale vastului său domeniu, să-i instruiască, să-i facă să depășească în mod victorios prima etapă a marii bătălii împotriva morții, o bătălie glorioasă care se termină în chip necesar cu o înfrîngere. Teoria moleculară a comportamentelor demografice rezolvă aproape toate problemele întemeindu-se pe datele oferite de această suprafață de un milion o sută sau două sute de mii de km^2, de acest străvechi pămînt al oamenilor, pe care, de șapte secole, s-au succedat douăzeci și cinci de gene-

rații (30—50 milioane de oameni), de aceste ținuturi umanizate, unde pădurile, landele, locurile necultivate nu sînt decît false peisaje naturale, cel mai adeseori fiind străvechi ogoare lăsate în paragină.

În cadrul unei structuri riguros definite, oscilațiile variabilelor ne duc către un număr aproape nelimitat de posibile. Unitatea, molecula de comportament demografic, cuprinde, în mare, între 1000 și 50 000 de suflete. Rezultantele jocului variabilelor merg de la extincția unei mase moleculare constituite în grup izolat într-un secol și jumătate — să adăugăm că această constituire în grup izolat este pur teoretică —, la dublarea în mai puțin de cincizeci de ani.

În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, structurile generale au variat destul de puțin. Moleculele în stare de dilatare rapidă sînt de-acum înainte în număr mai mare. Există, de exemplu, o permanență a structurilor în ceea ce privește variațiile sezoniere. Calendarul căsătoriilor este un compromis contradictoriu între exigențele vieții profesionale și exigențele absolute ale calendarului liturgic, mai scrupulos respectate în țările catolice. Aceste imperative rămîn foarte stricte — putem ușor verifica acest lucru — în parohiile anglicane din irlandezul Peel. De la o parohie la alta apar mari diferențe. Ele se datorează condițiilor vieții economice. Cultivatorii de cereale, crescătorii de vite, meșterii sobari, vînzătorii ambulanți, marinarii, primii lucrători manufacturieri din Lancashire nu ascultă de aceleași imperative. Un lucru este sigur : perioada nunților nu depășește niciodată două sute de zile, amplitudinea ei rămînînd foarte mare ; ea are totuși tendința de a se micșora după 1750.

Mai semnificativă rămîne variația sezonieră a nașterilor, deci a procreărilor. În parohiile rurale, amplitudinea ajunge pînă la valori care merg de la simplu la dublu (15—20%, în zilele noastre, în ținuturile industriale). Din această

indiscutabilă variație trebuie să deducem o importantă oscilație a raporturilor sexuale și a avorturilor spontane datorate oboselii ; folclorul, care cîntă miracolele primăverii, o știe prea bine. Buffon constatase că, la Paris, cele trei luni cînd se năsteau cei mai mulți copii erau martie, ianuarie și februarie, ceea ce înseamnă că maximumul de procreări se situa în iunie, aprilie și mai. În ținuturile unde predomină cultura cerealelor, scăderea numărului nașterilor are loc totdeauna la sfîrșitul verii, și asta pentru două motive : marele număr de femei însărcinate, după raporturile sexuale frecvente din timpul primăverii, oboseala trupurilor în această perioadă de muncă intensă. Pînă în jur de 1730—1740, în ținuturile unde predomină cultura de cereale, observăm în același moment, adică în august-începutul lui septembrie, o creștere a mortalității copiilor mici, creștere tradițional atribuită enterocolitelor ce bîntuie în timpul verii. În secolul al XVIII-lea, ea dispare treptat, odată cu diminuarea procreărilor. Cei doi factori sînt legați între ei : oboseala femeilor constrînse să trudească din greu pe cîmp provoacă atît scăderea procreărilor cît și moartea copiilor, prin încetinirea procesului de alăptare și din cauza neatenției mamelor. Modificarea curbelor după 1750 este un semn de viață mai omenească. Scăderea procreărilor din august este cu atît mai interesantă cu cît contrastează cu euforia sexuală din perioada culesului viilor în ținuturile de podgorii.

Variația sezonieră a procreărilor deschide un capitol pasionant în ceea ce privește psihologia colectivă regresivă a comportamentelor. Abstinența din timpul postului Paștelui pare să fi aparținut ascezei medievale. Ea poate fi observată statistic prin scăderea nașterilor în noiembrie. Fenomenul era foarte evident în Anglia din secolele al XIV-lea și al XV-lea. Cîteva vestigii mai subzistă încă în Bretania și în Anjou, în a doua jumătate a secolului al

XVIII-lea. Abstinența sexuală din timpul postului pare a fi fost depășită în secolul al XVI-lea, în urma contestării generale a regulilor de asceză colectivă. Practica subzistă prin opusul ei : uimitoarea defulare colectivă din timpul carnavalului, în Germania renană catolică din secolul al XVIII-lea. Carnavalul — care, prin tradiție, începe la 11 ianuarie și are tendința să dureze, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, pînă în joia celei de a treia săptămîni din postul Paștelui — este sărbătorit în cadrul familiilor printr-o dezlănțuire sexuală ale cărei efecte pot fi văzute nouă luni mai tîrziu. Este un armistițiu uimitor, în aceste ținuturi exuberante ale Europei renane, unde tocmai s-a încheiat dificila pace de la Augsburg.

Curentele ascetice nu au regresat poate chiar atît de mult pe cît sîntem ispitiți să credem. A frapat o anomalie : în multe parohii din dioceza din Lisieux se constată o scădere bruscă a procreărilor din luna mai, situație neobișnuită, pe care nu o justifică nici rațiuni economice, nici îndepărtarea dintre soț și soție. Ne parvin ecouri ale unor comportamente asemănătoare din alte locuri. Nu există decît o singură explicație : renașterea unei abstinențe periodice legate de cultul Sfintei Fecioare într-un climat de cripto-jansenism latent, în fapt de arnaldism practic, Cîmpia Lisieux oferindu-ne, în această privință, un bun exemplu.

Va trebui să urmărim cu atenție în întreaga Europă catolică ciudata perioadă a lunii mai : ea deschide o poartă capitală. Abstinența din mai deschide calea practicii malthusiene a lui *coïtus interruptus*. Acesta ține de un climat de neîncredere sexuală exacerbată. În dioceza din Lisieux, episcopul se opune din răsputeri străvechiului obicei al nunții duminicale. În ciuda sacramentului, în ciuda binecuvîntării patului nupțial, unirea dintre soți, *coïtus*, este impură ; ea este o concesie primejdioasă. Asceza jansenistă, care a reluat de predilecție o veche temă

medievală ce-și are rădăcinile în izvoarele grecești ale Bisericii primitive, se opune tradiției ebraice vetero-testamentare, privilegiată în ținuturile protestante, unde ea regăsește o tendință veche legată de izbucnirile solare din lungile zile ale solstițiului de vară. Impuritatea este inerentă actului, prihănirii lăuntrice. Prihănirea este legată de un contact profund. Femeia primește impuritatea bărbatului, ea rămîne marcată pentru totdeauna de această impuritate, iar bărbatul primește impuritatea contactului lăuntric cu organul care secretă sîngele menstrual, impur prin excelență. Acesta este prețul procreării. Durerile nașterii purifică, în parte, dar abundenta scurgere menstruală amintește de caracterul indelebil al impurității feminine. În această concepție legată de o sensibilitate a purității, impuritatea nu este șterșă de procreare : căci procrearea nu rezultă oare tocmai din actul total, din plăcerea și prihănirea pe care acesta le implică ? Și iată cum asceza sexuală ajunge la practicile actului incomplet, la abstinențe menite să evite procrearea. În măsura în care materialitatea actului este stabilită de procreare, absența procreării ajunge să șteargă impuritatea actului. Evident, însă, nimic nu este mai opus oricărei teologii creștine ; înțelegem totuși mecanismul psihologic al acestei alunecări.

Morala religioasă a secolului al XVII-lea, la nivelul unui neoaugustinism adaptat la climatul idealist izvorît din *cogito*, este o morală religioasă a purității : puritatea în locul dragostei, puritatea, nu umilința și dăruirea generoasă. Secolul al XVIII-lea a moștenit această concepție a eticii creștine. Ea este predicată, pe ea o introduce aculturația religioasă a catehismului, scrierea eficace, în act, pătrunzînd pînă la nivelul comportamentelor. Morala purității tinde către o orientare sexuală, orientare fundamentală, în momentul cînd se realizează prodigioasa asceză a unui *new pattern* matri-

monial, altfel spus castrarea prin inhibiție voluntară a 40—50% din indivizii aparținînd unei clase de vîrstă în stare, prin dorință și pulsiune, să se împerecheze și să procreeze. Malthus însuși, în 1798, nu concepuse altceva decît întărirea acestei prodigioase și, la limită, magnifice asceze colective. Un asemenea succes nu poate fi obținut fără o reorientare masivă a voințelor. Întreg efortul societății religioase tinde către acest prodigios exercițiu de abstinență. În afara căsătoriei, semnul căderii este copilul, copilul păcatului, pe care sfîntul Vincent de Paul, adevărat geniu al carității, se străduia să-l smulgă din ghearele morții (moartea, căreia îi este sortit acest copil al păcatului, odinioară copil al iubirii, și pe care îl admiteau, în secolele al XIV-lea și al XV-lea, marile familii țărănești patriarhale și tolerante, pîndește acum din noile rigori aristocratice și urbane ale eticii purității). În căsătorie apar noi imixtiuni : înmulțirea, la sfîrșitul secolului al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea, a reabilitărilor, care le impun celor în culpă îndelungi și crude abstinențe ; iată deci, pe alocuri, cum apare ideea ciudată de a reînvia, tocmai în luna mai, lună a iubirii-pulsiune dedicată Iubirii purificate a Fecioarei, *catharsis*-ul unei forme de abstinență abandonată încă din secolul al XVI-lea. Era un mod de a introduce în spiritul popular, pe planul căsătoriei, reacțiile de disimulare, de culpabilitate, legate de împerecherile furișe și neîngăduite, în privința cărora lucrări recente au dovedit că o foarte veche teologie morală prefera împerecherea incompletă unui *coïtus* natural.

O deviație vinovată a moralei purității, impactul unei catehizări aculturante neîndemînatice, urmau să pună în valoare o veche practică existentă dintotdeauna, *coïtus interruptus*, și anume în secolul al XVIII-lea, în ținuturile catolice atinse de neoaugustinism (Franța, o mică parte din Italia de Nord, Belgia, Spania).

Acest climat implică folosirea exclusivă a unei practici anticoncepționale prin retragere masculină. El exclude orice altă tentativă, fiind puțin favorabil primelor tatonări în direcția unor practici anticoncepționale prin interpunere de corpi străini, practici ce se vor impune mai tîrziu fără dificultate în ținuturile protestante. Pe de o parte, actul este refuzat ; pe de alta, el este acceptat. Pe de o parte, mobilul economic este lăsat pe planul al doilea ; pe de alta, el se introduce cu atît mai imperios în primul plan.

Am văzut totodată cheia a două atitudini colective diferite, cea din Anglia și cea din Franța. Practicile anticoncepționale sînt curente în Anglia la sfîrșitul secolului al XVII-lea : dovadă comportamentul pairilor, dovadă scăderea bruscă a natalității la Colyton, în proporții care exclud orice altă explicație. Recursul este tactic și acceptat în mod deloc glorios ; de îndată ce climatul se ameliorează, soluția este abandonată fără regret. Franța și Anglia manifestă tendințe divergente cu începere din 1730, și mai ales după 1750. Practica anticoncepțională a retragerii masculine, în climatul pseudo-ascetic neoaugustinian, este aproape de nedezrădăcinat fără o mutație fundamentală a structurilor afective și mentale. Condițiile economice nu joacă aici nici un rol. Prima etică acordată refuzului vieții, născută în aceste condiții, este o otravă care pervertește valori și voințe, se înrădăcinează și se transmite ca un sifilis al sufletului. Cînd Biserica, în jur de 1750, își va da seama de amploarea pervertirii, deci de amploarea primejdiei, ea își va fi pierdut puterea ; va izbuti totuși să frîneze extinderea practicii în zonele pioase tradiționale (în Bretania, de exemplu), prea puțin atinse, de altfel, de o sensibilitate neoaugustiniană ; ea nu va izbuti totuși niciodată să dezrădăcineze monstruozitatea intelectuală și morală a valorizării etice a unei mutilări voluntare a împe-

recherii omenești. Refuzul copilului mai mult din motive de asceză decît din hedonism constituie pervertirea specifică a climatului psihologic francez.

Am atins pe nesimțite nivelul variabilelor. Practici anticoncepționale au existat întotdeauna și pretutindeni. Sînt cunoscute modalitățile primitive, mai mult sau mai puțin răspîndite. În general, pot fi întîlnite mai curînd la oraș decît la țară, în ținuturile deschise mai curînd decît în cele închise, fiind de preferință răspîndite acolo unde oamenii sînt mai numeroși încă din timpuri îndepărtate. Intervalele variază — ne amintim — în medie cu ceva mai mult de 1 la 2. În structurile respectate ale căsătoriei tardive, există un joc de cinci ani în raport cu mediile cele mai generale. Căsătoria aristocratică este exclusă — e sistematic precoce —, compensată fiind, e drept, de un celibat feminin definitiv mai răspîndit. Populația ascultă pretutindeni de un ritm încă destul de misterios. Începem abia să înțelegem că el se articulează în jurul unei perioade cel puțin egală cu durata unei generații. În Anglia, creșterea accelerată reunește mai multe generații în decursul unui îndelung paroxism, între 1750 și 1860.

Cît privește Franța, acest fals ansamblu cu adevărat nemăsurat, ea plătește printr-un secol al XVIII-lea modest o foarte îndelungată creștere demografică ce începe de la mijlocul secolului al XV-lea și ține pînă în jur de anul 1680, perioadă de stagnare relativ moderată a unui secol al XVII-lea tardiv. Și totuși, între 1730 și 1770, în ciuda microținuturilor sale malthusiene, Franța și-a sporit populația într-un ritm european. Cît privește Anglia, ea a atins cifra de 4 milioane de locuitori în jur de 1300, menținîndu-se cu greu la această cifră pînă la mijlocul secolului al XIV-lea, cînd este centrată pe bazinul Londrei ; se prăbușește în 1350, ajungînd brusc la 2 milioane de locuitori în

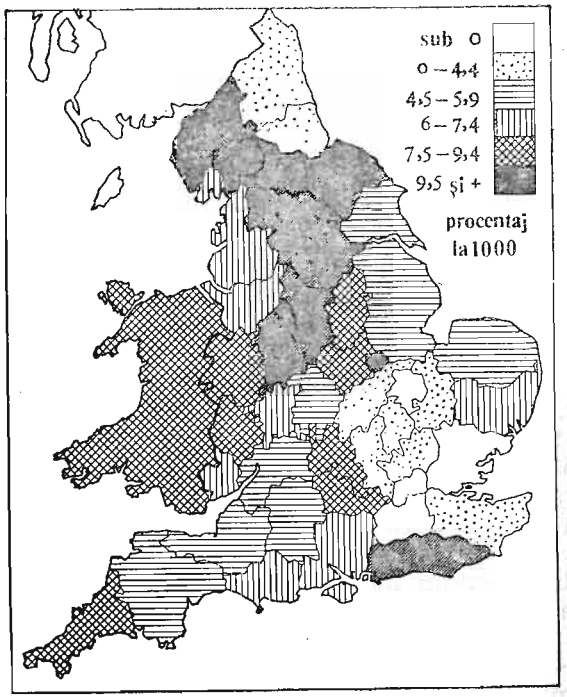

18. *REVOLUŢIA DEMOGRAFICĂ ÎN ANGLIA SECOLULUI AL XVIII-LEA*

(După Ph. Deane şi W. A. Cole, British Economic Growth, *1964.)*

În secolul al XVIII-lea, Anglia îşi dublează aproape populaţia. Dar, ca şi Franţa, juxtapune microclimate demografice foarte diferite. Ele merg de la coeficientul net de 0,9, la niveluri de 1,5, 1,6, 1,7 1,8. Această hartă dovedeşte deci, în ciuda opoziţiilor, că există în secolul al XVIII-lea un număr de analogii între cazul francez şi cazul englez. Se schimbă doar proporţia componentelor: în Anglia domină componentele dinamice, în Franţa, componentele terne. Există deci la Londra şi în jurul Londrei o zonă albă incapabilă să asigure înlocuirea generaţiei existente. Anglia unei Vital Revolution *se situează la nord sau la periferie. Să observăm că excedentul naşterilor este cu deosebire important în zona cea mai atinsă de industrializare. Această zonă asigură în acelaşi timp industrializarea şi emigrarea către Londra şi în direcţia Americii. Pe ea se sprijină bogăţia şi puterea Angliei.*

jur de 1380—1390, nu izbuteşte să-şi sporească ritmul timp de cincizeci de ani, dar îşi triplează populaţia dintr-o dată parcă, de la 1430—1440 la 1630—1640. Cînd izbucneşte prima revoluţie, apare o Anglie cu 6 milioane de locuitori, a cărei densitate, la centru, nu depăşeşte densitatea medievală, dar care a cucerit ţinuturile hercinice de margine de la vest şi de la nord, în direcţia zonelor dificile ale Scoţiei. Anglia nu plăteşte această triplare a populaţiei sale printr-un reflux demografic, ci printr-o stabilitate ce ţine un secol. Între 1640 şi 1750, populaţia engleză se menţine pe o linie orizontală aproape perfectă. Poate că în secolul al XVII-lea Anglia pregăteşte în chipul cel mai sigur explozia demografică de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea. Plafonarea din secolul al XVII-lea nu rezultă atît din accidente economice şi epidemiologice exogene, cît dintr-o scădere a natalităţii prin creşterea vîrstei celor care se căsătoresc. Ne gîndim încă o dată la Colyton, al cărui exemplu poate fi extins, poate oarecum prea repede, la întreaga Anglie.

	Vîrsta de căsătorie		Numărul copiilor de fiecare familie	Speranţa de viaţă
	B	F		
1538—1624				43
1560—1646	27	27	6,4	
1625—1699				37
1647—1719	28	30	4,2	
1700—1774				42
1720—1769	26	27	4,4	
1770—1837	27	25	5,6	

Brownlee vede chiar anul 1741 în scădere uşoară faţă de 1711. Creşterea uşoară din Insulele Britanice, între 1701 şi 1750, se datorează doar curbei ascendente a Scoţiei şi a Ir-

landei. Există o mare diferență între creșterea populației Irlandei și cea a Angliei, în ciuda unor cifre aparent învecinate : dublarea populației în Irlanda în timp de un secol, creșterea ei cu 60% în Anglia. Creșterea demografică din Irlanda este obținută fără modificări importante, prin menținerea unei natalități ridicate alături de o mortalitate ridicată, cu o speranță de viață scurtă, cauzele constînd în defrișarea dificilă a landelor, în cîștigul modest adus de grozamă și de turbă. Irlanda recuperează întîrzierea din secolul al XVII-lea și își ia în stăpînire întreg pămîntul. La țară, secolul al XVIII-lea irlandez este la nivelul secolului al XIII-lea de pe continent.

Blocajul malthusian din secolul al XVII-lea este caracteristic pentru Anglia. El a permis o economie de oameni și o masivă investiție în educație. Acest blocaj parcimonios a fost obținut în esență prin creșterea vîrstei de căsătorie, printr-un ascetism colectiv, fără valorizare etică sau afectivă. Această parcimonie dramatică nu împiedică existența unei ușoare scăderi a duratei vieții în raport cu sporul prodigios de la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Putem fi sensibili la regrese și la tasări, dar ar fi mai corect să privilegiem consolidarea a ceea ce a fost dobîndit în decursul unei perioade dificile.

Paradoxul constă în reluare. Ea are loc pe două planuri : în direcția natalității, scădere treptată a vîrstei de căsătorie, reducere a intervalului dintre nașteri în cazul unei populații bine hrănite. Avîntul demografic nu precedă, ci întovărășește înaintarea unei frontiere tehnologice. Importantă, în exemplul pe care ni-l dă Anglia, este plasticitatea păstrată de acest model familial. Rațiunea profundă a acestei diferențe de atitudine rezidă în climatul psihologic al premalthusianismului francez. Unei acomodări tactice, unei retrageri și unei așteptări, Franța rurală i-a opus o răsturnare de valori care duce la o culpabilizare a actului procreator normal. Structurile sociale, menținerea, în

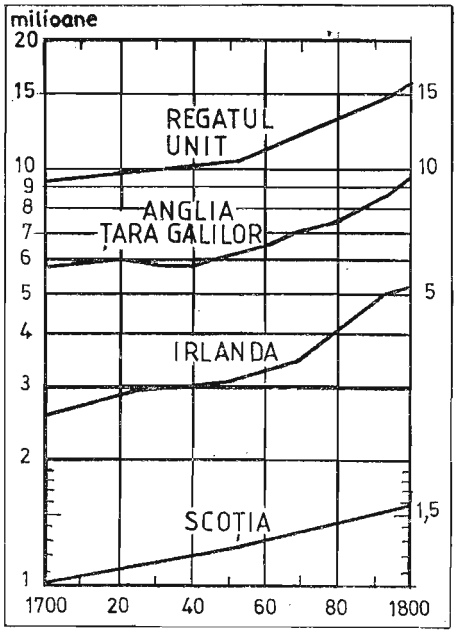

19. *POPULAȚIA DIN INSULELE BRITANICE*

(După cifrele lui Ph. Deane și W. A. Cole, ibid.)

Insulele Britanice, Anglia mai întîi, aparțin, în secolul al XVIII-lea, Europei creșterii, a mutației, a dezvoltării, deci a dublării demografice seculare. Scoția, pentru care, de altminteri, avem puține date, cunoaște o creștere destul de modestă și într-un ritm regulat ; este adevărat că de aici pleacă un foarte mare număr de emigranți pentru Anglia, nordul Irlandei, America. Irlanda, Anglia—Țara Galilor și întreg regatul își modifică ritmul în mijlocul secolului. 1750—1760 pentru Anglia, 1770 pentru Irlanda reprezintă punctul de plecare a unei decolări demografice. Creșterile demografice se efectuează de altfel în funcție de modalități diferite în Anglia și în Irlanda. Creșterea engleză este o victorie asupra morții și o sporire a numărului oamenilor educați, creșterea irlandeză, o simplă sporire de număr, în afara oricărui progres. Ea inspiră condamnările pline de ură și extrapolările fragile ale lui Malthus, acest profet al trecutului.

Franța, a unor pături de țărani fermieri, ușorul decalaj cronologic al deschiderii „frontierei" tehnologice, au contribuit la accentuarea acestei diferențieri. Totuși, Franța și ținuturile ei mărginașe nu se diferențiază în raport cu Anglia decît în decursul celor douăzeci de ani care precedă Revoluția. În mare, jocurile sînt făcute între 1770 și 1790.

În secolul al XVIII-lea, Franța a cîștigat 7 milioane de locuitori, 1 milion fiind dobîndiți în urma unor anexări de teritorii ; deși cifra nu este foarte mare, ea reprezintă totuși de trei ori sporul de populație realizat de Anglia între 1700 și 1789, fiind, de asemenea, o dată și jumătate mai mare decît sporul de populație din Insulele Britanice. Înțelegem de ce această disparitate nu a fost observată de oamenii din secolul al XVIII-lea, care erau obișnuiți să socotească mai curînd în cifre globale decît în procente. Franța și-a sporit populația cu un număr de oameni care era egal cu cel al populației Angliei, fapt care a înflăcărat imaginațiile. „Creșterea relativă, în decurs de 90 de ani, ar fi de ordinul a 32%, cea ce corespunde unei rate de creștere anuală de numai 3‰." Între 1730 și 1770, Franța a realizat mai bine de trei sferturi din sporul total. Timp de aproape treizeci de ani, rata de creștere se menține la 6‰. Totul se modifică brusc în jurul anilor 1772—1773, 1779—1783. Creșterea dintre 1730 și 1770 seamănă cu cea din Anglia, fiind o creștere care permite un spor nu numai cantitativ, ci și calitativ. Dar scăderea prea timpurie a natalității o face vulnerabilă. Odată cu dificilii ani 70 și 80, un accident banal este de ajuns pentru a pune în evidență fragilitatea acestui echilibru al creșterii demografice franceze. Franța nu mai are o marjă suficientă de securitate. Între 1750 și 1770, în zece dintre cazurile globale ratele de creștere au oscilat de la 7,8 la 10,7‰ ; între 1779 și 1784, o natalitate de

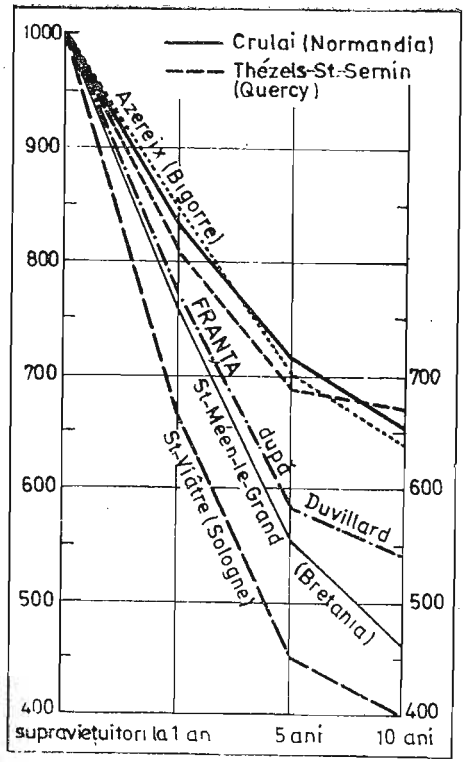

20. *ECONOMISIREA VIEȚII*

(După Istoria economică și socială a Franței, *vol. II, 1970.)*

Acest grafic arată șansele de supraviețuire la naștere, la un an, la cinci ani, la zece ani, în cîteva parohii din Franța bine studiate de Duvillard. Aproape întreaga Normandie stă mai bine decît Crulai. Franța care reușește să salveze copilul este și cea care învață să citească. Graficul lui Goubert amintește de diversitatea franceză : mai multe mii de „molecule de comportament demografic", repartizate în vreo sută de tipuri. Rezultantele care se desprind din agregatul disparat francez sînt foarte abstracte, rupte, de fapt, de orice realitate. De unde și necesitatea, pentru vreme îndelungată încă, de a avea monografii regionale și microregionale.

37,7‰ face față cu greu unei mortalități care a sărit de la 31,4‰, mortalitate corectă, aproape scandinavă, la 36‰.

Spațiul francez este departe de a fi omogen. „O Franță dens populată, în vestul bazinului parizian și al Bretaniei, are o populație relativ scăzută" (P. Dupâquier). În Bretania, dat fiind o enormă mortalitate, în Normandia, din cauza predominării moleculelor de comportament demografic malthusian, populația scade. Un sfert din Franța, în plină recuperare, asigură trei cincimi din sporul total : Lorena, Aslacia, Le Hainaut, sudul Franței, Languedoc, Alpii, culoarul rhodanian, Masivul Central, Pirineii, Corsica. Această „frontieră" franceză variază între dublarea de populație din provincia Franche-Comté și cvadruplarea din Le Hainaut, trecînd prin aproape triplarea alsaciană (creștere care este poate oarecum supraapreciată printr-o subevaluare inițială). Înțelegem mai bine Franța, observînd ce se petrece la limitele ei. Piemontul anticipă și dramatizează criza franceză de la sfîrșitul Vechiului Regim : prima jumătate a secolului al XVIII-lea este prosperă, Piemontul începe să-și dubleze populația timp de un secol ; din 1750, totul se prăbușește. Între 1750 și 1806, Piemontul pierde două treimi din cîștigul realizat în prima jumătate a secolului (dezechilibru secular de tip foarte arhaic). Această oprire a creșterii demografice este consecința unei vaste emigrații și a unor perioade de mortalitate sporită. Elveția romandă, provizoriu saturată, combină emigrația cu restrîngerea nașterilor. Mișcarea se îndreaptă în direcția Elveției alemanice. Orașele Zürich, Basel, Berna sînt adevărate locuri unde se moare, cu natalități extrem de reduse la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, ținînd de contaminarea franceză și de prăbușirea protestantismului sacramentar în plină evacuare teologică liberală.

Asistăm la o epuizare în maniera franceză, la recurgerea în masă la practicile anticoncepționale : diagnosticul se aplică aproape în aceeași măsură în ținuturile alpestre și la cele renane ale Franței. Prin contrast cu creșterea exponențială din Germania de la est de Elba, Renania, după o creștere mulțumitoare, bate pasul pe loc, Württenberg se menține într-un ritm lent după frumoasa recuperare de la sfîrșitul secolului al XVII-lea și de la începutul secolului al XVIII-lea, Germania citadină de pe axul renan are tentații anticoncepționale precoce.

Provinciile Unite, Țările de Jos spaniole devenite austriece și Liège ilustrează perfect teza oscilațiilor de creștere din ținuturile străvechi. Paradoxal, Belgia prezintă anumite trăsături ce amintesc de Anglia, în timp ce Olanda secolului al XVIII-lea (decadența sa fizică și morală îl uimise pe Montesquieu) aduce cu Franța. Dar Belgia, spre deosebire de Franța, recuperează ceea ce pierduse într-un nesfîrșit și bolnav secol al XVII-lea. Administrația austriacă s-a dovedit a fi relativ activă și eficace. Provinciile Unite, dimpotrivă, au fost o insuliță de prosperitate și de creștere demografică în cadrul severului secol al XVII-lea. Oare secolul al XVII-lea nu este tot atît de olandez pe cît de francez ? Între 1500 și 1700, Țările de Jos cunoscuseră o linie de creștere demografică uimitor de calmă și de regulată, depășind aproape țările din sud, situație nemaiîntîlnită în două milenii de istorie : 1500, 900 000—1 000 000 ; 1700, 1 850 000—1 950 000 ; 1750, 1 900 000—1 950 000 ; 1775, 2 078 000. Menținere deci pe o linie aproape orizontală, în secolul al XVIII-lea, mai mult decît dublare în secolul al XIX-lea și dublare între 1900—1950. Curba olandeză din secolul al XVIII-lea se explică prin secolul al XVII-lea : „frontiera" tehnologică a polderelor, a unor polderе ușor de cultivat, și efectul interior indus din marele comerț colonial au îngăduit creșterea continuă, pe linia secolului al XVI-lea. Olanda

secolului al XVIII-lea practică mai puțin anticoncepția, preferînd să exporte oameni. Pretutindeni în America și în Est, există olandezi, amestecați cu germani. Olanda a alimentat întreg universul secolului al XVIII-lea cu truditori anonimi și rezistenți ai unor tehnici de vîrf.

Mozaicul normand este un bun exemplu, pentru că el oferă, pe un spațiu mic, gama cea mai largă de posibile. Și totuși, puține regiuni prezintă un aspect atît de aberant. El este o modalitate catastrofală, într-o Franță căreia îi scapă, după cum am văzut, singura bogăție adevărată, generoasa procreare a omului. Amestecul normand cuprinde toate elementele moleculare de comportament, el este bogat, dar compoziția sa este aberantă. Să ne limităm la 20 000 km^2 din partea de jos a Normandiei. Aflăm aici zone în plină expansiune demografică : nordul cu Peninsula Cotentin, o veche zonă de „frontieră" recent defrișată. Aici populația își dublează numărul în șaizeci-șaptezeci de ani, cu o natalitate mare, nu excesivă, de la șase la șapte copii de fiecare familie, dar cu o mortalitate scăzută și cu o speranță de viață sporită. Condițiile de viață sînt cît se poate de bune. Villedieu-les-Poêles, orășelul de meșteșugari făuritori de obiecte din aramă, prezintă o modalitate cu deosebire dinamică, situîndu-se în frunte.

La cealaltă extremitate se află zonele unde se moare mult din Cîmpia Caen. Întîlnim aici un malthusianism stupid, asociat cu o mortalitate ridicată. Și asta fără nici un motiv aparent. Lumea moare aici pe capete și cei care vin din ținuturile înconjurătoare mor, de asemenea. La cealaltă extremitate se situează mai ales ținutul Auge : miracolul, primejdiosul miracol, falsul miracol al echilibrului. *Coïtus interruptus* a fost însoțit aici de o scădere paralelă a natalității și a mortalității. Dar să nu ne bucurăm prea repede de această victo-

rie. După 1770, acest echilibru primejdios se pierde, iar balanța înclină adeseori către scăderea natalității și sporirea mortalității. Această parcimonie excesivă barează drumul mutațiilor ulterioare. La început, malthusianismul din regiunea Lisieux aparține modelului de inversiune ascetică.

Între acești poli : situația nesemnificativă din Bessin. Bayeux este unul din acele locuri unde se moare, un Bessin oarecum dinamic, practicînd anticoncepția doar într-o oarecare măsură, atît cît o îngăduie un temperament bîntuit de pulsiuni sexuale. Este o regiune care s-a situat foarte devreme în jurul unui optimum de populare. Dominanta anticoncepțională moderată a realizat un fals echilibru, aflat pradă, la sfîrșitul secolului, efectelor îmbătrînirii.

Alături de variabila teritorială există variabila socială. Pe timp lung, o surprindem, în cazul cîtorva grupuri privilegiate, datorită genealogiilor (S. Peller, T. H. Hollingsworth, L. Henry). Avem cel puțin trei versiuni. Familiile din păturile superioare au în fața căsătoriei un comportament care le diferențiază de celelalte. Căsătoria este mai precoce. Speranța de viață este mai bună. Studiul întreprins de Peller ne îngăduie să urmărim amploarea victoriei asupra morții. Comparația făcută de Hollingsworth și de Henry testează, după 1730, divergența radicală dintre modelele francez și britanic. Ducii și pairii din Franța, familiile din Geneva și pairii englezi manifestă, între 1670 și 1730, aceeași atitudine anticoncepțională. Începînd din 1730, ducii și pairii, precum și marii burghezi genevezi se instalează într-un malthusianism din ce în ce mai steril, în timp ce ducii englezi au din nou un comportament mai generos față de viață, întîlnindu-se, în această privință, cu masa populației. În secolul al XVIII-lea, cu excepția cazurilor franceze și geneveze, modelul

aristocratic tinde să semene tot mai mult cu modelul popular. O ușoară stagnare a vitalității celor bogați și puternici, o sporire a vitalității claselor sărace înaintea distorsiunii malthusiene din secolul al XIX-lea : Secolul Luminilor atenuează, în întreaga Europă, diferența de comportament demografic social, accentuînd, în schimb, divergența regională. Comportamentul teritorial primează asupra oricărei alte modalități, ceea ce caracterizează, de asemenea, secolul al XVIII-lea european.

Antropologie fizică și culturală, alfabetizare și niveluri de lectură

Demografia istorică se răspîndește tot mai mult. Una dintre porțile deschise : antropologia fizică reintrodusă de Emmanuel Le Roy Ladurie. Dimensiunea omului, pe care încercăm să o definim aici, este și o dimensiune fizică. În secolul al XVIII-lea, omul este, în medie, mai scund. Blonzii sînt mai numeroși în Europa Secolului Luminilor decît în zilele noastre. Repartizarea tipurilor omenești s-a schimbat — și începem să știm în ce proporții —, variațiile ne îngăduie să cunoaștem, indirect, nivelurile de viață și migrațiile. Această cercetare este abia la începuturile ei. S-au alcătuit primele hărți. Dimensiunile fizice ale omului pot fi constatate pentru întreaga Europă. Gîndiți-vă la posibilitățile oferite de circulația soldaților mercenari, la posibilitățile aproape infinite, deschise de arhivele militare prusace, fără să mai punem la socoteală cele 2 200 000 de dosare de la Vincennes, și asta numai pentru secolul al XVIII-lea.

Este posibil studiul calităților fizice, dar și mai atrăgătoare încă sînt drumurile pe care

acesta le deschide în direcția antropologiei culturale. Cînd vom poseda, pentru întreaga Europă, hărțile succesive ale alfabetizării și ale progresului realizat de limbile naționale asupra dialectelor locale, vom avea cheia cea mai sigură cu privire la inegalitățile de demaraj și de creștere. Mai avem nevoie de încă zece ani de muncă pe registrele parohiale, pe jurnalele ținute de capii de familie, pe ziare etc. Sînt uitate uneori jurnalele ținute de capii de familie, de exemplu cel al lui Pierre-Ignace Chavatte, care moare în 1693 la Lille, uimitoarea patrie a Antoinettei Bourignon, ne spune multe lucruri — datorită cercetării întreprinse de André Lottin — despre începuturile alfabetizării în cadrul populațiilor tradiționale. Chavatte este un om sărac, un muncitor cu brațele lipsit de un orizont mai larg și, în meseria sa, un mediocru care nu s-a realizat. Calitatea scriiturii sale, modul în care stăpînește franceza, în ciuda unor nesiguranțe, ne surprind. O parte din populația săracă din Lille se apucă, treptat, să citească, cu un secol încă în urmă. Primele școli din Lille apar în unele localități în 1554, în altele, în 1584. Ținutul Lille se află în apropierea unor ținuturi protestante. Un text scris de un magistrat în 1664 afirmă : „Trebuie neapărat ca, indiferent de clasa căreia îi aparțin, copiii să fie instruiți cu grijă, la o vîrstă fragedă, cu privire la tot ceea ce are legătură cu credința catolică apostolică și romană, drept care a fost întemeiată această școală".

Chavatte citește, Chavatte scrie, dar acest contemporan al lui Bayle este un om din secolul al XVI-lea : cultura, sensibilitatea sa se înrudesc oarecum cu cele propagate de cărțile apărute în „la Bibliothèque bleue" din Troyes. Alfabetizarea constituie o etapă fundamentală ; numai alfabetizarea totală poate oferi șanse revoluției tehnice, care este în primul rînd o revoluție mentală. Și totuși această condiție necesară nu este suficientă : Chavatte

reprezintă exemplul unei suprapuneri fără urmări sau, dacă vreți, al unei culturi întemeiate pe visare și pe evaziune. Păturile sărace alfabetizate nu sînt în mod necesar în afara cîmpului culturii tradiționale, care continuă să-și transmită moștenirea din auzite și din văzute ; totuși, modificările comportamentelor, ameliorarea uneltelor, raționalizarea actelor productive se pot produce și propaga mai ales în cadrul lor.

Procesul de alfabetizare izbucnește în secolul al XVIII-lea ; el începuse încă de la sfîrșitul secolului al XV-lea și de la începutul secolului al XVI-lea. Reforma nu s-ar fi răspîndit dacă nu ar fi existat mari zone de cititori potențiali, un ansamblu de mijloace prin care scrierile să fie multiplicate și difuzate. Odată consumată, scindarea dintre cele două creștinătăți are tendința de a accentua o diferență care exista de la bun început. Din acest punct de vedere, Reforma protestantă nu este o cauză, ci un accelerator de dezechilibru. Alfabetizarea presupune mai întîi un început de uniformizare lingvistică, la a cărei accelerare va contribui apoi. Desigur, uniformizarea este susținută de Biserică și de Stat.

În Italia toscană, în Franța dialectul vorbit între Sena și Loara, germana medie la est, engleza, opunîndu-se dialectelor gaelice din vestul îndepărtat și patriarhal — reforma din Țara Galilor a avut loc, în secolul al XVI-lea, în dialect gaelic ; în Spania, în spațiul castilian privilegiat, limba corectă din Toledo cedează locul, la începutul secolului al XVI-lea, celei din Burgos și din Valladolid, dar catalana și valenciana rezistă, după ce sînt abandonate în ținutul Aragon ; portugheza se desprinde de galițiană și depășește, în secolul al XVII-lea, tentația de a dispărea în fața dialectului castilian. În chip și mai subtil, în secolul al XVIII-lea, franceza își încearcă șansa care i-a oferit controlul celor 200 000 km^2 pe care se

vorbesc dialectele d'oc, la dimensiunea Europei, la nivelul elitelor aristocratice și politice. Operația culminează în Germania, în jur de 1770, apoi pierde teren sub acțiunea așa-numitei *upper midle class*, în Rusia, cincisprezece ani mai tîrziu, moment cînd Rivarol proclamă universalitatea limbii franceze.

În secolul al XVIII-lea există o geografie lingvistică analoagă unei geografii culturale. Le Roy Ladurie i-a surprins nașterea în secolul al XVI-lea. Încă din acest secol, se confruntă două Suduri franceze, un Sud prematur bilingv, cucerit de Reformă, care recurge la notar pentru a semna, și un Sud străvechi, impermeabil la limba franceză. Franceza, la cealaltă extremitate a ariei sale geografice, s-a impus, între secolele al XVI-lea și al XVIII-lea, în jurul Curții, în centrul orașului Bruxelles *, și a împins la nivelul orașelor și al elitelor Wallonia ambiguă, răspîntie de influențe romane și *thioises* în tabăra francofoniei. Dar să ne întoarcem în Sud și să-l citățm din nou pe Le Roy Ladurie, cu acest text semnificativ : revărsarea francezei către sud, de-a lungul versantului rhodanian al Masivului Central, devine „acel ținut mărginaș prin care are loc o adevărată defrișare culturală", „contrastînd cu zonele obscure din vecinătate [...], regiuni înapoiate și care vor rămîne multă vreme astfel : în 1570, după statisticile ce au drept obiect semnăturile, în 1680—1686, după hărțile lui Maggiolo, degradarea culturală se va accentua progresiv pe măsură ce ne vom îndrepta treptat de la gurile Ronului către izvoarele Garonnei".

„Statisticile privitoare la semnături permit o comparație între Est și Vest (Montpellier-Narbonne) ; la Montpellier [...] în jur de 1575 [...] erau 25% dintre analfabeți numai printre artizani, în comparație cu 33%, la Narbonne. O majoritate artizanală instruită este mult mai cultivată la Montpellier : în acest oraș, cei mai mulți artizani neanalfabeți știu să-și scrie

numele în întregime ; în aceeași perioadă, la Narbonne, jumătate dintre indivizii aparținînd aceleiași categorii știu să se semneze doar cu inițiale. [...] La Montpellier, franceza este folosită în mod curent încă din 1490. La Narbonne, mai tîrziu." Trăsătura caracteristică a acestor disparități constă în faptul că ele se mențin și sporesc. „Cu privire la un secol mai tîrziu, în 1686—1690, hărțile lui Maggiolo pun în evidență, în continuare, o scădere treptată, mergînd de la Gard (unde 30—39% dintre bărbați știu să se semneze) la Hérault (20—29%), apoi la Aude (10—19%), în sfîrșit, la Haute-Garonne (mai puțin de 9%)."

Toate acestea echivalîndu-se, un al doilea front se deschide aproape pretutindeni în Franța, cam în anii 1680 : alfabetizare, francizare, de la 5 la 10%, operă importantă a primei părți a secolului al XVI-lea. La limită, în jur de 1680—1700, fenomenul se produce în întreaga Europă (cu excepția Poloniei și a Rusiei). Alfabetizarea elitei urbane și a aristocrației rurale presupune — pretutindeni pe cele trei sferturi din teritoriul european — un bilingvism de fapt. Acest bilingvism este, în realitate, pentru o elită mai restrînsă, un trilingvism, dat fiind și folosirea latinei. La Toulouse sînt folosite occitana, franceza, latina. În Polonia, în Ungaria, în Estul mai îndepărtat, se revine la un bilingvism de fapt : latina își continuă, în secolul al XVIII-lea, rolul, în alte părți depășit, de limbă care vehiculează cultura.

Înaintarea Europei protestante este străveche și nespus de importantă : dovadă Anglia și Scoția. Ea are repercusiuni la toate nivelurile. Lawrence Stone deosebește cinci etape. La nivelul 1 se află cei care abia descifrează literele. Este nivelul determinat de registrele parohiale. El nu permite o însușire autonomă. Nivelul 2, greu de determinat, este cel al adevăratei mutații, cel al unei lecturi utile, a capacității de a scrie și de a socoti. Este nivelul la care ajung cei care au urmat școlile parohiale ale bisericii presbiteriene din Scoția, nivelul unei părți din cîmpia engleză. Nivelul 3, este cel al celor care sînt capabili să țină un registru de contabilitate. Nivelul 4, care este mai curînd un nivel 3 *bis* pentru o altă categorie socială, presupune însușirea culturii clasice. Nivelul 5 este nivelul universitar (universități și *Inns of Court*). Nu putem măsura cu certitudine decît nivelul 1, dar există o corelație între aceasta și celelalte niveluri. Adevărata revoluție culturală a avut loc în Anglia în secolul al XVII-lea, lucru dovedit și de creșterea rapidă a nivelului 1. În 1600, 25% dintre oameni citesc și se semnează (15% în Scoția, 16% în Franța, după Valmary și Fleury). În 1675, Anglia ajunge la 45%, iar Franța, între 1688 și 1720, la 29%. Procesul începe în Scoția mai tîrziu, dar se produce mai repede ; Scoția se află în fruntea seriei începînd din 1680. Ritmul alfabetizării este același în Franța și în Anglia secolului al XVIII-lea, ceea ce înseamnă că Anglia își păstrează avantajul — care se apropie de raportul de 1 la 2 — în jurul anilor 1680. Or, dacă ne referim la ampla deschidere socială a accesului la universități în secolul al XVII-lea, este evident — dovadă proporția ridicată de *yeomen* și *husbandmen* (plugari și cultivatori de fasole) care citesc și știu să se semneze — că avansul englez asupra continentului este mult mai mare încă, la nivelurile 3 și 5 ale difuzării civilizației. În secolul al XVII-lea, Anglia își dobîndește atuurile dezvoltării sale de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Secolul al XVII-lea englez a investit în creiere. F. Crouzet a arătat nu de mult cum s-a produs acest avans la nivelul economiei. Această revoluție este întovărășită de o victorie totală a limbii engleze, care împinge în chip ireversibil dialectele celtice către un Vest din ce în ce mai îndepărtat și mai înapoiat.

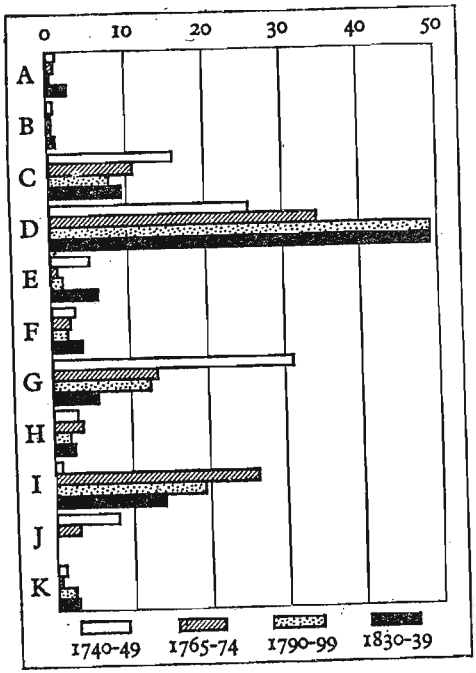

21. *ORIGINEA SOCIALĂ A STUDENȚILOR DE LA UNIVERSITATEA DIN GLASGOW ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA*

(După cifrele lui W. M. Mathew, „Glasgow Students, 1740—1839", in Past and Present, *nr. 33, 1966.)*

A. *Administrație.* **B.** — *Armată, marină.* — **C.** *Biserică.* — **D.** *Industrie și comerț.* — **E.** *Lege.* — **F.** *Medicină.* — **G.** *Nobili și proprietari funciari.* — **H.** *Institutori.* — **I.** *Mici proprietari.* — **J.** *„Cetățeni".* — **K.** *Diferiți.*

În secolul al XVIII-lea, Scoția se află în mod hotărît în frunte în ceea ce privește difuzarea în profunzime a culturii scrise. Înaintarea alfabetizării se repercutează la toate nivelurile scării cunoașterii propuse de noi (cf. pp. 192—193). La nivelul cel mai ridicat se află știința universitară. Aceasta se revarsă tot mai mult asupra unor sectoare sociale modeste care, nicăieri în Europa, nu ajung încă la acest nivel ridicat al cunoașterii. Lucrul cel mai uimitor este porția micilor proprietari, ceea ce noi numim agricultori, reprezentînd mai mult de un sfert la un moment dat. Aici trebuie căutat unul din secretele

Un calvinism sociologic, care coincide cu o lectură profundă și precoce, atacă oblic Europa Secolului Luminilor. Le Roy Ladurie îl satirizează astfel : „[...] restricție formală de la plăcere, toleranță tacită pentru cămătărie, ascetism proclamat sus și tare, capitalism disimulat" ; el are, cel puțin, meritul de a fi făcut să coincidă perfect două revoluții. Puterea sa asupra fibrei omenești este de lungă durată : „Locuitorii ținutului Cévennes, în 1500 dezmățat și iubitor de ospețe și de dansuri pînă la nebunie, papistaș, superstițios și vrăjitor, se cufundă în noaptea uitării și în adîncimile subconștientului. Se naște un nou popor [...] religia este epurată, *libido*-ul cenzurat, domnesc avariția burgheză și libertatea creștină. Acest popor este trist și liber : va supraviețui ca atare, mult dincolo de *camizari* [...] și este invocată o altă istorie, cu mult mai vastă și mai verosimilă : cea care duce de la *Merrie Old England* la Anglia puritană". Anglia puritană cîștigă a doua manșă și revoluția industrială. Reforma catolică, Reforma catolică augustiniană, mai ales, cea în manieră franceză, îi urmează ceva mai tîrziu. În Bretania, de exemplu, i se va întîmpla să fie mai ambițioasă și totodată mai modestă, încercînd să economisească limba care vehiculează pe plan național cultura.

Pe o a doua linie de aculturație ce se răspîndește prin carte întîlnim masa enormă franceză. La sfîrșitul secolului al XVII-lea, „frontiera" pionieră a defrișării culturale pornește aproape pretutindeni să cucerească marele Vest.

rolului pe care îl joacă scoțienii în dezvoltarea tehnologică ce are loc în perioada lui Watt. La fel de semnificativă este permutarea nobilime-proprietari funciari și industrie-comerț. Iată marea deschidere, Industrie-comerț : 50%. Cei mai mulți nu se mai mulțumesc să fie inteligenți doar cu mîinile. Accesul acestei pături sociale la învățămîntul universitar va transforma știința universitară.

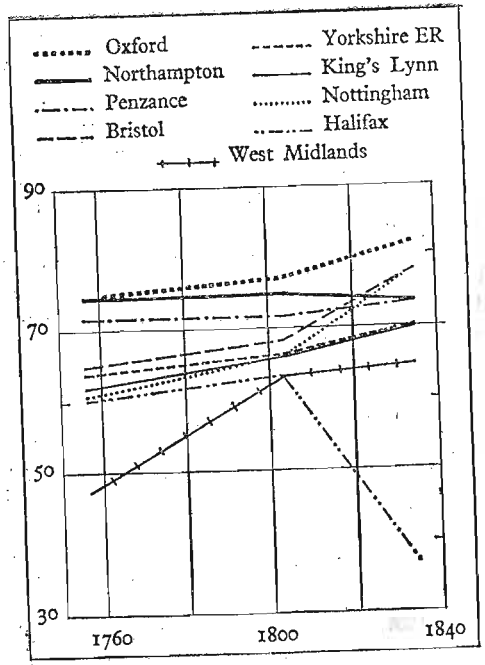

22. *NUANȚA REGIONALĂ*

(După L. Stone, „Literacy and Education in England, 1640—1900", in Past and Present, *nr. 42, 1969.)*

L. Stone își construiește graficul pe baza semnăturilor din registrele parohiale, pentru acte de căsătorie (ale bărbaților). În fața fenomenului major al alfabetizării, nici chiar Anglia nu este perfect omogenă. Totuși, diferențele sînt mult mai mici decît în Franța. Această relativă omogenitate avantajează mica Anglie (reprezentînd un sfert din Franța) și favorizează constituirea unei piețe naționale uniforme. În mijlocul secolului al XVIII-lea există un registru destul de larg, care cuprinde o Anglie alfabetizată (Oxford, Northampton, Penzance, peste 70%) și sectoarele întîrziate, Halifax și West Midlands, mai ales. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea registrul este mai limitat. Sectoarele întîrziate recuperează. Lucrul este mai ales adevărat pentru Midlands. În jur de 1800, cînd revoluția industrială se accelerează, aproape întreaga Anglie masculină numără între 65 și 75% de alfabetizați. După 1800, drept consecință a revoluției industriale și a muncii copiilor, are loc o nouă dispersiune. Anglia pierde o parte din avansul său, iar progresiunea își încetinește ritmul.

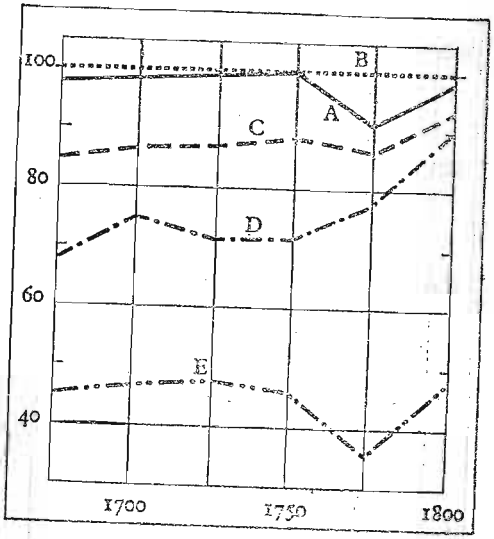

23. *ANGLIA EDUCATĂ*

(Ibid.)

A. *Esquires and Gentlemen (Scutieri și nobili).* — **B.** *Clergy and Professional men (Cler.)* — **C.** *Artisans and Tradesmen (Artizani și comercianți).* — **D.** *Yeomen and Husbandmen (Fermieri și muncitori agricoli).* — **E.** *Labourers and Servants (Muncitori necalificați și servitori).*

„Oamenii sînt singura bogăție", dar să precizăm: numai oamenii educați. Acest grafic pune în lumină unul din secretele Secolului Luminilor și, fără îndoială, pe cel al reușitei Angliei. El se sprijină pe semnăturile puse pe actele de căsătorie cu licență a logodnicilor din arhidiaconatul Oxford și din dioceza Gloucester. În ceea ce îi privește pe clericii bisericii anglicane și pe nobili, faptul nu prezintă nici o surpriză. Încă din secolul al XVI-lea, ei sînt alfabetizați 100%, sau aproape. Dar faptul semnificativ și care particularizează Anglia în raport cu Europa constă, evident, în rapida trecere către o alfabetizare aproape totală a meșteșugarilor și a comercianților și, îndată după ei, a agricultorilor și a muncitorilor agricoli. Totuși, exclusă din sînul națiunii (Gregory King sublinia faptul încă de la sfîrșitul secolului al XVII-lea), o singură categorie socială rămîne alfabetizată în proporție de mai puțin de 50%: muncitorii necalificați și servitorii.

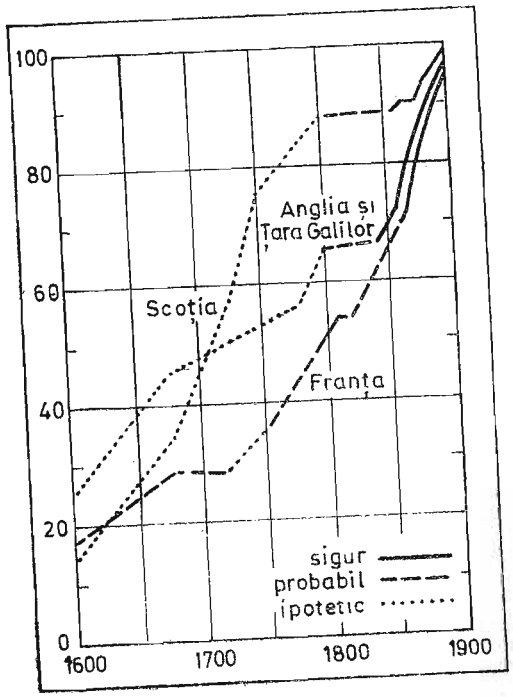

24. *EUROPA EDUCATĂ*

(Ibid.)

Alfabetizarea bărbaților (studiată pe baza semnăturilor din registrele parohiale) este urmărită aici, în Franța, Anglia, Țara Galilor și Scoția. Curba franceză este cea mai sigură. Anglia a luat avans în secolul al XVI-lea. Ea este depășită de Scoția în secolul al XVIII-lea. Franța începe să recupereze în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. De fapt, Franța juxtapune în Normandia, în jurul Parisului, în Est, sectoare la fel de alfabetizate ca Lowlands și împrejurimile Londrei, și cantoane (în sud, în Auvergne) care se mențin între 10 și 20% numai. Dincolo de toate aceste nuanțe, important este enormul decalaj dintre Europa alfabetizată (Marea Britanie, Franța, Renania, Țările de Jos) și o Europă tradițională: profundă situată la est și la sud.

Există de două ori mai mulți oameni, dar există mai ales de zece ori mai mulți cititori, citind mai mult și mai bine. „Frontiera" pionieră a esențialului pune în mișcare, în jur de 1680, marele multiplicator al posibilelor, și, bineînțeles, accentuează astfel disparitățile.

Marile state din Secolul Luminilor au ordonat ceea ce inițiativa particulară realizase în secolul al XVI-lea, ceea ce consistoriile reformate au făcut în diferite locuri, pregătind astfel viitoarele succese ale unor *Dissenters*. În 1698, Ludovic al XIV-lea prevede școala elementară generalizată pentru Franța gigantă din acea vreme; executarea acestui proiect are nevoie de trei sferturi de veac. Atacul „frontierei" este rapid, acolo unde există elite puternice de cititori: a se vedea valul rhodanian care își înșiruie semnăturile precoce în masa dificilă a ținuturilor d'oc, a se vedea Normandia, unde 90% din bărbați și 60% din femei știu să se semneze în jur de 1770—1790... în ținutul Auge, în le Bessin, într-o parte din nordul peninsulei Cotentin; ici-colo se ajunge la un procentaj de 90—95% pentru bărbați și femei. Franța care citește cel mai timpuriu se situează în jurul Parisului, mărginește Normandia, ajunge pînă la est și coboară de-a lungul Ronului. În ciuda cîtorva avataruri, cititorii din secolul al XVIII-lea pregătesc Franța industrială din secolele al XIX-lea și al XX-lea. Și oarecum în același timp, în decursul celei de a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea, limba franceză reușește să depășească și penultima etapă a cuceririi teritoriului național. Ea este indisociabilă de alfabetizarea la nivelul revoluționar exploziv, apropiindu-se de un procent de 50%. Statul, necesitățile unei administrații care se întinde pretutindeni, se opun dialectelor, într-un stadiu cînd „ignorarea francezei" devine o „situație stînjenitoare și o primejdie", după cum a arătat și F. Brunot. La 25 iunie 1787, odată cu proclamarea generalizării unui regim mu-

nicipal pe întreg teritoriul, în viața practică franceza este folosită în mod curent, mai întîi de către bărbați și, mult mai tîrziu, de către femei.

Prusia, mărită prin anexarea Sileziei, va recupera către sfîrșitul secolului al XVIII-lea, ajungînd definitiv din urmă Vestul cultural. Cel puțin aceasta este voința lui Frederic. „După războiul de Șapte Ani", în acest regat populat cu mai bine de cinci milioane de suflete, „el poruncește ca școala elementară să fie obligatorie pentru copiii între cinci și treisprezece ani. Părinții plătesc pentru întreținerea profesorilor și sînt responsabili de asiduitatea la studii a copiilor lor. Caracterul utilitar al Edictului apare prin obligarea institutorilor de a fi învățat în prealabil la Seminarul din Berlin «cultura viermilor de mătase», iar bătrînii soldați, invalizii de război vor putea fi, după părerea împăratului, minunați învățători, sub supravegherea pastorilor" (François Bluche). În Franța, rolul bătrînilor soldați este identic, deși ceva mai discret : armatele din secolul al XVIII-lea au fost auxiliarele „frontierei" cuceritoare a scrierii. Spre deosebire de hoarda barocă a lui Wallenstein, soldații educați prin *drill* au dus, în felul lor, o esențială *Kulturkampf*. În treizeci de ani, Prusia, această Germanie slavă cu profil nesigur, această colonie întîrziată cu tehnicieni străini, acest teren de manevră privilegiat al diasporei hughenote, a reușit una din cele mai frumoase recuperări culturale ale istoriei. Școala prusacă, fiică a cazărmii, pregătește Germania premiilor Nobel din anii 1890—1930.

Curînd vom avea destule date pentru a cartografia marea mutație culturală din secolul al XVIII-lea. În fruntea Europei calviniste se află Scoția presbiteriană a unor Lowlands, Anglia dizidentă ; aproape pe același loc, Germania minoritară, „reformată", pietistă. Totodată, ea este una din sursele mișcării de la frontiera pionieră americană. Diaspora hughenotă acționează în Prusia, ea se află la originea recuperării realizate de Pomerania, de Brandenburg, de Prusia, la originea unui *take off* cultural al Europei baltice. Dar cel mai spectaculos dintre cîștiguri — performanța este medie — este realizat tot de Franța. Fermentul ei trebuie căutat în reforma catolică, cu modalitatea sa aculturantă de mase, modalitatea augustiniană ; ea își păstrează această vocație în ciuda lentei degradări a secolului al XVIII-lea. A se vedea, în Italia, rolul jucat de școlile catolice ; în Spania, catolicismul luminat din cea de a doua parte a secolului al XVIII-lea este ușor atins, dar întîrzierea va fi de două secole.

Structura moleculară care explică juxtapunerea comportamentelor demografice se aplică și revoluției culturale. O Franță săracă, la sud și la vest, se opune, de acum înainte, unei Franțe bogate din nord și din est, Franța limbii d'oil și Franța limbii d'oc, Franța istmului european, deci a comunicării, cu niveluri geneveze de alfabetizare populară profundă, de lectură intensă și dificilă, Franța celtică de la sfîrșit de lume, Franța-finister, Franța-fundătură care dă, paradoxal, spre Ocean... Franța bogată din nou la nord-vest, dar în ținuturile maritime, acele *narrow sea* din Channel, Franța normandă și picardă. Le Roy Ladurie a delimitat un Sud ferit de mutații, Estul acvitan, sudul Masivului Central, Poitrineau s-a cufundat în cercetarea unei jalnice Auvergne, exportatoare de vagabonzi analfabeți înainte de schimbarea importantă din secolul al XX-lea. Primul sondaj al INED-ului, publicat, delimitează un Vest profund (cinci departamente bretone, Maine-et-Loire și Vendeea) : 16,1—23,2% pentru băieți, 7,5—11,8% pentru fete. Ancheta lui Maggiolo situase Bretania, provincia Anjou, Vendeea printre regiunile cele mai întîrziate. În 1786—1790, întreaga Franță se caracteriza printr-un procentaj de 47% pentru bărbați, 27% pentru femei,

cu o amplitudine de 10—90%, în funcție de regiunile unde școlarizarea era mai intensă sau mai scăzută.

Între 1750 și 1770, constatăm o creștere netă a alfabetizării. În Normandia, în cazul unor parohii privilegiate, procentul crește de la 60 la 90% pentru bărbați, de la 30 la 60%, cel puțin, pentru femei. O clasificare pe generații (data nașterii și a căsătoriei) ne permite să constatăm, în Vestul îndepărtat, o plafonare, și chiar, uneori, o scădere, în ultimii ani ai Vechiului Regim, precum și prăbușirea din epoca zisă revoluționară, dat fiind „dezorganizarea învățămîntului parohial". Din nou, Franța rămîne în urmă în raport cu Anglia.

Alfabetizarea în masă nu este decît o etapă, cel mai direct și cel mai global măsurabilă ; după cum am văzut, ea nu este prima ; este urmată, la începutul erei industriale, de un al treilea val, de trecerea de la alfabetizare la un adevărat învățămînt primar. Prusia reușește să suprapună rapid valul al doilea și valul al treilea, fenomen caracteristic recuperării din Germania de Răsărit. Înaintarea în secolul al XVIII-lea a frontierelor pioniere ale culturii către straturile profunde ale Europei tradiționale depășește din plin marele val din 1450—1550. În ceea ce privește masa, nu dificultățile, în volum, nu în procente, Europa Secolului Luminilor a integrat civilizației scrise de zece ori mai mulți oameni decît secolul al XVI-lea. În raport cu nivelul de bază inițial, 1450 sau 1680, cîștigul relativ este comparabil.

Victoria asupra morții. Zece ani de vîrstă adultă în plus

Această victorie este indisociabilă de victoria asupra morții. Ea nu a avut loc în mod spectaculos. Momentele spectaculoase apar la

începutul secolului al XIX-lea, odată cu vaccinul descoperit de Jenner (1798). Din etapă în etapă, europeanul mediu din secolul al XVIII-lea i-a smuls morții * aproape zece ani de viață ; zece ani după douăzeci și cinci de ani înseamnă mult mai mult decît o dublare a vieții adulte. În beneficiul copilăriei. Universala pasiune a secolului al XVIII-lea pentru educație rezultă în parte din această constatare implicită, aproape totdeauna inconștientă. Nu investești în moarte ; alfabetizarea generală nu este rentabilă decît acolo unde există o speranță de viață îndeajuns de mulțumitoare. Cele mai înalte niveluri de alfabetizare (Anglia, Scoția, Scandinavia) sînt paralele cu o reducere masivă a mortalității juvenile ; nivelurile cele mai scăzute se asociază cu o mortalitate infantilă ridicată, de tip arhaic.

Marile victorii ale secolului al XVIII-lea au fost totdeauna victorii modeste. Cea mai mare dintre toate decurge dintr-un ansamblu aproape imperceptibil de succese modeste. E un lucru observat și de demografia ciclică. Atenuarea amplitudinii ciclice înseamnă rărirea, reducerea progresivă a întîlnirilor periodice colective cu moartea. Modificarea — arătată recent de Philippe Ariès — sensibilității și a gesturilor colective în fața morții, decurge în mare măsură din această mutație. Moartea se retrage în forul familial. La limită și într-o primă etapă, moartea, în secolul al XVIII-lea, pentru generații care au cunoscut hecatombele din 1693 și din 1709, devine discretă. Dovadă toate seriile parohiale, ba, mai mult chiar, provinciale și naționale... Scăderea curbei de mortalitate este impresionantă pe timp îndelungat. Lucrul e valabil mai ales pentru curba la nivel național, acolo unde ea există ; să ne imaginăm o curbă europeană, care nu poate fi decît ipotetică : în secolul al XVIII-lea, ac-

cidentele ciclice au tendința de a dispărea. Accidentul este local, de scurtă durată, moartea lovește un moment, apoi se oprește.

Mutația modestă a comunicațiilor este factorul numărul unu al luptei împotriva morții. Foamea ascuțită, foamea care ucide, dispare aproape cu totul, la vest de Neman, în fața unei mobilități ușor sporite a alimentelor și a oamenilor. Cerealele trimise în ajutorul celor înfometați circulă pe mare. Pentru Mediterana secolului al XVI-lea, Fernand Braudel evaluase comerțul maritim al grîului la 2 milioane de hectolitri. Această cifră este neînsemnată în comparație cu cele deduse din mișcările grîului ce au loc în Baltica în secolul al XVIII-lea. Capacitatea flotelor este de zece ori mai mare. O rezervă de grîu maritim de mai multe milioane de chintale asigură protecția coastelor Europei împotriva foametei. Datorită drumurilor și canalelor, o parte din Europa de Vest a căpătat o deschidere la mare. Începînd din 1750—1760, Anglia cea bogată este inclusă în întregime în zona de protecție a coastelor maritime. Aici intră și o parte din Franța. De la est către vest, situația este, în mod evident, în favoarea unei Europe bogate, care este totodată și o mică Europă.

Are loc, deci, o revoluție a drumurilor și a canalelor. La vest, lucrurile au tendința să meargă în întîmpinarea oamenilor. La est, dimpotrivă, oamenii merg în întîmpinarea lucrurilor. Dar rezultatul este același. Prusia de pe țărmurile Mării Baltice, sub protecția strategică a grîului rusesc și a unor finanțe relativ solide într-o zonă monetară slabă, se pricepe de minune să profite de victimele arhaismului economic din Europa Centrală. Între 1740 și 1786, Prusia, în ciuda Războiului de Șapte Ani, în ciuda unor rămășițe înapoiate, a marilor valuri barbare din Ungaria și Rusia, a ecourilor unui timp de mult depășit la vest, după Războiul de Treizeci de Ani, își sporește populația de la 2,4 la 6 milioane de su-

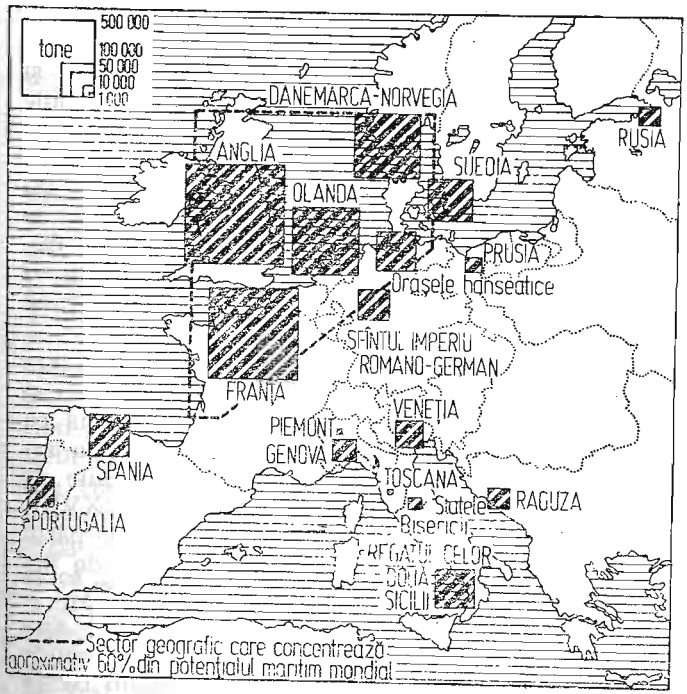

25. *FLOTELE DIN EUROPA (1786—1787)*

(După P. Léon, op. cit., apud *R. Romano.)*

Această hartă arată volumul flotelor comerciale europene în momentul take off-*ului englez. Atlanticul și prelungirile sale (Marea Mînecii, Marea Nordului, Baltica) surclasează definitiv și cu mult Mediterana. Două flote le domină pe toate celelalte, cea engleză și cea franceză, care comportă deja cam un milion de tone. Imediat după ele urmează Olanda, Danemarca — Norvegia, Hansa. Ceea ce creează o extraordinară concentrare, a aproximativ două treimi din potențialul maritim mondial, în jurul coastelor Mării Nordului, ale Mării Mînecii și ale prelungirilor atlantice imediate. Flota franceză din 1786—1787 este aproape la fel de importantă ca și flota engleză. Între 1790 și 1815 se va produce marele decalaj. Să ținem totuși seama, pentru a marca în mod corect distanța, de raportarea la populație: Anglia, Olanda, Hansa și Danemarca-Norvegia, a căror populație depășește cu puțin jumătate din populația franceză, dispun de un număr de corăbii de trei ori mai mare.*

flete. Aici intră și 1,2 milioane prin cucerirea Sileziei (1 milion) și a Prusiei poloneze (200 000). Dublarea populației în patruzeci și șase de ani, de la 2,4 la 4,8 milioane, trebuie pusă, în esență, pe seama creșterii naturale și a imigrării. Henri Brunschwig evaluează soldul la 285 000 de suflete. Frederic al II-lea fixează participarea colonizării interne la creșterea populației prusiene la cifra de 1,1 milioane de suflete. Cei 285 000 imigranți tineri nu sînt cu totul incompatibili cu cifra propusă de regele Prusiei.

În epoca Marelui Elector, colonizarea era făcută cu cadre și cu tehnicieni hughenoți și olandezi. Frederic al II-lea umple Prusia cu nenumăratii *morituri* amînați din Europa arhaică. Umbrela baltică a Prusiei și căile de comunicație ameliorate din secolul al XVIII-lea îi salvează, spre folosul Germaniei părții de răsărit pe acești amînați ai morții de vechile conjuncturi ale Europei continentale.

Războiul de Șapte Ani reprezintă un moment de cotitură. Înainte de 1756, agențiile din Hamburg și din Frankfurt-pe-Main recrutează încă, din obișnuință, la est, un material scump și rar. Grosul este constituit din emigranții husiți, pe care mizeria și intoleranța din Boemia îi pun pe fugă : 3 200 de familii lucrează la canalizarea rîului Oder și la drenarea văii acestuia. Bătrînul Fritz își freacă mîinile de mulțumire, exprimîndu-și bucuria în franceza sa din secolul al XVIII-lea. *Drang nach Osten* este mai întîi un drum deschis către nord și un drum deschis către mare. „Frederic, în aceeași perioadă, statornicește [...] în ducatul Magdeburg, un mare număr de sezonieri veniți din Thuringia [...] Procedeul devine sistematic după pacea de la Hubertsburg [...] între Oder și Netze, în zece ani fiind aduși aici 15 000 de coloniști" (François Bluche). În ținutul Magdeburg se stabilesc, pe vechile pămînturi ale Coroanei, 2 000 de familii. În ducatul Prusiei, între 1740 și 1775, 13 000 de familii, în Silezia de Sud și de Jos, între 1763 și 1780, 40 000 de persoane. ... 50 000 de coloniști se statornicesc în Baltica-Pomerania, 12 000 în vechiul ținut de frontieră Brandenburg, acum aproape saturat.

Dar iată că în 1770—1771, o conjunctură de mare amplitudine este din nou depășită de Europa Continentală : 40 000 de nefericiți, amenințați de moarte, iau drumul salvator al nordului. „Foametea din anii 1770 și 1771 mînînd 20 000 de saxoni și tot atîția supuși din Boemia către statele lui Frederic al II-lea, «aceștia au fost, spune regele, primiți cu brațele deschise» : o parte dintre ei au fost curînd orientați către Prusia poloneză, zonă ce trebuia generalizată, provincie pe care lucrările rurale întreprinse între Netze și Vistula o deschid colonizării [...]"

La vest, conjunctura nu mai ucide, dat fiindcă grîul sosește. Dat fiindcă, în Anglia și în Irlanda, cartoful nu a așteptat să fie introdus de Parmentier ; cartoful, această „frontieră" tehnologică, umple burta celor săraci. La vest, conjunctura nu mai ucide, dar ea îi pune pe oameni în mișcare, îi izgonește, îi mînă înainte, către frontiere care nu sînt întotdeauna îndepărtate. Conjunctura arhaică a Europei continentale contribuie la ratele de creștere verticale ale „frontierelor" interioare. Am văzut situația din Prusia. Toate acestea, bineînțeles, reprezintă un cîștig pentru om. Saxonii și cehii în drum către paradisul prusac îi anunță pe irlandezii din secolul al XIX-lea în drum către paradisul american.

Am vorbit de o atenuare, apoi de o dispariție a morții ciclice. Care sînt consecințele ei practice ? Sfîrșitul morții ciclice transformă subconștientul colectiv, modifică piramida vîrstelor. Răul ciclic era — după cum am arătat în *Europa Clasică*, după zece ani de studii pasionate privind criza, studii întreprinse de o

întreagă generație de istorici — o moarte selectivă. Ea scurta viața bătrînilor, eventual și pe cea a adulților, dar făcea ravagii mai ales la nivelul noilor-născuți și al copiilor ceva mai mari. Diminuarea seculară a curbei morților este, mai întîi și în mod esențial, o reducere a mortalității infantile. O șansă suplimentară pentru cei chemați la viață, deci încurajarea de a le consacra timpul unei educații mai îngrijite, aceea care conferă, la rîndul său, o șansă de viață suplimentară.

Mortalitatea globală înregistrează deci o scădere bruscă. Îndată după criza severă din 1690—1720, teritoriile cucerite de viață se explică în parte prin morțile anticipate din anii cei răi : ele sînt fără precedent în ceea ce privește amplitudinea lor benefică. Dovadă creșterea vertiginoasă din Suedia. Între 1711 și 1735, districtul central Närke se menține între 23—24‰. Este o rată de creștere de la sfîrșitul secolului al XIX-lea, la vest. Să presupunem rezolvată problema înregistrării, efectul recuperării redus, ratele de creștere din acest sfert de secol nu sînt totuși integral consolidate. Suedia, Danemarca și Norvegia rămîn însă sub 30‰. Finlanda are o situație mai bună, iar Noua Anglie deține recordul. În frunte — în ceea ce privește scăderea globală a mortalității — se află ținuturile de margine și frontierele maritime reci ale Europei. Anglia vine pe locul doi. Ea se instalează pe locul întîi după 1780. De la sfîrșitul secolului al XVII-lea și pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea, speranța de viață crește, la Colyton, de la 37 la 42 de ani, dar nu e vorba decît de o recuperare. La începutul secolului al XVIII-lea, Anglia este, în totalitatea ei, într-o poziție proastă pe frontul pionier al bătăliei împotriva morții ; sursele noastre sînt oarecum ezitante : între 1701 și 1740, moartea cîștigă teren : 1701, 28,6‰, 1731—1740, 35,8‰ ! Anglia plătește în parte graba unei urbanizări record și a unor noi facilități ale căror consecințe nu pot fi încă apreciate. Londra, uriașul loc unde se moare londonez (10% din Anglia ; Parisul constituie doar 2% din Franța) și alcoolismul, în timpul catastrofei naționale *gin-drinking mania,* care ajunge la apogeu cu puțin înainte de 1740, se combină cu urmările recoltelor proaste și cu cele ale epidemiilor persistente din 1709. Cu începere de la această dată se înregistrează un progres constant. De la 1741 la 1750 are loc o scădere a mortalității : 33‰, în loc de 35,8‰ din deceniul precedent, reprezintă o recuperare. 1750 înseamnă punctul de plecare al lungului marș al frontului pionier împotriva morții : 1751—1760, 30,3‰ ; 1791—1800, 26,9‰.

Franța se află mult în urmă. Dar toate datele concordă. Mai întîi, mijloacele directe. „În Beauvaisis, proporția celor ce au depășit 60 de ani din totalul deceselor de adulți varia între 28% și 40% în secolul al XVII-lea ; ea este de 43%—61% pentru perioada 1771—1790. În Le Saumurois, procentul crește de la 35%—38% la 47%“ (M. Reinhard). Pretutindeni, se constată regresul mortalității infantile, de la 27,35% la 25%, de la 32,8% la 28,7%, de la 24,7% la 15,9%. În sectoarele privilegiate ale Normandiei avem aproape totdeauna rate inferioare cifrei de 15%.

În Languedocul sărac, speranța de viață a adulților trece printr-un punct minimum la sfîrșitul secolului al XVII-lea, imitînd mișcarea engleză, sub acțiunea unei recrudescențe a variolei și a pojarului ; ea crește în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Mortalitatea infantilă și juvenilă este în regres. În Auvergne, viața adulților rămîne precară, dar șansele copiilor și ale tinerilor sînt mai bune în cea de a doua jumătate a secolului.

Marea bătălie se dă la nivelul vîrstei copilăriei. Disparitățile regionale sînt enorme, ceea ce este un semn de arhaism. Ele merg de la 180‰, 140‰ în Normandia de Jos, la 244‰ și 286‰ în Sotteville-lès-Rouen și în Ingouville (lîngă Le Havre), trecînd prin 177‰ la periferia sud a Parisului și 191‰ la Thézels-Saint-Sernin en Quercy. J. Dupaquier urmărește avatarurile victoriei asupra morții în douăzeci de parohii rurale din Vexinul francez. 1738—1743, 243‰, un prim maximum; 1749—1758, 161‰, marcînd un minimum profund; apoi terenul este în parte pierdut: 1759—1768, 182‰; amplitudinea se atenuează și tendința se afirmă: 1771—1779: 138‰; 1780—1785: 171‰; 1786—1792: 122‰. La sfîrșitul Vechiului Regim, Franța nu a dublat încă procentul de 30‰. Le Hainaut oscilează, de la 1774 la 1781 și de la 1785 la 1787, între 26,7‰ și 34,3‰. „Pentru perioada 1770—1779, pe ansamblu [...] procentul este de 27,3—38,9‰", înainte de creșterea mortalității din timpul Vechiului Regim în primul deceniu prerevoluționar, atît de nefast: „28,2—44,3‰ pentru perioada 1780—1787".

Totuși, speranța de viață crește ușor. Pentru ansamblul, cu medie mediocră, Bretania-Anjou-Vendeea, vîrsta de treizeci de ani este bine depășită (bărbații mor la 34 de ani; femeile, la 38 de ani). O altă aproximare ajunge la rezultatul de 32,5 ani pentru generațiile născute între 1740 și 1749, și de 40 de ani pentru cele născute între 1750 și 1759. La rîndul său, Bourgeois-Pichat pune în evidență, pentru perioada 1775—1800, o mutație brutală a speranței de viață, la naștere, la un an, la 5 ani și la 14 ani. Franța ar recupera chiar, în decursul acestui sfîrșit de secol, și în ciuda accidentului anilor 1780—1784, o parte din întîrzierea avută în raport cu cazul excepțional de favorabil al Suediei.

Putem urmări cu mare precizie înaintarea frontului împotriva morții în mediile favorizate. Pentru *Europe's ruling families* ale lui Peller, mutația privitoare la durata vîrstei umane se situează în secolul al XVIII-lea, și numai aici. Din 100 de persoane aparținînd familiilor ce se află în fruntea eșantionului, șansele respective de a atinge 70 de ani sînt în raport cu nașterea:

	Bărbați %	Femei %
1500—1599	6,9	10,2
1600—1699	6,3	12,6
1700—1799	16,8	19,2
1800—1849	25,5	34,3
1949—1951 (albi, U.S.A.)	51,7	67,5

Pentru cei care supraviețuiesc după 50 de ani, șansele de a atinge vîrsta de 70 de ani urmează aceeași evoluție. Se constată un cîștig substanțial și la nivelul vîrstei adulte: la 50 de ani, speranța de viață, care era de 11,2 în secolul al XVI-lea, de 12,9 în secolul al XVII-lea, ajunge la 13,9 și la 15,2 în secolul al XVIII-lea și în timpul primei jumătăți a secolului al XIX-lea, pentru bărbați (12,5, 13, 14,5 și 15,2 pentru femei). La diferite vîrste de viață, calculul lui Peller situează, de asemenea, și în mod hotărît, un progres decisiv. Transformarea cea mai semnificativă este cea care poate fi văzută cu privire la speranța de viață a bărbaților de 15 ani. Cîștigul este de 9—10 ani, un sfert dintr-o vîrstă de adult. Familiile ducale engleze din Hollingsworth reacționează mai repede și încă și mai limpede, Anglia se află în frunte în această adevărată revoluție a demografiei și a igienei:

	Speranță de viață la naștere			
	Inclusiv morțile violente		Exclusiv morțile violente	
	B	F	B	F
1480—1679	27,0	33,1	30,1	33,9
1680—1729	33,0	33,6	34,7	33,7
1730—1779	44,8	48,2	45,8	48,2
1780—1829	47,8	55,4	49,5	55,5
1880—1954	54,6	70,2		

Mortalitatea copiilor mai mici de cinci ani scăzuse, în aceeași perioadă, de la 34,27% la 20,18% pentru băieți, de la 29,28% la 15,9% pentru fete. În ordinea mortalității infantile, progresul englez din secolul al XVIII-lea este enorm. El este obținut în modul cel mai simplu, fără a urma vreunei descoperiri medicale importante, doar prin respectarea atentă a regulilor elementare de curățenie și de igienă. S-a observat că în *gentry* britanică, la începutul secolului al XIX-lea, mortalitatea infantilă era mai mică decît în cartierele sărace din New Yorkul anilor 1930. Igiena de viață și starea de odihnă a mamelor în timpul sarcinii aveau rezultate mai bune decît întreaga știință medicală a secolului al XX-lea, înainte de revoluția sulfamidelor și a antibioticelor.

La limită, prelungirea vieții omenești este singura mare problemă a secolului al XVIII-lea. Ea se datorează unui ansamblu de mici cauze multiple care au alcătuit, pe nesimțite, o masă critică de transformare. Caracterul geografic și totodată social al frontului ce se dezlănțuiește împotriva morții obligă la soluții simple. Condițiile materiale de viață — Anglia este, de asemenea, în fruntea unor transformări economice : o hrană mai abundentă, mai bogată în calorii, mai echilibrată, un acoperiș de țiglă în locul paielor care lasă să

treacă frigul și umiditatea, și unde se încuibează tot felul de insecte și de bacterii ; o casă ceva mai bine construită o sobă mai bună, ferestre mai largi, acel lux care complică construirea zidurilor, introducînd tîmplăria și sticla (hîrtia unsă cu ulei dispare, pînă și din casele cele mai sărace, în secolul al XVIII-lea). Asta în ceea ce privește viața economică. Cît privește statul, el are grijă ca anumite cunoștințe modeste să fie puse în circulație. În Franța, sînt înființate școli de moașe. Marsilia este cu desăvîrșire izolată, sînt distribuite cutii cu chinină, sînt trimiși medici specializați în ciumă, dictatori temuți ai igienei publice. Din ordinul regelui, ciuma nu trebuie să facă victime în afară de zidurile Marsiliei și de o fîșie îngustă din Provența și din Languedoc. Din ordinul regelui... Pe viața supușilor se întemeiază bogăția principelui.

În sfîrșit, să aruncăm o privire asupra cotidianului, asupra trupului, asupra obiectelor, asupra alimentelor, asupra cadrului de viață zilnică. Prima victorie asupra morții este empirică. Nu-i de mirare că această victorie este repurtată de Anglia. Toți cei care au studiat recent această importantă problemă sînt unanimi în diagnosticul lor : serii statistice cu greu elaborate, pe de o parte, mari etape ale istoriei medicale, pe de alta. Marele salt înainte al vieții care învinge moartea precedă cu mult progresele medicinei. Cunoașterea medicală înaintează pe etape : secolul al XIII-lea, secolul al XVI-lea, mutația de la începutul secolului al XIX-lea, mutația pasteuriană, mutația care începe din 1942.

Revoluția prelungirii vieții umane precedă cu cincizeci de ani cel puțin clinica lui Laennec și cu douăzeci de ani invenția lui Jenner. Să ne întoarcem la Jenner : inventatorul vaccinului nu este profetul secolului al XIX-lea, ci cel mai mare dintre empiricii secolului al XVIII-lea. Științele vieții bat pasul pe loc în secolul al XVIII-lea ; ele n-au ajuns încă la

modelele operaționale. Ipotezele lui Lepecq de la Clôture și ale lui Vicq d'Azyr, asupra influențelor climatului, mediului înconjurător și solului sînt, *in abstracto,* interesante. În momentul cînd sînt formulate, din lipsă de mijloace, de posibilități de a le măsura, de o cunoaștere a structurilor celulare, dat fiind corelările multiple pe care le solicită, drumurile deschise de Vicq d'Azyr sînt niște false piste, ele presupunînd existența informaticii. În secolul al XVIII-lea, o medicină ce se grăbește să fie științifică este menită eșecului. Dar medicinei îi rămîne observația, atenția, bunul simț, iubirea de oameni și de viață. Igiena empirică a secolului al XVIII-lea a schimbat dimensiunile vieții pe pămînt, ea este în proporție de 50% responsabilă de condiția prealabilă cea mai importantă a decolării și a creșterii demografice susținute. Ea este cheia unui complex de factori fără de care gîndirea secolului al XVIII-lea n-ar fi putut merge pînă la capătul propriei sale evoluții, dar ea este, înainte de toate, produsul cel mai puțin contestabil al gîndirii Secolului Luminilor. Îndărătul lui Jenner stau Locke și Bacon. Stă o încredere în datele furnizate de simțuri, complement contradictoriu al *cogito*-ului răspunzător de matematizarea din Secolul Luminilor.

Obstetrica este unul dintre punctele cele mai sensibile. În Anglia celei de a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea, femeile încep să nască la spital. Să nu ne grăbim să situăm acest fapt în categoria cîștigului. Maternitățile au fost locuri unde se murea foarte mult pînă la revoluția pasteuriană, focare endemice de febră puerperală. Să cercetăm statisticile cele mai elaborate din secolul al XIX-lea : L. Lefort, în 1866, evaluează, în Franța, mortalitatea în rîndul femeilor care nasc 34‰ în maternități, 4,7‰ la domiciliu ; aceeași diferență apare și în Anglia, cu o medie generală mai scăzută : 4,83‰ pe ansamblu, de la 1855 la 1867. Mater-

nitățile nu constituie, *a priori,* un progres. Să vedem totuși cine recurge la ele. O cameră dintr-un spital din Londra, în jur de 1760—1770, e mult mai bună decît odăițele murdare unde fetele-mame din Nantes sînt jefuite, nasc și mor în acea vreme. Forcepsul a apărut foarte de timpuriu în Anglia, dar folosirea sa progresează încet în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Franța merge pe urmele Angliei, sub impulsul cîtorva miniștri. O sursă evaluează recursul la forceps la 1 caz din 1 500. Mac Keown și Brown observă că elementul decisiv a fost nu atît o schimbare în tehnica obstetricii, cît „o ameliorare a igienei în sala de nașteri". C. White, într-un important tratat de obstetrică, *A Treatise on the Management of Pregnant and Lying in Women,* apărut la Londra în 1773, recomandă insistent curățenia și o cît mai bună aerisire. Observațiile lui White merg și mai departe, constituind ele însele o mică revoluție medicală. Se va da o îndelungată bătălie pînă cînd corpul medical și corpul social vor admite influența mediului înconjurător asupra sănătății și a bolii. Ideile lui White cîștigă teren, în Anglia preindustrială, care are și posibilitatea de a le pune în practică : săpunul, sticla, cărămida arsă cu huilă, sobele care trag sînt acum produse mai bune, mai puțin scumpe, mai abundente. În *upper* și în *middle class,* casa engleză își deschide ferestrele spre aer și soare ; bilanțul acestor micromodificări, care se însumează și din care rezultă un mare progres, abia urmează a fi făcut.

Este prematur să mergem mai departe. Maladiile se supun unor cicluri pe care abia dacă le întrevedem : regresul leprei, înaintarea sifilisului, înaintarea recurentă a ciumei, a tifosului, holerei, pe care dezvoltarea căilor de comunicații le aduc din bastioanele Estului ; înaintarea variolei, până la Jenner, în ciuda primejdioaselor tentative primitive de vaccinare, marile epidemii de scarlatină de la în-

ceputul secolului al XVIII-lea, extinderea unor teritorii bîntuite de tifos, ici și colo, în deceniile 1770—1780... Ravagiile tuberculozei, această adevărată pedeapsă ce urmează urbanizării rapide de la nordul Mediteranei, aflate în afara scutului ultravioletelor venite din cerul albastru al paralelei 40.

Am urmărit mai sus ultimele convulsii ale ciumei. Hăituită în Franța, învinsă în Anglia, ea se refugiază la periferia Europei, multă vreme nu se dă dusă din Spania unde, la începutul secolului al XIX-lea, este amenințat orașul Cadix ; la începutul secolului al XVIII-lea, ajunge pînă în Baltica. În drumul ei, i-a întîlnit pe ofițerii regelui, acolo unde monarhia a dat naștere puternicelor angrenaje ale unei mașini administrative. Spațiul este compartimentat, veșmintele sînt arse, lazaretele se înmulțesc, iar carantina este întărită în porturi, devenite punctele cele mai slabe în calitatea lor de nod de comunicații.

Vom reveni asupra ciumei din Marsilia, omagiind astfel studiul lui Carrière, Courduiré și Rebuffat, pentru că Marsilia, în 1720, dovedește cel puțin două lucruri : ciuma este un arhaism ; ciuma se propagă în jurul axei mediane a Europei dens populate care acumulează mijloacele de producție și pregătește gîndirea, în vederea marii mutații. Marsilia, în contact direct cu porturile Levantului, focar endemic, și, prin mijlocirea lor, în contact cu India, se află în prima linie, mereu prudentă, mereu stăpînă pe mijloacele sale empirice, și atît de sigură că poate domina flagelul, încît se lasă surprinsă de acesta. Marsilia, deci, nu mai crede în ciumă. Dar în fața străvechii primejdii încă proaspătă în memoria ei, Europa Secolului Luminilor se solidarizează, uitînd de războaiele și de frontierele ce o separă.

„[...] În luna mai a a ului 1720, Marsilia nu se gîndea nici pe departe la ciumă. Ea fusese lovită ultima oară de acest flagel în 1630 și în 1649. Dar toată lumea îl uitase ; cît privește marinarii, cei ce coboară la Constantinopole și în porturile Levantului o cunosc ca pe un rău endemic, exotic, de care s-au obișnuit să țină seama, ca de un fel de friguri ale colonialiștilor din secolul al XVIII-lea." În 1719, 265 de corăbii se întorseseră din Orientul Apropiat, „5 000 de mateloți se răspîndiseră prin oraș, care, poate, fără știrea lor, făcuseră escală într-un ținut bîntuit de ciumă". Între primejdie și cei 100 000 de locuitori se interpune o protecție eficace. *„Infirmeria* — superb lazaret creat de Colbert — primea mărfuri și echipamentul necesar în vederea carantinei salvatoare." Cea mai bună organizare sanitară din zona Mediteranei se află aici. „Șaizeci de ani de eficacitate însemnau șaizeci de ani de uitare." Acest oraș cu populație numeroasă (93 000 de locuitori, sau poate chiar ceva mai mult) este totodată un oraș cu populație densă (1 000 locuitori pe hectar, în cartierele populare) ; este un oraș catolic, practicînd o pietate foarte mediteraneană, exuberantă și sinceră, iar cele cîteva zeci de evrei și cele cîteva sute de protestanți nedeclarați nu-i modifică profilul. La sfîrșitul secolului al XVII-lea, în Marsilia erau 771 preoți și 752 călugărițe ; în fruntea lor, o mare figură de episcop, demnă de Reforma catolică, un gascon de origine protestantă, monseniorul De Belsunce, prelat ce își are aici reședința, prea rece, prea demn, prea rigid pentru a putea să placă, partizan hotărît al Bulei papale, ceea ce îi aduce multă dușmănie din partea jansenișilor.

La începutul anului 1720, Marsilia trebuie să facă apel la rezervele de grîu din nordul Balticii și din Mediterana, fapt ce nu pune prea mari probleme. Pe piață există o anume tensiune, dar Marsilia are ce să mănînce : începînd din luna martie, ea vinde grîu Proven-ței, Law promite chiar hîrtie pentru a cumpăra grîu din Levant. Prețurile au crescut (indicele din ianuarie 1718 : 97,6 ; din iunie

1720 : 190,3), dar înrăutățirea este generală. Marsilia, ca și restul Franței, suferă de inflație.

„La 20 iunie, în strîmta și întunecata stradă Belle-Table [...] pe care cartierele aristocratice o ignoră [...] o femeie moare în cîteva ore. Semn rău prevestitor : are pe gură o bubă neagră.“ Este Marie Dauplan, de 58 de ani, o sărăntoacă. Se scurg opt zile, la o sută de oameni moare unul. La 28 iunie, Michel Cresp, croitor, moare subit la vîrsta de 45 de ani. De data aceasta, nici un semn. La 30 iunie, Anne Durand, în vîrstă de 37 de ani, soția lui, fugită la maică-sa, moare de asemenea. Trei morți, pe trei străzi, dar nici o reacție. Marsilia nu face nici o asociere, căci nu crede în ciumă. La 1 iulie, două noi victime, încă două femei, una avînd o bubă neagră pe nas, „semn cunoscut, aproape liniștitor, dar cealaltă o inflamare a ganglionilor limfatici“. Moartea lovește iar, de mai multe ori pe zi, între 1 iulie și 9 iulie, în cartierele sărace. „Marsilia ignoră aceste morți obscure.“

La 9 iulie, moare un adolescent (de 13—14 ani) dintr-un cartier bogat. Sînt aduși la căpătîiul său doi medici adevărați, tatăl și fiul Puysonnel. Diagnosticul este sigur : „E ciumă, le spun ei consilierilor municipali“. În casa micuțului Issalenc se îmbolnăvesc și alții. Doar atunci sînt luate primele măsuri. „Cînd vine noaptea, cam pe la orele unsprezece, domnul Moustier, primul consilier municipal, se duce tiptil, cheamă oamenii de la *Infirmerie*, îi încurajează să urce în casă, și după ce îi pune să coboare mortul și bolnava, le poruncește să-i ducă pe targă în afara orașului, la *Infirmerie ;* îi duce acolo și pe ceilalți din casă, întovărășindu-i el însuși, și punîndu-i sub pază, astfel încît nimeni să nu se apropie de ei, și se întoarce apoi și ordonă să fie zidite porțile [...] Nimeni nu supraviețuiește și, dovadă că importanța primejdiei a fost înțeleasă, toți sînt îngropați în var nestins.“ Acum, *Infirmeria*

este plină de ciumați. Totuși, orașul încearcă încă să nege relația dintre cele întîmplate în strada Jean-Galant și cele ce se petrec la lazaret. În joc sînt relațiile comerciale ale Marsiliei cu restul lumii. Timp de cîteva zile, comedia continuă. Și totuși, în cartierele sărace oamenii mor ca muștele. Domnul Sicardfiul medic, dă un nou avertisment la 18 iulie. Abia la 26 iulie conducerea orașului hotărăște folosirea dispozitivului de alarmă treptat elaborat de către medicii igieniști învingători ai ciumei în secolul al XVII-lea. Utilizarea varului, izolarea, evacuarea locatarilor și a vitelor. La 31 iulie, sînt izgoniți 3000 de cerșetori. „Demnitatea sărăciei nu-i mai protejează.“ Secolul al XVI-lea pare a reînvia. La 2 august, un foc uriaș de curpeni aprins pe meterezele orașului încearcă să exorcizeze frica prin frică. Porțile a sute de case sînt zidite. Acestor *„morituri“* dindărătul zidurilor li se împart alimente și apă pentru o scurtă și tristă supraviețuire. În plină zi, corbii cară hălci din leșuri către groapa cu var a *Infirmeriei.* Fuga celor bogați și a celor prudenți este acum împiedicată. Unul după altul, drumurile au fost închise. Ciuma se află și în biserici ; nu mai are loc nici un fel de serbare, nici un fel de întrunire, nici un fel de cult. La 9 august se aud pe trotuar roțile primelor căruțe care transportă cadavre. „Mor atunci o sută de oameni pe zi.“ La jumătatea lui august, „mor trei sute de oameni pe zi“. La sfîrșitul lui august, sînt cinci sute de morți pe zi. La începutul lui septembrie, o mie de morți pe zi. Cîrligele cu care sînt apucate cadavrele sînt mînuite de ocnași transformați în ciocli și îmbrăcați în pînză impregnată cu substanțe care o fac impermeabilă, preoți aproape nu mai există. Împărtășania este dată la capătul unui băț lung de 2,60 metri. Oamenii mor pe stradă... „Sînt ridicate doar trupurile cele mai descompuse, acelea care, zăcînd pe străzi de

AVIS AU PUBLIC

RIEN n'eſtant plus neceſſaire que de faire enlever & enterrer les Cadavres, Meſſieurs les Echevins exhortent les perſonnes zelées qu'il y a dans la Ville, d'avoir la bonté de ſe preſenter & de monter à Cheval pour contribuer à l'enlevement & à l'enterrement des Cadavres, par leur preſence & par les ordres qu'ils donneront à ceux qui s'emploïent à des pareilles Fonctions, outre l'Action meritoire qu'ils féront, & la gloire qu'ils acquerront de ſervir leur Patrie dans une occaſion auſſi eſſentielle, la Communauté donnera des gratifications à ceux qui voudront en recevoir, & on rembourſera tout ce que ces perſonnes zelées donneront pour l'enlevement & l'enterrement des Cadavres, tant dans la Ville qu'à la Campagne.

A Marſeille le 3 Septembre, 1720.

26. *CIUMA DIN MARSILIA, 3 SEPTEMBRIE 1720*
(După C. Carrière, M. Courdurié și F. Rebuffat, Marseille ville morte, la peste de 1720, *1968.)*

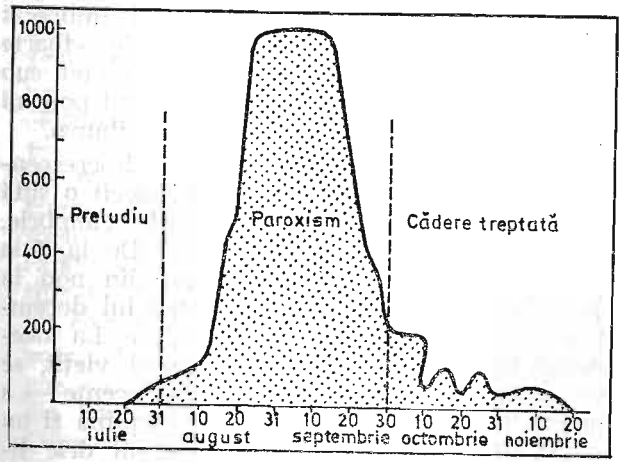

27. *MORTALITATEA ZILNICĂ LA MARSILIA ÎN TIMPUL CIUMEI DIN IULIE—NOIEMBRIE 1720*
(Ibid.)

vreo zece zile, se desfac în bucăți cînd le atingi [...] trupuri monstruoase, umflate și negre precum cărbunele, altele, tot umflate, albastre, violete și galbene, toate împrăștiind o duhoare oribilă și lăsînd să se scurgă din ele un sînge putrezit." Sînt azvîrlite de-a valma în marile gropi comune cu var nestins...

Există și oameni care luptă cu devotament și fără încetare, calmi, curajoși, derizorii, magnifici și tragici: consilieri municipali, părintele Millet, cîțiva călugări (clerul parohial, cu puține excepții, a fugit sau s-a ascuns), „Henri François Xavier de Belsunce de Castelmoron, episcop de Marsilia, abate de Notre-Dame des

Acest frumos text se poate oare lipsi de orice comentariu? Să notăm absența oricărei referințe religioase precise. „Acțiunea lor meritorie [...] și gloria pe care o vor dobîndi slujindu-și Patria [...]" Racursiul escatologic, marea retragere înlăuntru, a început. Această laicizare surprinsă pe viu este cu atît mai simptomatică cu cît luăm cunoștință de ea cu prilejul marei catastrofe „medievale" a ciumei din 1720, această adevărată întoarcere a vechilor flageluri.

Chambons, consilier al regelui [...] îmbrăcat într-o sutană de mătase, cu mînecile «foarte suflecate», cu un burete muiat în oțet sub nas, străbate singur orașul", împărțind pomeni și mîngîieri și spovedindu-i pe muribunzi.

După acest crescendo are loc un descrescendo. La 15 octombrie nu mai mor decît o sută de oameni pe zi ; între 18 și 20 octombrie, mor douăzeci de oameni pe zi... De la 6 la 15 noiembrie, mortalitatea crește din nou la 50 de oameni pe zi. La jumătatea lui decembrie se constată iar o ușoară scădere. La începutul lui 1721, odată cu triumful vieții, se ivește primul dric, dovadă a unei decențe — a morții — recucerite." [...] Purta în plină zi un cadavru ce părea inofensiv. Era un dric liniștitor, simbol ciudat al speranței ; spunea că Molohul nesătul se mulțumea iar cu porția lui obișnuită de vieți omenești." Marsilia avea în 1721 doar 50 000 de locuitori. Nenumăratele căsătorii și botezuri nu pot șterge la repezeală efectele durabile ale acestui mare și arhaic anotimp al morților.

Epidemia din Marsilia marchează sfîrșitul ciumei în Europa dens populată. Prin surpriza începutului : Marsilia nu ar fi căzut în cursă dacă nu ar fi fost victima unei false siguranțe, cea a unei generații franceze ce nu se mai teme de ciumă. Amploarea, eficacitatea reacției, pe plan național și internațional, arată posibilitatea unei acțiuni raționale deliberate, modestă, dar utilă, a unei prize asupra lucrurilor deloc neglijabile ; această apariție neașteptată a evului mediu arată tocmai că, pentru mica Europă a Secolului unor Lumini încă tremurătoare, evul mediu este de mult depășit. Am văzut, deci, mecanismul surprizei. Să ne ocupăm acum de semnificația evenimentului. Nici știința socială, dar nici hazardul nu vor ieși vreodată cu desăvîrșire din cîmpul istoriei. Corabia *Le Grand Saint Antoine*, avîndu-l căpitan pe Jean-Baptiste Château,

după zece luni și trei zile de absență din Marsilia, se întoarce în ziua de sîmbătă 25 martie 1720 ; făcuse escală la Smirna, Mosconossi, Cipru, Seyda, Sur, Tripoli, Cipru, Livorno. O călătorie de rutină. Două sute cincizeci de intrări asemănătoare au loc în fiecare an, intrări ale unor corăbii ce au cutreierat locuri unde ciuma este endemică. Pe *Le Grand Saint Antoine* au murit, în mod inexplicabil, în cursul călătoriei, cinci marinari, dar corabia are certificate de sănătate în bună regulă, și chiar un certificat de la un medic expert din Livorno. La 25 mai, „ancorează în Insula Pomègue, ca orice corabie care vine din Levant sau din Barbaria", pentru dezinfecția tradițională. Ciuma bîntuie la Damasc și în împrejurimi în ianuarie 1720. Căpitanul Château a încărcat la bord, fără să-și dea seama, mărfuri contaminate, baloturi de bumbac (brut) : șase hamali vor muri la Marsilia pentru că puseseră mîna pe ele. Un turc îmbarcat pe corabie era, neîndoielnic, ciumat... Château face și o altă mare imprudență — după cum va arăta ancheta —, cumpărînd la Tripoli „funii și o pînză în stare proastă provenind de pe un vas englezesc al cărui întreg echipaj se spunea că murise de ciumă". Marsilia era „plină de încredere în mijloacele sale sanitare". Totuși, o serie de mici neglijențe le fac permeabile. Mai adăugați la toate acestea un diagnostic pus greșit sau prea tîrziu, din lipsă de experiență, rufăria marinarilor aflați în carantină dată familiilor ; prin rufărie se propagă puricii, iar prin purici, ciuma.

În raport simetric invers : amploarea măsurilor care blochează răul. Am arătat cazul regentului, care a acceptat de bună voie, împotriva tratatelor înseși, măsurile luate la Cadix. Marsilia, oraș mort, este izolat, pe mare, mai întîi, și apoi pe pămînt, de restul lumii. Tribunalul din Aix interzice, la 30 iulie 1720, circulația catîrgiilor și căruțașilor, sub pedeapsa

cu moartea. Orașul este aprovizionat pe mare, prin mînuirea unor prăjini foarte lungi, care împiedică orice contact. Interdicția se extinde și la celelalte porturi franceze. Un an mai tîrziu, Franța nu mai are dreptul să comunice cu Marsilia, amenințată fiind, în caz de nesupunere, cu boicotul întregii Europe. Faptul dovedește o mare spaimă, dar și o anume reavoință. Vor trece trei ani și două luni pînă cînd Cadix va reîncepe comerțul cu Marsilia, dar numai parțial. O scrisoare a consulului Partyet, datată din 4 octombrie 1723 (A.N.A.E., BI 228, f° 246) anunță o veste aproape incredibilă : joi, 30 septembrie 1723, „în sfîrșit, două corăbii venind din Marsilia după cincisprezece zile de carantină, capătă îngăduința de a intra în golf. Corăbiile sînt încărcate cu săpun, alaun și alte mărfuri ce nu se pot contamina. Două tartane venind din Cète (Languedoc) au intrat și ele în aceeași zi". Și Partyet își încheie raportul în următorii termeni : „permisul de liberă trecere a fost foarte pe placul negutătorilor noștri, de vreme ce iată cum, treptat, libertatea comerțului nostru în Spania este *aproape* în întregime restabilită". *Aproape*, numai : iulie 1720-octombrie 1723 este epoca unei mari spaime.

Ultima mare ciumă din Occident (la Marsilia, în Languedoc, în Provența ; 100 000 de morți, dintre care 50 000, în mod sigur, la Marsilia) este propagată prin purici, fără șobolani ca intermediari. Ciuma, după cum se știe, se prezintă sub trei forme, transmițîndu-se de la șobolani la om, de fapt prin puricii de pe șobolani. Ciuma, maladie endemică a șobolanului negru, izbucnește în epidemii periodice, epicentrul ei fiind în India, iar cîteva relee în direcția Mediteranei și a porturilor Levantului. Populații întregi de șobolani negri sînt atinse de ciumă, murind în mare număr ; puricii pe care îi poartă fug, invadîndu-i pe oameni ; cînd șobolanii mor în masă, omul este amenințat.

Ciuma din Marsilia nu aparține ciclului clasic, ci celui de al doilea ciclu, mai rar, al ciumei interumane, cu un singur vector, transmisă nu de puricele de pe șobolan, ci de cel de pe om. „Simpla însumare a cazurilor umane datorate mușcăturii puricilor de pe șobolani nu poate da, în toiul infecției, decît o morbiditate care nu depășește procentul de 5% într-o lună, de exemplu, în timp ce înmulțirea cazurilor prin transmitere interumană poate duce la o morbiditate de 80% în același interval de timp [...]" „În concluzie, ciuma propagată prin puricele de pe șobolan se răspîndește în proporție aritmetică, iar cea propagată de puricele de pe om, în proporție geometrică."

Ciumă bubosepticemică interumană : abia o epidemie din zece ia această formă. Ciuma din Marsilia aparține familiei hecatombelor istorice, celor din secolul al XIV-lea (1348, exclusiv pulmonară), celor din secolul al XVI-lea, și, fără îndoială, de la începutul secolului al XVII-lea, și nu epidemiilor mediteraneene clasice pe care le întîlnim în Orientul Mijlociu și în Levantul spaniol (în deceniul 1680). Reacția lentă a medicilor își află scuza tocmai în acest fapt. Ciumă bubosepticemică interumană : în mod normal, cîteva secole mai devreme, victimele s-ar fi numărat cu milioanele. Diferența dintre 100 000 și un milion trebuie pusă pe seama statului. Magistrații municipali interzic ciumei să-i ucidă pe supușii regelui. Înțelegem astfel reacțiile oarecum neobișnuite și exagerate chiar care au loc în Franța, în Spania, în Italia, în Portugalia, în Imperiu, în Austria, în Hansa, în Olanda, în Anglia. Să nu uităm, totuși, că Dumnezeu l-a ajutat pe rege în lupta sa pentru cauza cea dreaptă. Șobolanul negru rămîne cel mai bun aliat al ciumei. Ciclul acesteia nu poate fi jugulat cu ușurință. Cu începere de la sfîrșitul secolului al XVII-lea, șobolanul negru se află în regres, izgonit de un concurent mai

frust şi mai bine dotat, de şobolanul care trăieşte pe canalele de scurgere, venit din Norvegia. El ajunge în Franţa către sfîrşitul primei treimi a secolului al XVIII-lea. Acest mitocan refuză rolul tradiţional de vector secund. Este o binefacere venită din Nord care se adaugă şi altora. La Marsilia nu va mai fi ciumă.

Un nou stil de a muri : retragerea afectivă în intimitatea familiei

În secolul al XVIII-lea, moartea îşi schimbă faţa. Marsilia, ianuarie 1721 : „Au început să se vadă atunci înmormîntări de oameni morţi de boli obişnuite. Oamenii priveau cu plăcere la o înmormîntare, pentru că pînă atunci fuseseră obişnuiţi să vadă cum morţii sînt aruncaţi ca gunoiul, încît ceea ce era pricină de tristeţe altădată, devenise acum o pricină de bucurie".

Întreaga gîndire a Secolului Luminilor eludează scandalul morţii. Ea a refuzat paranteza carteziană, a extins ipoteza mecanicistă pînă într-un loc unde nu mai are o posibilitate de inserţie, a încercat să răstoarne escatologia asupra timpului. Ea are nevoie de o moarte discretă, care să poată fi uitată. Privit în faţă, dricul bine lustruit şi liniştitor de la Marsilia ne dă măsura uriaşului efort al filozofiei Luminilor. Într-un cuvînt, moartea nu mai are nici un drept în cetate ; ea este o chestiune personală, strămutată, dimpreună cu o pleiadă de lucruri esenţiale, dar stînjenitoare, în forul interior şi în cercul familiei.

Moartea publică a devenit familială. Să vedem ce spune în această privinţă Philippe Ariès. Europa şi America, creştinătatea adică, au cunoscut patru stiluri ale morţii. Într-o

primă etapă, moartea tăcută, vetero-testamentară, din evul mediu îndepărtat, ce mai poate fi încă întîlnită la ţăranii lui Tolstoi, moartea ce priveşte către perete, cu spatele întors către cei vii, moartea ce rămîne faţă în faţă cu Dumnezeu. Dintr-o a doua etapă, moartea publică, barocă încă din evul mediu tîrziu şi pînă în secolul al XVII-lea. Este un moment decisiv al vieţii sociale, o moarte-spectacol întru edificarea celor vii. Într-o a treia etapă, cercul se restrînge. Moartea rămîne conştientă, dar într-un cadru social redus la cercul familial (secolul al XVIII-lea este solitar şi în această privinţă cu secolul al XIX-lea, înrădăcinat în mutaţiile secolului al XVII-lea). Într-o a patra etapă, moartea este tot mai clandestină, ascunsă muribundului, apoi celor vii, prin atenuarea doliului, această ultimă concesie. „Moartea de altădată, notează Ariès, era o tragedie — adeseori comică — în cadrul căreia muribundul avea rolul unui actor." Voltaire a excelat în acest gen : el a repetat de douăzeci de ori, dar mimînd destul de rău, ultimul act, în iulie 1778. „Moartea este astăzi o comedie totdeauna dramatică, în care omul joacă rolul aceluia care nu ştie că va muri curînd."

Primele trei etape se opun, desigur, celei de a patra. Trecerea de la cea de a doua la cea de a treia necesită aproximativ un secol. Poporul rămîne cu o sută de ani în urmă faţă de aristocraţie. Această cotitură importantă ne îngăduie să abordăm o trăsătură esenţială a Secolului Luminilor.

În secolul al XVIII-lea, ca şi în secolul al XVII-lea, „era de la sine înţeles că omul ştia că va muri, fie că îşi dădea el singur seama de asta, fie că trebuiau să-l avertizeze ceilalţi [...] Pe atunci moartea era arareori subită [...] iar moartea subită era foarte temută, nu numai pentru că ea nu îi îngăduia omului să se căiască, ci şi pentru că îl priva de propria-i

moarte. Trebuia să fii nebun ca să nu vezi semnele prevestitoare de moarte, iar moraliștii și satiricii îi ridiculizau pe smintiții care refuzau să vadă evidența". Rolul rudelor, al prietenilor spirituali constă în a fi, cînd trebuie, *nuncii mortis*. Medicul lui Don Quijote, nemulțumit de pulsul acestuia, îi recomandă „să se gîndească, oricum, la sănătatea sufletului, căci sănătatea trupului său trece printr-o mare primejdie".

„Pe măsură ce înaintăm în timp, pe măsură ce urcăm în ierarhia socială și urbană, omul își presimte tot mai puțin moartea apropiată [...]" Medicul din secolul al XVIII-lea a renunțat la rolul de *nuncius mortis*. Prietenii nu mai intervin, s-a produs retragerea în nucleul familial. Treptat. În mediile populare, în prima parte a secolului al XVIII-lea, moartea, cel mai adeseori, rămîne publică. „Muribundul nu trebuie privat de moartea sa." Trebuia totodată ca el să o prezideze... De îndată ce omul „zăcea la pat, bolnav", camera lui se umplea de lume, rude, prieteni, vecini, membrii aceleiași confrerii. Ferestrele și obloanele erau închise. Lumînările ardeau. Cînd, în stradă, trecătorii îl întîlneau pe preotul care aducea sfînta împărtășanie, obiceiul și credința cereau ca ei să-l urmeze în camera muribundului, chiar dacă acesta le era necunoscut. Apropierea morții transforma această cameră într-un fel de loc public. De unde și înțelesul frazei lui Pascal, „omul moare singur", al cărui paradox voit subliniază, prin contrast cu mulțimea celor prezenți, singurătatea psihologică a muribundului. Desigur, preoții încearcă să pună puțină ordine în toată această învălmășeală, iar medicii, către sfîrșitul Secolului Luminilor, cer ca, din motive de igienă, lumînările să fie stinse și ferestrele deschise.

Fiecare om văzuse de atîtea ori pe alții murind, încît repeta fără prea multă greutate cuvinte și gesturi care îi reveneau în memorie în clipa propriei lui morți. Această ultimă ocupație din ultimele ore de viață îi ajuta atît pe cei vii cît și pe muribund.

Secolul al XVIII-lea a urmat cu mare încetineală noua atitudine a elitei. Restif * de la Bretonne *(Nopțile Parisului)* ne oferă o mărturie despre felul cum se murea la Paris în ultima parte a Secolului al XVIII-lea. „Într-o anume seară, pe cînd trecea pe strada Egyptienne, astăzi dispărută, Restif a auzit sunetul unui clopoțel : un preot, întovărășit de un dascăl, ducea sfînta împărtășanie" (Pierre Gaxotte). Atunci scriitorul pornograf, prietenul filozofilor, își amintește de o frumoasă tradiție creștină : „el îi urmează pe cei doi, dînd răspunsurile — împreună cu preotul — la psalmul rostit de dascăl. Odată ajunși în străduța Verdet, urcă la etajul cinci, la un biet tăietor de lemne". „Frate, îi spuse preotul, ai avut o viață nevinovată și grea, nădăjduiește în bunătatea lui Dumnezeu ; n-ai făcut decît să trudești ; fericirea te așteaptă în viața de apoi ; cel care a fost atît de resemnat în nefericirea lui... — Dar eu, îl întrerupse muribundul, am fost cel mai fericit dintre oameni, am avut cea mai bună soție, copii buni, am avut de lucru, am fost sănătos... am fost unul dintre oamenii cei mai fericiți. Preotul plînse, îl îmbrățișă și, luînd în mîini sfînta împărtășanie : — Doamne, iată un templu vrednic de tine. Și îl împărtăși pe cel bolnav, îngenunchind apoi spre a rosti o rugăciune." (o ! lacrimogenule secol al XVIII-lea !) Este o interpretare limitată, dar trebuie să vedem aici mai curînd soliditatea unei tradiții intacte și profunzimea misterului creștin.

Ultimul și nobilul tăietor de lemne al lui Restif murea la Paris, în ajunsul Revoluției, ca un țăran din secolul al XVII-lea. În vîrful piramidei sociale, modificarea începuse însă, moartea fusese acaparată de cercul familial. Captarea familială a morții în secolul al XVIII-

lea ține de două structuri : ea reprezintă un aspect al dezvoltării pe care o capătă familia în general. Copilul și muribundul aparțin mai mult ca niciodată micului cerc al rudelor. Familia conjugală își însușește o parte tot mai mare de afectivitate. Dar nici societatea nu mai poate integra moartea. Gîndirea Secolului Luminilor, din comoditate, a eludat, în Franța, cel puțin, și în Anglia — dar Anglia se căiește — orice prelungire escatologică. În fața stupidității mormîntului, ea rămîne fără de răspuns ; în numele comod al unui *distinguo* laicist și al cufundării în sine, elita Secolului Luminilor transmite răspunderea morții și a muribundului cercului restrîns al familiei conjugale.

Și totuși, pe urmele creștinismului epurat al dublei Reforme, dintr-o preocupare pentru igienă, elita secolului al XVIII-lea (confortul celor vii trebuie să primeze) nu ezită să perturbe în mod grav gesturile esențiale ale societății tradiționale. În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, oamenii sînt repede îngropați. Pînă în jurul anilor 1720, mortul este îngropat chiar a doua zi în biserică. Între 1720—1750, o bătălie crudă și, neîndoielnic, necesară, se dă pentru izgonirea morților săraci îngropați în biserică, morți ce vor avea parte, de acum înainte, doar de pămîntul binecuvîntat, dar precar, al cimitirului. În aceeași perioadă, episcopul din Lisieux interzice celebrarea căsătoriilor în zi de duminică. Se duce o luptă împotriva superstiției cadavrului. Neîncrederea față de sex se manifestă pînă și în gestul sacramental care îl autorizează ; domină o religie a sufletului, o gîndire a elitei. Exigențele igienei introduc totuși o nouă inegalitate în fața morții. Igiena nu-i izgonește pe nobili și pe preoți din incinta bisericii. Doar mulțimea celor săraci se află în afara acoperișului protector al templului și a prezenței liniștitoare și reale a altarului sacru. Marea demnitate a celor săraci : sub trăsăturile lor se ghicește

chipul lui Christos din ziua Judecății de apoi ! Aceste gînduri îi sînt poate familiare tăietorului de lemne din strada Verdet. Curînd, ele vor fi cu totul străine elitei. Filozofilor, desigur, și creștinilor. Suflet și puritate, măreția lui Dumnezeu, primat moral, și o gîndire limpede : o bogăție cucerită izgonește o altă bogăție. Animismul celor săraci ? Mister al Intrupării.

Oamenii Secolului Luminilor sînt mîndri de mica lor victorie asupra morții. O amînare de zece ani, deci o populație de două ori mai mare. Cadavrele îngropate în cimitir și o agonie discretă. „Somnul rațiunii naște monștri." Cu geniul său baroc, Goya * a ilustrat această cugetare clasică. Luminile rațiunii nu au nimic de spus. Primele generații ale Secolului Luminilor au eludat problema. Siguranța gesturilor dobîndite, o copilărie creștină le vor fi ajutat întru aceasta. Dar nu la nesfîrșit. Generațiile din partea a doua a secolului al XVIII-lea, cele din afara Franței, vor ajunge să înțeleagă acest lucru.

Capitolul III

ÎN VÎRFUL PIRAMIDEI SOCIALE STATUL SECOLULUI LUMINILOR

În spațiul-timp al unei Europe dilatate, dimensiunile omului s-au schimbat cu adevărat pentru prima oară. Dilatarea omului este primul dat obiectiv pe care îl aprehendează filozofia Luminilor. Acest dat o încurajează să pătrundă în domeniul rezervat al politicii și al religiei. Dilatarea omului guvernează, din exterior, gîndirea *Aufklärung*-ului ; ea este indisociabilă de Stat, agent activ, agent eficace al acestei victorii a omului asupra lui însuși.

Prin voința sa de spațiu și de putere, statul și-a împins mereu, tot mai departe, frontierele ; din dorința de a-i stăpîni și de a-i număra mai bine pe oameni, statul a construit datul statistic de bază. Fără statistică, deci fără stat, nu ar exista o aritmetică socială, o dezvoltare, din lipsă de date, a spiritului științific, mecanicist, în direcția omului. Statul se află la originea științei sociale, ce se naște în secolul al XVIII-lea. Statul a condus lupta împotriva răului care îi ucide supușii, răpindu-i bogățiile. Statul — și totodată șobolanul cenușiu dn Norvegia — au învins ciuma : *„A fame, a peste, a bello libera nos, Domine"*. Foametea este mai rară, iar războiul s-a umanizat.

Statul burghez, statul suprastructură ? Dacă vreți, dar e vorba de o structură decisivă și totodată fluidă. El este în centrul oricărei construcții sociale, ca motor al tuturor schimbărilor. Statul este o forță de transformare. În mod inegal. Rolul său relativ este mai mare în Europa periferică decît pe axa mediană dens populată. Statul Secolului Luminilor și-a propus o sarcină uriașă : să aducă „frontierele" la nivelul centrului, să construiască de la vest la est și de la nord la sud, prin emulație și prin mijlocirea imperativelor echilibrului, un spațiu-timp omogen. Iată de ce o încercare de explicare a Secolului Luminilor nu poate eluda problema statului. Tentația ar fi mai curînd opusă : aceea de a acorda statului un loc exagerat de mare. La limită, statul Secolului Luminilor rămîne, în esență, o moștenire strălucită a trecutului.

Cum să ignorezi raporturile dintre stat și gîndire ? Avîndu-și adeseori originea într-o meditație politică, era fatal ca gîndirea Luminilor să se întoarcă spre stat și să-i influențeze pe cei care-i conduc destinele. O privire aruncată asupra acestor lucruri ne incită să discernem, dincolo de aparențe, marile articulații ale spațiului. În centru, pe axa mediană, o formă de stat-referință evoluează puțin, în măsura în care revoluția s-a și săvîrșit pentru el ; jur-împrejur, spre margini, adevăratul stat al Secolului Luminilor, un stat ce se luptă cu o realitate pe care se străduiește să o supună : un stat al recuperării pasionate.

Harta poruncește

În Europa, secolul al XVIII-lea nu este un secol de răsturnări în domeniul politicii. Prioritatea o are spațiul. Între 1680 și 1780, harta continentului s-a schimbat adeseori ; ea a fost chiar mult remaniată în 1713 ; aceste schimbări se efectuează în conformitate cu o ordine logică ușor de înțeles. Privirii i se impun două Europe, de o parte și de cealaltă a unei linii Hamburg-Triest : de o parte, stabilitate, vechime, creștere susținută, rapidă, dar nu în

salturi, și totdeauna controlată ; de cealaltă parte mișcările — uneori dezordonate — unui spațiu neposedat încă pe de-a-ntregul ; un Vest stabil se opune unui Est mai fluid ; frontierele se deplasează la est mai ușor decît la vest, cu atît mai mult cu cît la vest există raporturi strînse între oameni și stat. În Franța, în Anglia, în Țările de Jos, în Provinciile Unite *, statul acționează direct asupra oamenilor. La est, el este statul nobililor, al unor *Junkers*, magnați, mari proprietari. Între el și cîmpia defrișată de țărani se interpune o structură seniorială și moșierească : a împărți Polonia înseamnă a redistribui zece mii de moșii ; a asimila Alsacia înseamnă a întreprinde o operă de lungă respirație, dusă cu tact la bun sfîrșit într-o sută cincizeci de ani de eforturi. La vest, statele nu se confundă totdeauna cu o realitate națională avansată, cu excepția Franței și a Angliei ; totuși, într-un cadru teritorial vechi, s-au stabilit de-a lungul anilor anumite raporturi pe care nu e ușor să le modifici. Să măsurăm cu atenție nivelul unor asemenea realități : cele zece provincii din sud aparținînd Țărilor de Jos *, ducatul Milano, Neapole constituie ansambluri consacrate prin uzanță ; mai mult decît translațiile de la vîrf se arată a fi grave un anume tip de rupturi : anexarea Roussillonului în 1659, care dezmembrează principatul catalan, lenta eroziune a Țărilor de Jos spaniole, între 1659 și 1679, de către Franța lui Ludovic al XIV-lea, deplasarea frontierei tradiționale (1748) dintre Lombardia și Piemont, care provoacă transferuri de populație și oscilații demografice. Aceste mici modificări sînt modificări reale. De asemenea, la rigoare, anexarea Sileziei de către Prusia, între 1740 și 1742, constituie, la nivelul oamenilor, un eveniment mai important decît prima împărțire (1772) a unei Polonii care nu mai există.

Cînd, dimpotrivă, în 1713, prin tratatul de la Utrecht monarhia austriacă anexează peri-

feria imperiului european, constituit din Spania, Țările de Jos, Ducatul Milano, Regatul Neapolelui, Sardinia (în 1720, Sardinia și Sicilia trec din stăpînirea Piemontului în cea a împăratului), el creează un nou echilibru la vîrf, fără a modifica întru nimic raporturile oamenilor cu principele, în cadrul realității, statornicite prin obicei, care-i leagă. La limită, faptul că Țările de Jos spaniole devin austriace nu are prea mare importanță ; singurele realități sînt Țările de Jos, Milano, Neapole, Sicilia. Statul se află la acest nivel. La început, sistemul dinastic nu este nimic mai mult decît o alianță cam constrîngătoare.

Să ne situăm la nivelul realității principale : statul teritorial constituit în secolele al XV-lea și al XVI-lea. La vest, zonă cu populație foarte densă, caracterizată prin străvechi relații ale omului cu mediul său, statul și-a găsit limitele și se menține între ele. După 1680 nu mai au loc decît mici modificări la periferie, lucrarea statului săvîrșindu-se în interiorul unor limite confirmate. Geografia politică și-a pierdut pentru un timp orice plasticitate. Nici un alt joc nu mai este posibil în afară de cel al unui oarecare echilibru ce veghează la afirmarea unui *statu quo*, la apărarea unor interese, la creșterea bogăției statului.

În Franța, de exemplu, între 1680 și 1780, au loc doar două modificări importante : încorporarea, treptată, a ceea ce mai rămîne, în 1766, din Lorena ; cumpărarea Corsicei, în 1768. Variațiile de mare amplitudine se situează în colonii. Ele afectează prosperitatea, nu și teritoriul statului. Anglia își afirmă poziția dominantă în interiorul Insulelor Britanice. Începînd din 1703, unirea cu Scoția nu este numai dinastică, structurile Regatului Unit se schițează pe un plan de egalitate între englezi și scoțieni. În secolul al XVII-lea, colonizarea nord-estului pustiu al Irlandei a contribuit la afirmarea solidarității anglo-scoțiene. Dominată de către marii proprietari, fie

englezi, fie raliați spațiului cultural și economic englez, Irlanda, în plină creștere demografică, nu mai reprezintă o problemă. Procesul de uniformizare se termină în 1800 prin așa-numitul *bill* de Unire. Insulele Britanice, Franța, 80% din Europa mediană : spațiul reușitelor este politic bine delimitat. În interiorul Italiei, schimbările sînt dinastice, nu teritoriale, cu excepția frontierei Piemont-Lombardia. La vest și la sud, Germania nu a suferit, în 1713, decît modificări limitate. Echilibrul atins în 1648, după treizeci de ani de război, este menținut între o Germanie catolică, ce stagnează, și o Germanie protestantă, care evoluează, conform unui clișeu preferat de filozofi și de protestanți în timpul *Aufklärung*-ului. Țările de Jos, Provinciile Unite și Liège și-au găsit, de asemenea, limite stabile. Spania nu a fost decît în aparență afectată de tratatul de la Utrecht. Ea este despovărată de tradiționalele responsabilități imperiale pe care încetase să și le mai asume și care o zdrobeau. Politica italiană a familiei Farnese vizează un nou echilibru în Mediterana, ea dă satisfacție Spaniei catalane, valenciene, o ajută să accepte hegemonia politică centralizatoare, mai întărită acum, a Castiliei. La vest, vrînd-nevrînd, statul lucrează în profunzime, căci locurile sînt scumpe.

Franța, Spania, 500 000 km², în Insulele Britanice, 315 000 km² de unificare politică și de conștiință națională, la diferite niveluri. Europa mediană este și domeniul statelor mijlocii : Portugalia, 90 000 km², Neapole, 70 000 km² fără Sicilia. Ceva mai mult de 100 000 km² cu Sicilia ; Veneția este în regres, teritoriul său italian este de 31 400 km², la sfîrșitul secolului al XVI-lea, posesiunile exterioare îi dublau întinderea ; începînd din 1720, Veneția, împreună cu Istria, cu coasta Dalmației și cu Insulele Ionice nu ating 50 000 km². *Grosso modo*, mărimea ei este analoagă cu cea a regatului Sardiniei

(62 500 km²) și a Statelor Bisericii (44 00 km²). Țările de Jos austriace și Provinciile Unite își scad suprafața la 27 000 km² și 30 000 km². Provincia Milano a ajuns de la 16 650 km² (1600) la 8 350 km² (la sfîrșitul secolului al XVIII-lea). Toscana are 20 000 km², Parma, 5 700 km², Genova, fără Corsica, 5 000 km². Electoratul Mainz, cel mai mare dintre electoratele ecleziastice, are o suprafață de 6 150 km² ; Hannovra, cel mai mic dintre electoratele laice, 13 000 km² (din 1714, soarta lui este strîns legată de cea a Angliei), Bavaria (un milion de locuitori) și Saxonia rămîn la 30 000 km².

Europa Occidentală și-a păstrat și micile state, mari domenii nobiliare din vestul german, republici elvețiene, grupate sau nu în interiorul unei confederații precare. Geneva are un caracter exemplar : exemplul său implicit subîntinde demonstrațiile politice ale lui Jean-Jacques Rousseau. Întreg spațiul din vest este împărțit în patru mari părți : Insulele Britanice, Franța, Spania Portugalia, micile state și statele mijlocii ocupă latura de est pe axa Italiei, Alpi, Renania, între Rin și Elba. Ele se interpun între Vest și noile stele care cresc, încă șovăielnic, în Est.

Estul Europei, ținut în plină recuperare demografică, cu periferiile sale pioniere în interior și în exterior, nu și-a găsit încă o stabilitate teritorială. Numai aici geografia statelor este în plină evoluție. Faptul ține de eșecul vechilor sisteme teritoriale, Statele nebuloase, Sfîntul Imperiu, Polonia. Polonia (850 000 km²), confederație alcătuită din zece mii de mari moșii, urmează a fi împărțită (1772, 1793, 1795). Constituirea ulterioară a unui stat național polonez trece prin distrugerea prealabilă a unui sistem politic contemporan cu secolul al X-lea, la vest. Nici un stat teritorial nerătîndu-se capabil să joace rolul unei Île-de-France sau al Prusiei acestui mare spațiu nesigur, intervenția din afară era fa-

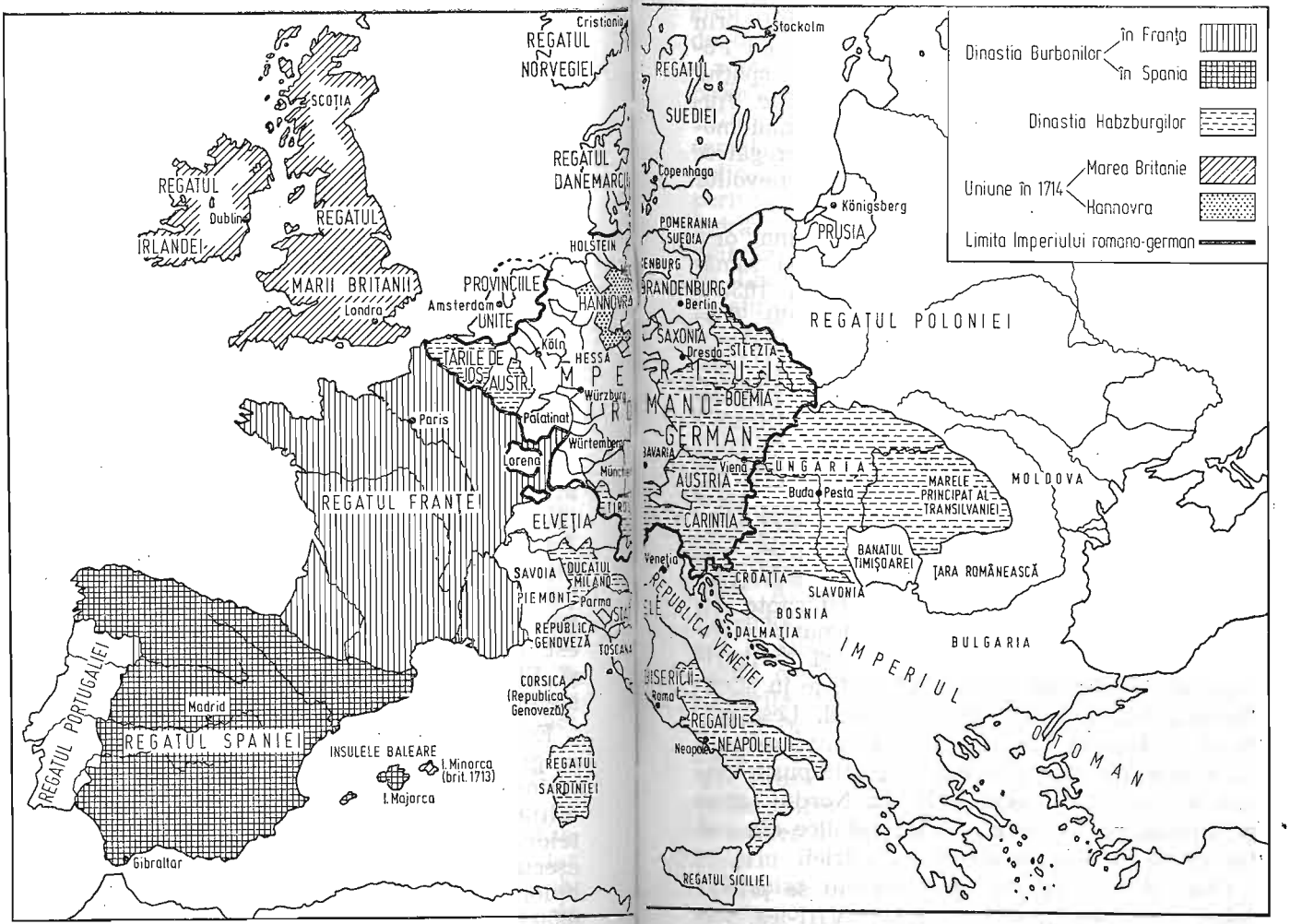

28. *EUROPA TRATATELOR DE LA UTRECHT*

(După Grosser Historischer Weltatlas *și după* Atlas istoric, *Ed. Didactică și pedagogică, București, 1971, pentru zona sud-est europeană.)*

Echilibrul atins la începutul secolului al XVIII-lea traversează fără vreo modificare radicală totalitatea Secolului Luminilor. Franța, Anglia, Spania, marile state de la vest și-au găsit punctul de echilibru. Anglia ține sub dependența ei totalitatea Insulelor Britanice. Franța densă, cu o populație numeroasă, este aproape desăvîrșită, Spania este eliberată de ținuturile dependente din Italia și din Țările de Jos, care ajunseseră să o stînjenească. Marele fapt cu adevărat nou de la începutul secolului al XVIII-lea este Austria. O Austrie care a reintrodus trei sute de mii de kilometri pătrați de teritorii danubiene în circuitele europene și care îi urmează Spaniei în rolul de tutore contestat al ținuturilor din Italia și al Țărilor de Jos, fărîmițate. Imperiul și Italia aparțin, pentru

tală : acum ea va fi salutară. Imperiul, prin suprafața și structura sa, se înrudește cu Polonia. Totuși, spre deosebire de Polonia, spațiul german cuprinde mari unități teritoriale. Austria masivă, dar ex-centrată, Prusia, mai modestă, dar mai bine plasată, care pregătesc o organizare spațială mai conformă nevoilor creșterii economice.

Imperiul habsburgic s-a golit întruna, deși încet, de puțina substanță politică ce-i rămăsese după catastrofa demografică din 1630—1640 și după pacea din Westfalia (1648). Tensiunea tradițională Nord-Sud, pe un criteriu religios (Germania protestantă-Germania catolică) pe gustul Secolului Luminilor (eficacitate/Lumini-obscurantism/imoralitate), nu ușurează supraviețuirea mitului imperial. Cînd Nicolaï emite judecăți pe cît de severe pe atît de nedrepte asupra Bavariei, el exprimă un dispreț al Nordului pentru Sud : „Bavaria este înțesată de mînăstiri și de oameni ai bisericii, dar e cu totul lipsită de școli" ; judecată nedreaptă, ca și aceea pe care o va face, cu șapte ani mai tîrziu, în 1788, Risbeck. Germania catolică de Sud se răzbună, în felul și în detrimentul ei, refuzînd tot ceea ce se face în afară. Gellert, Kleist, Klopstock, Wieland, Lessing *, Kant și tînărul Fichte nu sînt contemporanii ei. Ești ispitit să vezi două spații-timpurii noncomunicante în planul culturii. Nordul, atras de Prusia, nu le iartă statelor catolice din sud faptul că privesc în direcția Austriei.

Ceea ce mai rămîne din imperiu se prăbușește la începutul secolului al XVIII-lea, sub

motive diferite, Europei dens populate. Fărîmițarea lor politică, erodarea micilor state teritoriale se pretează la modificări. În imperiu se schițează încă de pe acum rolul organizator al statului brandenburghez prusian. Dincolo de Oder, odată cu Polonia și Rusia, începe lumea arhaică a statelor nebuloase, simple federații ale unor mari domenii, care lasă în afara curentelor de schimburi de produse și de gîndire nouă zecimi din populația lor.

greutatea unei Austrii devenite peste măsură de danubiană. „Între 1648 și 1707, a existat o adevărată tentativă de politică economică imperială" (F. Dreyfus). Texte publicate între 1676 și 1689, sub amenințarea franceză, au încercat să stabilească reguli comerciale comune, aplicabile totalității statelor teritoriale ale imperiului. Ingomar Bog riscă astăzi imaginea îndrăzneață a unui fel de piețe comune. Dar Leibniz ? El este contemporan cu Spinoza și cu Locke. Spinoza a scris al său *Tractatus* în ajutorul cauzei pierdute a partidului republican ; Locke este teoreticianul învingătorilor așa-numitei *Glorious Revolution,* iar Leibniz, împăciuitorul, conciliatorul contrariilor, omul continuității infinitesimale, s-a luptat pentru imperiu, gîndirea sa modelîndu-se pe temeiul unei sfidări politice. Leibniz este cel mai mare, dar el nu este singur : vreme îndelungată, juriștii se străduiesc să pună la punct o definiție juridică a imperiului, împreună cu o pleiadă de jurisconsulți ca Reinking, Seckendorff, Aramaus, Limnaus, Conring, Chemnitz, Pufendorf... și Leibniz. Ex-centrarea danubiană a Austriei compromite visul imperial. Un partid ostil Austriei își strînge tot mai mult rîndurile. H. Henniges, în ale sale *Meditationes ad Instrumentum Pacis Caesareo-Suecicum* (zece volume groase, apărute la Halle, în orbita Prusiei, între 1706 și 1712), atacă constituțiile imperiale : „[...] Războiul de Șapte Ani accentuează conflictul juridic cu privire la imperiu. Pamfletele antiimperiale înfloresc, există chiar reeditări de opere antihabsburgice contemporane cu Războiul de Treizeci de Ani".

Dieta își are de acum înainte sediul la Regensburg, pe Dunăre, prea la sud, prea aproape de Austria. Ea este alcătuită din trei colegii : Colegiul electorilor, Colegiul prinților și Colegiul orașelor, Mainz, Trier și Köln, cele trei orașe ecleziastice renane ; Saxonia, Brandenburgul, Palatinatul, Boemia, la care s-au adăugat Bavaria și Hannovra. În mijlocul se-

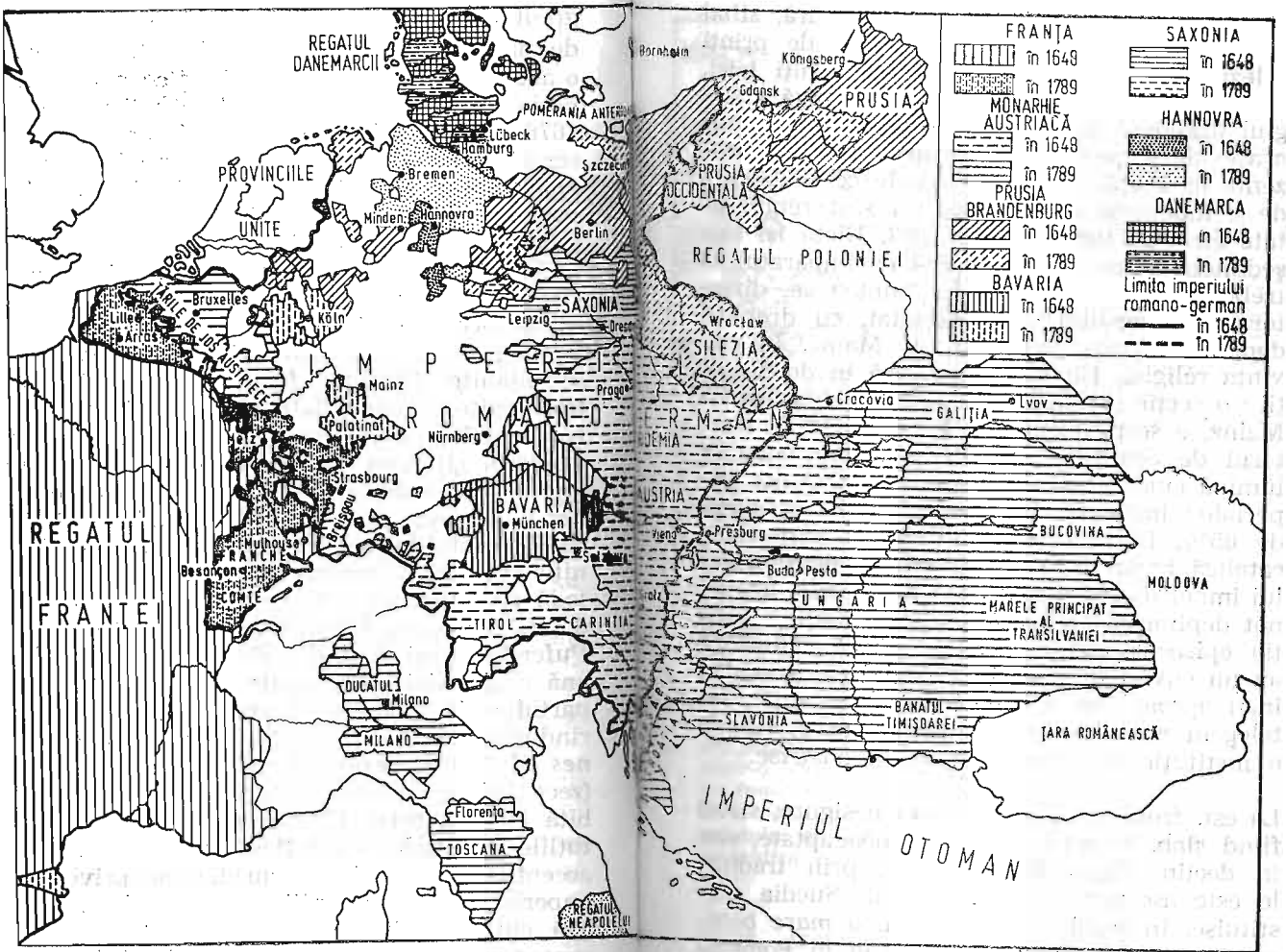

29. *IMPERIUL ȘI AUSTRIA*

(Ibid.)

Această parte centrală a Europei a cunoscut, pe plan politic, cele mai mari schimbări. Franța a avansat cu frontierele în vechiul culoar lotharingian-burgund. Austria a absorbit Europa danubiană smulsă de la turci. Un proces de regrupare în jurul cîtorva state teritoriale mijlocii începe în mod timid în cadrul imperiului. A se vedea Saxonia, Danemarca, Hannovra care beneficiază de uniunea dinastică cu Anglia (cu începere din 1714), Bavaria, devenită electorat și, mai ales, Brandenburg-Prusia. Acest proces de regrupare teritorială se suprapune procesului — ce are loc în profunzime — de recolonizare a vestului și de colonizare a solului din est. Îndelungatele căutări ale secolului al XVIII-lea pregătesc adevărata explozie ce va avea loc în secolul al XIX-lea.

colului al XVIII-lea, Auerbach numără, stînd de drept în Dieta prinților : „31 de prinți ecleziastici, 39 de prelați, 59 de prinți laici, 75—80 de conți. La aceștia se adaugă Colegiul orașelor, în care sînt reprezentate 52 de orașe ale imperiului". 269 de state sînt prezente în Dietă, dar toate statele ce se bucură de o independență de fapt nu sînt reprezentate aici. Cu începere din 1663, Dieta își ține ședințele în permanență, fără ca împăratul să trebuiască s-o convoace. În fruntea sa, directoratul imperiului este exercitat, cu drepturi depline, de către electorul de Mainz. În privința religiei, Dieta se scindează în două secții : o secție catolică, prezidată de electorul de Mainz, o secție evanghelică, prezidată de electorul de Saxonia. Această diviziune pune în lumină ciudatul anacronism al instituțiilor imperiale : imperiul este protestant în proporție de 65%, Dieta este, în marea ei majoritate, catolică, împăratul și reprezentanții directoratului imperiului sînt catolici. Un publicist huguenot deplîngea odinioară această situație : „Atîția episcopi, atîția preoți și atîtea călugărițe au un cuvînt de spus în Colegiul prinților [...] încît aproape că îi sufocă pe protestanți". Înțelegem nemulțumirea Nordului cu privire la o instituție ce urmează modelul austriac.

La est, frontierele politice sînt nesigure, statul fiind slab. Imperiul, Polonia, neadaptate, sînt în declin. Cazul Suediei care, prin tradiție, le este asociată, e foarte diferit. Suedia constituise, în secolul al XVII-lea, o *mare balticum, mare suecicum*. Așezarea ei în Pomerania, la gurile Elbei, ale Weserului și ale Oderului, avea un caracter comercial, așezarea ei în Carelia, Ingria, Estonia, Livonia, purta o pecete colonială. Moartea lui Carol al XII-lea va fi despovărat cel puțin Suedia de această moștenire stînjenitoare. Tratatul de la Nystad (1721) contribuie la transformarea Suediei într-un stat național posedînd, prin Finlanda, o

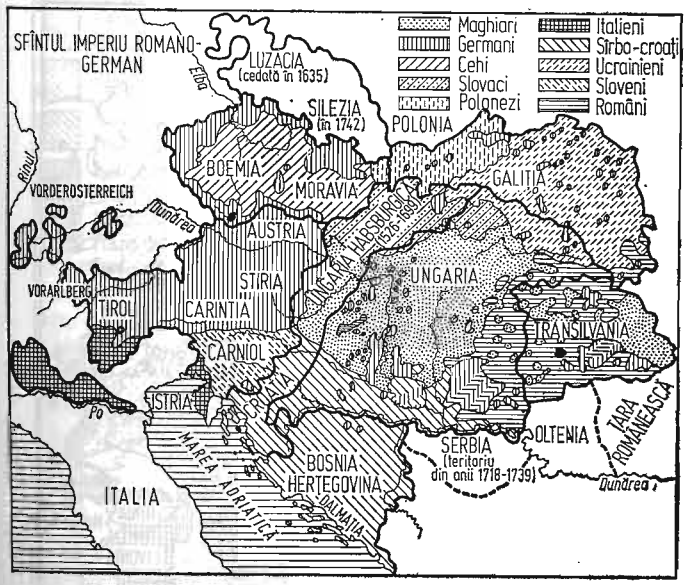

30. *SPAȚIUL DANUBIAN*

(După V.-L. Tapié, Monarhii și popoare de pe malurile Dunării, *1970 și după* Atlas istoric, *Ed. Didactică și pedagogică, București, 1971, pentru zona sud-est europeană.)*

Această hartă încearcă să traducă amestecul etnic din Austria, de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, adică dintr-o perioadă cînd statul compozit al habsburgilor nu cunoaște încă această problemă. Aproape pretutindeni către est vedem dominația turcească. Europa secolului al XVIII-lea obține ratele de creștere demografică cele mai ridicate în Ungaria (o creștere de aproape cinci ori).

vastă „frontieră" pionieră. Am văzut, în legătură cu atitudinea în fața morții, calitatea succesului suedez din secolul al XVIII-lea.

Prăbușirea arhaicului imperiu baltic al Suediei sancționează o realitate : înflorirea Prusiei, a Rusiei și a Austriei. Constituirea Austriei, ca gigant continental, element-cheie al echilibrului european, se situează la nivelul anilor 1680. 650 000 km^2 de la bun început, plus, în 1713, cele patru cincimi din Italia

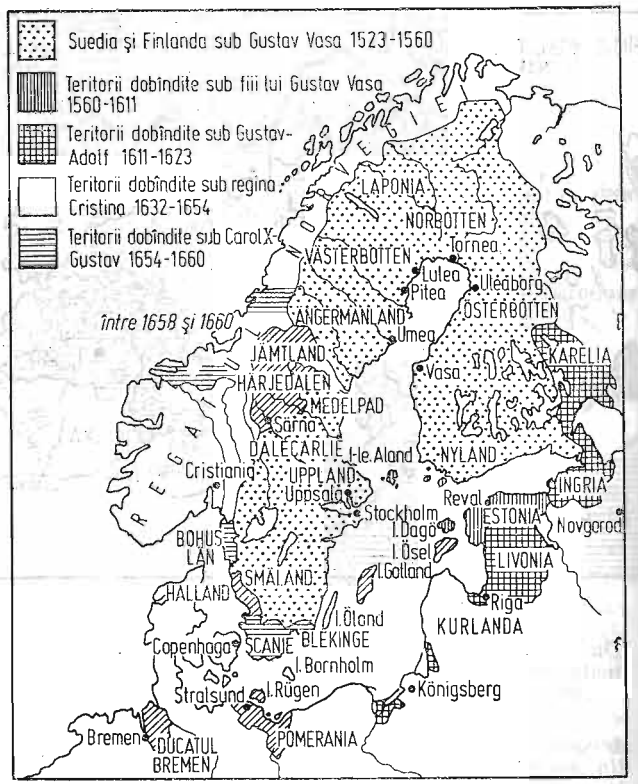

31. *SCANDINAVIA ȘI MARE BALTICUM*
(După Grosser Historischer Weltatlas.)

În spațiul forestier aproape vid al peninsulei scandinave și al scutului baltic, ajustările politice sînt numeroase și importante în secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Suedia, prelungită de „frontiera" sa finlandeză, își capătă forma definitivă abia în 1660. În timp ce împinge ansamblul Danemarca—Norvegia către vest, Suedia controlează un moment cvasitotalitatea coastelor baltice, sectorul de aprovizionare cu lemn

spaniolă (115 000 km² din 143 000 km²) și Țările de Jos (25 000 km²), o armată permanentă de 150 000 oameni, finanțe în cea mai proastă stare. Este o construcție strălucită, dar făcută în grabă, prea repede realizată, înglobînd teritorii dens populate și cu vechi tradiții con-

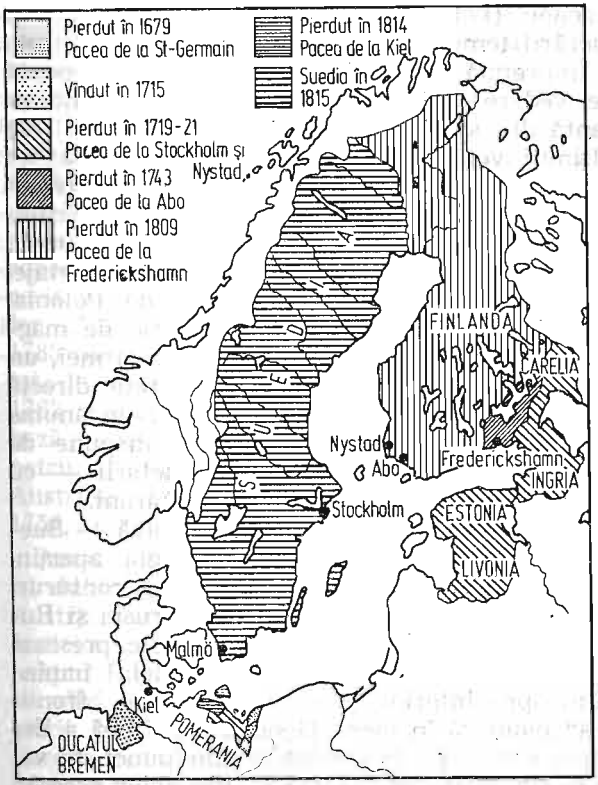

și cereale al Europei dens populate de la vest. Fragilul imperiu transmaritim trebuie să-și abandoneze prelungirile baltice în fața presiunii victorioase a puternicului nucleu de populare rusesc. Pierderea Careliei, a Ingriei, a Estoniei, a Livoniei nu are mari urmări; mult mai gravă este anexarea Finlandei (1809), care disociază un spațiu cultural de mult timp constituit în jurul unei limbi de cultură (suedeza literară) și al unei credințe care se exprimă în structurile originale ale unei Biserici (luterane episcopaliene).

tradictorii, și 300 000 km² de teritorii coloniale urmînd a fi populate și organizate. Excrescențele italiene și cea belgiană slăbesc Austria. Reducerea teritoriului lor după tratatul de la

Aachen (1748), este condiția *sine qua non* a lucrării temeinice întreprinse de Maria Tereza.

Împreună cu Rusia, Prusia este, din punct de vedere statal, construcția cea mai interesantă din secolul al XVIII-lea. Statul rus este ultimul venit din această jumătate de secol ; construirea sa, făcută la repezeală, se întemeiază pe o simplificare decisivă : Rusia Ecaterinei a II-a este, încă și mai mult decît Prusia sau decît Austria, o construcție cu două etaje, o construcție care se deosebește de Polonia. Polonia nu este decît o confederație de magnați, în timp ce Rusia este, la urma urmei, un „mic stat" care exercită o autoritate directă asupra a 2 milioane de oameni, într-un anume sens un mare electorat, care ar dispune de resurse pe care i le oferă proprietarii — cu zecile de mii — a 20 milioane de țărani.

Să luăm deoparte lumea scandinavă — Suedia, Finlanda, Danemarca, Norvegia aparțin, de fapt, Occidentului —, lume cu contururi închise, bine delimitate. Austria, Prusia și Rusia își împart Europa Orientală, ele presează asupra Poloniei-Lituania și Turciei, împingînd spre interior și spre exterior o „frontieră" pionieră în mers. Geografia politică a Europei estice, ce se constituie din punct de vedere statal mai tîrziu, fiind, prin chiar aceasta, mai simplă, nu oferă decît mari mase : Prusia, adunată în sine, limitată, solidă, profundă ; Austria, bătrînă deja printre mai tinerele state : Rusia, pămînt dinamic, stingherită parcă de propriul ei spațiu, puternică, îndepărtată și barbară. Aceste tinere state sînt instabile și revendică întruna noi spații. Creșterea și reducerea distanțelor complică jocul echilibrului european.

La începutul secolului al XVII-lea, jocul era simplu : Franța-Spania, avînd, în rezervă, micile state ale Europei protestante, împreună cu care făceau față împotriva puterii catolice a Spaniei (Olanda, nordul Germaniei, Anglia și Suedia). 1680—1720 : jocul se joacă în trei.

Franța, Anglia, Austria. Franța are la remorca ei Spania, redusă la peninsulă și comunicînd greu cu Indiile, Anglia se mai ajută cu Olanda, Austria, cu ceea ce poate din imperiu. Începînd din 1689, totul este dominat pe continent de cearta franco-engleză, a cărei miză este un ansamblu de „frontiere" îndepărtate. Franța densă, dar angajată, vrînd-nevrînd, pe continent, în jocul echilibrului european, pierde în cele din urmă terenul cucerit. Anglia rămîne stăpînă, pe mare, a noilor „frontiere" ultramarine. Perioada 1776—1783 nu modifică substanțial verdictul pronunțat, la sfîrșitul Războiului de Șapte Ani, în 1762 și 1763. Jocul în trei se joacă pe această bază ; apoi, începînd din 1740, el se joacă în patru, Prusia adăugîndu-se Franței, Angliei și Austriei, și, în cele din urmă, începînd din 1756, în cinci, cu participarea Rusiei.

Acest joc este capital pentru Prusia, care își dublează miza între 1740 și 1786 ; pentru Austria, care consolidează trei sferturi din fantasticile sale cuceriri făcute între 1683 și 1719 ; pentru Rusia, care va cîștiga o parte din Rusia albă și o largă deschidere asupra Azovului, Mării Negre și Crimeii. Franța, protejată de Europa mediană a statelor mijlocii, nu mai riscă mare lucru. Nimeni nu-i mai contestă definiția teritorială după 1713, monarhia administrativă nu are multe revendicări exterioare ; cît privește Anglia, ea caută liniște și bogății : să protejeze un echilibru politic împotriva primejdiei iacobite, care este, totodată, un refuz al extremităților, Scoția, Irlanda, nordul Angliei, împotriva hegemoniei bazinului Londrei ; să paralizeze Franța pe mare, pe uscat, și să-și asigure astfel monopolul noilor frontiere de dincolo de mări.

Să ne întoarcem, în sfîrșit, la adevăratele probleme și, mai întîi, la cea a prețului : cît costă aceste inevitabile frecușuri dintre teritoriile de margine ale statelor, apetitul binefăcător al tinerelor state care acumulează pămîn-

turi la est ? Întrebarea este legitimă. În lipsa unei cercetări făcute la timp, nu-i putem încă răspunde. Putem însă risca o aproximare *grosso modo* : armatele permanente, 500 000 de oameni la începutul perioadei noastre, 800 000 un secol mai tîrziu. Creșterea armatelor este mai slabă, în medie, decît cea a populației. Soldatul din secolul al XVIII-lea este un tehnician bine antrenat ; modelul său, în Prusia : grenadierii regelui Prusiei costă scump. Războiul din secolul al XVIII-lea este savant, inteligent, costul soldatului bine antrenat evită masacrul inutil. Excepțiile se află la est : armata masivă a ungurilor și a rușilor din Războiul de Șapte Ani are un iz dezagreabil, gen Wallenstein. Totuși, ultimul cuvînt îl are de spus *drill*-ul regelui Prusiei : victoriile lui Frederic al II-lea sînt victorii ale inteligenței asupra barbariei. Între secolul al XVII-lea și perioada revoluționară, secolul al XVIII-lea, domesticit, civilizat, apare ca o epocă în care prețul demografic al războiului a fost cel mai puțin costisitor. Pe celălalt taler al balanței să așezăm oare ceea ce aduc armatele cu ele ? Ele sînt un factor de mobilitate socială, un front de difuzare a tehnicilor și a științei ; fapt evident pentru Franța, și încă și mai evident pentru Prusia, armatele au jucat aici un rol capital în promovarea socială, culturală și intelectuală a unei părți deloc neglijabile a populației. Ele au întors către exterior tot felul de tensiuni, au dezarmat tulburări potențiale. Alături de sîngeroasele explozii sociale din prima jumătate a secolului al XVII-lea, secolul al XVIII-lea, în ciuda acelui *motin de Esquilache* (1766) sau a revoltelor țărănești din Boemia și din Moravia (1770—1771—1775...), este un secol de pace interioară, plătită cu prețul unei *catharsis* obținut printr-un război disciplinat ce se duce la frontiere. O cercetare comparativă va stabili, neîndoielnic, că secolul al XVIII-lea a reușit, la un preț relativ scăzut, o canalizare aproape perfectă a pulsiuni-

lor agresive. Suedia este doar prea puțin stînjenită de marele război din Nord, recordurile creșterii demografice sînt contemporane, aproape pretutindeni, cu două dintre cele mai mari conflicte ale secolului al XVIII-lea, cu războiul pentru succesiunea la tronul Austriei și cu Războiul de Șapte Ani. Statul Luminilor, în căutarea unui echilibru european, își cîștigă, cu siguranță, procesul, la tribunalul istoriei cantitative : eficacitate, rentabilitate ; departe de a le stingheri trecerea, rivalitățile dintre state vor fi fost, în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea — să fim de acord în această privință cu D. S. Landes — un factor de emulație, o condiție prealabilă unui *take off*.

Gîndirea politică

Gîndirea Luminilor din secolul al XVIII-lea pune la loc de cinste statul, în măsura în care este o gîndire politică. Filozofia naturală mecanicistă s-a născut dintr-o extindere analogică paradoxală : aplicarea la natura creată de Dumnezeu a tehnicilor, metodelor și rețetelor artei inginerești a Renașterii. Societățile umane, în raporturile lor organice complete, nu sînt oare, la rîndul lor, susceptibile de aceeași analogie a ființei ? Ne putem oare imagina că burghezii metodici și conștiincioși, eliberați de griji prin creșterea rentei și prin diminuarea profitului, asociați la gestiunea treburilor publice, ajunși la un gen de viață aristocratică, rezistă la tentația de a supune datul social metodelor afirmate și rafinate în sectorul filozofiei naturale ? Diviziunea dintre ordinea socială și ordinea naturală este, la limită, cu neputință de susținut. Gestiunea cetății s-ar sustrage ea oare acelui *imperium* al rațiunii ? Analogia ontologică prin care Dumnezeu îi dă omului putere asupra naturii nu-și află ea oare punctul de inserție în social, în domeniul cetății, al instituțiilor, al raporturilor de ordine, al politicii ?

Criza de conștiință europeană este, în primul rînd, aplicarea demersurilor revoluției științifice la sectorul rezervat pînă atunci unui comportament tradițional, în ciuda propunerilor lui Machiavelli și Bodin ; evidența rațională și seducția exercitată de ideile clare, căutarea legalității în observația metodică a aparențelor, iată calea fiilor lui Descartes și a fiilor lui Bacon.

Secolul al XVIII-lea își are gînditorii săi ; ei aparțin cu toții generației de la sfîrșitul secolului al XVII-lea : Locke, universal recunoscut, Spinoza, renegat și temut, Leibniz, maestrul gîndirii germane. Primul moare Spinoza, în 1677 ; Locke, în 1704 ; Leibniz moare ultimul, în 1716. Acești oameni au jucat sau au vrut să joace un rol politic. Oricum, gîndirea lor este o gîndire practică, lucru aproape la fel de evident chiar și pentru Spinoza. Aparținînd unei minorități etnice și religioase greu tolerate — cu excepția Amsterdamului *, adevărat refugiu sub acest raport —, minoritar al minorității, amenințat chiar înăuntrul propriului său grup, Spinoza a resimțit și a apreciat profund privilegiul de a trăi în Olanda, sub ocîrmuirea fraților De Witt. S-au purtat discuții nesfîrșite în privința amploarei, modalităților și naturii interacțiunilor dintre operă și mediul înconjurător. Un lucru este sigur : cele două tratate politice reprezintă jumătate din opera filozofului, iar *Tractatus theologico-politicus*, apărut în 1670, este singura lucrare publicată pe cînd autorul era în viață. Este o chestiune secundară dacă cel de al doilea tratat, postumul *Tractatus politicus*, este sau nu direct influențat de drama din 1672, fiind apologia pasionată a fraților De Witt, cum presupune Gebhardt. Spinoza învață, în felul său, lecția pe care i-o dă istoria așa cum o cunoaște el, în pragul secolului erudiției, și anume lecția unor evenimente petrecute în Olanda și pe care el le-a trăit intens. Exercitarea liberă

a gîndirii constituie scopul superior al cetății ; însuși subtitlul acelui *Tractatus* din 1670, tratat despre autoritățile teologice și politice, propune acest principiu : „unde sînt făcute mai multe demonstrații ale acestei teze : libertatea de a filozofa nu amenință nici o fervoare adevărată și nici pacea din sînul comunității publice. Dimpotrivă, suprimarea ei ar aduce după sine nimicirea păcii și a oricărei fervori". Admirabilă pledoarie *pro domo* : minoritar, mereu întrucîtva amenințat, dar materialmente asigurat datorită profitului comercial acumulat de generația precedentă și devenit rentă, într-un secol al rentei, Spinoza propune, pentru prima oară, ca scop suprem al cetății, această formă neprețuită a fericirii individuale : **libertatea absolută de a gîndi, de a publica, de** a se exprima, de a convinge, de a scrie.

„În liniile sale cele mai accentuate, poziția lui Spinoza este netă : democrația, sau guvernarea exercitată de către popor, ar fi regimul cel mai simplu, cel mai natural, cel întemeiat cu adevărat pe rațiune. În sprijinul demonstrației teoretice ni se oferă exemplul statului evreilor [...] în lipsa acestei forme, vor fi socotite drept acceptabile regimurile în care exercitarea puterii a rămas colectivă, fără ca, în mod riguros, exercitarea puterii să fie concepută aici conform regulilor unei guvernări exercitată de tot poporul. Provinciile Unite și, mai ales, provincia Olandei — cu regenții săi — răspundeau, în experiența cea mai imediată, acestei definiții largi a statului liber" (Madeleine Francis și Robert Misrahi). Duritatea, ar trebui mai curînd să spunem ura, care răzbate din acest text : iată ce frapează în primul rînd, în ciuda întorsăturilor greoaie ale frazelor latinești. Voltaire, șaizeci de ani mai tîrziu, este superficial, aproape timid, în criticile sale. „Dacă oamenii ar avea puterea de a-și organiza împrejurările vieții conform propriilor lor intenții, sau dacă hazardul le-ar fi totdeauna favorabil, ei nu s-ar mai afla

pradă superstiției [este prima frază din prefața lui *Tractatus*] [...] Dimpotrivă, ei iau drept răspunsuri dumnezeiești delirurile imaginației [este aici acea ură a imaginarului obișnuită în secolul al XVII-lea], visele și cîte alte prostii copilărești [...] *Superstiția este mijlocul cel mai sigur la care poți recurge pentru a conduce masele* [...] bineînțeles, marele secret al regimului monarhic și interesul său vital constau în faptul de a domina oamenii, travestind sub numele de religie teama prin care sînt ținuți în frîu ; astfel încît ei se luptă pentru servitutea lor ca și cum s-ar lupta pentru mîntuirea lor, și nu cred că se înjosesc, ci, dimpotrivă, că fac un lucru vrednic de cinstire, cînd își răspîndesc sîngele și își sacrifică viața pentru a se pune în slujba actelor de bravadă ale unui singur individ. În schimb, într-o republică liberă, nimic mai rău decît o asemenea comportare nu ar putea fi imaginat sau întreprins ; căci libertatea generală nu admite ca judecata individuală să fie asaltată de prejudecăți sau supusă vreunei constrîngeri oarecare."

Scris în 1665, publicat în 1670, în momentul de culme al Olandei patriciene, cînd se arată la orizont întoarcerea posibilă a partidei orangiste, dușmană a creștinilor liberali, aliații tactici ai lui Spinoza — cum să nu fim sensibili la interacțiuni ? —, primul *Tractatus* este de neînchipuit în afara Olandei. Spinoza este însă altceva. Să notăm doar că reflecția sa, ca și reflecția secolului al XVIII-lea, își are originea într-un ansamblu de date politice. Din realitatea timpului său, ea desprinde fundamentul logic al unei folosiri concrete a politicii în sînul unei forme concrete de stat. Ceea ce este adevărat cu privire la primul *Tractatus* rămîne încă și mai adevărat cu privire la cel de al doilea. „În realitate, *Tractatus politicus* este o lucrare încă mai teoretică și mai obiectivă decît *Tractatus theologico-politicus*. Numeroasele aluzii la istoria ebraică au dispărut, nefiind înlocuite decît prin scurte aluzii, implicite fie istoriei Olandei, fie istoriei Europei din acea vreme [...] din primul *Tractatus* [...] Spinoza reia teza centrală : printre ocîrmuirile sub care oamenii trebuie să trăiască, cea mai bună este democrația. În lipsa ei, sînt de apreciat calitățile oricărei ocîrmuiri colective care să amintească, pe cît e cu putință, în practică, de democrație [...] : în *Tractatus theologico-politicus*, autorul vorbea, la modul istoric, de regimul popular, din care decurgeau celelalte regimuri, prin degradare progresivă. În *Tractatus politicus*, el analizează mai întîi regimul în care persoana suverană este un individ uman, pentru a se ridica, după o serie de condamnări subiective, mai întîi la guvernarea de către o parte a poporului minoritar, apoi la guvernarea exercitată de întregul popor [...]" (Madeleine Francis).

Să ne întoarcem la subtitlul celui de al doilea *Tractatus ;* el pare a rezuma programul politic al gîndirii Luminilor din prima jumătate a secolului al XVIII-lea ; este un program individualist de eliberare, modest și totodată ambițios : „Tratat despre autoritatea politică, al cărui obiect constă în a arăta care ar trebui să fie instituțiile într-o societate de formă monarhică — și, de asemenea, în cea condusă de o elită —, dacă vrem ca regimul să nu degenereze într-o tiranie și ca pacea și libertatea cetățenilor să fie puse la adăpost de orice primejdie [...]".

Întreaga viață a lui Locke, acest fiu de negustor care a ezitat între a fi preot anglican sau medic, stă sub semnul politicii. Ca medic particular al lordului Ashley, conte de Shaftesbury, și-a întovărășit stăpînul în Franța (în 1672, între 1675 și 1679). Partizan al adversarilor absolutismului catolicizant, Locke mai trăiește încă cinci ani, între 1684 și 1689, în exil politic ; el se întoarce odată cu prințul

De Orania și cu *Glorious Revolution*. Noul regim își recunoaște datoria față de el, făcîndu-i propunerea măgulitoare de a fi ambasador pe lîngă electorul de Brandenburg, propunere pe care o refuză pentru motive de sănătate.

Cele mai multe dintre operele sale sînt politice, căci răspund unor probleme politice. În afară de *Anatomica* (1668) și *De Arte medica* (1669), i se datorează o culegere de cugetări inspirate de situația religioasă din Anglia sub Restaurație. În *Sacerdos*, în anodinele *Cugetări asupra Republicii romane*, este vizat în mod evident înaltul cler anglican aliat cu partida prerogativelor regale. De la întîmplător (Actul de uniformitate *anti-dissent* al lui Carol al II-lea), se trece pe nesimțite la generalități. *Infaillibilis scripturae interpres non necessarius* spune totul încă din titlu : *Biblia* și numai *Biblia*, titlul conținînd întreg programul radicalismului protestant din secolul al XVIII-lea. *Eseul despre toleranță* (1666) limitează beneficiul toleranței la nonconformiștii protestanți, beneficiu de la care catolicii sînt în mod firesc excluși, în numele interesului statului. Cît privește *Eseul asupra înțelegerii*, punct de plecare, în secolul al XVII-lea, al oricărei teorii asupra cunoașterii, nu s-a născut el oare, dacă dăm crezare mărturiei lui James Tyrrell, din problemele practice de politică religioasă ? În conversațiile pe care le poartă în iarna 1670—1671 cu James Tyrrell și cu David Thomas, Locke își va fi dat seama că „principiile moralei și religiei revelate" (iată deja acel *quid* al moralei) nu pot fi solid stabilite înainte de a „examina propria noastră capacitate și de a vedea ce obiecte sînt la îndemîna noastră sau o depășesc". Kant, care situează cele mai înalte speculații ale ființei în prelungirea evidențelor rațiunii practice, fondînd o ontologie cu ambiții duse pe certitudinile experienței morale, procedează în același fel.

Așadar, filozofia politică a lui Locke stă la baza *Eseului asupra înțelegerii*, și nu *Eseul asupra înțelegerii*, la baza analizei sale politice.

„Locke a luptat [...] împotriva teocrației anglicane [...] contra celor două teze solidare : puterea regelui este o putere absolută și de drept divin ; puterea regelui este o putere spirituală și totodată temporală, ea are dreptul să impună națiunii o credință și o formă de cult" (Bréhier). Acest corolar este cu deosebire primejdios : aplicat fără reținere, el este capabil, poate, încă o dată, ca pe vremea lui Laud, să distrugă echilibrul instabil pe care se întemeiază pacea socială engleză. În aceste condiții, este de un interes primordial să se blocheze cît mai curînd logica infernală a absolutismului englez, care amenință clipă de clipă pacea publică și echilibrul corpului social. Puterea regală apare în acest sistem „ca un dat ce nu poate fi pătruns prin analiză, ca un mister". Pentru a critica puterea teoriei regale, Locke pune la punct metoda care-i va sluji mai tîrziu la redactarea *Eseului asupra înțelegerii* : ideile complexe trebuie descompuse în factori simpli. Înainte de a ataca ideile înnăscute în ansamblul lor, Locke s-a exersat luînd drept țintă puterea regală. Spre deosebire de Spinoza (mult mai pătrunzător), Locke nu recurge la istorie. Ideea pactului social este curentă la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Statul social nu este natural, această prejudecată subîntinde și justifică paranteza carteziană. Mai tîrziu se cuvine a se studia ce este omul în stare naturală. Locke refuză cu hotărîre tezele lui Hobbes (1588—1679). Oare redutabilul cinic nu a fost teoreticianul unei puteri absolute, al unei puteri absolute întemeiată pe o construcție rațională a societății, „de unde poate fi dedusă consecința că orice revoluție este nelegitimă" ? Hotărît lucru, în pragul secolului al XVIII-lea se scrie în termeni politici. Locke, desigur, înclină către teza drep-

tului oamenilor : o *lex insita rationi,* o lege morală naturală se impune înaintea pactului. Ca drept natural, Locke admite dreptul de proprietate (reluat de Jefferson în 1776 în Declarația de independență) întemeiat pe muncă, deci strict limitat la întinderea de pămînt pe care o poate lucra *pater familias.* Deoarece Locke refuză ideile înnăscute, el va trebui să demonstreze regulile justiției : empirist și creștin, el se sprijină pe Dumnezeul din *Biblie :* „Nu vei fura [...] Îți vei cinsti tatăl și mama [...] pentru ca zilele tale să fie multe la număr [...]", aceasta fiind singura poruncă urmată de o sancțiune imediată. „Pactul social" al lui Locke este un contract foarte limitat, el nu creează nici un fel de drept nou, „el este un acord între indivizi care se reunesc pentru a folosi forța lor colectivă întru executarea acestor legi naturale, renunțînd să le execute prin propria lor forță." Astfel se află justificată practica tradițională engleză pe care dinastia Stuart, după dinastia Tudor, se înverșunează să o combată. Concepția pur nominalistă și utilitară a lui Locke limitează în mod riguros puterea civilă. Dar ea fondează în mod desăvîrșit, într-o țară protestantă, în *Biblia Kingdom,* o putere cu atît mai mare cu cît este mai restrînsă. Cetățeanul nu datorează supunere puterii decît dacă aceasta acționează în conformitate cu legile permanente și nu în conformitate cu hotărîri improvizate. Există deci o putere legislativă. Dreptul natural de proprietate îi interzice suveranului să perceapă un impozit care nu ar fi consimțit. Iată, filozofic fondat, controlul parlamentar de neclintit pe care Carol al II-lea și Jack al II-lea, știind ce soartă îi fusese rezervată lui Carol I, n-au îndrăznit niciodată să-l eludeze. Între supuși și rege, pactul este bilateral. Dreptul la revoltă este sancțiunea prin care poporul pedepsește violarea pactului social.

Locke aduce justificarea teoretică a așa-numitei *Glorious Revolution* compartimentate din 1688. El dă, de asemenea, un fundament teoretic acelei practici engleze controlate de complexa diversificare a protestantismului englez. Nu e vorba aici, ca în Franța, sau în Italia (sau, mai tîrziu, în Austria lui Iosif al II-lea), de limitarea încălcării unei puteri civile de către o putere spirituală autonomă — Biserica Angliei se intitulează „Biserica protestantă din Anglia, stabilită prin lege" —, ci de fixarea limitelor care arată pînă unde poate să meargă această legislație. Locke va încerca deci justificarea teoretică a toleranței, de două ori limitată în practica *whig,* toleranță în cadrul acelei *Biblii Kingdom.* Suveranul nu poate interveni în credința supușilor săi, „în afară de cazul cînd această credință se exprimă prin acte contrarii scopului societății politice" : papismul care încurajează — ceea ce amintește de complotul unor catolici împotriva lui Jack I și a Parlamentului (1605) — intervenția unei ocîrmuiri străine, ateismul, adică refuzul unui Dumnezeu al Revelației biblice interpretată în sens restrîns sau mai larg (de la fundamentalism pînă la liberalismul extremist, trecînd prin toate nuanțele ortodoxiei), de vreme ce Dumnezeu, și numai el, — avantaj sau fragilitate a ineismului —, fundamentează aceste drepturi naturale pe care societatea politică le are drept scop și pe care ea este justificată să le apere. Chiar dacă, la Locke, refuzul istoriei și artificiul contractului social ne apar ca opunîndu-l într-o oarecare măsură lui Spinoza, este neîndoielnic că gîndirea lui Locke decurge din observarea practicii engleze, că ea oferă partidului *whig* un corp de doctrină sistematic.

Trecerea foarte extinsă de la practica politică engleză la teoria globală a cunoașterii, atomism mental al reducerii gîndirii la datul simplu, duce la construirea unei filozofii care nu mai este în relație cu o idee științifică a

universului, ci cu datul unui ansamblu și al unei practici instituționale. Locke ne permite astfel să măsurăm întinderea, consecințele și primejdiile pătrunderii noilor demersuri în interiorul parantezei carteziene.

Luteranul Leibniz (1646—1716) este de departe cel mai mare dintre cei trei, chiar dacă influența sa este mai mică. El devine în 1670 consilier la Curtea supremă a Electoratului catolic din Mainz. Trimis cu o misiune în Franța în 1672, se întoarce în Germania, după o ședere în Anglia și în Olanda, devenind bibliotecar al ducelui de Hannovra. Neasemuit matematician, cel mai mare, poate, din vremea sa — modul în care formulează el calculul infinitezimal îl depășește cu mult pe cel al lui Newton —, el își petrece o parte din viață reconstituind sursele istorice ale Casei de Braunschweig (*Scriptores rerum brunswicensium illustrationi inservientes*, 1701...). Îi datorăm înființarea în 1682, la Leipzig, a unor *Acta eruditorum*. Viziunea politică a lui Leibniz o depășește cu mult pe cea a lui Spinoza și pe cea a lui Locke. Totuși, nimeni nu poate nega inserția istorică profundă a acțiunii sale. El a străbătut imperiul și Europa pe vremea primejdiei turcești, a evaluat amenințările ce pot lua naștere din divizare ; a încercat, pentru a le combate, o rezolvare prin pacea religioasă, prin unirea întregului imperiu și a creștinității. Această unire nu putea fi concepută de atomismul simplist al lui Locke. Leibniz răspunde : combinatorie, monadă, infinitism. Gîndirea lui Leibniz a abordat problemele fundamentale ale vremii sale. Fără a renunța cîtuși de puțin la tradiția aristotelică, păstrînd totodată cuceririle gîndirii carteziene, Leibniz depășește contradicțiile universului infinit. În istoria gîndirii, calculul infinitezimal marchează o etapă aproape la fel de importantă ca și *Discursul* cartezian. Prin chiar aceasta, gîndirea lui Leibniz este susceptibilă să abordeze probleme politice de o complexitate mult mai mare. În dorința sa de ordine și de depășire combinatorie, el n-a separat niciodată destinul politic al nebuloasei germane și al creștinătății sfîșiate, de dificultățile izvorîte din prodigioasa sporire a cunoștințelor.

Republica Olandei, monarhia temperată îndreptîndu-se către gloriosul compromis din 1688, micile state germane și contradicțiile izvorîte din retragerea creștinătății din față realității tangibile a statelor teritoriale : toate acestea se află în centrul preocupărilor gînditorilor din secolul al XVIII-lea. Oare exagerăm dacă spunem că realitatea politică a anilor 1680—1690 este, în raport cu gîndirea Luminilor, ceea ce arta inginerului hidrograf și astronomia, după Tycho Brahé, sînt în raport cu epoca revoluției mecaniciste, între 1620 și 1650 ? În jurul anilor 1670—1680, statul a pătruns în inima reflecției teoretice, de unde nu mai iese.

De-a lungul primei jumătăți a secolului al XVIII-lea, modelul englez este înfățișat întruna Franței, de către cei mai mari : Voltaire și Montesquieu. Partidul filozofilor nu refuză sistemul politic francez. El află suficient sprijin la nivelul consiliilor ; de la Regenet la Choiseul, trecînd prin frații D'Argenson și prin Malesherbes, în măsura în care a cucerit orașul, adică marea burghezie pariziană, pe cale de a se înnobila ; el are, astfel, o puternică influență asupra statului, oferind puterii o alianță tactică împotriva rezistenței cadrelor medii din administrație, legate încă, din inerție, de atitudini controlate de mentalități ale secolului al XVII-lea. Propunerea engleză indică cel mult o tendință. *Tractatus theologico-politicus* este mai curînd citat decît folosit. Abia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, odată cu *Contractul social*, se deschide o a doua etapă în relațiile dintre gîndirea politică a Secolului

Luminilor și stat. În ciuda ascuțișului unei polemici cotidiene, Voltaire este în prea mare măsură istoric pentru a ceda, în politică, tentației „teoretico-deductive", prea istoricist și prea angloman pentru a porni de la o construcție *a priori*. Să nu cădem într-un echivoc. Apriorismul lui Locke este un fals apriorism. Poziția acestui revoluționar, din punctul de vedere al continentului, este eminamente conservatoare. Apriorismul lui Locke, artificiul contractului, decurge în realitate dintr-o voință de justificare *a posteriori*. Scopul său: să consolideze ceea ce a fost dobîndit și să completeze opera așa-numitei *Glorious Revolution*. Voltaire este Locke și Anglia; Voltaire este totodată secolul lui Ludovic al XIV-lea, monarhia administrativă colbertiană animată de un personal (miniștri și intendenți) pătruns de ideile zilei. Este Descartes redus la metodă, fizica lui Newton, toleranța față de adepții religiei populare, deismul, morala și religia naturală. Voltaire — burghezia alcătuită din magistrați și din oameni de afaceri (prin afinitate electivă) — nu are nevoie decît să fie protejat împotriva pretențiilor arhaice ale ducilor de Rohan; monarhia administrativă, ascultînd de Luminile rațiunii, îi satisface nevoia de ordine și de eficacitate. Ea asigură îmbogățirea elitei, protejează libertatea de gîndire împotriva obscurantismului mulțimii, primatul elitei luminate asupra masei ce se află încă pradă unei cunoașteri tradiționale, fanatismului, superstiției. Montesquieu reprezintă o nuanță capitală. *Spiritul legilor* este opera unui Locke care și-ar fi extins cîmpul de observație la totalitatea timpului istoric și a universului, așa cum pot fi ele concepute de către o cunoaștere socială nouă. Montesquieu propune Europei două modele: modelul englez, greu de exportat, sau o monarhie administrativă asigurată de întărirea corpurilor intermediare, întărire schițată în contrarevoluția avortată a Regenței.

Nici o notă falsă nu se percepe înainte de 1762. Reflecția politică a Secolului Luminilor este eficace în măsura în care ea acceptă existentul, în măsura reformismului său moderat, empiric; chiar cînd pare a încerca să-l disimuleze, ea pornește de la un model izvorît din observarea rațională a unei realități politice și sociale complexe. După 1762, Rousseau reia, cu mult mai multă forță, ipoteza *Contractului*. Mai e nevoie să amintim că și el își are modelul implicit, și anume pe cel al cetății Geneva? Superficial, Rousseau este, în raport cu Geneva, în relația pe care o are Locke cu constituția tradițională engleză, pe care o au Voltaire, cu secolul lui Ludovic al XIV-lea, sau Montesquieu, cu contrarevoluția din vremea Regenței. Dar analogia este superficială; modelele implicite ale lui Locke, Montesquieu și Voltaire sînt, dacă vreți, modele operaționale, modelul genevez de democrație directă este legat de un arhaism, de o supraviețuire într-un sector în care contingențele istoriei au adus cu ele o ratare a statului teritorial mare sau mijlociu. Prin chiar aceasta, modelul lui Rousseau este nerealist, revoluționar, dacă îl aplicăm Europei concrete a celei de a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea. Venind după culmile atinse de rigoarea științifică a lui Montesquieu, el întoarce gîndirea politică europeană către utopie, către o utopie utilă, care va servi drept mijloc de expresie revendicărilor premature ale unei gîndiri obscure și retrograde în raport cu evoluția. Arhaismul și profetismul verbal, vehiculate de modalitatea franceză a necesarei revoluții burgheze se datorează, în parte, lui Rousseau. În brеșa deschisă de *Contractul social*, o gîndire regresivă și recesivă împovărează gîndirea Luminilor cu un curent utopic reprezentat de Gabriel Bonnot de Mably (1709—1785), fratele lui Condillac: „Comunism, suprimarea proprietății individuale, o educație menită să pregătească poporul în vederea egalității tuturor, simplificarea reli-

giei, predarea moralei de către stat", iată principiile unei opere care se afirmă treptat în *Convorbirile lui Phocion despre raportul dintre morală și politică* (1763) și, mai ales, în *Legislația* sau *Principiile legilor (1776)*. În momentul cînd economia engleză se pregătește să facă saltul decisiv, acest curent utopic, excrescență veninoasă pe ramura teoretico-deductivă a constructivei reflecții politice a Secolului Luminilor, apare ca o orientare retrogradă.

Diderot reprezintă destul de bine politica *Enciclopediei :* o reflecție oarecum limitată asupra naturii și structurii statului, asupra pragmatismului gîndirii Luminilor. Diderot a fost stipendiat de Ecaterina a II-a. Maupertuis, La Mettrie, Grimm, Helvétius și *a fortiori* Voltaire, în generația anterioară, se bucuraseră de mult mai multă libertate în serviciul lui Frederic al II-lea. În ultimii ani de viață, după șederea forțată din 1773, Denis Diderot își va pierde în parte speranțele. Timpul proiectelor frumoase luase sfîrșit (Memoriile scrise pentru Ecaterina a II-a). I se va întîmpla să se simtă oarecum frustrat, să facă dovadă de clarviziune și să-și arate unele deziluzii. Dacă ne-am opri aici, ar însemna că am rămîne la suprafața lucrurilor. Diderot este Diderot, dar alianța dintre *Enciclopedie* și despotismul luminat, pe care o pecetluiește prin căsătoria sa „mistică" cu Marea Ecaterina, ca și alianța, mult mai demnă, a lui D'Alembert, cu Frederic al II-lea, corespund unei realități profunde. Statul există, el este una dintre marile realități ale Europei, una din cheile măreției și eficacității sale. Filozofia Secolului Luminilor este o filozofie a naturii sociale, ea refuză o sistematică imposibilă în favoarea unei acțiuni practice imediate. Personalul statului este, din punct de vedere social, și în ceea ce privește esențialul, de partea „Partidului". Sau este cu adevărat, ca în Anglia și în Franța, de acord cu trei sferturi dintre noile idei, sau, ca Frederic al II-lea și Ecaterina, pentru rațiuni tactice de eficacitate, lasă impresia că se înscrie printre noii adepți. Între stat, așa cum este el, și programul gîndirii Luminilor există o coincidență de obiective, în ceea ce privește esențialul și pe termen scurt. Elita filozofilor statului trăiește la vest ; ei sînt de expresie franceză sau engleză. Filozofii care vorbesc latina sau germana sînt adevărați filozofi. Înainte de Kant și de Fichte, politica nu a fost niciodată obiectul meditațiilor lor. Nu peste mult se va afirma gîndirea sistematică a lui Hegel. Chiar dacă uneori se arată rezervați cu privire la modelul monarhiei administrative franceze, pe care vor să-l modifice prin anumite practici engleze, filozofii de expresie franceză sînt pe deplin în serviciul ideologic al despotismului luminat : pentru că acesta își exercită puterea în altă parte, asupra Europei periferice, a unei Europe a creșterii, a fi în serviciul său înseamnă a urmări obținerea unei recuperări, scopul său fiind mai mult economic decît social, mai mult administrativ decît politic. Dar gîndirea Luminilor nu se preocupă de aceste implicații, mulțumindu-se cu aparențele. Gîndire pragmatică, reformistă, alianța dintre filozofia Secolului Luminilor și despotismul luminat nu trebuie să ne mire : ea rezidă în natura profundă a lucrurilor.

Anglia și Franța. Periferia. Despotismul luminat

Două modele politice, două forme de stat domină istoria politică a Secolului Luminilor : monarhia temperată engleză, statul modificat în adîncime de către *Glorious Revolution,* Anglia lui Locke și a lui Gregory King, curînd Anglia practicii accidentale și logice a Cabinetului, Anglia marelui comerț triumfător, a noii agriculturi, a canalelor, a primelor mașini ; monarhia administrativă franceză ajunsă la per-

fecțiune în secolul lui Ludovic al XIV-lea datorită oamenilor lui Colbert. Modelul francez suferă de relativa lui vechime. Modelul englez este cel al unei Anglii de după 1688 și, mai ales, de după 1714, cînd conjunctura hanno-vriană introduce și întărește o practică a Cabinetului. Să nu ne lăsăm înșelați de aparențe : opoziția Franța-Anglia este un joc școlăresc francez și englez, chiar mai mult francez decît englez. Odată cu existența unei Europe periferice, nuanța se estompează. Modelele francez și englez sînt modele ale eficacității ; mai e nevoie să precizăm că e vorba de monarhiile unor state eficace, care se sprijină pe finanțe sigure, pe o flotă invincibilă și pe cele mai puternice dintre armatele permanente ?

Insularitatea britanică nu mai acceptă alt model decît pe cel pe care și-l oferă ea însăși. Iredentismul iacobit poate fi interpretat ca un refuz al dominației engleze, refuz al periferiei celte (Scoția, Irlanda nord-vestul Angliei), într-o perspectivă de *sectional division*, ca un fenomen de subdezvoltare relativă, punînd în lumină diferențe de creștere. În Franța există o prea mare tendință de a minimaliza importanța primejdiei iacobite : să ne amintim de amploarea mișcării din 1715, de persistența temerilor în 1722, de privirea anxioasă îndreptată multă vreme către Scoția, Irlanda și continent. O parte dintre combinațiile politice continentale ale Cabinetului răspund unei aproximări — poate excesive — a unei primejdii reale. Da, secolul lui Hobbes a trecut, acel secol care propunea implicit dinastiei Stuart exemplul absolutismului francez. Gîndirea politică engleză nu mai află exemplu decît în ea însăși, sau, eventual, în experiențele constituționale ale liberei și plasticei Americi.

Dar Franța ? Gîndirea ei politică oscilează între Anglia și un trecut apropiat. Monarhia, da, dar în plin secol al lui Ludovic al XIV-lea ; Voltaire preferă eficacitatea și guvernarea burgheză, *Enciclopedia* manipulează mitul lui Henric al IV-lea, Montesquieu are o slăbiciune pentru formele nedesăvîrșite din secolul al XVI-lea, modelul englez este propus din vîrful buzelor, Montesquieu l-a demontat în *Spiritul legilor*. Un ansamblu instituțional este dictat de un mediu înconjurător : determinismul geografic al lui Montesquieu este naiv, desigur, și constrîngător, impus de dinamica istoriei. Un model nu se copiază deci. Anglia oferă exemple, modelul englez este englez, valabil numai pentru Anglia, strălucita reușită britanică poate doar să-i inspire în mod util pe legislatori și magistrați. Gîndirea politică franceză caută pentru monarhia franceză soluții franceze ; ea este eficace, deci modest reformistă : oare intendenții Secolului Luminilor n-au transformat provinciile franceze într-un loc deschis unor experiențe fecunde ?

Franța și Anglia sînt, la rîndul lor, modelul universal al restului Europei, constituită ca o enormă periferie, conștientă de întîrzierea sa, provincie a unei metropole bicefale. La periferia orientală sau meridională a Europei, acest bipolarism de fapt nu situează Franța și Anglia pe același plan al reprezentărilor. Prioritatea acordată în Franța experienței engleze este un semn de dezvoltare. În afara axei mediane a Europei eficace, rari sînt cei care preferă nuanța engleză nuanței franceze. Ideea monarhiei administrative a lui Ludovic al XIV-lea revine întruna sub pana lui Frederic al II-lea. Italia multiplă, Spania în curs de unificare, Maria Tereza, la Viena, cu toții își îndreaptă gîndul către Versailles. Europa de Răsărit suferă încă, în secolul al XVIII-lea, de o nedesăvîrșire a statului ; puțini sînt cei care, la nivelul elitei — dar numai elita este susceptibilă, în Europa de Est, să gîndească în termeni de stat —, nu știu bine acest lucru. Limitarea prerogativelor regale, unic motor al construcției administrative, este un flux ; pentru a o voi, trebuie mai întîi să fie realizată împărțirea

administrativă. Fascinația față de modelul englez este o atitudine franceză. Periferia europeană nu este izocronă cu centrul său de iradiere. Nuanța de arhaism din modelul francez îl face mai atrăgător și mai accesibil.

Trimițînd pentru amănunte la *Europa Clasică* și, mai ales, la *Civilizația Vechiului Regim* de Albert Soboul, ne vom mărgini să subliniem cîteva trăsături ce ne par esențiale. Statul englez s-a transformat profund la vîrf, între 1688 și 1720—1730. Coroana, slăbită în mod primejdios, își recapătă o parte din autoritate după 1760, datorită strălucitei personalități — cel puțin la început — a lui George al III-lea; totuși, guvernarea exercitată de Cabinet este dobîndită în mod ireversibil. Ea asigură, mai mult decît oriunde, dominația asupra statului a unei clase conducătoare constituite prin asocierea — aflată într-un echilibru uneori delicat — marilor proprietari funciari și a marilor comercianți. Manufacturierii, ieșiți din pătura de sus a clasei mijlocii, sînt reprezentați provizoriu prin acel *moneyed interest* al marelui comerț. Intrarea lor în clasa politică are loc după 1832.

La nivelul anilor 1780, în opiniile clasei mijlocii se manifestă o anumită oboseală cu privire la oligarhia parlamentară, sesizabilă mai ales cînd se pune problema patronajului (1784) Companiei Indiilor orientale, ce-i revine, în cele din urmă, Coroanei, sub presiunea unei opinii politice difuze. Către 1780, după încercarea pe care o constituie războiul din America, Anglia simte necesitatea unei puteri arbitrale, pe care slăbirea autorității Coroanei, sub primii doi regi germanofoni George I și George al II-lea, o diminuase. *Tories* întorși la putere, primii ani ai ministeriatului celui de al doilea Pitt: iată tot atîtea circumstanțe care marchează o încercare de întinerire administrativă.

Sistemul englez este foarte fluid la vîrf: el asigură o perfectă armonie între impulsurile succesive ale puterii și nevoile clasei conducătoare. Această fluiditate de la vîrf este întovărășită de o mare rigiditate la bază. Lucrurile stau invers în modelul francez: rigiditatea se află la vîrf, guvernarea miniștrilor și a consiliilor a pierdut, treptat, posibilitatea de a simți tendințele și nevoile vastei elite care este națiunea. În aceasta rezidă și slăbiciunea sa. Rigiditatea de la vîrf este compensată de o administrație de la bază care, sub impulsul intendenților, este mai activă, mai întreprinzătoare decît vechea administrație engleză, asigurată, în esență, de grupurile privilegiate ale negustorilor, la scară urbană, de către o *gentry* locală, la scară rurală. Rațiunile profunde ale divergenței franco-engleze sînt mai mult sociale decît politice.

De fapt, cheia modelului social englez trebuie căutată mult mai în trecut: secolul decisiv — astăzi înțelegem mai bine acest lucru — este secolul al XVI-lea. *Mutatis mutandis*, Anglia a făcut în parte, în secolul al XVI-lea, ceea ce Franța a făcut dintr-o dată și brutal, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. În secolul al XVI-lea s-a produs un dublu transfer social. Confiscarea averilor clerului s-a făcut, în cea mai mare măsură, în folosul nobilimii, în schimbul unei diminuări a impozitelor senioriale. E vorba de un fel de noapte de 4 august, incompletă, dar precoce și difuză. Prin chiar aceasta, se șterge principala barieră care se interpune între nobilime și vîrful ierarhiei rurale și urbane. Peter Laslett a arătat că, încă din secolul al XVII-lea, ultimii născuți, băieți și fete din *gentry*, se căsătoresc în mod firesc cu fete și băieți din *yeomanry*, adaptîndu-se activităților economice și genului de viață al așa-numitei *upper middle class*, situație pur și simplu de neconceput pe continent. De unde și extrema fluiditate socială. Nobilimea nu are nevoie să se constituie în castă. Ea preferă jocul mai avantajos al creșterii economice.

Nobilimea franceză este proporțional cea mai puțin numeroasă din întreaga Europă. După marile reforme ale ministeriatului lui Colbert,

nobilimea a trecut, în mare, de la 3 la 1,5%. Organizarea monarhiei administrative din secolul al XVII-lea a contribuit la întărirea tendinței acesteia la „castificare" ; mecanismul fenomenului a fost studiat de Jean Meyer, pe exemplul breton. Momentul hotărîtor se situează între 1668 și 1672. Cu începere de la mijlocul secolului al XVII-lea, Bretania decade treptat. O structură socială arhaică, tensiuni (revolta tardivă, într-o Franță redevenită calmă, a celor din Torrében, în 1675, de exemplu), reformarea, modalitate bretonă a unui efort ce are loc pe plan național — toate acestea reprezintă o tentativă de racordare, caracterizată printr-o reducere importantă a nobilimii : nobilimea bretonă a pierdut un sfert din efectivele sale prin reformarea colbertiană din 1668—1672, „[...] cam 6 000 de «case», adică vreo [...] 6 000 de familii. La coeficientul de 5 [...] 30 000 de persoane. La care se adaugă 5 000 de persoane suplimentare care au scăpat de reformare și, în sfîrșit, un minimum de 8 000 pînă la 10 000 persoane respinse de justiție sau care s-au desistat". Înainte de reformare, 40 000 de persoane, adică 2% ; după ea, 30 000, adică 1,5%, în conformitate cu modelul național. „Reformarea din 1668 face parte, precizează Jean Meyer, dintr-un întreg program legat de politica fiscală a lui Colbert, în cadrul căreia joacă un rol esențial [...]", ea decurge dintr-o opțiune de politică socială care lasă o urmă adîncă și ireversibilă asupra istoriei Franței, pentru mai bine de un secol. La limită, explozia socială de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea decurge tocmai din ea. Reformarea face parte dintr-o alegere, constituind înlăturarea nobilimii de la o parte din responsabilitățile esențiale, în cadrul monarhiei administrative. Există un contrast cu deosebire evident în raport cu Prusia și Austria. Nobilimea franceză compensează această înlăturare printr-o întărire a privilegiilor sale, esențialmente fiscale. Ceea ce implică transformarea treptată a nobilimii foarte deschise din secolul al XVI-lea într-o nobilime relativ închisă, cea de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea.

Această transformare se regăsește la nivelul repartizării bogățiilor. Nobilimea franceză reprezintă un caz unic în Europa. Nicăieri partea de pămînt deținută direct de nobili nu este atît de redusă. Tentativele de recucerire a solului din secolul al XVI-lea sînt oprite în secolul al XVII-lea ; Albert Soboul a desenat harta exactă a proprietății nobiliare. În întreaga Europă, partea de exploatare nobiliară este superioară celei din Franța, din Spania și pînă în Anglia, din Anglia și pînă în Germania, din Austria și pînă în Rusia. Nobilimea franceză s-a refugiat într-o formă arhaică de proprietate. La sfîrșitul secolului al XVIII-lea, ea are un profit aproape la fel de mare din dijma pe care o percepe dat fiind drepturile sale asupra pămînturilor lucrate de țărani, cît și din domeniile sale proprii. Această structură frînează transformările economice, constituind un grav obstacol în calea extinderii teritoriale a noii agriculturi. Ea face parte integrantă dintr-o structură socială și mentală : nobilimea franceză, după reformare, a mizat masiv pe rentă. Această mentalitate de rentier explică vechimea comportamentelor malthusiene la vîrf. Odată criza trecută, după 1730, nobilimea engleză renunță la limitarea nașterilor ; dar nobilimea franceză recurge la ea în sectoare succesive, contribuind a conferi acestor atitudini în fața vieții un prestigiu aristocratic pe care ele nu îl au nicăieri. Climatul economic de la sfîrșitul secolului al XVII-lea era favorabil acestei retrageri a nobilimii (masa salariilor stabilă, în ușoară creștere, regresul profitului, creștere rapidă a rentei). Conjunctura secolului al XVIII-lea se răstoarnă (masa salariilor în creștere moderată, creștere rapidă a profitului, scădere bruscă a rentei). Prizonieră a rentei, nobilimea franceză răspunde printr-o extindere a privilegiilor sale : drepturi senioriale, dijme

sporite, influență în stat. Ea nu caută aici atît puterea și capacitatea de a decide, cît obținerea rentei. Nobilimea franceză practică politica slujbelor privilegiate — marina, armata, episcopatul —, drept care îl lasă pe Necker în funcția de Controlor general al finanțelor. Politica reformărilor a contribuit la explozia socială de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea.

Pretutindeni, de-a lungul întregii Europe, se precizează tot mai mult o conștiință a elitei. Ea capătă forme diferite. În Spania, elita tinde să se confunde cu nobilimea. Miniștrii luminați ai Burbonilor s-au inspirat din politica reformărilor. Corpul nobiliar, în ciuda condițiilor foarte diferite, este sedus de modelul francez. În Anglia, conștiința elitei este foarte vie ; ea îi apropie pe proprietarii funciari și pe marii comercianți, din ce în ce mai amestecați printr-o politică ce încurajează căsătoriile între aceste două clase. În Franța, se constituie o conștiință a elitei, solidarizînd nobilimea de spadă cu înalții reprezentanți ai corpului judiciar. Marea burghezie este lăsată în afară. Franța, împreună cu Spania (pe care arhaismul său o protejează împotriva unei situații revoluționare), este țara din Europa unde „castificarea" nobilimii și opțiunea sa pentru toate formele de rentă paralizează formarea unei conștiințe a elitei.

Modelul englez contopește vechea nobilime, care are o deschidere spre aristocratizare, și marea burghezie, într-o clasă conducătoare ce controlează statul. Clasa conducătoare poate — prin *enclosures* — opta pentru *new agriculture*, adică pentru progresul economic, pregătind, prin eliminarea micii proprietăți țărănești, factor de întîrziere tehnologică, transferurile de populație către sectorul industrial. Lucrurile se întîmplă altfel în Franța, unde blocajul social și politic merg mînă în mînă. Eșecul reformei fiscale a fost adeseori descris, el are drept rezultat lovitura de stat Maupeou din 1771, și darea îndărăt din 1774. Capitularea

lui Ludovic al XVI-lea (1774) în fața vechilor tribunale condamna la eșec orice reformă politică importantă. Monarhia administrativă, care, între 1660 și 1680, făcuse dovadă de o mare plasticitate, sfîrșește prin a se bloca în 1774. Închisă în sine, ruptă de profit, condamnată la speculația imobiliară, la căsătoria în afara castei și la rentă, în perioada de reflux, nobilimea pornește în contratimp, într-un scop defensiv, la cucerirea unor noi poziții. Reacția aristocratică, în împrejurările dificile ale anilor 1770, amenință statul și echilibrul social. Dar acest lucru nu trebuie să mascheze esențialul. Și anume, adevărata dimensiune a marilor state din Secolul Luminilor și lentul lor progres. În frunte se află Franța, urmată, la o distanță destul de mare, de Anglia.

Statul s-a mărit, treptat, metodic, de-a lungul întregului secol, spre cel mai mare folos, dacă ne gîndim bine, al întregului corp social. Pentru Franța, avem două exemple foarte simple. Roland Mousnier ne dă situația numerică a funcțiilor publice. Marea mutație se situează în secolele al XVI-lea și al XVII-lea. O funcție la 10 km^2 și la 380 de locuitori, în 1665. Erau în slujbă la stat, excluzînd armata, la începutul perioadei de care vorbim, 230 000 de persoane. Un secol mai tîrziu, cifra nu este mult mai mare.

Masa globală a impozitului ne oferă un alt exemplu. Sursa poate rămîne, în această privință, tot vechiul studiu al lui Clamageran. În 1690, impozitele percepute ajung la suma de 110,8 milioane (impozitele directe, 40,8 ; impozitele indirecte, 70) de livre. În 1715, la 175 milioane ; la 156 milioane, în 1733 ; la 567 milioane, în 1786, adică, ținînd seama de devalorizare, la echivalentul a 832 de tone de argint, în 1690, și a 2 541 tone, în 1786. Populația a crescut cu o treime, iar prețurile sînt de două ori mai mari. Puterea financiară a statului în Franța, prețurile și populația fiind constante, a sporit între 1690 și 1788 cu aproximativ 10%.

La vest, revoluția se află îndărăt ; secolul al XVIII-lea este un secol de consolidare.

Răul francez este rareori perceput din afară. Franța, împodobită cu strălucirea secolului lui Ludovic al XIV-lea, continuă să ofere modelul monarhiei administrative ; ea este susținută și de prestigiul limbii sale, care a înlocuit italiana și castiliana, apoi latina, chiar în Ungaria, în țările scandinave și în Provinciile Unite, ca limbă universală de cultură, începînd din anii 1630—1640. Apogeul francizării culturale a elitei europene se situează între 1760 și 1770. Cu începere din 1770, germana își recapătă treptat drepturile în imperiu și pornește să ia cu asalt clasele mijlocii din întreaga Europă danubiană. Poziția francezei, ce nu avea termen de comparație pînă la sfîrșitul secolului, contribuie să impună modelul francez de monarhie administrativă. Una din sursele de inspirație ale despotismului luminat este monarhia administrativă franceză, văzută prin mijlocirea unui mit al secolului lui Ludovic al XIV-lea. Acesta se află la originile unei vaste literaturi ; cuvîntul, problematica, interesul aparțin istoriografiei germane din secolul al XIX-lea ; ultimul în ordine cronologică este excelentul eseu al lui François Bluche : „Monarhia absolută reînnoită, Ludovic al XIV-lea, fără iezuiți, statul în slujba gîndirii Luminilor (este punctul de vedere al *Enciclopediei*), gîndirea Luminilor în slujba statului (este punctul de vedere al principilor), constrîngerea exercitată într-un scop rațional (este concepția atemporală a dictaturii abile) [...]". Înaintea formulelor, faptele. Frederic al II-lea (1740—1786) este principele prin excelență, un Ludovic al XIV-lea întors pe pămînt pentru un stat așa cum îl concepe secolul al XVIII-lea. Prin Prusia lui Frederic al II-lea, Europa răsăriteană și sudică din secolul al XVIII-lea imită monarhia administrativă a lui Ludovic al XIV-lea, redusă la proporții

mai modeste și adaptată la gustul zilei. În istoria statului Luminilor, Frederic al II-lea va fi jucat, în fapt, rolul unui mediator.

Statul brandenburghez prusian, cu începere din 1740, imensa și diversificata Austrie a Mariei Tereza, cu începere din 1742, Bavaria lui Maximilian al III-lea, cu începere din 1745, Portugalia lui Pombal, cu începere din 1750, Bernardo Tanucci, la Neapole, (1755), Guillaume Dutillot, secretar de finanțe la Parma (iunie 1756), Carol al III-lea, în Spania (1759), Kaunitz, la Viena, în 1760 ; Ecaterina a II-a urcă pe tronul Rusiei (1762), Pierre-Léopold, în Toscana (1765), în 1760, prusacul Johann-Friedrich Struensee ia conducerea treburilor statului la Copenhaga, alături de Christian al VII-lea, dar numai pentru puțină vreme, căci la 19 august 1772, la cîteva luni după căderea lui Struensee, Gustav al III-lea, în Suedia, asigură conducerea efectivă a treburilor statului ; în sfîrșit, de la 1780 la 1790, Iosif al II-lea aplică totalității disparate a statelor sale ritmul dezlănțuit al unui reformism ce se pierde în detalii : Europa danubiană, Europa mediteraneană, Estul profund — iată spațiul la care ne referim ; el corespunde cvasitotalității Europei întîrziate. Cronologia este limpede. 1740 este punctul de plecare. Mișcarea se întinde în mod vizibil începînd din 1750.

Ce legătură există între toate aceste experiențe, în afară de cea a unui model : Franța lui Ludovic al XIV-lea și Prusia ca mediator al ei ? În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în perioada demarajului demografic, a „fronturilor pioniere", despotismul luminat este o formă a statului care recuperează, formă adaptată spațiilor destul de slab exploatate, unor structuri economice și sociale arhaice, stat condus de o elită adeseori de expresie franceză, cu o cultură și o mentalitate franceze, care se străduiește să recîștige timpul pierdut. Această formă de stat se adaptează mai bine în spațiile vide din est decît în

vechile centre dens populate ale Europei Centrale (Boemia, Austria, Bavaria) și mediteraneene, în ținuturile necatolice mai mult decît în cele catolice. Bluche ne avertizează : „Acest regim care domină [...] în regiunile Europei unde întîrzierea economică și socială se opusese vreme îndelungată modernizării ocîrmuirii și administrației, nu poate fi confundat cu triumful gîndirii Luminilor". Da, structurile sociale, tradiția națională atîrnă mai greu decît structurile mentale transpuse din Europa Occidentală : „Așa-numitul principe luminat" nu este niciodată un pur filozof și nici un adevărat fiziocrat. Totuși, fără curentul raționalist de la sfîrșitul secolului al XVII-lea și fără complicitățile filozofice din epoca Luminilor, este probabil că despotismul luminat nu și-ar fi găsit o doctrină, un stil, și nici formele indispensabile triumfului său de-a lungul unui secol. Ca și despotismul fiziocraților, regimul preferat de principii luminați este o monarhie absolută, administrativă, ca sistemul lui Ludovic al XIV-lea, monarhie care se preocupă de dezvoltarea economică, spre a recupera o întîrziere dăunătoare înseși forței statului. „Originalitatea sa ține de trei elemente : ambianța Secolului Luminilor, imitarea Franței Secolului de Aur sub raport politic, folosirea unui utilaj economic care vine din Anglia și îi lipsea lui Ludovic al XIV-lea [...] Despotismul luminat ne apare astăzi, în urmările sale practice, adeseori cinic, uneori crud. Și-a lepădat podoabele strălucitoare și bătătoare la ochi : este Ludovic al XIV-lea fără perucă" (F. Bluche). Istoria nu face salturi. Dacă scotocîți puțin sub pojghița aurită, Petersburg înseamnă *mir*-ul, șerbia, o modalitate proprie de a exista, zece secole de întîrziere.

Europa mediană densă și Germania de la estul Elbei aparțin aceluiași spațiu-timp. Racordarea este veche de aproximativ cinci secole ; diferențele subzistă, ele sînt importante, de nuanță mai curînd decît de natură. Geniul lui

Frederic al II-lea este indiscutabil. Născut în 1712, mort în 1786, el a domnit patruzeci și șase de ani (1740—1786) și ne-a lăsat, într-o franceză vrednică de Humboldt, mai bine de o sută de volume. Dar reușita marelui Frederic presupune și existența Brandenburgului, pămînt ce înaintează mult dinspre Europa de Est. Brandenburgul a beneficiat de fantastica mutație a Europei de Est. Acest vechi finister devine un centru-releu, un loc de frontieră între Vestul dens, dezvoltat, și Estul profund, întîrziat. E de ajuns să comparăm călătoria lui Voltaire în Prusia (1750) și cea a lui Diderot în Rusia (1773). Pe de o parte o călătorie de 22 de zile, pe de alta, una de 53 sau de 119 zile : Brandenburgul se află în centrul noii Europe.

În 1740, cel de al doilea stat german nu număra încă decît 2 300 000 de locuitori, după Marele Elector (1640—1688) și Frederic I (1688—1713 ; din 1701, primul rege al Prusiei). Berlinul*, modest „oraș cu case de lemn și de cărămidă, dormitînd pe apele negre și lenețe ale rîului Spree", număra, în 1786, 150 000 de locuitori. El a devenit, mult după Londra și Paris, una din cele patru sau cinci capitale intelectuale ale Europei : în garnizoană are doar 30 000 de soldați, dar un echipament de prim ordin. Leibniz redactase în 1707 statutul viitoarei academii din Berlin, inaugurată patru ani mai tîrziu. Frederic al II-lea a decis ca aceasta să aibă un caracter hotărît științific. Cu organizarea ei a fost însărcinat Maupertuis (născut în Saint-Malo ; 1698—1759), la recomandarea lui Voltaire. Între 1740 și 1743, Maupertuis și-a consacrat toate puterile acestei misiuni. Împreună cu Clairaut, participase la măsurarea meridianului ; îi datorăm prima formulare a unui transformism integral. În jurul lui Maupertuis, micul Berlin al anilor 1740—1750 se înalță la rangul de capitală științifică : vin aici, întîlnindu-se între ei, Euler, D'Alembert, D'Argens, Diderot, Helvétius, La Mettrie,

Voltaire. Treptat, se afirmă și o generație de savanți germani : Johann Heinrich, Pott (1692—1777) studiază bismutul, alaunul, universalul fixativ folosit în vechiul meșteșug al vopsitorilor de stofe, — o știință la limita tehnicii —, Andreas Sigismund Margraff, primul berlinez admis la academia din Berlin, pentru descoperirile sale în domeniul sodei, potasiului, metalurgiei zincului... un alt geniu practic. Berlinul reușește chiar — la sfîrșitul secolului — performanța de a fi în același timp capitala exterioară a Europei francofone și capitala necontestată a unui *Aufklärung* protestant de expresie germană. Oare în 1773, Frederic al II-lea nu silise Academia să-și publice lucrările în franceză ? „Pentru a fi folositoare, academiile trebuie să-și comunice descoperirile într-o limbă universală." Și tot Berlinul propune, în 1782, premiul pe care îl va cîștiga Rivarol, ceea ce nu-i împiedică pe Lessing, Frédéric Nicolaï să-și întoarcă privirile către același Brandenburg. Mendelssohn, figură de prim plan a unei burghezii intelectuale evreiești de la est de dată recentă, Lessing și, mai ales, neobositul Frédéric Nicolaï însuflețesc, la Berlin, „Clubul de luni". După ce a creat la Leipzig Biblioteca Științifică (1757—1758), Nicolaï inițiază, la Berlin, marile publicații ale unui raționalism foarte intens și pozitiv deist. Apar, succesiv, *Scrisorile asupra celei mai recente literaturi germane* (Berlin, 1759—1762), *Biblioteca germană generală* (Berlin, 1765—1792) și *Noua Bibliotecă* (Berlin, 1793—1805). Oare nu tot aici se formează, în anii 1785—1786, Alexander și Wilhelm von Humboldt, în mediile burgheziei evreiești din Berlin, atît de apropiată și, mental, atît de îndepărtată, de Ierusalimele hasidice ale evreimii din Lituania, și a cărei dezvoltare este favorizată de toleranța activă a Curții ?

Marele titlu de glorie al statului prusac constă în a fi construit pe nisipurile Rîului Spree, această Atenă a Nordului. „Dacă Prusia piere,

arta guvernării se va întoarce la vîrsta copilăriei", astfel vorbește entuziastul Mirabeau. Bluche are dreptate cînd ne amintește : „Statul prusac nu este o creație a Secolului Luminilor". Înaintarea de la nord către est îi fixează aici, încă din secolul al XVII-lea, pe tehnicienii calvinismului occidental : în această lume nouă, în această Americă la scară redusă, unde totul e cu putință, ei sînt făuritorii unui stat „împotriva statelor". Frederic al II-lea este mai întîi un continuator. În raport cu modelul francez din secolul al XVII-lea, statul prusac se caracterizează și prin două arhaisme care facilitează trecerea către est : locul ocupat de țărani, rolul nobilimii. În est, emanciparea țăranilor nu a început încă. În Prusia, cel puțin, vechea șerbie nu se înrăutățește.

Frederic al II-lea s-a adaptat acestei situații, după cîteva încercări de a o ameliora. În 1763, el ordonase suprimarea șerbiei în Pomerania ; dar după mai puțin de un an, renunța la proiectul său: „El rămîne totuși fidel așa-numitei politici a protejării supușilor", politică patriarhală și fiscală, „pe care a moștenit-o de la tatăl său [...] și pe care o duce cu mai multă îndrăzneală mai departe", și unui ansamblu de măsuri modeste, dar eficace. „În lipsa unei revoluții [...] are loc o importantă evoluție : în regatul Prusiei, șerbul nu mai are obligații de vasal față de stat" (F. Bluche).

Este o utilizare eficace a structurilor sociale, ca și în cazul nobilimii. La est, nobilimea este la fel de numeroasă ca și în Spania, spre deosebire de Franța, dar este o nobilime activă, legată de pămînt, deprinsă să slujească ; ea se confundă, sau aproape, cu elita : „Dacă vreo cîțiva mici nobili de țară iau parte în chip inutil la ședințele unor diete-fantomă din provincie, mii de *junkers*, formați în companiile de cadeți-gentilomi sau în cadrele administrației, au înlocuit amorul-propriu steril și individualist prin orgoliul inspirat de faptul de a fi în

slujba regelui și a statului". „Nobilimea conduce cei 150 000 sau 200 000 de soldați" din armată; din ea se recrutează toate cadrele mijlocii și superioare ale administrației. E vorba de o nobilime prusacă, ba chiar de o nobilime străină (din Saxonia, din Mecklemburg, din restul imperiului), dar, oricum, de o nobilime, „pentru că, de obicei, nobilii sînt cei ce știu ce e onoarea". Să salutăm această cugetare care le este comună lui Frederic al II-lea și lui Montesquieu. „Regele Prusiei nu pretinde să impună o revoluție unei țări care nu o dorește." Progresul nu poate avea loc decît printr-o evoluție progresivă și accelerată, el exclude dezordinea și intermitențele.

Avem de-a face cu o utilizare eficace, cu o abilă depășire dialectică a structurilor mentale caracteristice Secolului Luminilor. Deist, dar profesînd un deism sec, mai golit de orice perspectivă escatologică decît falsul ateism panteist al lui Maupertuis și Diderot, Frederic al II-lea înțelege să salveze cu orice preț statul de refluxul sau de prăbușirea structurilor mentale și afective ale spațiului-timp creștin. Tradiția prusacă, în armonie cu tradiția continentului (cu excepția Angliei *whig*, dar incluzînd Anglia *tory*), fundamentează autoritatea principelui și suveranitatea statului pe dreptul divin și „legile naturale", legalitate a unei *natura naturata* voită de Dumnezeu. Frederic al II-lea ridică mănușa, pornind deci de la Locke și de la contractul său adaptat realităților unei societăți arhaice și tradiției unui stat puternic. „Pentru Frederic al II-lea, care întîlnește, în această privință, gîndirea lui Hobbes și a lui Wolf, poporul a consimțit, odată pentru totdeauna, ca toate puterile să-i fie încredințate monarhului. Este un consimțămînt filozofic și tacit, care nu are nevoie să fie exprimat prin instituții, cuvinte sau acte. Acest consimțămînt este legitim, prin chiar faptul că dinastia regală vrea binele public, că numai ea are o noțiune justă și clară cu privire la acest bine public. Pentru Frederic al II-lea, regalitatea nu există decît pentru că ea aduce servicii. Acest contract tacit creează «legături indisolubile» între monarh și națiune: «principele este în raport cu societatea pe care o guvernează ceea ce este capul în raport cu trupul»."

Datorită acestei demonstrații de logică, realitatea obiectivă a statului puternic, susținut în fața poporului de către învățătura bisericilor protestante și din plin justificat de marile servicii aduse, de exigențele concrete ale recuperării, este pe gustul elitei din Vest. Elita Secolului Luminilor, cea din Franța și din Anglia, poate continua să acorde ajutorul său psihologic recuperării periferice întreprinsă de despotismul luminat.

Germania Orientală este singurul sector geografic din Europa periferică unde condițiile inițiale și eficacitatea acțiunii au îngăduit reușita operației de recuperare în proporție de 100%. În poziție secundă, Germania catolică, vechiul ținut muntos habsburg și „frontiera" danubiană. Maximilian al III-lea, Iosif de Wittelsbach (1745—1777), conduce modernizarea unei Bavarii baroce. Totuși, la München, ca și la Viena, rezistențele sînt mai mari decît pe Spree. A fost mai întîi nevoie să fie salvată Austria, care fusese pe punctul de a pieri (între 1740 și 1748) tocmai din cauza creșterii sale dezordonate și a întîlnirii nefericite a două presiuni diacronice.

Presiunea de la „frontieră", la putină vreme după Kahlenberg, era de ajuns. Nefericirea a vrut ca o parte din forțele necesare marii opere a construirii Europei de-a lungul cîmpiilor dunărene să fie risipită în moștenirea anacronică a periferiei spaniole. Austria era mai mare, dar hărțuită și îngreunată, după tratatul de la Utrecht. Războiul de Succesiune este consecința inevitabilă a acestei dualități.

Este un miracol și totodată spre marea cinste a Mariei Tereza că lucrurile s-au rezolvat așa cum s-au rezolvat. Datorită unei ex-centrări către est, imperiul danubian al Vienei s-a salvat, în cele din urmă, regrupîndu-se în jurul tinerei Ungarii. Haugwitz, cancelar al Austriei (1748) și al Boemiei (1749), și Kaunitz (1760—1780) au ținut seama de o dualitate care mascheză o diacronie. Ungaria a salvat statul danubian : magnații au primit recompensa fidelității lor sub forma unui fel de drept la arhaism. Teritoriul părții ungare constituie un compromis între o frontieră internă de populare și un îndepărtat ev mediu în afara gîndirii Luminilor. Prețul plătit este foarte ridicat. Transformările tehnologice se situează în Boemia, în Austria ; Ungaria rămîne agricolă, comerțul său exterior se limitează la exportul recoltelor de pe marile moșii, în ciuda unor randamente foarte scăzute, legate de o slabă densitate a populației și de un nivel de viață mediocru. În schimb, există multă suplețe în ceea ce privește „posesiunile îndepărtate, Țările de Jos și regiunea Milano, Haugwitz și Kaunitz limitînd «centralizarea» [de altfel, foarte relativă] la teritoriile imperiului".

Avem de-a face cu un stat lipsit inițial de mijloace, dar care a căpătat aceste mijloace. Intrările fiscale, la începutul domniei, sînt în raport de 20%, pentru o populație sensibil egală, cu intrările fiscale franceze, există o armată permanentă de mai bine de 100 000 de oameni. Dintre toate ținuturile vechii monarhii, Boemia, aflată în vecinătatea Sileziei, concurenta sa, este cea care a suferit cea mai profundă transformare. Tulburările din 1770—1771 și 1775 sînt semnul unei crize, dar și al unei importante mutații, ba chiar al unei creșteri demografice record. În Boemia, Raab (în anul suprimării iezuiților), consilier în Consiliul comercial, un fiziocrat, îndrăznește să atace principiul șerbiei : începe un întreg pro-

ces istoric, care se va termina abia în 1848. În plan social, Boemia se află cam pe linia de dezvoltare a Brandenburgului, a Pomeraniei și a Prusiei, restul Europei danubiene situîndu-se cu cîteva secole în urmă.

Odată cu Iosif al II-lea, ritmul se schimbă. „La Viena, un tînăr împărat, ros de ambiții, avid de glorie, nu aștepta decît un prilej pentru a tulbura odihna întregii Europe", proclamă Frederic, bunul apostol. Iosif al II-lea vrea să depășească triunghiul de transformare delimitat de miniștrii mamei sale. El începe un proces de germanizare a Europei danubiene, din simplă comoditate. Comportarea sa imprudentă în Țările de Jos, pămînt cu o veche tradiție a libertăților municipale, parte integrantă a Europei dezvoltate, provoacă o rezistență care e pe punctul de a se schimba în revoltă deschisă. Opera sa economică este considerabilă, ea desăvîrșește pregătirea bazelor unui *take off* industrial în triunghiul Boemia—Moravia—Austria, în secolul al XIX-lea.

Doctrina împăratului Iosif al II-lea, adevărată politică religioasă care se întinde în întreaga Europă catolică, se opune toleranței și indiferenței pragmatice a lui Frederic al II-lea. Putem vorbi de o intoleranță luminată ? Iosif al II-lea este prea creștin pentru a nu fi încercat să-și pună puterea în slujba preferințelor sale pentru un catolicism luminat, opus sensibilității baroce a popoarelor sale : un cult, cum îl visează janseniștii presbiterieni din secolul al XVIII-lea, de tendință aproape calvinistă ; o religie intelectuală întemeiată pe un raport ontologic ; o practică axată pe respectul scrupulos al unei morale a purității și, mai mult încă, a slujirii, am spune chiar a prezenței active în lume.

La urma urmei, recunoaștem aici opțiunile gîndirii Luminilor. Ele comportă, implicit, o *diminutio capitis*. Ca și cei mai de seamă oameni ai secolului său, „el refuză viața contem-

plativă, ascetică și mistică [...] el pare a ignora comuniunea cu sfinții și reversibilitatea meritelor" (F. Bluche).

Nimeni n-a împins atît de departe ceea ce a fost mai tîrziu numit „integrismul" politicii laice. Ideea sa cu privire la prioritatea statului se întîlnește cu teologia politică a celei de a doua generații reformate. „Dreptul divin relevat de Sfintele Scripturi și dreptul natural reconstituit de rațiunea umană sînt cele două baze ale puterii monarhice. Leibniz, Wolf sau Martini, laicizînd teoriile lui Bossuet, consolidează suveranitatea, de vreme ce aceasta se bucură de acum înainte de dubla cauțiune a unei fundamentări religioase și a unui sprijin rațional."

Pornind de aici, totul se schimbă în cadrul Bisericii : împărțirea în dioceze, numirea în funcții, formarea clericilor, micșorarea puterii ordinelor călugărești. „Fratele meu, paracliserul" — cuvintele îi aparțin lui Frederic al II-lea — intră în amănunte : se războiește cu statuile, împuținează lumînările din biserici, cenzurează predicile, în favoarea unei învățături practice, pusă în slujba regatului terestru, civic și moral.

Un fapt pozitiv : edictul tolerant din 1781, în ciuda limitelor și intențiilor sale ascunse. El vrea să evite exodul minoritarilor cehi în direcția unei Silezii devenită prusacă. Toleranța se mărginește la marile confesiuni creștine, limitează exercitarea cultului la un minimum, permite totuși dublarea, în mai puțin de zece ani, a numărului protestanților din statele ereditare germanice : 73 000 în 1782, 136 000 în 1788. Adăugați la toate acestea, dimpreună cu treizeci de ani de decalaj în raport cu Prusia, inserția socială a evreilor (în 1781, ia sfîrșit obligația de a locui în ghetouri și de a purta anumite semne distinctive pe haine), deschiderea universităților : la Viena, ca și la Berlin, burghezia evreiască profită din plin de ele, după cum o dovedește istoria intelectuală.

Schimbarea de ritm din 1780 nu favorizează neapărat racordarea Europei danubiene la nivelurile de dezvoltare ale Europei vestice. Doctrina împăratului Iosif al II-lea prefigurează eroarea revoluționarilor francezi. Deistul Frederic al II-lea a șocat mai puțin conștiințele creștine decît catolicismul sincer al lui Iosif al II-lea. Conștiințele nu pot fi guvernate. El nu a înțeles valoarea catolicismului baroc, coordonarea sa perfectă cu moștenirea culturii tradiționale a satelor. Pentru a folosi această bogăție, trebuia mai întîi să înțelegi și să iubești. Drama acestei doctrine rezultă dintr-o modalitate a tensiunilor și a distanței care separă civilizația scrisului de bogăția culturală a nivelului tradițional al transmiterii.

De la acești doi poli ai despotismului luminat începe degradarea, într-o perioadă de succes. Spațiul mediteranean este poate cel mai rezistent. În secolul al XVIII-lea, transformarea Spaniei este profundă, dar ea nu datează de pe vremea urcării pe tron a regelui Carol al III-lea. În ordinea aritmeticii politice, nu trebuie să ignorăm enormul efort al marchizului De La Ensenada *. Faza farnesiană a domniei lui Filip al V-lea anunță, încă din anii 1717—1718, o modalitate *avant la lettre* a despotismului luminat. Totuși, în secolul al XIX-lea, puține lucruri mai subzistă din opera uriașă a unor Patiño, Ensenada, Aranda, Floridablanca, Godoy. Criza atroce din 1808—1814 vine prea devreme. Ea compromite totodată ideologia în numele căreia acționaseră miniștrii monarhiei centralizate. Cît privește Pombal (1750—1777), în ciuda și, neîndoielnic, datorită unei agresivități zgomotoase, el nu a reușit să reducă întîrzierea Portugaliei (a nordului acesteia, mai ales), care este în totalitatea ei finisterul unui finister. Adevăratele sale succese trebuie situate în America. Italia oferă un model explicativ care poate fi extins la Portugalia.

Neapole depune efortul cel mai mare. Dar eșecul acestui ținut este izbitor. La nord (Toscana, Parma, Piacenza), unde sporesc rezistențele de tot felul, beneficiul este durabil și pozitiv. Un exemplu semnificativ este Toscana, unde, în 1786, la sinodul de la Pistoia, se pun bazele unui catolicism luminat, în modalitatea sa jansenizantă, la capătul unei evoluții către un reformism radical și către o practică intelectualizată. În Italia de Nord, cea a unor școli religioase, mai moderat, dar, treptat, alfabetizată, se pregătește secolul al XIX-lea, se pregătesc condițiile unei recuperări tardive. Să ne întoarcem acum către aspectul social : Italia este paralizată de *latifundium*, de locuința rurală excesiv de concentrată, de vechiul asolament bienal, care s-a sustras mutației tehnice din secolele al XII-lea — al XIII-lea, de incapacitatea de a voi și de a plăti inserția populară în civilizația scrisă. Aceasta ar fi cheia succesului relativ al Italiei toscane, piemonteze și lombarde ; el ține de un anume preț conferit omului și de efortul ce îi este consacrat. Să mai adăugăm și că, în Toscana, un rol mare îl joacă suprapunerea dintre limba vorbită și limba scrisă.

Eșecul relativ al despotismului luminat în Sudul mediteranean se datorează unei populații numeroase, ce evoluează greu. „Frontiera" interioară se întinde pe o distanță mică (Sierra Morena, Ebra aragoneză...), America este prea îndepărtată, Italia, lipsită de spații pustii. Mai rămîn mlaștinile, dar oamenii sînt lipsiți de tehnicile necesare asanării lor. O populație densă, mîndră, strîns legată de un trecut îndelungat, o elită care s-a sustras revoluției științifice și care este ispitită să-și sprijine prezentul, sau trecutul apropiat, pe un trecut mai îndepărtat. Cine va putea spune ce a însemnat, în Toscana secolului al XVIII-lea, preastrălucitul *Quattrocento*, ce a însemnat, pentru Roma secolul al XVIII-lea, Roma imperială și creștină ? Prea mulți oameni, prea

mult trecut ; despotismul luminat ajunge prea tîrziu aici — cu un decalaj de un secol, cel puțin —, spre a asigura dezvoltarea Spaniei și Italiei. Spania pornește fără baze solide, Italia, cu mare greutate. Secolul al XIX-lea este aici insuficient pregătit, ceva mai bine în partea mai puțin mediteraneană a Italiei decît în Peninsula Iberică, ceva mai bine în Catalonia, în Biscaya și în Asturii decît în Portugalia și în Andaluzia.

Mai putem vorbi de un despotism luminat în Scandinavia ? Cu mare greutate. Structurile scandinave se organizează treptat, în secolul al XVIII-lea, după modelul englez. Statul suedez tinde către un fel de compromis între Anglia așa-numitei *Glorious Revolution* și Brandenburgul lui Frederic al II-lea. Norvegia e oarecum separată, dar Danemarca comportă o nuanță hannovriană suferind de un anume arhaism ; Suedia iese întărită în urma pierderii Balticii : populația ei este în creștere, mortalitatea este cea mai slabă din Europa, speranța de viață se apropie de recordurile absolute ale Noii Anglii și, mai ales, este realizată o alfabetizare cvasigeneralâ și precoce ; modernizarea statului suedez are loc încet, deci sigur : libertatea presei, obținută în etape, într-o țară unde oamenilor le place să citească, dispozițiile edictului din 1766 sînt confirmate de ordonanța din 26 aprilie 1774. Catolicii sînt tolerați (mai mult decît în Anglia), iar minoritatea evreiască urbană este încurajată de către germani. Au loc, în sfîrșit, mari investiții culturale : noua Operă din Stockholm, construită de Adelcrantz și, în 1786, Academia celor Optsprezece, concepută după modelul francez.

Nordul profund se află la est : este Rusia, după ce ai trecut de teritoriile poloneze. Cînd cîțiva mari proprietari polonezi își dau seama de amenințarea care apasă asupra frontierelor Statului-nebuloasă, este prea tîrziu. Și totuși,

după cum am văzut, Polonia participă la prosperitatea orientală a celei de a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea. Prima împărțire, cea din 1772, i-a dat parcă un nou avînt, despărțind de ea două provincii aproape pustii (Rusia albă și Prusia poloneză) și greoiul complex galițian, care îi aduce Austriei mai curînd nenumărate complicații decît noi resurse, dat fiind rețeaua sa religioasă și etnică greu de estimat. Vrînd să ignore vreo cîteva milioane de țărani, Léo Gershoy s-a putut minuna : „[...] după această lovitură teribilă, o nouă idee despre libertate s-a impus treptat în toată țara". Are loc o dizolvare a grupărilor iezuite, o evoluție a raporturilor dintre Biserică și stat, impregnată de un super-iosefism (aici se folosește cuvîntul febronianism), sub influența cancelarului Zamoyski. Faptul cel mai important constă în vestitul statut al educației naționale, fixat de către comisia din 1773 : pentru a susține reforma, vor fi confiscate bunurile iezuiților. Educație, economie : Zamoyski încearcă chiar, prin exemplul personal, să-i îndemne pe marii proprietari să fie mai toleranți cu șerbii de pe moșiile lor. „Mișcarea reformatoare avea să atingă apogeul [...] odată cu noua constituție din 1791, care instaura o monarhie ereditară după modelul monarhiei franceze reformate [...]" Toate acestea se întîmplă prea tîrziu ; nu pot fi recuperate trei secole în douăzeci de ani. Rusia și Franța pornesc în frunte, după ce s-au pus de acord în 1793. Opera de trezire care se schițează odată cu comisia pentru educația națională din 1773 a beneficiat de un timp prea scurt, desigur, dar ea a rezolvat totuși esențialul, abordînd întîrzierea culturală a Poloniei : alegerile sale simple, în favoarea unei culturi științifice și a unei alfabetizări masive, sînt excelente. Apariția unor nume poloneze în științele matematice și fizice încă de la începutul secolului al XIX-lea își are originea în acest efort, iar restul va urma de la sine.

Mai rămîne Rusia, marele miraj al Secolului Luminilor. Între moartea lui Petru cel Mare (1687—1725) și urcarea pe tron a Ecaterinei a II-a (1762—1796), domnesc Ecaterina I (1725—1727), Peru al II-lea (1727—1730), Ana Ivanova (1730—1741), Elisabeta Petrovna (1741—1761) și Petru de Holstein (1761—1762), pe care soția sa, de origine germană, îl asasinează preventiv în timpul unei revoluții de palat cu iz de serai. În Rusia există două lumi care se ignoră între ele : o țărănime ce se cufundă tot mai mult într-o șerbie pe zi ce trece mai necruțătoare și pe care aspirația către „frontiera pionieră" o despovărează întrucîtva de suferințe, și o lume de suprafață, care respiră prin Petersburg. Într-o societate arhaică și orientală, începe, în secolul al XVII-lea, un efort de a fabrica *ex nihilo* un stat după model occidental ; Ecaterina a II-a nu cade din cer, „ea apare pe un teren strîmt, dar destul de bine pregătit. După vechea «dumă a boierilor», anarhică și feudală, urmează un nou organ de guvernămînt, senatul [...] mai mult sau mai puțin copiat după modelul suedez [...] creat în 1711, consolidat în 1720, organizat în 1722". Senatul rus seamănă atît cu consiliul privat al lui Ludovic al XIV-lea, cît și cu directoratul prusac din 1723, cel pe care Frederic al II-lea îl pune între paranteze. Pe o structură socială țărănească, moștenită în urma unei evoluții fără interferențe occidentale, se suprapune o economie a schimburilor comerciale. Înainte de marile mutații tehnologice de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, fierul din Munții Urali, concurează, pe piața engleză, fierul suedez.

Rusia oferă un bun exemplu de funcționare a unui stat care vrea să recupereze o rămînere în urmă. La început, Ecaterina a II-a era adevărata țarină a aristocrației feudale, dar ea continuă tradiția lăsată moștenire de Petru cel Mare. Ea încearcă să fie mai mult decît țarina unui *dvoriantso*, și, străbătînd imperiul, lan-

sează apeluri intelectualității occidentale, care o aude și este măgulită. Ea corespondează cu D'Alembert, îl cumpără pe Diderot, îl studiază pe Montesquieu (1764—1766) și pe Deccaria (1767), și anume *Tratatul despre delicte și pedepse* al acestuia, a cărui lectură este reconfortantă în țara cnutului. Marea comisie legislativă își desfășoară lucrările între 1767 și 1768 : ea reunește reprezentanți din întreaga Rusie legală, adică din acel mic stat ce cuprinde între două și trei milioane de oameni, comparabil cu un Brandenburg ce s-ar sprijini pe 20 milioane de șerbi : „[...] nobilimea, orașele, țăranii liberi și popoarele alogene, în total 564 deputați, dintre care doar 79 îi reprezintă pe țărani", sau, mai curînd, stratul nespus de subțire alcătuit din țăranii liberi. Comisia își desfășoară lucrările la Moscova cu începere din 30 iulie 1767, este transferată la Petersburg în ianuarie 1768, brutal dizolvată la 18 decembrie. Ea lucrează după *Instrucții pentru comisia însărcinată cu alcătuirea proiectului unui nou cod de legi, nakaz-ul*, „unul dintre documentele cele mai celebre ale istoriei ideologice a despotismului luminat. El se adaugă mecenatului, corespondenței politice, preocupării pentru propagandă și publicitate, asigurîndu-i țarinei o reputație de împărăteasă-filozof" (Bluche). Din acest efort de a obține o reformă, un lucru pare cu adevărat cîștigat, și anume lărgirea așa-numitului *dvoriantso* pînă la dimensiunile unei elite.

Să facem, deci, bilanțul : Semiramida Nordului nu merită nici toate laudele exagerate pe care i le-au adus adepții săi, naivi sau venali, dar nici severitatea cu care este astăzi privită adeseori opera sa. Ea nu a rupt cu o opțiune profundă, schițată în secolul al XVI-lea, întărită în secolul al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea, caricaturizată sub domnia ei. Statul rus din epoca Luminilor este o realitate, dar o realitate modestă. Ecaterina a II-a guvernează o Rusie legală, o

Rusie reală, cuprinzînd între două și trei milioane de supuși. Ea lasă pe mîna a 100 000 de proprietari și a cîtorva zeci de mii de funcționari, 15—25 milioane de țărani. Această principesă germană guvernează un mare electorat „german", un Brandenburg-Prusia comparabil cu cel pe care Frederic al II-lea l-a moștenit de la Regele-sergent și pe care ea nu a știut să-l ducă pînă la dimensiunea obiectivă a Prusiei bătrînului Fritz. Dar, după 1763, Prusia nu valorează ea oare aproape cît o Austrie ? Oricum, mai mult decît o Rusie... Nu, Ecaterina a II-a nu a făcut nimic pentru a integra masa țărănească într-o națiune, care nu începe să se elaboreze decît după reformele inițiate, în secolul al XIX-lea, de țarul eliberator.

Rusia Ecaterinei a II-a ne amintește doar acest adevăr : Europa Luminilor numără în slujba ei 180 milioane de ființe la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, pe teritoriul unei Europe strict înțeleasă ca atare, dar apartenența la Europa a celor mai mulți dintre acești oameni este, în esență, fictivă. Adevărata Europă a secolului Luminilor, cea care citește, care cugetă și se exprimă într-un sistem de gîndire pe care urmează să încercăm a-l defini, nu a depășit niciodată douăzeci de milioane de oameni, nouă zecimi dintre ei fiind concentrați pe axa mediană dens populată pe care am propus-o.

Să-i reproșăm Ecaterinei a II-a că nu a încercat să facă nimic pentru a anexa gîndirii Luminilor Rusia, sau, mai modest spus, civilizației scrisului ? I-am face un proces derizoriu : depășirea acestei etape nu stătea în puterea ei. Opera care continuă, datorită statului, în Rusia de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, nu este superficială decît în aparență : Rusia — ca și Prusia, cu decalajul cronologic de o generație — se înzestrează, sub egida statului, cu un echipament cultural limitat la un mic număr de oameni. Iată de ce,

pe tabloul de onoare al intelectualității occidentale, Semiramida Nordului din jurul anilor 1770 o înlocuiește pe Atena Nordului din anii 1750 : interesul de care se bucură, rînd pe rînd, cei doi mari despoți (Frederic, 1750 ; Ecaterina, 1770) corespunde unui *take off* al echipamentului intelectual, cultural și științific. Seducției intelectuale i se adaugă atracția locurilor. Laudele intelectualității marchează *a contrario* momentul de creare al unui echipament cultural de tip european occidental și de clasă internațională.

Nu, etapele nu pot fi sărite, și prima etapă trece în mod necesar prin procesul de constituire a unei elite. În Rusia, mai mult decît în Prusia, raportul numeric al elitelor, prin referință cu normele din vest, este derizoriu : superioritatea numerică a vechiului Occident este zdrobitoare. Totuși, elitele nordice și orientale, elitele recuperării au beneficiat, în momentul constituirii organelor de transmitere, de o alegere făcută de cei mai buni experți. În Rusia, doar abia mai puțin decît în Prusia, această alegere s-a îndreptat către părțile cele mai recente, cele mai dinamice ale noii civilizații ; această alegere favorizează științele și, mai ales, matematicile.

În Polonia, comisia pentru educație din 1773, în Rusia, efortul ce urmează lucrărilor marii și zadarnicii comisii din 1767—1768, *take off*-ul intelectual al Europei slavilor din nord au drept rezultat formarea unei elite restrînse, la nivelul cel mai ridicat, în domeniul științei celei mai abstracte. Este un cîștig modest, dar fără de preț : între 1770 și 1790, la nivelul acestei mici elite se pregătesc condițiile progresului științific din prima parte a secolului al XIX-lea. Curînd, vor apărea din est profeții unei noi ere, de la Nicolai Lobacevski (1792—1856) la Dimitri Mendeleev (1834—1907). Geniul presupune în primul rînd transmiterea onestă a ceea ce a fost dobîndit. În acest sector, și numai aici, recuperarea a fost completă.

Preafericita împărțire

Moscovici spunea nu de mult : secolul al XVIII-lea a fost prin excelență secolul politicii, deci secolul statului. Statul se află în centrul gîndirii sale, dar el este mai întîi în centrul istoriei sale. Statul este în centrul istoriei secolului al XVIII-lea doar în măsura în care se săvîrșesc prin el lucruri mari. Statul, acest sector unde se citește și, mult mai mult încă, unde se scrie, statul care aparține aproape în întregime domeniului a ceea ce este voit, deliberat, statul, totuși, încununează o îndelungată tradiție. Cea mai frumoasă dintre constituțiile secolului al XVIII-lea nu a fost și nu va fi niciodată scrisă. Statul-model prin excelență, statul care s-a aflat la originea reflecției lui Locke, este un stat întemeiat pe o lege nescrisă. Statul, la apogeul civilizației scrise și al culturii tradiționale, aparține oare și el, într-o oarecare măsură, domeniului lui din văzute și din auzite ? În parte, el este sectorul codurilor, al ordonanțelor, fabricantul nr. 1 al nesfîrșitelor arhive și păstrătorul lor, dar el ține, de asemenea, de o anumită abilitate, de anumite deprinderi de serviciu, respect și supunere, care înseamnă putere și forță, durata ce asigură succesul și dezvoltarea, generatori ai marii mutații din domeniul ordinii și al puterii ce are loc începînd cu sfîrșitul secolului al XVIII-lea și pînă în ultima treime a secolului al XX-lea. Poți să fi renunțat la orice escatologie, să treci de la deism, la un ateism de fapt, să te miști într-un neant de gînduri absurde și, ca Frederic al II-lea, să crezi în stat. Statul i-a fost lăsat drept moștenire secolului al XVIII-lea. Formele cele mai elaborate datează din anii 1660—1680 (Franța), 1689—1720 (Anglia) ; atunci s-au cristalizat. Toate celelalte sînt forme derivate, mai fruste, care se înverșunează să asigure recuperarea. Recuperarea — marea sarcină a statului Luminilor, nu a statului din epoca Luminilor —,

la rîndul ei modelează statul : ea pune în lumină utilitatea lui, îi aduce un surplus de respect și de credibilitate. Statul nu este mult transformat într-un secol, între 1680 și 1780, dar este multiplicat.

Dacă ne gîndim bine, în întreaga Europă, statul are de patru sau de cinci ori mai multe resurse în 1780 decît în 1680 ; el a urmat în cuceririle sale fronturile pioniere, sectoarele de dezvoltare, dar a rămas foarte asemănător cu cel ce fusese la început. Statul este și un sector al lentelor, fructuoaselor sedimentări. Statul, această modalitate subtilă a echilibrului social, a contribuit la creșterea demografică și, mai mult încă — dovadă echipamentele culturale —, la dezvoltarea generală. Resortul esențial, care-i pune pe oameni în mișcare atît la vîrful cît și la baza piramidei statului, este emulația.

Șansa Europei, una din cheile creșterii sale susținute este, ca odinioară șansa Greciei, diviziunea și, neîndoielnic, războaiele la care ea duce. Fără diviziunea Europei în state invidioase, temătoare și rivale, nu ar exista recuperare. Paradoxal, diviziunea politică a Europei a asigurat mai bine o putere uniformizatoare în entropie, deci creșterea prin tentativele mereu zadarnice de recuperare. Recuperarea, scop impus de către stat, asigură creșterea periferiei subdezvoltate, suscită din nou dorința axului median al înaltelor reușite de a „menține distanța". Recuperare și depășire, neîncredere, expansiune și căutare a unui echilibru precar : toate acestea constrîng statul la o acțiune transformatoare în profunzime.

Cosmopolitismul elitei francofone din secolul al XVIII-lea este rodul, deloc neglijabil, al fericitei diviziuni a Europei în state de mărime inegală și rivale. Diviziunea este utilă demarajului. Fără nici o judecată privitoare la viitor. Pentru a menține tensiunile la un nivel tolerabil, statele își au armatele și diplomația lor. Deasupra se situează opera constructivă a pacificatorilor, de la Leibniz, ce propune numai substituirea unui război extern la „frontieră" printr-un război intern, și pînă la bunul abate De Saint-Pierre * (*Memoriu pentru o pace veșnică în Europa*, Köln, 1712, *Proiect pentru o pace veșnică în Europa*, Utrecht, 1713, *Proiect pentru o pace pașnică între suveranii creștini*, Utrecht, 1717) care, pînă la moartea sa, în 1743, se străduiește să găsească o soluție de trecere de la echilibrul demersurilor diplomatice la pacea veșnică a unei creștinități luminate.

Emulația, împreună cu profitul, motor de recuperare a periferiei, de dezvoltare a axei mediane, vor fi fost, fără ca gîndirea Luminilor să-și fi dat totdeauna bine seama, cele mai sigure contribuții ale statului tradițional la măreția Europei, în momentul cînd se pregătesc condițiile tuturor depășirilor.

Partea a doua

PUNEREA ÎN MIŞCARE A GÎNDIRII

În sistemul pe care îl propunem în vederea unei înțelegeri pe cît se poate, utilă, a secolului al XVIII-lea — în sfîrșitul secolului al XVIII-lea își află originea epoca noastră —, era Luminilor se află la intersecția a două structuri generatoare de mișcare. Două structuri în mișcare, dar cu ritmuri diferite : un cadru de viață foarte vechi, un sistem de gîndire revoluționară moștenit de la secolul precedent.

În secolul al XVIII-lea există un cadru de viață și un sistem de gîndire relativ independente : între 1620 și 1650, modificarea fundamentală a gîndirii s-a produs în cercul unui număr de oameni restrîns, într-un spațiu redus ; mica Europă științifică se confundă cu mica Europă politică, minus Mediterana care, după Galileu, iese practic din discuție. Nicidoată civilizația limbajului scris, întărită de acum înainte de o civilizație a limbajului matematic, nu atinsese un asemenea grad de autonomie. Desigur, filozofia greacă are nevoie de cetate. Constructorilor universului infinit din secolul al XVII-lea, statul teritorial le asigură, odată cu renta, acel calm tragic în fața exigențelor de ordine pe care revelația și metodele matematice li le-au inculcat. Mulți sînt fii de burghezi, avînd în ascendența mai mult sau

mai puțin apropiată vreun vînzător de postav sau vreun perceptor de impozite. Desigur, la început gîndirea se desprinde încet și dificil de lucruri, de mediul înconjurător, deci de practica socialului, dar curînd ea atinge un grad de independență ce se cere exprimat printr-o structură. Această largă autonomie a gîndirii celei mai înaintate și mai dinamice decurge, pe de o parte, dintr-un salt ireversibil în domeniul abstracției, iar, pe de altă parte, din înțeleapta paranteză carteziană. Pe fondul acestei înțelepciuni, dezvoltarea gîndirii are loc între 1630 și 1680, în ritmul, niciodată încetinit, al unei progresii geometrice, facilitată de rigiditatea mediului înconjurător.

Secolul al XVIII-lea a văzut modificarea insensibilă a acestui mediu. Am urmărit-o din trei puncte de vedere, cel al dilatării spațiului, cel al înmulțirii numărului de oameni și, mai ales, al prelungirii vieții omenești, cel al perfecționării statului, care le favorizează pe celelalte două. Se află astfel modificată una dintre condițiile revoluției avîntului luat de cunoaștere : cvasiparametrul civilizației materiale, al cadrului economic și social de viață duce la un proces de modificări accelerate. Sosește un moment cînd această modificare este percepută, cînd ea întîlnește, la vîrf, mutația gîndirii. De fapt, în situația globală trăită, nimic nu este atît de separat ca aceste momente. Dar analiza noastră, recurgînd la un artificiu, întîlnește totuși o realitate. După cincizeci de ani care duc la o uimitoare autonomie a cunoașterii, se produce o invadare a gîndirii de către structura lucrurilor, o voință de depășire a maeștrilor gîndirii, o privire dominatoare asupra domeniului rezervat al politicii și al religiei. După creșterea lineară din 1630—1680, revoluția științifică își schimbă ritmul și stilul. Evantaiul ambițiilor se deschide mai larg.

Să încercăm să regăsim gîndirea, în chiar acel moment cînd ea este din nou ispitită de lucruri. Revoluția gîndirii din 1620—1650, saltul înainte al științelor matematice și al mecanicii corpurilor cerești din 1650—1680 se dezvoltă de acum înainte conform unei logici proprii, pe care vom încerca să o înțelegem. După structurile mediului înconjurător, să ne întoarcem la gîndire, în momentul cînd structura gîndirii întîlnește acel mediu. Structura gîndirii, în cadrul științelor abstracte, suferă primele efecte ale frînării randamentului, lumea speculației se lărgește, de unde decurge și un anume regres al gîndirii abstracte. Dar ceea ce gîndirea pierde sub raportul forței, este compensat prin ceea ce ea cîștigă sub raportul întinderii. Mediul schimbător din secolul al XVIII-lea se află astfel încorporat structurilor gîndirii. După ce a răspuns incitării superficiale a lucrurilor, reîntoarcerea masivă a gîndirii către lucruri transformă în revoluție mersul dinamic al condițiilor materiale de viață. Vom fi ajuns astfel, în 1780, pe pragul tulburătoarei istorii a timpului nostru...

Capitolul IV

LĂRGIREA CÎMPULUI CUNOAȘTERII

Reducția fenomenologică : revoluția modurilor de a gîndi, alterarea sensibilității

O revoluție care durează de cincizeci de ani este o revoluție veche. Și totuși, chiar la nivelul cîtorva zeci de mii de oameni care au trăit-o în profunzime, ea nu și-a epuizat efectele, continuînd să repurteze victorii.

Reducerea fenomenologică a științei va fi fost poate bătălia cel mai greu de cîștigat ; după această victorie, Descartes s-a grăbit să se lase înfrînt. El crede că mecanica globală a lumii, așa cum a conceput-o, ajunge la o adevărată înțelegere a ființei. Descartes confundă, *de facto*, fizica și metafizica. Pînă în jur de 1730, confuzia are loc în mod curent pe întreg continentul. Trebuie să ne amintim de acest lucru pentru a înțelege dogmatismul reducerii mecaniciste, care înăsprește climatul filozofiei crizei de conștiință europene. Mersenne împinsese pînă foarte departe scrupulul fenomenologic : „știința noastră reface imaginea lucrurilor, dar lucrurile își au natura lor proprie" : cît privește Descartes, el știa că, dincolo de fizica sa, ceva din realitate continuă să-i scape.

Descartes, dar nu și cartezienii înverșunați ce roiau în jurul lui Fontenelle în anii 1700—1730. E un lucru pe care modestul Newton îl știe încă și mai bine. Restrîngînd cîmpul cunoașterii la cel al fenomenelor, filozofia mecanicistă lăsa loc liber unei cunoașteri autonome a științei în curs de formare, a teologiei, care presupune datul obiectiv al Revelației, o metafizică, în sensul precis al termenului, o ontologie. Malebranche, cu o formulă fericită — ce va cunoaște o mare răspîndire —, a spus aproximativ următoarele : „Să lăsăm pe seama metafizicii studiul misterioasei puteri «eficiente» a cauzelor ; știința trebuie să se mulțumească cu cunoașterea legilor". Secolul al XVIII-lea nu va menține cu ușurință acest echilibru, filozofia sa vulgară va refuza pînă și acest *distinguo* al lui Malebranche și, dat fiind prețuirea legitimă pe care o acordă științei fenomenologice, va situa, nu o dată, metafizica, la nivelul opiniei comune.

Această reducere a științei la o stare fenomenologică, ce are loc în secolul al XVII-lea, va avea de fapt drept rezultat desființarea unei structuri a afectivității veche de mai multe mii de ani, mai întîi la nivelul elitei. Masa celor care citesc, în marea ei majoritate, nu este pe dată atinsă de noul mod de gîndire. Colegiul este umanist, literatura marilor civilizații se exprimă în categoriile lui Aristotel, cît despre literatura celor săraci, ea păstrează, într-un imaginar fabulos, o civilizație moartă la vîrf. Însăși masa cititorilor continuă să simtă lumea cunoașterii prin limbajul curent al categoriilor lui Aristotel.

Galileu, neîndoielnic, în al său *Dialogo* (1632), exprimase cel mai bine tulburarea resimțită de savanți, altfel spus, de cunoscătorii aparținînd vechii școli. „Deturnîndu-i de la «naturile» eterne, li se distruge «acel refugiu, acel Prytaneu» unde se adăposteau" (Lenoble). Pentru a răspîndi noua știință, „trebuie mai întîi modificat felul de a gîndi al oamenilor".

Dar, mai mult decît felul de a gîndi, întreaga ierarhie a valorilor este pusă în discuție.

Pentru un popor devenit, pe neașteptate, orb și surd, cerurile neschimbate vor fi încetat să mai înalțe imnuri de slavă întru gloria lui Dumnezeu, stelele, desprinse din sfera celestă, lipsite de masă, după planete, în cursul celei de a doua jumătăți a secolului al XVII-lea, se vor înșirui, precum toate corpurile odinioară celeste, în materia ternă a mediului sublunar. De ce neschimbate ? Pentru că de acum înainte viața se identifică cu mișcarea. Au acum prioritate mișcarea, ceea ce este tranzitoriu, deci ciclul nașterii și al morții, al generării și al pieirii. Odată pierdută starea de neschimbare, acum confundată cu moartea, se produce o ruptură afectivă profundă.

Alexandre Koyré a descris în cuvinte de neuitat trecerea de la lumea închisă la universul in(de)finit. Am tras de aici consecințele afective și religioase. Lumea infinită acceptă teologia Dumnezeului ascuns gonind alternativa religioasă a unui antropocentrism liniștitor. Reprezentarea unui univers infinit, confundat cu spațiul geometric euclidian, interzice orice teologie care nu ar situa în centrul ei misterul Întrupării. Dar ea acceptă Întruparea istorică, punct de întîlnire etern dintre Dumnezeul transcendent și totalitatea a ceea ce este creat și timp ; ea exclude, practic, întruchiparea difuză propusă de experiența religioasă populară la nivelul societății tradiționale. În sfîrșit, noul univers al filozofiei mecaniciste operează în timp o mutație încă și mai tulburătoare, comparabilă cu mutația spațială. Lumea are o istorie, și de vreme ce Pămîntul este un bulgăre răcit, desprins din Soare, o istorie a Pămîntului se impune : părintele Kircher a scris un prim capitol, geologic, al unei astfel de istorii, în al său baroc și frapant *Mundus subterraneus* (1664—1665). Totodată, lumea percepută se mărește, datorită multiplicatorilor senzoriali, integrînd un dincolo al percepției. Bănuim efortul epistemologic cerut de integrarea celor două dimensiuni suplimentare, de la atom la stea, de la musculiță la Sirius. În jurul anului 1670 se impune dinamismul sfidător al lui Newton și agresiunea microscopului mînuit de marele și straniul Leeuwenhoek : Europa inteligentă este în sfîrșit proiectată pînă la limitele primei etape a revoluției științifice.

Într-adevăr, odată cu legile lui Newton, mecanismul simplist de la începuturi devine dinamic. Perceperea fină, deschiderea către o investigare științifică a unui dincolo al percepției care este, totuși, de aceeași natură, un senzorial extins, nu un dincolo senzorial, datorită multiplicatorilor vizuali — microscoape și lunete — impun, pe de altă parte, crearea unei noi unelte conceptuale. Este vorba, pur și simplu, de un nou calcul. Calcul al fluxiunilor, dezvoltare a binomului, calcul infinitezimal care permite depășirea practică, operațională a finitului și a infinitului și, la porțile acestui nou univers mai vast, dar și mai ermetic : Newton și Leibniz. Misterioasa atracție a lui Newton, mica percepere a lui Leibniz, infinitul mic al lui Leeuwenhoek au riscat, un moment, să descumpănească noua știință. În momentul cînd Picard măsoară distanța dintre Pămînt și Soare, cînd Olaus Römer, la 22 noiembrie 1675, descoperă adevărata dimensiune a universului (dar fără să știe), calculînd viteza exactă a luminii, filozofia mecanicistă e pe punctul să se facă țăndări. Domnește o atmosferă de panică, aproape de tensiune : Malebranche împotriva lui Leibniz și toți împotriva lui Newton. Pînă către 1730, mici nuclee de gîndire îngust carteziană vor continua să se bată pentru mecanicismul vulgar de la începutul secolului al XVII-lea. De fapt, pentru a fi pe deplin consumată, revoluția științifică presupune cele două mari cîștiguri ale anilor 1670—1680 — a doua revoluție științi-

fică —, și anume noul calcul și gravitația universală. Gravitația, adică legitatea în stare pură, despuiată de reprezentarea sensibilă a fizicii mișcării. Newton — fără ajutorul panpsihic pe care el însuși nu l-a negat total — reprezintă asceza legității. Or, revoluția științifică comportă, odată cu limbajul matematic, instaurarea legii ca structură inteligibilă a universului.

Da, Newton înseamnă și reducția fenomenologică radicală a științei. „Ca și în cazul lui Leibniz, dinamismul [îi îngăduia lui] Newton să restabilească finalitatea : în natură, să-l găsească pe Dumnezeu «Pantocrator» în «Filozofia naturală», adică la vîrful fizicii." Mecanicismul cartezian al cartezienilor întîrziați este înfățișat, prin chiar aceasta, de către apologeți minori, drept un ferment de ateism. Și totuși, ceea ce era ridicol pe vremea lui Descartes, nu este lipsit de adevăr începînd din 1680. Acceptînd, fără să încerce a o materializa, după ce o închisese într-un model matematic, forța misterioasă care structurează universul, Newton se apropia, bîjbîind, și fără să ajungă la ea, de descoperirea filozofică a gîndirii Luminilor, de „distincția kantiană dintre realismul empiric și idealismul transcendental". Trecerea se face cu îndrăzneală și la limită. Totuși, să nu ne încredem în anticipările grăbite.

Progresul astronomiei și al fizicii matematice, în zorile celei de a doua zile a revoluției științifice (deci în jur de 1680), influențează cotitura filozofică a gîndirii Luminilor. Metafizica, în calitatea ei de sistematică și de ontologie, se devalorizează după Malebranche și poate din cauza lui. Naivitatea sa șochează. Ea rănește scrupulele credincioșilor, Jurieu denunță inconștienta lipsă de respect a acestui membru al Congregației Oratoriului. Mai numeroși sînt cei care refuză să supună cunoașterea autorității Revelației. Dar să-l lăsăm

deoparte pe Malebranche. Misterul secolului care începe prin a refuza misterul este cunoașterea. Ce raport există între eul cunoscător și ordinea aparențelor ? Percepere, rațiune, cunoaștere și obiect cunoscut, eul și universul. În aceasta constă problema sa. Ea se situează la nivelul lucrurilor și al condiției umane. Reducția fenomenologică a științei eliberează, într-o primă etapă, sectorul unei filozofii autonome. Într-o a doua etapă, ea duce la reducția metafizicii la o filozofie a cunoașterii, la un întreg secol pasionat de eforturi contradictorii.

Urmînd o dezvoltare logică, istoricul ideilor va întrezări revoluția filozofică încă de la sfîrșitul celei de a doua revoluții științifice. Acest răspuns tardiv la o întrebare pusă în mod limpede se va numi, un secol mai tîrziu, în 1781, *Critica rațiunii pure*.

O sociologie a cunoașterii

Filozofia mecanicistă, apoi dinamică, duce la o dilatare a cunoașterii care implică o fracționare a acesteia în sectoare de dezvoltare din ce în ce mai autonome, asculînd de structuri proprii. Prima dintre aceste rupturi este cea care separă domeniul literelor de un domeniu al științelor în sensul restrîns pe care i-l conferă trei secole de evoluție semantică. Gusdorf a încercat să surprindă momentul cotiturii, situîndu-l către 1730. În 1683, Bernard Lamy, în ale sale *Convorbiri despre științe*, ce se vor bucura de un mare succes, păstrează vechea accepție, și anume pe aceea care se referă la toate disciplinele ce pot fi obiect de învățămînt. În 1723, Fontenelle, pronunțînd elogiul funebru al lui Leeuwenhoek, se întîlnește în ideile sale cu Lamy. Dar, în 1751, Duclos *, în ale sale *Considerații asupra moravurilor aces-*

tui secol, distinge în mod expres între „litere, științe și arte". Paradoxal, separarea *de facto* va fi precedat evoluția semantică. Dovadă academiile *, acele academii care alcătuiesc o parte din ceea ce numim — din comoditate — multiplicatorul.

Odată procesul pornit, noua cunoaștere duce la o nouă cunoaștere, succesul, la un nou succes. Iată multiplicatorul, bulgărele de zăpadă. Multiplicatorul depinde mai întîi de volumul global al comunicațiilor, adică de numărul oamenilor, care crește de două ori între 1680 și 1780 și, mai ales, între 1730 și 1780. Comunicabilitatea este mai mare în mediul urban. Populația urbană își sporește numărul mai repede. Între 1680 și 1780, este de trei ori mai mare, iar în centrele privilegiate, adică în metropolele ce numără mai mult de 100 000 de locuitori, ea crește de cinci ori. Astfel, întreaga rețea se mărește. Mutația este sensibilă și benefică la est, unde sînt trecute mai multe praguri. A se vedea Brandenburgul și Prusia. Rețelele de comunicație suferă o adevărată mutație, în Anglia, cu începere din 1740, în Franța, cu începere din 1760. Cam asta s-ar putea spune în ceea ce privește multiplicatorul fizic.

Dar se modifică și structura populației : nu mai există adulți, deci nu mai există oameni înzestrați cu memoria unui timp mai îndelungat. Transmiterea cunoașterii este cel mai mult frînată de faptul că totul este de fiecare dată compromis de moarte, dobîndirea cunoașterii reîncepînd de la zero odată cu fiecare om ; iată de ce efectul unei prelungiri a vieții omenești cu zece ani în sectorul vieții adulte este cea mai eficace dintre toate acțiunile multiplicatorului. Secolul al XVIII-lea, care se află la începutul procesului de prelungire a vieții (un spor de viață adultă este mai întîi prelungire, înainte de a fi îmbătrînire), beneficiază de toate avantajele, și numai de avantajele acestuia. Mai tîrziu, odată cu restrîngerea nașterilor, care sapă la baza piramidei, apar aspectele negative. Este greu să transcriem în cifre efectul cumulativ al tuturor acestor factori. Oricum, în secolul al XVIII-lea, toate aceste elemente însumate duc la un avantaj enorm.

Esențialul se datorează transformării și multiplicării mijloacelor consacrate transmiterii și dobîndirii cunoștințelor. Harta alfabetizării are prioritate. Șansele progresului științific sînt în corelație nu cu populația totală, ci cu populația care are acces la cultura scrisă, adică, de fapt, cu pragul de dobîndire autonomă a cunoașterii, prag mult mai greu de atins decît cel al alfabetizării. El depinde mult de natura învățăturii primite. La loc de cinste, iată-i din nou pe disidenții religioși din Scoția, din Anglia și din Noua Anglie. Există, de asemenea, sisteme bune de învățămînt științific și în noile țări protestante din est ; alături de Scoția, regăsim încă o dată Prusia. Totuși, între aceste sisteme și alfabetizare persistă o corelație : aptitudinea de a participa la transmitere, la difuzare și la progresul unei culturi preștiințifice, acționînd asupra lucrurilor ; poate fi astfel imaginată, dacă nu chiar trasată, o hartă ideală a Europei. Am vedea aici cum Anglia și Scoția recuperează în cea mai mare măsură întîrzierea lor demografică în raport cu Franța. La o treime din populația Franței, o greutate specifică de trei sferturi. Irlanda ar fi un punct abia perceptibil, Spania s-ar discerne cu greu. Italia ar atîrna cît o Belgie, iar Olanda cît două-trei Italii, Prusia, aproape tot atît cît întreaga Germanie. Două puncte tari în Europa Centrală : Brandenburgul și Boemia ; Germania protestantă ar devansa cu mult Germania catolică. Prusia ar ajunge la 50—60% în raport cu Anglia ; ansamblul german, la 70—80% în raport cu Franța, Prusia (6 milioane) atîrnînd de trei ori cît Rusia (30 milioane). Această hartă ar prefigura-o pe cea a reușitelor științifice din prima jumătate o secolului al

XIX-lea : Franța, Anglia, Germania de Nord, cu o săgeată în direcția Boemiei și Austriei, în direcția Poloniei rusești și a Rusiei, și foarte puțin, la sud.

Un exemplu precis : Franța. Iezuiții, acești educatori ai păturilor de sus din clasa mijlocie, înțeleseseră foarte devreme — lucru dovedit de *Memoriile din Trévoux* — interesul filozofiei mecaniciste. Ei au acceptat să acorde un loc destul de mare matematicilor alături de latină și au renunțat, fără să facă din asta o dramă, în practică, la fizica lui Aristotel ; reverendul părinte De Dainville a văzut foarte bine. Implantarea este dobîndită în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea, dar ea a progresat, în calitate și în profunzime, în secolul al XVIII-lea. Ne putem da astfel bine seama ce victorie a „obscurantismului luminat" a reprezentat în Franța, ca și pretutindeni, expulzarea din 1762. Prusia realizase, la o distanță de optzeci de ani, uimitoarea performanță de a-i primi pe iezuiții francezi după hughenoți. „În 1700, în cinci provincii franceze iezuiții predau fizica în 80 de colegii din 88." Parisul și sud-estul Franței sînt cel mai bine înzestrate sub acest raport. În „1761, 85 de colegii din 90 [dar, mai ales, datorită frecvenței creșcînde a cursurilor : progres calitativ], 62 de colegii posedă o catedră anuală, iar 23 una la fiecare doi ani". Lucru încă mai important : învățămîntul matematic. În afară de faptul că erau profesori la cinci catedre de hidrografie, iezuiții mai predau, în 1761, „științele exacte în 21 de colegii. Calitatea profesorilor : de acum înainte, în cele mai multe cazuri, «matematicienii» sînt profesori de carieră". Această evoluție a fost favorizată prin crearea unor catedre de către rege. Oricum, asistăm, la nivelul conducerii, la o înțelegere a importanței culturii științifice, în chiar momentul cînd are loc evoluția semantică pe care am consemnat-o. „Matematicile trebuie

învățate încă din tinerețe [...]", notează un autor în mod pertinent. Printre profesori, există mulți oameni vrednici de toată prețuirea și, în lipsa unor cercetători originali, o întreagă serie de traduceri și de adaptatori ai unor lucrări de vîrf apărute în Anglia. „[...] Părintele Pézenas a publicat [...] *Tratatul despre fluxiuni* (1749) și *Tratatul de algebră* de Maclaurin (1750) [...] în 1767, *Principiul ceasului* de M. Harrison și marele *Curs de optică* de Smith, bogat adnotat. Elevul său, părintele Rivoire [...], lucrări de Michell și Canton (1752) [...], Brook Taylor (1757). Părinții Blanchard și Dumas publicau o ediție adăugită a *Tabelelor de logaritmi de Gardiner*, «mai frumoasă și mai corectă decît originalul englez», declară Lalande." La fel de interesantă este evoluția conținuturilor. Pentru a nu-i scîrbi pe elevi, preabunii părinți au o tendință de a preda, pe linia lui Pluche, o fizică mai mult descriptivă și experimentală decît matematică, astfel cel puțin, tinerii nobili au putut, în laboratoare acceptabile, deși improvizate, să capete încă de timpuriu gustul pentru fizică. O dimensiune nouă o constituie și locul acordat istoriei științei. Într-adevăr, nimic nu este mai în măsură de a preciza în mod concret noțiunea omniprezentă de progres, pe care impactul cu structura mediului înconjurător va contribui să o sprijine cu exemple, cu condiția de a întîlni un spirit format, pregătit să o primească. Datorită acestui gen de învățămînt și curentelor literare, această condiție va fi realizată din ce în ce mai mult. „În toate cursurile, notează reverendul părinte De Dainville, întîlnești expunerea precisă a gîndirii lui Aristotel, Epicur, Descartes, Gassendi, sau a chimiștilor, asupra materiei diferitelor sisteme ale lumii."

Desigur, lucrurile nu merg totdeauna atît de repede. A XV-a Congregație generală se luptase pentru o întoarcere ofensivă a aristotelismului. E o bătălie zadarnică. Susținută mai ales de tribunalul din Toulouse, noua știință își con-

tinuă drumul victorios. Paradoxal, ralierea cartezianā din anii 30 și 40 nu este cu totul lipsită de o intenție ascunsă. Pentru mulți, se pune problema de a se împotrivi newtonismului, pe cale de a renaște. Părintele Castel îl suspectează pe Newton, în jur de 1720, că reînvie „prieteniile, exigențele, apetiturile, apetențele străbunilor noștri filozofi, de care Descartes descotorosise știința [...]“ (F. de Dainville), consecință a temerilor formulate la vîrf, cu patruzeci de ani mai devreme, de către Malebranche și Leibniz. Este o ceartă între națiuni, dar și o operație tehnică. Asistăm la ciudate întoarceri. Împotriva lui Newton, propagat în Franța, în jur de 1730, de către Voltaire și Maupertuis, și de către enciclopediști, după 1750, iezuiții s-au sprijinit pe spiritualistul Descartes împotriva taberei newtoniene, taxată drept materialistă. Cearta din jurul atracției universale slujise cel puțin la eliminarea calităților din fizica predată în colegii. Saltul este făcut între prima și a doua treime a secolului al XVIII-lea, cu un avans de un secol asupra Spaniei și de o jumătate de secol asupra Italiei. Marea, ascetica bătălie pentru abstracțiune s-a dat la nivelul predării matematicilor. Cotitura ce are loc se situează, tot aici, în jur de 1730—1740.

Opera iezuiților este masivă, dar nu singura. Linia Congregației Oratoriului se desfășoară paralel. Oratoriul are afinități carteziene și științifice. Aceste legături s-au strîns în secolul al XVIII-lea : „[...] datorită avîntului pe care i l-au dat în secolul al XVII-lea savanți ca părinții Malebranche, Lamy, Jaquemet, Prestet, Congregația Oratoriului a dat naștere unui șir de magiștri ca părinții Reyneau, De Mercastel, Mazières, ai căror elevi [...] au asigurat, pînă la Revoluție, perpetuarea unui adevărat focar de cultură științifică. Părintele Cotte, unul dintre creatorii meteorologiei, este unul dintre ultimii martori ai acestui proces, în ajunul“ Revoluției (Pierre Costabel). Congregația

Oratoriului a numărat printre profesorii săi pe Joseph-Nicéphore Niepce (1765—1833), viitorul inventator al fotografiei, iar printre elevii săi pe Cassini al IV-lea, Laennec, Monge, și Bernard Lamy * (1640—1715) care, între altele, a fost autorul unor foarte bune manuale de matematică, multă vreme reeditate. Mișcarea este generală, de vreme ce chiar benedictinii, mai ales mauriștii, au înțeles necesitatea de a reduce timpul consacrat limbilor moarte în favoarea științelor.

Punctul slab al învățămîntului științific din Franța își are originea în vechea structură universitară, cu desăvîrșire incapabilă de a se modifica. E o treaptă ce trebuie sărită. Cît este de mare contrastul cu Germania de Est (a se vedea orașul Halle), cu Scoția și chiar cu Anglia ! Aici nu există nimic, sau aproape nimic, între colegiul care pune bazele cunoștințelor și numeroasele societăți, focare de transmitere informațională a noii științe.

Indispensabilul instrument al transmiterii și al progresului se constituie în afara cadrului superior tradițional. Un exemplu este medicina : alături de mediocrul nucleu central, alcătuit din facultățile și din colegiile de medicină, — există „douăzeci și două de facultăți și douăzeci și două de colegii de medicină la începutul secolului al XVIII-lea“ (Pierre Huard) —, iată elementele unei rețele de ajutorare : Colegiul regal și Grădina regelui, la Paris, ce se constituie în elemente de învățămînt spitalicesc, dinamicele școli de sănătate care depind de armată și de marină, fără a mai vorbi de școlile private fondate de către particulari sau de către ordinele religioase. „În sfîrșit, societăți savante, jurnale specializate, enciclopedii contribuiau la centralizarea informațiilor medicale și realizau un învățămînt postuniversitar pus în slujba practicienilor.“ Trebuie să mai evocăm și calitatea relațiilor intermedicale ? Contactele cele mai fructuoase se stabilesc în Anglia. „[...] Mo-

rand, Fr. Hunauld, Durocher (1783), Tenon (1786), Antoine Dubois, Chopart, Dezoteux, De Jussieu, J. -J.Suë (1783), Broussonnet vor face călătorii de studii în Anglia [...] Pe de altă parte, Elisabeth Nihell, cea mai bună moașă din Londra, W. Smellie, marele mamoș, A. Monro, William Hunter (1743—1748), Callisen (1755), Pringle, Sharp (1750), Mathieu Baillie (1788), Tobias Hawkins, Smolett, Rigby, Bronfield, Gardiner, Cadwalader, Bulfinch, Jones, John Jefferies (1785), Bell, Morris, John Morgan, Astley Cooper, (1792) vin pe continent. Academia regală de chirurgie și Societatea regală de medicină au numeroși asociați englezi, după cum și Royal Society din Londra și-a asociat mai mulți francezi." Calitatea, nivelul și ușurința cu care au loc schimburile internaționale constituie una din marile șanse ale secolului al XVIII-lea. Ele compensează din plin regresul latinei ca limbă medicală internațională. Cel mai mare curent de traduceri are loc dinspre engleză către franceză, de unde și importanța traducătorilor. „Unii sînt medici și totodată filologi." Alături de un Lefebvre de Villeneuve (1732—1809), alături de Bosquillon (mort în 1816) sau de Jault, profesori la Colegiul regal, un mare număr de medici știu destul de bine engleza pentru a asigura traducerile indispensabile (Lassus, Sabatier, Thion de la Chaume, Duchanoy, Baron, Coste, Chaussier, Pinel, Le Bègue du Presle, Suë). Alți traducători nu sînt medici, dar sînt destul de pricepuți în materie de medicină pentru a face traduceri bune ; în această categorie aflăm nume ca Le Moine, Genest, Audibert.

Medicina fusese, în jur de 1650—1660, obiectul unei confruntări dintre partizanii lui Aristotel și iubitorii noilor doctrine. În Franța, pînă în 1777, predarea farmaciei nu dispusese decît de mijloace modeste. „La Paris domină o instituție [...] Este un așezămînt de caritate, fondat în 1576, ce trebuia să cuprindă [între altele] un mic laborator pentru fabricarea medicamentelor

[...] și o grădină botanică pentru cultivarea și studierea plantelor medicinale. Acest așezămînt a devenit curînd locul preferat de întîlnire al farmaciștilor. Comunitatea lor însărcinîndu-se cu cheltuielile necesare întreținerii lui — încă din 1624 —, a devenit «Grădina Farmaciștilor», unde își va avea mai tîrziu (1777) sediul Colegiul de farmacie [...]" (Charles Bedel). Chimia s-a afirmat cu prudență și treptat, dat fiind neîncrederea medicilor față de această fiică a lui Paracelsius. În secolul al XVIII-lea, este, în sfîrșit, acceptată. Printre cei mai celebri profesori, să-i citäm pe Étienne-François Geoffroy (1672—1731), autorul *Tabelelor de afinități chimice*, și pe tînărul său frate Claude-Joseph Geoffroy (1685—1752). „La 25 aprilie 1777, Ludovic al XVI-lea a hotărît să-i reunească [...] pe farmaciști și [...] pe farmaciștii cu studii înalte din Paris într-un singur colegiu [...] la 10 februarie 1780 [le-a dăruit] un statut propriu." O barieră fusese depășită. În provincie, numai orașul Montpellier se situa pe același plan și, mult în urmă, venea Nantes.

Pretutindeni, științele fac progrese. De exemplu, Colegiul regal : „La începutul secolului al XVIII-lea [după Registrul deliberărilor datat 6 noiembrie 1707], din douăzeci de catedre de învățămînt, unsprezece sînt consacrate literelor [...] Nouă catedre sînt consacrate științelor : două de matematici, patru de medicină, chirurgie, farmacie, botanică, o catedră a lui Ramus [fondată de Ramus, destinată predării și progresului matematicilor], în sfîrșit, două catedre de filozofie greacă și latină" (Jean Torlais) care, fapt revelator, deși își păstrează vechea lor denumire, alunecă spre un învățămînt aproape în exclusivitate științific. Obligativitatea latinei, menținută cu strășnicie, este un semn tenace de arhaism. Colegiul l-a avut printre profesorii săi pe matematicianul Philippe de la Hire* (1640—1718), pe profesorul cunoscător în matematicile aplicate navigației, în arta telescoapelor și a microscoapelor, Antoine René Mauduit

(1731—1815), pe abatele Jean Terrasson (1670—1750), pe Pierre Charles Le Monnier (1715—1799), pe Nicolas Andry (1658—1742), redactor la „Jurnal des savants", pe Louis Daubenton * (1716—1800), celebrul naturalist.

În domeniul — aflat în plin avînt — științelor naturii, Grădina regelui își lărgește cîmpul de acțiune : „Între 1635 și 1718 se întinde perioada ce ar putea fi numită epoca «medicală» din istoria Grădinii regale" (Yves Laissus). Este perioada cînd reduta aristotelică, hipocratică și galienică, adică acest monstru tradițional numit Facultatea de medicină, este luată cu asalt din toate părțile. Bătălia este, în sfîrșit, cîștigată : Grădina regală cu plante medicinale, ce va fi curînd numită, în mod simbolic, Grădina regală cu plante, și, mai pe scurt, Grădina regelui*, poate fi considerată un fel de bază logistică privilegiată a difuzării cunoștințelor de vîrf din sectorul științelor naturale și fizico-chimice. Un punct sensibil al acestei evoluții : „farmacia, creată încă din 1695 și considerabil îmbogățită de Fagon, își pierde aspectul vechi și primitiv și, consacrată de-acum înainte păstrării unor specimene aparținînd celor trei regnuri ale naturii, devine, în 1729, «Cabinetul de istorie naturală» [...] În 1739, cu cîteva zile înainte de moarte, Du Fay [...] într-o scrisoare adresată ministrului Maurepas, îl desemnează ca succesor pe Buffon. Buffon va purta titlul de intendent [al Grădinii regelui] timp de cincizeci de ani" (Yves Laissus). Îi va imprima în mod durabil concepția sa. Din ce în ce mai mult, Grădina primește savanți din toată lumea. Printre cei mai mari, între anii 1784 și 1793, se află Lacépède, Faujas de Saint-Fond, Lamarck și Geoffroy Saint-Hilaire.

Botanica își păstrează locul de cinste. În 1636, La Brosse stabilește o listă de 1800 plante, iar în 1665 pe această listă figurează 4 000 de plante. În 1788, sînt pe listă 6 000 de plante. Odată cu Bernard și Antoine de Jussieu *, cercetătorii își culeg tot mai mult plantele din afara Parisului. Progresul chimiei este marcat prin numirea lui Fourcroy, în 1784. Anatomia, știință auxiliară și paramedicală, luase naștere (tot din dorința de a contracara Facultatea de medicină) datorită unui personaj ciudat din preajma lui Séguier, prieten al libertinilor și al altor persoane cu faimă proastă, Marin Cureau de La Chambre, în 1636. Îi urmează fiul său, François. După el, Dionis, mare adept al lui Harvey, este atacat de Tribunal și, într-un epilog vrednic de Tartuffe, este salvat de rege. După Dionis urmează numai nume mari : Duverney, Hunauld, Winslow, Petit, Portal.

Are loc un uriaș progres intelectual, o reducere treptată a unor bariere milenare, moștenire a cetății grecești care îi opune pe cetățeni, sclavilor. Știința, mai exact, filozofia naturală, nu mai disprețuiește tehnologia. Descartes și Galileu au reabilitat arta inginerului. Marile școli de ingineri inițiate de stat difuzează, transmit și realizează progrese extraordinare în cadrul revoluției științifice. Franța a servit drept model în acest domeniu Europei și întregii lumi. Ea a fost imitată îndeaproape, în Prusia, în Rusia, în Austria, datorită efortului de recuperare depus de despotismul luminat, și, de asemenea, în Spania lui Carol al III-lea, ba chiar și în Mexic.

În prim plan se află podurile și minele. „Între 1747 și 1775, asistăm la o ciudată evoluție a Biroului desenatorilor care [...] se transformă treptat într-o școală de inginerie. Cu începere din 1775 și pînă la Revoluție, ea este definitiv recunoscută ca școală printr-un act al lui Turgot funcționînd în chipul cel mai desăvîrșit" (Gaston Serbos) și constituind un remarcabil exemplu de adaptare perfectă.

Constituirea foarte treptată a unui corp ingineresc are loc paralel cu lenta dezvoltare a unei specializări în domeniul construirii drumurilor, care, pînă în anii 1660—1670,

reveneau unor muncitori la terasamente și unor zidari. Un decret din 12 ianuarie 1668, dat din inițiativa lui Colbert, stipulează că „un arhitect sau un inginer urmează a fi numit spre a conduce acest gen de lucrări". Într-un decret din 7 martie 1776, apare titlul de „arhitect al regelui", curînd urmat, eventual, de cel de „ingineri ai maiestății sale". Cel mai mare efort se desfășoară la frontiere. „Printre inginerii atestați se află și călugării aparținînd fostei congregații a «fraților pontifi» [...] Fratele Romain [...] este numit în cele din urmă inginer al circumscripției financiare generale Paris, printr-un decret din 11 noiembrie 1695" (G. Serbos).

Un corp ingineresc se constituie în etape, odată cu lenta, dar sigura creștere a necesităților. Principalele jaloane : 1715, 1716, 1733, 1743. Trudaine îi impune stilul lui. Trudaine (1703—1769) nu era la început un tehnician. „Avea formația clasică a celor mai mulți dintre marii funcționari ai statului." Avocat la tribunalul din Paris, raportor la consiliul de stat, intendent general, el avea o experiență aspră : „numit intendent de finanțe și consilier de stat în 1734, este însărcinat, nouă ani mai tîrziu, în 1741, să se ocupe de podurile și șoselele Franței". La început, urmărește să profite mai eficient de munca șerbilor. În acest scop, Trudaine deschide „la Paris, în 1744 un birou special, alcătuit la început din trei desenatori", printre care și Mariaval, un iscusit cartograf. Biroul acesta își sporește repede numărul funcționarilor. Trebuie alcătuită harta. „Trudaine s-a gîndit să-i oblige pe funcționarii din acest birou să-și însușească anumite cunoștințe științifice și tehnice [...]" Trudaine face deci apel, în 1747, la Jean David (alias Jean Rodolphe) Perronet. Noua școală îi datorează acestuia foarte mult : „Perronet se va ocupa de ea timp de patruzeci și șapte de ani, asigurînd totodată construirea a douăzeci și unu de poduri, dintre

care mai multe erau încă utilizabile înainte de ultimul război. [Dat fiind înaltul nivel la care se ajunsese, și paralel cu școala propriu-zisă,] elevii care aspirau să devină membri ai biroului au căpătat curînd obiceiul de a se pregăti în prealabil într-o școală creată în 1739 de către marele arhitect Jacques François Blondel (1705—1774)" (G. Serbos). Un sistem de recrutare extrem de selectiv permite construirea unui adevărat corp de elită, în cadrul căruia s-au ilustrat „de Cassart, Chézy, Gauthey, Lamandé, Brémontier, Lamblardie, Liard, Sganzin, Prony, Gayant, Bruyère, Tarbé de Vauxlaire...". Școala de poduri, împreună cu Școlile de mine pregătesc calea realizărilor revoluționare.

Mineralogia din secolul al XVIII-lea este strîns legată de tehnicile miniere. În acest domeniu, cei dintîi au fost multă vreme germanii, ajunși din urmă în decursul secolului de către englezi. Rolul traducătorilor este considerabil. Se traduce din germană și din suedeză prin germană. Inițiativei lui d'Holbach i se datorează traducerea, în 1753, a unei *Mineralogii sau Descrieri generale a substanțelor regnului mineral* a chimistului suedez Wallerius, după o ediție germană. În același timp i se datorează lui d'Arclais de Montamy, traducerea lucrării *Litogeognosia* sau *Cercetarea chimică a pietrelor și a pămînturilor în general* de Pott (după Birembaut).

În Franța, constituirea unui corp de ingineri de mine contribuie la o importantă recuperare (este unul din rarele sectoare în care Vestul a rămas în urma Estului). Inițiativa o au regentul și chimistul Jean Hellot (1685—1766). „Funcționar principal la Monetăria statului, Hellot se ocupa atunci de controlul general al finanțelor, și anume de examinarea tehnică a proiectelor înfățișate Consiliului, proiecte privitoare la arte și, mai ales, la vopsitorit și minerit" (A. Birembaut). Hellot îl însărcinează pe Baron cu o misiune (1742) în

principalele mine de cărbune. Sînt vizitate cu acest prilej minele din Fresnes, Anzin, le Forez. O circulară emisă de Orry către intendenți, în septembrie 1742, marchează o cotitură importantă și totodată momentul cînd are loc racordarea știință-tehnologie. „Săpăturile și exploatările din minele de cărbuni sînt tot mai numeroase, de cîțiva ani încoace, în regat, și pot deveni extrem de utile, dat fiind diferitele posibilități de a folosi cărbunele în locul lemnului, care a devenit tot mai rar în mai multe provincii [...]" Lucrările pregătitoare duc la decretul Consiliului din 14 ianuarie 1747, „cuprinzînd reglementări privitoare la exploatarea minelor de huilă sau de cărbuni." Într-un prim stadiu, cele două corpuri inginerești au o formație comună, elevii ce urmau a deveni ingineri în mine învățînd la Școala de poduri și șosele. „Trudaine le propuse directorilor [...] minelor să admită ca tinerii pe care îi recomandau să învețe la școala de poduri și șosele. [Mai înainte,] Orry îl trimisese, în aprilie 1742, pe Étienne François de Blumenstein, în vîrstă de douăzeci și șase de ani, în Saxonia și la Hannovra [spre a studia, pe cheltuiala statului, ceea ce nu era decît un paleativ.] Au fost admiși la Școala de poduri și șosele în 1751, cel puțin patru elevi, ce urmau a căpăta aici o formație conformă cu vederile lui Trudaine. Cel mai strălucit dintre ei, Antoine Gabriel Jars (1732—1769) al cărui tată lucra în minele de pirită din Saint-Bel și din Chessoy [...] nu rămîne decît două luni la școală." Un decret al Consiliului din 21 martie 1781 a numit patru inspectori ai minelor din regat : Monnet, Duhamel, Gabriel Jars și Pourcher de Bellejeant.

Transformările din Paris fac ca săpăturile să devină primejdios de multe. Un accident survenit în 1776 într-o exploatare din regiunea pariziană incită la o reglementare, conținută într-un decret din 15 septembrie.

Antoine Dupont, mult prețuit de Turgot și Malesherbes, „deschisese, în strada Neuve-Saint-Médéric, o școală unde preda «cursuri de matematică teoretică și practică privitoare la elemente și la geometria cea mai avansată», precum și cursuri de marină și de hidrodinamică. [Decretul din 25 septembrie 1776 îl autorizează pe Dupont] să deschidă o școală de geometrie subterană [...]" (A. Birembaut). Este o soluție de așteptare. Multă vreme după crearea cunoscutei Bergakademie din Freiberg (noiembrie 1765), un decret din 19 martie 1783 hotărăște înființarea unei școli de minerit. Este numit director Sage, titular al catedrei de mineralogie docimastică. Învățămîntul acesta este racordat cu cel al lui Daubenton, de la Colegiul regal al Franței. În ultimii cincisprezece ani ai Vechiului Regim, tratatele de tehnologie minieră în limba franceză devin tot mai numeroase : lucrările lui Sage și Duhamel le înlocuiesc pe cele ale lui Antoine-François de Gensanne (?—1780).

Tehnologie științifică, hidrografie. Evoluția semantică traduce, în felul său, progresul științelor. „În secolul al XVII-lea, hidrografia înglobă, în sens larg, totalitatea științelor și tehnicilor marine" (Russo, S.J.). Este sensul pe care i-l dă părintele Fournier în a sa clasică *Hidrografie* (prima ediție : 1643). Începînd cu ultimii ani ai secolului al XVII-lea, și în cursul secolului al XVIII-lea, sensul se restrînge la acela de artă a navigației. Manualele se exprimau mai modest ; „artă a pilotajului", „artă a navigației".

Un efort de a înființa un învățămînt, marcat printr-o schimbare de ritm și de direcție, se afirmă cu începere din anii 1670—1680. Este tehnica ce pretinde, mai mult decît oricare alta, studii de matematică. Efectul este deci considerabil. Colegiile iezuite au deschis calea către această nouă cunoaștere. Necesitățile tot mai imperioase ale marinei au dus la institu-

ționalizarea ei. În 1683, au fost înființate trei școli pentru viitorii ofițeri. Învățămîntul lor științific este încredințat iezuiților.

Secolul al XVIII-lea a descoperit tehnologia. Sector după sector, tehnologia se modifică. De la ucenicia din văzute și din auzite, ea trece la carte — manuale și tratate mari —, de la învățătura în doi, la învățătura colectivă și instituționalizată. În același timp, ea cade, treptat, sub incidența filozofiei mecaniciste ; rigoarea matematică născută din nevoile ingineriei, purificată și întărită de asceza abstracției pure, revine în domeniul tehnologiei, pe care o fortifică, o transformă și o îndeamnă către noi cuceriri. Acest du-te-vino dintre tehnică și știință, dintre știință și tehnică este un lucru cum nu se poate mai important.

Școlile gratuite de desen sînt un punct de plecare pentru un adevărat învățămînt tehnic, elementar și mediu. În 1746, la Paris, se afirmă proiectul pictorului A. Ferrand de Monthelon (1686-1752) ; urmează Rouen (1746), apoi Toulouse (în jur de 1750), Reims (1752), Marsilia (1753), Lille (1755), Lyon (1756), Amiens. Erau astfel puse în Franța bazele unui învățămînt al artelor frumoase.

Constructorii din marină se află sub influența binefăcătoare a marelui și universalului Duhamel du Monceau* (1765). Euler s-a ocupat asiduu de aceste probleme, stabilind legătura dintre știință și tehnică. Lui Duhamel îi urmează Borda, în 1784.

Către mijlocul secolului, odată cu enormele necesități impuse de teritoriile naționale ale Europei, geografii și geometrii, multă vreme nespecializați, trec la o pregătire sistematică, în cadrul unor școli. „Trudaine a avut ideea de a înființa un birou unde să se formeze «geografii și desenatorii de planuri și de hărți ale drumurilor regatului», sub conducerea unui inginer experimentat" (F. de Dainville). În 1747, Perrone devine directorul acestui birou : el crease la Alençon, în 1742, un mic birou de același fel. Inițiativa se răspîndește. Cînd lui Cassini i se încredințează, de către Ludovic al XV-lea, la 7 iulie 1747, sarcina extrem de dificilă de a extinde la întregul regat bijuteria (prin exactitate) pe care o realizase în Flandra, el a creat mai întîi o școală de ingineri care să-i furnizeze cadrele tehnice de care avea nevoie. Fără formația matematică căpătată la colegiu, problemele ridicate de recrutarea acestora, oricum dificile, ar fi fost de nedepășit. Mai modestă, dar creată în același spirit, și după concepția fiziocratică, este școala de brutari (1780), inițiată pe baza ideilor lui Cadet de Vaux și Parmentier.

Armata a fost cel mai mare consumator, pepiniera formării, difuzării progresului științific. Învățămîntul științific face progrese rapide în școlile militare și de artilerie. Marile școli de artilerie datează din 1720. Joacă un rol în această privință și emulația dintre state. Modelul francez se impune și se difuzează. Primii care îl imită sînt austriecii, spaniolii, piemontezii ; balistica cere cunoștințe matematice. Începînd din 1758, școlile de geniu se despart de celelalte. Nivelul științific crește atît de repede încît trebuie curînd create școli pregătitoare cu caracter militar.

Ca și în cazul inginerilor de poduri, vedem funcționînd un aspect particular al multiplicatorului, și anume procesul de creștere. Este creat un învățămînt tehnic superior, nivelul științific de înțelegere sporește rapid, ceea ce obligă la crearea unui învățămînt tehnic pregătitor, cu dominantă științifică. Am putea extinde demonstrația și la învățămîntul consacrat ofițerilor de marină. O ordonanță din 1764 stabilește, odată cu sistemul celor trei clase, principiul avansării după merit. Privilegiul nașterii, în cel mai aristocratic dintre corpurile armatei, nu-i scutește pe elevi de furcile caudine ale trigonometriei, astronomiei și analizei. La fel stau lucrurile și cu Școala regală de geniu din Mézières.

Statul și interesul, adeseori gratuit, al particularilor, contribuie la acest progres rapid. Iată, de exemplu, fizica experimentală, nu cea care se află la originea nefericirilor lui Candide, ci aceea a abatelui Nollet : ea a fost cea mai mare pasiune a oamenilor de calitate. Secolul al XVIII-lea a trecut la transformarea decisivă a gustului, creînd un climat de opinie care îndreaptă filozofia naturală mecanicistă către știință.

La început, se manifestă în Universitate și în academii o acerbă rezistență aristotelică. În Anglia, asistăm la o coexistență pașnică, Universitatea și Royal Society „avînd mulți membri în comun". În Italia și în Franța, academiile își joacă din plin rolul de universități și, contra-universități. Ele sînt garantate de statul teritorial modern. Prima care se află în această situație este Academia florentină del Cimento (1657-1667). Royal Society din Londra îi urmează în 1662, precum și Academia de științe din Paris, în 1666.

La început, filozofia mecanicistă apare ca un mare proiect : „Societățile savante sînt o utopie a gîndirii științifice. Academia dezvoltă o temă mitică proprie gîndirii occidentale. [Este perioada cînd au un iz premasonic, un iz ce amintește de membrii sectei Rose-Croix]. Savanții se regrupează și [...] își organizează în chipul cel mai rațional eforturile spre binele umanității" (Gusdorf). Mersenne este primul om din Franța care, odată cu Bacon, în Anglia, avusese un asemenea gînd. Un mare proiect asemănător va fi însuflețit și grupul editorilor lui Brouaut, după cum a arătat doamna Colnort. Acest spirit academic subîntinde rețeaua științifică ce s-a creat în întreaga Europă între 1660 și 1730-1740. În Germania, Leibniz a jucat un adevărat rol de comis-voiajor. El propune, încă din 1667, proiectul unei academii : vor mai trece încă treizeci și trei de ani pînă cînd aceasta va fi creată la Berlin. Dar statul Brandenburg-Prusia stă mai bine : el posedă la Halle, prima

universitate pătrunsă de noul spirit, unde predau Christian Thomasius și Christian Wolf (în ciuda celebrului incident din 1723). „Experiența universității din Halle dovedește posibilitatea de a face mai rodnică cercetarea prin învățămînt și mai rodnic învățămîntul prin cercetare." Halle nu este poate un caz izolat : iată, de exemplu, și Altdorf, lîngă Nürnberg. Același fenomen are loc și la Leida, prin Boerhaave (1668-1738) și elevii și continuatorii săi imediați, Musschenbroek* și 's Gravesande*. Preafericită Olandă !

Academiile — adevărat multiplicator — sînt prelungite de societățile consacrate gîndirii ; cîteva sute de astfel de societăți se ocupă de fizica experimentală către mijlocul secolului al XVIII-lea. Jurnalele * constituie un alt multiplicator" ; revistele științifice „asigură legătura dintre spiritele ce se aseamănă, fără vreun angajament din partea acestora și fără vreo constituție, legătură ce se extinde în lumea întreagă, conform spiritului ideologiei subsidiare pe care o dezvoltă programul lui Oldenburg. „Philosophical Transactions" prin care se exprimă Royal Society, împreună cu „Journal des savants" al Academiei de științe reprezintă mijloacele cele mai puternice în vederea realizării acestei comuniuni. Cele două reviste sînt inițiate în același timp, adică în 1665. Revista „Philosophical Transactions" este publicată la Londra în limba engleză, tradusă la Amsterdam în latină, pentru lumea savanților din Est, care continuă să gîndească în latinește, iar Academia de științe din Paris o traduce în franceză. „Philosophical Transactions" corespunde mai bine noului spirit ; marcată de personalitatea lui Newton, este aproape exclusiv consacrată (după cum arată și numele ei) științelor exacte. Datorită lui Leibnitz, orașul Leipzig își are, cu începere din 1682, revista „Acta Eruditorum". Olanda tipografilor și a librarilor nu putea rămîne în urmă. Ea se exprimă în franceză, cu o

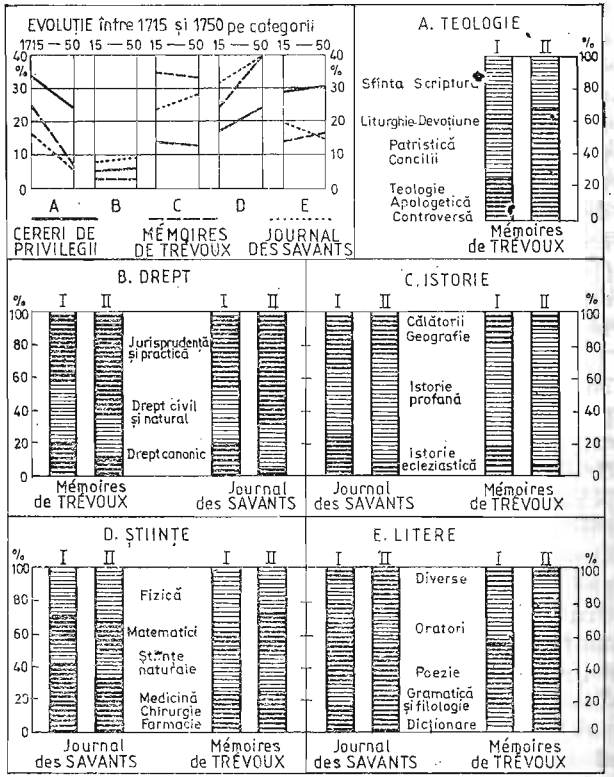

32. *CONȚINUTUL SCRIERILOR ÎN FRANȚA ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA*

(După Carte și Societate în Franța secolului al XVIII-lea, *1965.)*

I. *1715—1719.* — **II.** *1750—1754.*

Journal des savants *este organul mediului academic, bastion al unui cartezianism mecanicist, în cîteva privințe depășit, dar aderînd la curentul filozofic;* Mémoires de Trévoux *au fost create de iezuiți pentru a contrabalansa, în sînul elitei, influența exercitată de* Journal des savants. *Dincolo de tot ceea ce le opune, putem vedea și ceea ce le unește.* Journal des savants *și* Mémoires de Trévoux *ne vorbesc despre curentele cunoașterii și despre conținutul scrierilor. Ehrard și Roger au studiat îndeaproape referatele și le-au clasat în funcție de conținutul lor; între 1715 și 1750, se poate constata un foarte evident regres al teologiei, o cvasiplafonare a dreptului, a istoriei și a literaturii, o creștere verticală a științelor și a artelor, adică orientarea progresivă a culturii către un conținut mai științific și mai tehnic. Între 1715—1719 și 1750—1754 are loc deci un regres, dar și o degradare a conținutului literaturii teologice. Apologetica și controversa înlocuiesc patristica, liturghia și cucernicia. Interesul pentru hermeneutica biblică se menține. Regresul dreptului canonic și al istoriei ecleziastice confirmă laicizarea culturii. În raport cu civilizația științifică,* Mémoires de Trévoux, *în ciuda interesului pe care îl prezintă, sînt mai statice, în timp ce* Journal des savants *sacrifică medicina și științele naturale în favoarea fizicii și matematicilor. Dimpotrivă, în raport cu literatura,* Mémoires de Trévoux *evoluează mai mult decît* Journal des savants. *Înainte de orice, importante sînt, pe întreaga linie a civilizației scrise, regresul științei sacre și lenta afirmare a sectoarelor cunoașterii legate cel mai strîns de „filozofia mecanicistă".*

orientare oarecum diferită. Bayle publică *Les Nouvelles de la République des lettres* (1684). În 1687, Bayle și *Les Nouvelles* pierd teren în fața lui Basnage de Beauval cu a sa *Istorie a lucrărilor savanților*. Paralel, cu o nuanță filozofică și literară, teologul protestant Le Clerc publică a sa *Bibliotecă universală și istorică*. Aceste monopoluri sînt prea puternice. Ele incită la concurență. În 1701, ordinul iezuiților își creează un fel de *Journal des savants : Mémoires pour l'histoire des sciences et des beaux-arts*, îndeobște cunoscut sub titlul de *Mémoires de Trévoux*.

Iată un citat semnificativ : „[...] societățile savante constituiau tot atîtea birouri poștale, centre active de corespondență pe lîngă care secretari ca Oldenburg [englezul] sau Fontenelle au jucat un rol capital de stimulatori intelectuali". Cel mai bun exemplu îl constituie cazul celui mai genial dintre autodidacți, gigantul explorării ultrasensibile microscopice, Leeuwenhoek (1632-1723). „Imensele sale cercetări au fost expuse în trei sute șaptezeci și cinci de scrisori adresate Societății regale din Londra cu începere din 1673. Prin mijlocirea revistei «Philosophical Transactions» observă Georges Gusdorf, și a publicațiilor inspirate din

ea, descoperirile lui Leeuwenhoek au căpătat amploarea unui fenomen european. Fără aceste împrejurări favorabile, vînzătorul de postav din Delft nu s-ar fi impus niciodată atenției celor docți." Secolul al XVIII-lea a moștenit aceste instrumente, el le înmulțește, sporește tirajele, le accelerează difuzarea.

Jurnalele, cărțile : la început, un ansamblu de tehnici. Cine nu este sensibil la multiplicarea regulată a sistemului difuzării gîndirii ? Unde sînt tipăriturile nesigure din prima jumătate a secolului al XVI-lea, ale căror caractere friabile se pulverizau rapid după trei sute de tiraje ? Cartea își ia măsuri de siguranță. Pagini mai bine corectate, caractere nete, format mai comod ; între formatul minuscul al libelelor și acele cu neputință de mînuit *in-folio*, volumele *in-octavo*, *in-quarto* pledează pentru exigențele cărții moderne : 1660—1680, 1720—1740.

Între prima și cea de a doua jumătate a secolului al XVII-lea, geografia cărții s-a modificat profund. Vechile centre : nordul Italiei, Țările de Jos, axa renană, cu Lyon, Anvers, Veneția, și Basel. Geografia cărții, între 1660 și 1750, pune în evidență noile linii de forță ale inteligenței și ale economiei. O Franță pariziană și circumpariziană, cu articulări la Rouen și în Champagne, o stagnare a Germaniei renane, o mișcare de retragere a Țărilor de Jos spre Olanda, eclipsa Italiei și afirmarea puternică a Angliei. După 1750, acestui centru neschimbat i se adaugă noi teritorii marginale, Germania lui Gutenberg își reia locul, iar capitalele din Nord și din Estul profund își aprind una cîte una luminile pe tabloul de bord al cărții.

Acestei geografii noi îi corespunde o modificare a aspectului și prețului cărții. Cartea tipărită se desprinde de originile sale, devine mai aerată, își înmulțește spațiile albe, odată cu scăderea prețului hîrtiei. Obiectul prețios și rar capătă aspectul robust și simplu al unui

obict de uz curent, accesibil păturilor intermediare ale unei elite a inteligenței și a bunăstării.

O istorie cantitativă a cărții s-ar cere continuată. Henri-Jean Martin a scris-o, la nivelul producerii cărții. Dar ea poate fi concepută și la nivelul receptării ei. Inventarele de după decese, conținutul bibliotecilor, tot ceea ce întrevedem astfel, ne îngăduie să presupunem că, între 1680 și 1780, în Europa Occidentală, unde implantarea cărții este veche, stocul existent devine de zece ori mai mare. Această înzecire se face pe două căi. În mediul înstărit și care citește, acolo unde se găseau de obicei cam cincizeci de cărți, acum găsești cu ușurință două sute cincizeci de cărți. Cartea este un obiect care se uzează puțin și se păstrează ușor. Odată cu extinderea și modificarea conținutului alfabetizării, cartea pătrunde pentru prima oară prin porți ce-i fuseseră pînă atunci închise. Colecția „Bibliothèque bleue", povestirile, ce pot fi întîlnite în număr extrem de mare la sfîrșitul secolului al XVII-lea, sînt semnul unei victorii culturale și sociale. Lectura astfel difuzată prin mijlocirea colecțiilor populare este o cultură a visului, arhaizantă și retrogradă. Putem regreta cărțile populare pioase din secolul al XVI-lea, care se adresau, este adevărat, unei alte pături sociale. Și totuși, chiar colecția „Bibliothèque bleue" este un instrument de progres ; ea contribuie la perfecționarea lecturii printr-o recompensă imediată, creînd treptat, printre cititorii care abia descifrează literele, cititori capabil de o folosire dificilă a limbajului scris, din categoria celor ce citesc cu voce tare, mai ales cu prilejul serilor petrecute în sînul familiei la gura sobei, unde ard păstăile de fasole uscate, lumînarea săracului. Dar pentru a atinge acest scop era nevoie de cărți multe și ieftine. Dovadă prețurile. Un asemenea studiu rămîne încă a fi făcut.

Presa de tipărit din secolul al XVI-lea este din lemn, cu cîteva întăriturii metalice. De unde

și gradul mare de uzură, fragilitatea și rezistența pe care o opune la frecare. Primele șuruburi din metal apar la Nürnberg, în jur de 1550. Cerceveaua teascului (sfîrșitul secolului al XVI-lea) protejează foile de hîrtie de pete : se realizează astfel o mai bună calitate și o mînuire mai rapidă. Dar descoperirea cea mai importantă apare la Amsterdam, în tiparnița lui W. Jansw Blaeu : „[...] la bara de presiune, acesta a adaptat o contragreutate cu ajutorul căreia partea presei care calcă pe ramă era ridicată automat, fără ca tipograful să fie obligat să împingă cu mîna bara de presiune“ (Maurice Audin). Tiparnița olandeză, curînd ameliorată, se răspîndește treptat.

La începutul secolului al XVIII-lea, cîteva ameliorări aduse materialului folosit în tipografii fac din carte un instrument simplu, ușor de mînuit, robust, la un preț relativ accesibil. E vorba de tiparnițele de cabinet. Cabinetul rezultă din progresul culturii și din gustul sporit pentru strîngerea de colecții. Bijuterii, tablouri, tot felul de obiecte din porțelan, bibelouri chinezești, ierbare, cărți sînt acumulate în mari cantități și, la începutul secolului al XVIII-lea, apar și tiparnițele de cabinet. Construite după modelul tiparnițelor obișnuite, ele îngăduie posesorilor lor, chiar lipsiți de cunoștințe speciale în domeniul tipăriturii, să tipărească scrieri și cataloage urmînd a fi difuzate în cercul restrîns al unui public mai luminat. „Asemenea instrumente au cunoscut o mare vogă : aflăm ecouri ale acestei pasiuni în existența unor tiraje mici puse la dispoziția «iubitorilor de carte». Un manual bibliografic din secolul al XVIII-lea [...] propune o «mașină tipografică» care poate tipări «cărți groase, în versuri sau în proză», aflîndu-se într-un mic birou de «aproximativ 70 cm pe 1,60 m»“ (M. Audin). Catalogul vorbește de o difuzare a douăzeci și cinci pînă la o sută de astfel de tiparnițe și anunță un preț : 6 000 livre. Este vorba de o realitate sau de o escrocherie ?

Această modă marchează depășirea unui prag în stăpînirea perfectă — fără ca să fi avut loc descoperiri tehnice revoluționare — a unui instrument deja vechi. Tiparnițele de cabinet ilustrează o lege pe care am mai formulat-o. Ea corespunde dezvoltării unei nevoi, și aceasta cu un secol și jumătate înainte de primele mașini de scris.

În mijlocul secolului al XVIII-lea, tipografiile par a fi cuprinse de un fel de neliniște febrilă, ele au mers pînă la ultimele limite, au speculat la maximum posibilitățile de care dispun. Cererea publicului le împinge înainte, ele stagnează totuși în așteptarea motorului și a rotativei. „Pînă atunci, tipografii se ocupă de probleme minore : o mai ușoară mînuire a paginilor tipărite, posibilitatea păstrării acestor elemente — prese cu forme revoluționare și mai bine adaptate la funcțiile lor, căutare de materii prime mai abundente —, fabricare mai rapidă de suporți etc.“ (M. Audin). Sub acțiunea unei creșteri exponențiale a cererii, o prerevoluție a echipamentelor periferice izolează sectorul unde se manifestă dificultățile. Către 1750, începe să se producă o schimbare esențială : este suprimat etanșorul care stingherește evoluția sforilor menite să susțină foile de hîrtie tipărite. Toate acestea duc la creșterea greutății soclului. În 1772 apare la Basel, această veche capitală a tiparniței, prima presă metalică masivă, fără piesele pereche din lemn care împodobesc încă planșele *Enciclopediei*. „Suportul superior al întregii prese era constituit dintr-o piesă de metal în formă de arc, în centrul căreia culisa șurubul de presiune“ (M. Audin). Inventatorul acestui sistem se numea Guillaume Haas. Pușì sub interdicție de către tribunal, Haas și fiul său își continuă totuși eforturile. Mașina inventată de ei se răspîndește în Germania și Elveția, începînd din 1787.

După Basel, Paris : în 1781—1783, Laurent Anisson, director al Tipografiei regale, și Fran-

çois-Ambroise Didot * își dispută paternitatea unei invenții capitale : presa cu placă dintr-o singură bucată. În 1784, Philippe-Denis Pierres și Robert ajung să suprime bara de presiune. Pierres, apoi Genard perfecționează această mașină. În 1790, William Nicholson introduce înnegrirea cu cerneală a sulurilor, deci și posibilitatea unei manevre automate. În sfîrșit, în 1795, în Anglia revoluției industriale — mecanici numeroși și experți, metal de calitate și ieftin, capitalism întreprinzător și pus pe inovări tehnice —, lordul Stanhope, ajutat de mecanicul său Walker, fabrică o mașină în întregime metalică, totalizînd progresele tehnice ce avuseseră loc după 1750. Este o mică minune, produsă deja în cîteva exemplare. Începînd din 1770, important devine ritmul de difuzare a progresului. În cazurile cînd pînă atunci fusese nevoie de o jumătate de secol, difuzarea are loc acum în cinci ani, în întreaga Europă dens populată, sub presiunea unei cereri entuziaste.

Dar presa nu înseamnă totul ; trebuia modificată și forma. Tipografii s-au străduit să găsească o materie care să se muleze după formă și s-o mențină. Există trei căi : o materie moale, argilă, ipsos, un amestec mai complex, dar care nu permite noi mulaje ; forma de metal realizată la cald, prezentînd dezavantajul unor bule care șterg literele și dificultăți de scoatere a mulajului ; forma de metal rece, care uzează instrumentul cu care se gravează. Între 1780 și 1800 se menține același ritm ; datorită lui Hoffman, Carez, Pierres, Bouvier, Stanhope, Tilloch și Wilson, totul intră simultan în mișcare.

Toate mijloacele tehnice astfel acumulate au permis — este o ipoteză pe care o facem — înzecirea stocului de lectură în Europa mediană, între 1680 și 1780 ; în sectoarele de recuperare, la est, numărul cărților crește de douăzeci de ori ; pentru întreaga Europă deci creșterea se situează între zece și douăzeci

de ori. Acesta ar fi volumul global al tipăriturilor. Dar ce fac oamenii cu cărțile ? François Furet s-a dedicat acestei probleme, înarmat cu metode și cu o problematică de istoric cantitativist. Franța va vorbi, mai mult sau mai puțin, pentru Europa întreagă. „Întîmplarea face că istoricul deține, pentru secolul al XVIII-lea, în domeniul cărții, o serie de surse cantitative foarte prețioase : cele ale administrării librăriilor [...] Încă din timpul Renașterii, monarhia franceză și-a impus autoritatea asupra producției literare a regatului. Ea ține o evidență strictă a acestei producții în cadrul unei instituții care eliberează permisele de a tipări, sau în cadrul depozitului legal, unde sînt depozitate toate operele apărute [...]“ (F. Furet). Aceste surse înlocuiesc lipsa bibliografiilor.

„Regele Franței îngăduie să se tipărească mai multe cărți decît ar vrea Sorbona sau marii magistrați.“ Dovadă criza *Enciclopediei*. Autoritatea monarhului, care i-a încredințat timp de doisprezece ani lui Malesherbes conducerea, acestui domeniu al Libertății, sprijină difuzarea gîndirii Luminilor, cel puțin a părții celei mai rezonabile a acestei gîndiri, care favorizează progresul și nu amenință statul.

„Între 1723 și 1727 — dată cînd apar din nou registrele, după o lacună ce se situează între 1716 și 1723 —, putem număra 31 716 de lucrări care cer un privilegiu [...]“, 12 610 mulțumindu-se cu o permisiune tacită. Practica mai suplă (ea oferă mai puține garanții autorilor și librarilor) a permisiunii tacite nu se răspîndește cu adevărat decît după ce Malesherbes devine director, în 1751 (înainte, nu erau decît 24 pe an ; după, 126 ; începînd din 1767, privilegiile și permisele se echilibrează în mod sensibil). Bineînțeles că, puse chiar cap la cap, cele două serii nu acoperă totalitatea producției franceze, dar raporturile interne, înlăuntrul acestei serii ce reprezintă mai mult

de trei sferturi (?) dintr-un total insesizabil, nu pot fi contestate.

Privilegii pentru două mii de cărți, între 1723 și 1727 : „importanța temeliilor supranaturale ale lumii sociale apare ca avînd prioritate : mai bine de o treime sînt lucrări religioase". Puține comentarii ale *Bibliei,* căci ne aflăm pe un pămînt catolic, după condamnarea lui Quesnel, mai puțină patristică, mai puține opere ale sfîntului Augustin, jansenismul este în plină eclipsă. Totuși, o enormă literatură religioasă populară, strict supravegheată, de sensibilitate quesnelo-arnaldiană. Pe de altă parte, capătă importanță publicarea dreptului canonic.

Nu putem să nu remarcăm locul generos ocupat de istorie, de o istorie modernă, aproape exclusiv europeană, dar unde și noua periferie ocupă un loc larg : o istorie a Franței, desigur, dar și a Angliei, a Spaniei, a Italiei și a Rusiei, a Poloniei, a Suediei. „Lumea extraeuropeană este o lume a călătoriilor, care nu mai transformă prezentul prin timp, ci prin spațiu."

Esențialul cunoașterii profane este constituit din „științe și arte". Științele, artele și literatura reprezintă aproape jumătate din tipărituri. Cultura își schimbă direcția. La întrebarea formulată la repezeală : dar ce fac oamenii cu cărțile ? am și găsit un răspuns. Cărțile sînt puse în slujba noii civilizații. În Franța, multiplicatorul funcționează încă din 1723—1727, din plin. Anglia și Germania, țări protestante, se situează pe aceeași linie. Franța, Anglia, Olanda, Germania protestantă produc cam 90% din totalul cărților, în jur de 1725. Literele sînt dominate de morală și de metafizică, medicina o ia înaintea celorlalte științe. Este o trăsătură caracteristică a unui secol al XVIII-lea profund angajat. Totuși — arhaism și barieră solidă ce trebuie înlăturate —, „artele liberale" (mai ales muzica) zdrobesc prin volumul lor agricultura și artele mecanice.

Un sondaj făcut la mijlocul secolului (1750—1754) și unul făcut la sfîrșitul lui (1784—1788) ne permit să urmărim această mișcare : respectiv, 1793, 2 728 și 2 285 de cărți. Pe de o parte, constantele relative, pe de alta, mișcarea. „Permanențele [...] exprimă de-a lungul întregului secol menținerea unui important tip de scriitură și a cererii sale sociale" (Furet). Dreptul se îmbogățește prin dezvoltarea jurisprudenței, istoria se laicizează, cîștigînd teren ; ea își păstrează orientările moderne și cele legate de istoria Orientului Apropiat, dar istoria ecleziastică regresează de la 25 la 15 și la 11%. „De-a lungul secolului, marele număr de cărți consacrate vechii Franțe — mai ales Franței carolingiene — vădește formarea unei conștiințe naționale antiabsolutiste, în cadrul căreia nostalgia nobiliară a adunărilor france deviază în pedagogie constituțională." În sectorul literaturii, stabilitate relativă și stabilitate a articulărilor interne, odată cu două noutăți : dezvoltarea dicționarelor și eclipsa prin care trec clasicii latini (în legătură cu care Furet își pune întrebări, evitînd să vadă aici, încă de pe acum, începutul unei tendințe).

Totuși, mai importante sînt modificările : regresul preocupărilor religioase, avîntul culturii științifice și tehnice ; „[...] prin mijlocirea cărților, o întreagă cultură [...] apare ca o durată și ca o mare deprindere socială ; două dintre categoriile bibliografice își schimbă, dimpotrivă, dimensiunile respective, între 1724 și 1789 ; teologia, științele și artele [...] Cele două mișcări par a progresa treptat și cu regularitate ; ele nu confirmă ipoteza lui Daniel Mornet, care limitează la prima jumătate a secolului marea bătălie antireligioasă" (Furet). Cele două poziții se situează pur și simplu la două niveluri diferite ale realității sociale. Campania antireligioasă dusă la vîrf înainte de 1750, își vede roadele, după 1750, într-un sector de mijloc. Odată cu malthusianismul,

implacabilul proces de despiritualizare este specific francez, reprezentînd o cauză profundă a unui eșec relativ. Refluxul este grav ; el se referă la cărțile liturgice și de rugăciuni și nu lasă în urma lui decît o apologetică (adevăruri creștine „filozofic" demonstrate) raționalistă mediocră.

Sectorul cel mai larg : „științele și artele", de la 330 la 686 și la 742, de la 25,6% la 40%, la sfîrșitul secolului. „Nu sînt numai instrumentele de laicizare a lumii. Ele apar deja [...] nu ca un simplu ornament, și nici chiar ca o cunoaștere, ci ca mijloace specifice ale omului, ca tot atîtea atuuri în aventura sa" (Furet). Cartea este o unealtă, ea aparține multiplicatorului, punîndu-și forțele sporite în slujba unei noi etici a cunoașterii. O cunoaștere care decurge — conform demersului gîndirii Luminilor — din rațiune și din simțuri.

Simțurile : la nivelul civilizației, marea bătălie dată în secolul al XVI-lea a fost cîștigată în secolul al XVII-lea, văzul căpătînd prioritate asupra auzului. A proceda din auzite înseamnă a te situa în sectorul retrograd al tradiției. Simțurile : în secolul al XVIII-lea, Bacon își ia revanșa asupra lui Descartes, o revanșă tardivă și nesigură. Nevoia a multiplicat organul ; victoria multiplicatorilor senzoriali a întărit încrederea în atestarea prin simțuri. Repartizarea fabricării instrumentelor de măsurat, în secolul al XVIII-lea, coincide cu harta dezvoltării industriale și științifice : în frunte rămîn Provinciile Unite și Marea Britanie. Prin tradiție, și printr-un vechi privilegiu ; Olanda, de altfel în criză, are o situație nu mai puțin bună. După 1750, Anglia depășește și învinge Franța. În Anglia, fabricanții de instrumente științifice s-au grupat în mod liber în Clockmakers Company și în Spectacle Makers Company. Totuși, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea se schițează o dezvoltare relativă a Franței și a Italiei.

Fabricarea instrumentelor de măsurat este o industrie de vîrf din ce în ce mai dependentă de un nivel tehnologic global. Dovadă problema alezajului, care, timp de zece ani, l-a împiedicat pe Watt să-și realizeze invenția, pînă cînd, în 1774, J. Wilkinson găsește soluția. În sistemul de schimburi care se instaurează, industria instrumentelor științifice mai mult dă decît primește. De unde și interesul pentru implantarea sa, relativ veche. Daumas evaluează în medie la treizeci sau patruzeci de ani avansul Angliei asupra Franței, în secolul al XVIII-lea, în ceea ce privește calitatea și omogenitatea metalelor.

Totodată, mediul englez este dinamic. Vaucanson realizează primul, „în 1760, un strung paralel înzestrat cu un soclu mobil cu deplasare mecanică, pe care stă instrumentul de măsurat" (M. Daumas). Dar performanțele sale tehnice au rămas fără ecou, „astfel încît englezul Maudslay și americanul D. Wilkinson au putut reinventa, mai bine de douăzeci de ani mai tîrziu, acest gen de soclu mobil [...]. [Tot astfel stau lucrurile și în ceea ce privește] strungul de filetat, cu orientarea instrumentului prin mijlocirea unui șurub principal, prevăzut cu un sistem de roți dințate permițînd realizarea mai multor filetaje cu același șurub principal", inventat de Senot în Franța, dar rămas fără nici un ecou și urmări, în timp ce Maudslay îl impune în Anglia. O asemenea invenție deschide drum viitoarelor posibilități ale microscopului.

Lucru evident și în această privință : victoria tehnologică este legată de înlocuirea lemnului prin metal. Industria aparatelor științifice face cele mai mari progrese datorită invențiilor din domeniul ceasornicăriei, ea însăși producătoare de instrumente de măsurat. Timp de cinci secole, ceasornicarii au fost constructorii mecanismelor celor mai precise. „Foarte devreme, ei au imaginat unelte ce permit să se efectueze cu multă siguranță operațiile cele

mai delicate : mașini care taie și egalizează rotițele și pinioanele, secționează fisurile, care adaptează lungimea paletelor eșapamentului și distanța dintre ele la dinții roții cu care se întîlnesc, mașini de calibrat angrenajele" (Daumas). Dar cît de mari sînt exigențele din acest domeniu în ceea ce privește calitatea materiei ! Ceasornicăria a pus în aplicație primele cunoștințe precise despre proprietățile termice ale metalelor. Cunoaștem importanța regulatorului termic construit pentru ceasurile utilizate în marină. 1715 : Graham, un englez, desigur, inventează un balansier compensat cu godeuri cu mercur : „în 1726, Harrison inventează un grătar bimetalic". Pentru a studia proprietățile termice ale metalelor, ceasornicarii inventează pirometrele și dilatometrele. Berthoud, care a realizat, ducînd mai departe invenția lui Harrison, primul cronometru de marină adevărat, reușește pentru întîia oară să studieze temperatura constantă. Și iată și primul termostat, pe care Berthoud îl numește pirometru.

În secolul al XVIII-lea, tehnica progresează independent de știință, știința primește mai mult de la tehnică (dovadă Descartes și arta inginerului) decît primește tehnica de la știință. Condorcet, în emoționantul elogiu pe care i-l aduce lui Vaucanson în fața Academiei de științe, a marcat destul de limpede atît raportul cît și procesul progresului mecanic. „[...] Geniul, în această parte a științelor [mecanica aplicată], constă în primul rînd în a imagina și a dispune în spațiu diferitele mecanisme care trebuie să producă un efect dat, și care slujesc la reglarea, distribuirea, conducerea forței motrice [...] Poți inventa capodopere în domeniul mecanicii, fără a fi executat sau a fi pus în acțiune o singură mașină așa cum poți găsi metode pentru a calcula mișcările unui astru pe care nimeni nu l-a văzut niciodată".

În secolul al XVIII-lea, nevoia de astronomie continuă să primeze. Europa Luminilor continuă să privească spre cer. Lumea microscopică a lui Leeuwenhoek o derutează ; oare se teme de complexitatea creației lui Dumnezeu ? În secolul al XVIII-lea, astronomia bazată pe observație este dominată de nevoile exploziei geografice a hărților și a drumurilor maritime și, mai mult încă, de nobila dorință de a-l verifica pe Newton. Astronomia de poziție este o mare consumatoare de aparate de precizie. I se pun la dispoziție sticla flint și marile oglinzi șlefuite.

La început, două observatoare* domină Europa și lumea : Observatorul regal din Paris, 1672 ; cel din Greenwich*, înființat cu cîțiva ani mai tîrziu, în 1675. Parisul este legat de patru generații de Cassini, care se succed pînă în 1793. Lista instrumentelor este limitată. Fiecare astronom își aduce cu sine materialul. Astfel încît la moartea marelui Picard (1620-1692), Ludovic al XIV-lea îi cumpără aparatele înzestrînd cu ele Observatorul regal. În secolul al XVIII-lea, furnizorul recunoscut al Observatorului și al Academiei a fost Langlois. Acest material scump se reînnoiește foarte greu : „[...] sfertul de cerc fabricat de Langlois în 1742 a fost folosit în chip neîntrerupt pînă în 1793 [...] În 1779, fusese împărțit în mai multe bucăți". Daumas constată că la Paris, în afară de Observatorul regal, există o duzină de mici observatoare, Luxembourg, La Marine... Abatele de La Caille lucra la observatorul Colegiului Mazarin, Lalande, la observatorul Colegiului Franței. În provincie se află cincisprezece observatoare importante.

Greenwich cunoaște începuturi modeste : Flamsteed*, primul astronom regal, este și primul care lucrează aici, începînd din 1676 ; îi urmează Halley, care știe încă și mai bine ce vrea. Mai ales în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, Greenwich își ia avîntul. Observatoarele se înmulțesc de-a lungul secolului, stingherite totuși în activitatea lor de slaba luminozitate a cerului Angliei. Marele William Herschel, descoperitorul lumii stelelor, lu-

crează la Plougth, Oxford și Cambridge se află și ele la loc de cinste. Italia este favorizată de cerul ei, dar nu mai are constructori ; își aduce deci instrumente din Franța și din Anglia

Geografia observatoarelor astronomice ne îngăduie să urmărim dezvoltarea Germaniei de Est și de Nord. Insistențele lui Leibniz duseseră la crearea observatorului din Berlin, hotărîtă în 1700, terminată în 1711. După Nürnberg, Berlin, iată și Götingen, Magdeburg, Kassel, Giessen, Mannheim, Altdorf, Schwezing, Würzburg. Bernoulli, aflat în călătorie de studii în 1768, este destul de favorabil impresionat, după cum o și spune în ale sale *Scrisori astronomice* din 1771, dar constată că materialul este englezesc. Urmează Austria, la oarecare distanță. La Viena există numai două observatoare, construite destul de tîrziu ; cel al colegiului iezuiților este, în mod simbolic, primul (1735). Vin apoi observatoarele din Gratz, Tyrnau (Ungaria), Cremsmunster (al benedictinilor din Austria de Sus). Observatorul din Vilna este fondat în 1753, cel din Petersburg, în 1725, cele din Upsala și Stockholm, în 1739. Olanda are observatoare la Leida (din 1690), la Utrecht (din 1726). Geneva, Cadix, Sevilia și Lisabona se situează pe primele locuri.

Scoarța geodezică a Franței și a Europei mediane, operațiile de măsurare a meridanului în Laponia și în Peru, au necesitat un important material. La toate acestea se adaugă o cerere crescîndă din partea cabinetelor de fizică, unde savanți autentici lucrează împreună cu nobili, cu diletanți de tot felul, uneori foarte instruiți. Unul dintre cei mai de seamă inventatori și realizatori de aparate de experimentare în asemenea laboratoare primitive a fost olandezul Jan Van Musschenbroek ; el lucrează și la cererea fizicianului 's Gravesande, profesor la universitatea din Leida, care îl omagiază în lucrarea sa *Elementa mathematica experimentis confirmata* (1719). Se pare chiar că Musschen-

broek, 's Gravesande și Desaguliers, hughenotul refugiat în Anglia, înnoitorul francmasoneriei, au făcut, la un moment dat, echipă.

În secolul al XVIII-lea, Olanda, datorită lui Leeuwenhoek, rămîne centrul privilegiat al explorării vizuale a infinitului mic ; microscopul se lovește de cîteva bariere tehnice, pe care nu reușește să le depășească. Ca și în cazul tiparului, ameliorările, importante, desigur, au loc aproape numai într-o zonă periferică. De fapt, această limită nu constituie în mod necesar un dezavantaj științific. Dimportivă, biologia, încă foarte ezitantă, pur tipologică și descriptivă, fără o bază fizico-chimică, este înecată de o masă zdrobitoare de informații datorate unei multiplicări însutite a puterii ochiului, primă escală pe drumul infinitului mic ; ea nu izbutește să utilizeze, și nici chiar să clasifice toată această informație ; putem vorbi de indigestie și derută. „Începînd cu Leeuwenhoek, Hooke și Huygens și pînă la Fraunhofer și Chevalier în 1825, sistemul optic al microscoapelor nu s-a ameliorat. Microscoapele simple au rămas superioare microscoapelor compuse" (Daumas). Iscusința observatorului este, în aceste condiții, un factor foarte important. Ea îi asigură lui Leeuwenhoek o superioritate fără egal. Puterea de separare nu este în proporție directă cu puterea de mărire. În aceasta constă marea inferioritate a aparatelor din secolul al XVIII-lea în raport cu cele posterioare datei de 1845. Van Cittert a arătat limitele materialului din secolul al XVIII-lea. Microscoapele simple au o putere de mărire de 360. 1/800 milimetru ; iată limita extremă a privirii în profunzime la care ajunge secolul al XVIII-lea. Microscoapele compuse, cu o putere separatoare de 1/400 la o putere de mărire de 250, sînt inferioare celorlalte.

În jurul acestui zid al acuității vizuale există o marjă considerabilă de ingenozitate tehnică : printre achizițiile durabile, să menționăm „mișcarea rapidă și mișcarea lentă, condensa-

torul de lumină, platina cu deplasare micrometrică. Progresele echipamentului periferic micrometric sînt evident legate de progresele ceasornicăriei celei mai fine : sînt probleme de alezaj, de filetaj, problema privind tehnica fabricării roților dințate și a șuruburilor. E vorba de o întreagă microtehnologie de vîrf de care beneficiază perifericul micrometric.

În cursul deceniului 1740-1750 se fac progrese importante : se obțin cele două mișcări, platina degajată este mai accesibilă, apar accesorii multiple și raționalizate. Aceste progrese se datorează unor constructori francezi și englezi, și, fapt nou, precum și semn al importanței pe care o capătă nevoile informației și ale volumului economiei, ele sînt difuzate rapid și comercializate : se impun două nume : John Cuff și, ceva mai tîrziu, ducele de Chaulnes*.

La cealaltă extremitate se situează aceeași problemă : secolul al XVIII-lea a multiplicat, rentabilizat, folosit multiplicatorii senzoriali din secolul al XVII-lea. Sfîrșitul secolului al XVII-lea a lăsat drept moștenire în materie de lunete și de telescoape, un fel de monștri pe care un secol de strădanii izbutește, treptat, să-i domesticească. Astronomia primei părți a secolului al XVIII-lea rămîne o astronomie a sistemului solar apropiat, deci o astronomie ce folosește luneta. Telescopul (ca și microscopul cu reflecție conceput de Descartes) are nevoie de oglinzi. Din timpul primei jumătăți a secolului al XVIII-lea, sînt folosite deci numai telescoapele lui Gregory : aceste fleacuri de salon nu au adus nici un serviciu astronomiei. Descoperirea platinei în Lumea Nouă, care, împreună cu alama, dă un aliaj ce poate fi topit și șlefuit cu ușurință, permite să se facă un pas înainte, dar prețul său ridicat constituie un obstacol. Punerea la punct practic are loc abia în 1786, datorită lui Carochez. „Către mijlocul secolului, în observatoarele astronomice au început să apară telescoapele lui Short. Short a fabricat

telescoape timp de mai bine de douăzeci și cinci de ani, între 1732 și 1768." Telescopul lui Short este un telescop Gregory mărit, corespunzînd, de data aceasta, nevoilor observației științifice.

Am putea continua și cu alte exemple. Explorarea naturii presupune mijloace de investigație, o dorință de precizie, refuzul aproximației. Două lucruri ne edifică asupra evoluției multiplicatorului senzorial. Un palier a fost atins la nivelul anilor 1680. Secolul al XVIII-lea nu inovează, el domesticește treptat fantastica mașină pe care a primit-o drept moștenire de la secolul al XVII-lea. Secolul al XVIII-lea este secolul echipamentelor periferice ale multiplicatorilor senzoriali din secolul al XVII-lea. Înaintea celui de al doilea sfert al secolului al XIX-lea nu apare nimic nou cu adevărat. Această încetinire este mai curînd benefică. Știința secolului al XVIII-lea nu poate asimila și trata conform schemelor filozofiei macaniciste toate informațiile oferite de multiplicatorii senzoriali. Să ne amintim și altceva : cantitatea de informații variază în funcție de puterea separatoare a microscopului ridicată la pătrat. Legea multiplicatorilor senzoriali se poate deci scrie astfel. Cînd eficacitatea lor obiectivă crește în funcție de o progresie aritmetică, cantitatea de informații procurate înaintează în proporție geometrică. De unde și uimirea anilor 1680 în fața microscopului mînuit cu prea mare iscusință de Leeuwenhoek. Dificultățile sistemelor optice permit recuperarea în ciuda sau tocmai datorită progreselor realizate de sistemele periferice în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. După 1750, tendința se modifică. Multiplicatorii senzoriali sînt progresiv recuperați de necesitățile științei. Ne dăm seama de aceasta urmărind rapiditatea cu care se difuzează îmbunătățirile ce li se aduc. Începînd din 1770, sub presiunea cererii, ritmul ameliorărilor de detaliu se precipită. Se ajunge la o adevărată stagnare, pînă la mutația pe care o

suferă microscopul după 1825. În secolul al XVIII-lea, sistemele optice și-au jucat deci din plin rolul lor de multiplicatori ai informațiilor.

Iată schițate în mare, conform axelor celor mai importante, „mecanismele multiplicatorului" cunoașterii. Ele pornesc de la om, de la număr, de la prelungirea vieții adulte, de la alfabetizarea elementară, de la educația secundară, de la organele care caută și gîndesc, de la progresele mijloacelor puse în slujba limbajului scris, pînă la multiplicarea de o sută și de o mie de ori a informației primite datorită sistemelor optice multiplicatoare ale celui mai important dintre simțuri. Fără acest context, în parte primit, în parte născut din necesitățile filozofiei mecaniciste, aventura spiritului ar rămîne de neînțeles. Trebuia să începem prin acest lung ocol, înainte de a aborda esențialul.

Cunoștințele

Modificarea continuă, la nivelul anilor 1680, în sectorul motrice al revoluției mecaniciste : matematicile, structură a universului, deci astronomia. 1675 : viteza luminii, dimensiunile adevărate ale sistemului solar. Înainte de Wiliam Herschel (1738-1822), acest Leeuwenhoek al cerului, astronomia ce folosește luneta perfecționată este o astronomie a sistemului solar. Mutația operată de Herschel începe în prima parte a secolului al XIX-lea și durează pînă la *red-shift-ul* lui Hubble (1925) și agresiunea radiotelescoapelor (1962-1963).

Odată cu Römer și Picard, cosmosul închis al lui Aristotel devine atacabil nu numai în domeniul speculației, ci și în cel al măsurătorii exacte. Calculele din deceniul 1670 au marcat prima etapă a astronomiei experimentale. Etapa 1675, *mutatis mutandis*, corespunde, în istoria gîndirii în acțiune, lui iulie 1969 : este un simplu rezultat. Dar acest rezultat este și un punct de plecare ; Newton calculează

pornind de la aceste date. Mai puțin de patruzeci de ani s-au scurs de la intuirea meteorilor și pînă la realitatea din 1675, iar pentru gîndire, poate, o mie de ani, și încă și mai mult pentru sensibilitate. Căci sensibilitatea elitei conștiente ce alcătuiește republica savanților este afectată de glorioasele calcule ale deceniului 1670.

Intuiția mecanicistă, natura scrisă într-un limbaj matematic presupun o unealtă matematică. Iată de ce faptul esențial al anilor 1630-1640 este, evident, analiza algebrică, ivită tocmai la vreme în cadrul masei critice de transformare a revoluției mecaniciste. Elementul capital al mutației din anii 80 se află, de asemenea, la nivelul uneltei matematice. Analiza lui Descartes și a lui Sermat și-a pierdut din ascuțime în fața complexității nebănuite a universului. „Dacă ar trebui să rezumăm [...] esențialul descoperirilor secolului (al XVII-lea) am semnala mai întîi analiza specioasă a lui Viète [...] și cele două prelungiri ale sale, teoria ecuațiilor algebrice, geometria analitică, apoi analiza infinitezimală, cu cele două ramuri ale sale, mai întîi distincte : calculul diferențial și calculul integral, care nu-și vor găsi legătura strînsă ce le unește și înseși denumirile lor decît prin Leibniz și Newton" (J. Itard). O etapă, indivizibilele, străveche problemă a matematicii grecești, relansată și limpezită, datorită algebrei literale, de către Cavalieri, Descartes, Fermat și Roberval. O etapă importantă este depășită de un autodidact englez de geniu, John Wallis (1616—1703) ; principalul merit al lui Wallis * și al studiilor sale : seriile convergente. Huygens, care are o formație savantă (1629—1695), abordează aceste probleme ; Pascal și Wren * (1632—1723), arhitectul, cel care reconstruiește Londra, studiază cicloida.

Impulsul în direcția celei de a doua mutații fundamentale a matematicii este datorat lui Huygens și pendulului său : „Trebuie să des-

copere forma lamelelor ce reglează lungimea firului, pentru ca masa pendulului simplu să descrie bine cicloida" (J. Itard).

Meritul marii sinteze aparține celei de a treia generații ; Newton (1643-1727) și Leibniz (1646—1716) adună toate datele răzlețe, le interpretează, stabilesc între ele legăturile necesare, depășesc dificultățile. Odată primul pas făcut, Newton și Leibniz sînt ajutați în efortul lor de un elev tardiv, Huygens (1629-1696), mai mare decît ei cu cincisprezece ani, și anume în problema pendulului.

În 1676, la un interval de cîteva luni, limita decisivă a ceea ce putem cu adevărat considera a fi calculul infinitezimal a fost depășită, chiar dacă mai trec încă vreo cîțiva ani pînă la formalizarea lui definitivă. Formularea lui Newton este mai clară, mai direct accesibilă, calea urmată de Leibniz este însă mai promițătoare pentru viitor. Newton a beneficiat de lucrările lui Huygens și Isaac Barrow (1630-1677). Cam în jur de 1665, Newton, care are douăzeci și doi de ani, face primii pași către calculul fluxiunilor. El descoperă dezvoltarea binomului : o parte din descoperirile din 1665-1671 nu sînt publicate decît mult mai tîrziu. Scrierile în limba latină din 1669 și 1671 sînt publicate în engleză, respectiv în 1711 și 1736. Ele au atunci doar un interes istoric. Totuși, o parte din procedeele noului calcul, difuzate anterior prin canalul comunicațiilor inter și extraacademice, sînt publicate în cele două tratate fundamentale din 1687 și 1704 : *Philosophiae naturalis principia mathematica* și *Opticks*. Leibniz a pus la punct marea descoperire între 1672, an cînd vizitează Parisul și îl întîlnește pe Huygens, și 1675 ; publicarea definitivă a acesteia are loc prin două articole celebre din „Acta eruditorium" din 1684 și din 1686.

Într-adevăr, la nivelul anilor 70-80, Newton și Leibniz sînt coinventatorii analizei infinitezimale moderne. Desigur, ei se sprijină direct pe cuceririle generației precedente, dar mutația

care se produce în jur de 1680 este una dintre cele mai importante, atît pentru istoria matematicii cît și pentru gîndire, pur și simplu. Pentru prima oară, operaționalul pătrunde în infinit, trece la limită, aruncă o punte între fracțional și continuu. Victoria din 1680 este de aceeași natură cu cea din 1630. O dată comparabilă va fi doar 1880 (cînd intuițiile lui Riemann și ale lui Lobacevski încep să-și dea roadele, după moartea celor ce le-au avut), ba chiar 1898-1915, perioadă a celui de al doilea miracol al științei.

Să mai adăugăm și faptul că în 1686 mecanica cerească newtoniană își capătă formularea și, odată cu ea, prima ecuație globală a universului. Unealta matematică și arhitectura macroscopică a universului sînt puse într-o relație strînsă. Dar viața, dar cealaltă dimensiune a înlănțuirii dintre lumi ? Wiliam Harvey (1578-1657) fusese, cu al său *De motu cordis* (1628), un Descartes și un Fermat al științelor vieții. Dovadă, ura lucidă pe care i-o poartă aristotelicienii de la Universitatea din Paris, pe vremea lui Guy Patin și Molière. La nivelul anilor 70-80, are loc o mutație comparabilă, prin descoperirea spermatozoizilor ; marea, aproape unica problemă a biologiei din secolul al XVIII-lea este cea a zămislirii vieții. La porțile unui alt infinit se află Leeuwenhoek, descoperitorul microscopului.

Vreme de douăzeci pînă la treizeci de ani, studiul zămislirii vieții se situase pe planul liniștitor al ovismului și al epigenezei. Ovismul este aristotelic. Pentru Aristotel, totul își are originea în ou, mașină formatoare a fătului și hrană necesară creșterii acestuia ; sămînța bărbătească nu intervine decît pentru a comunica mișcarea. Secolul al XVII-lea, mînat de principiul unității și al simplității, fusese ispitit să extindă teoria la vivipare. Primul care se preocupase de această problemă fusese Harvey. Harvey, primul dintre susținătorii ovismului,

nu văzuse ovarele (pentru el, oul, *ovum*, este produs de uter), după cum nu văzuse nici cum lichidul seminal pătrunde în uter. Nicolas Sténon (1638—1697), în 1667, la Florența, descoperă sau redescoperă ovarele ca producătoare de sămînță, studiind o femelă de cîine de mare. Sténon își publică descoperirea în 1667 ; el lansează ideea că „testiculele femeilor sînt, probabil, asemănătoare cu ovarele" (Émile Guyénot) și că ovarul își trimite în uter „ouăle sau o materie înrudită cu acestea". „Philosophical Transaction", revistă căreia nu-i scapă nimic, reia ideea într-un număr din februarie 1668. Spiritele se înflăcărează și se pun pe treabă, deși nu există propriu-zis dovezi științifice. J. Van Horne, Regnier de Graf, Theodor Kerekring, C. F. Germann, Swammerdam (1637—1680) ; în sfîrșit, Malpighi (1628—1694) — episodul este celebru —, într-o comunicare adresată Societății Regale din Londra la 25 martie 1669, povestește că „examinînd la lumina soarelui un ou de găină fecundat, dar neclocit, [observase o mică cicatrice asemănătoare cu cea din ouăle în curs de dezvoltare. În centru, se afla un cerc albicios, o zonă în care se găsea corpul puiului" (Guyénot). Își confirmă observația în 1672.

Teoria tenace a preformării și a germenilor dintru început cuprinși unii într-alții este astfel lansată : „Să presupunem un ou care închide un făt ce urmează să devină o femelă. Or, un făt posedă deja ovare, cuprinzînd ouă unde se află fetii din generația următoare. Altfel spus, fetii din generațiile succesive sînt cuprinși unii într-alții, fiind din ce în ce mai mici. Ceea ce însamnă că mama noastră Eva poseda în ouăle sale, cuprinși unii în alții, fetușii tuturor generațiilor trecute, prezente și viitoare" (Guyénot). Teoria îl încîntă pe Swammerdam. El vede aici mari beneficii pentru apologia creștină : „Întreaga omenire [...] este cuprinsă în trupul lui Adam și al Evei. Swammerdam vede o posibilitate de a întemeia pe

acest principiu „cauza păcatului originar [...] [toți oamenii fiind] ascunși în trupurile primilor lor părinți". La acest nivel, apologetica dă naștere unei contra-apologetici. Hartsoeker, în 1694, se distrează calculînd mărimea fetușilor preformați ai generației Judecății de Apoi din pîntecele Evei.

Or, în 1697, într-o scrisoare adresată secretarului Societății Regale din Londra, Leeuwenhoek comunică o descoperire care va revoluționa științele vieții, comparabilă cu măsura lui Römer, descoperită cu doi ani mai devreme. „Un tînăr student, pe numele său Ham [aducîndu-i lui Leeuwenhoek spermă omenească] acesta văzuse la microscop că există în ea niște foarte mici animale vii. Celebrul negustor de postavuri olandez, care vede tot, privește, descrie tot, începe cea mai pasionantă dintre interpretări : în spermă există organisme vii ; Leeuwenhoek este pasionat de noua descoperire ; de la om, el trece la o gamă largă de vivipare, și poate afirma că sămînța diferitelor specii, inclusiv a omului, „cuprinde un număr imens [de foarte mici animale mobile] ce posedă o coadă de cinci-șase ori mai lungă decît corpul lor" (Guyénot). Revista „Philosophical Transactions" comunică noutatea și toată lumea începe să caute micile animale. Homberg, Geoffroy, Lister, Camerarius, Lancisi, Vallisneri, cu toții confirmă același lucru : Leeuwenhoek a văzut bine, a judecat bine, zămislirea nu are loc prin mijlocirea unor ouă imaginare cuprinse unul într-altul și preformate : aceste mici animale sau mici viermișori din sămînța masculină joacă un rol important în procesul zămislirii. Desigur, secolul al XVIII-lea ezită încă. Biologia zămislirii se va izbi curînd de barierele ridicate de imperfecțiunea microscopului, care părea atît de miraculos și de tulburător la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Caspar Friedrich Wolff * (1733—1794), părintele embriologiei descriptive, ale cărui cercetări se situează între 1759 și 1768, și, mai ales, Lazzaro

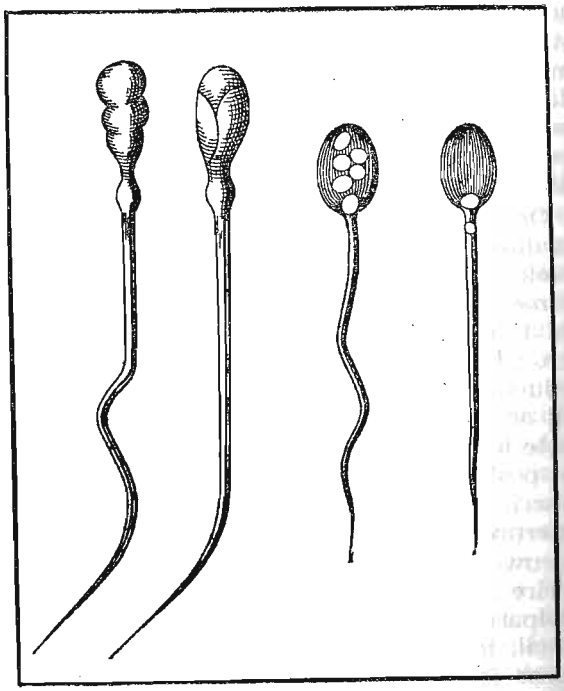

33. *O PRIVIRE ASUPRA VIEȚII*

Leeuwenhoek a văzut totul. Începînd cu spermatozoizii pe care a știut să-i izoleze în lichidul seminal al cîinelui. Observați precizia desenului: capul și codița. Observația este semnalată într-o scrisoare către Brouncker, secretar al Societății regale ; ea este publicată în nr. 142 (1678) al revistei „Philosophical Transactions".

Spallanzani * (1729—1799), care, în ciuda prejudecăților sale oviste, duce mai departe cunoașterea datorită studiului experimental al fecundației, pus la punct de către acesta din urmă pe animale (broaște) al căror mod de reproducere exteriorizată le face cu deosebire apte pentru acest gen de experiențe ; Wolff. Spallanzani, adică abia la aproximativ un secol după geniala privire a lui Leeuwenhoek.

Anii 1670—1680 n-au întrevăzut oare celula ? „Toți micrografii din secolul al XVII-lea au văzut și au figurat celule vegetale [cele mai lizibile] sau cel puțin membranele lor din celuloză" (Guyénot). Prima mențiune este făcută de Robert Hooke * (1635—1703), în 1667. Examinînd la microscop o lamelă de plută, i se „pare că zărește niște pori". Intrigat, Hooke își prepară o nouă lamelă, și mai subțire, din aceeași substanță : „Pot să-mi dau seama, spune el, că era perforată și poroasă ca o prăjitură cu miere [...]" „A numărat șaizeci de *celule* [el utilizează chiar acest cuvînt] așezate, cap la cap, pe o suprafață reprezentînd cam 1,50 mm^2, ceea ce înseamnă mai mult de un milion (1 666 400) pe 27 mm^2, adică o cifră incredibilă" (Guyénot). În lunile și anii următori, Hooke nu se oprește aici, el caută sistematic și găsește pretutindeni în lumea vegetală această structură celulară întrevăzută cu prilejul cercetării lamelei de plută. Da, și în biologie se deschide un orizont miraculos în 1680.

Acum cunoașterea științifică înaintează în ritmul susținut din secolul al XVIII-lea. Ea este înzestrată cu un instrument matematic perfecționat și posedă dimensiunile exacte ale sistemului solar ; a întrevăzut, la sursele vieții, jocul dintre *yin* și *yan*, înregistrînd, fără a o înțelege prea bine, structura celulară a vegetalelor.

Miracolul orizontului 80, la mai puțin de o jumătate de secol după acest gen de miracol grecesc, cel al orizontului 1630—1640, nu se va mai repeta. Gîndirea nu mai suferă o adevărată mutație înainte de 1825—1840 (în alte locuri : 1880—1910 sau 1880—1940). Ea are nevoie de mai bine de un secol pentru a asimila ceea ce a cucerit. 1680 este răspunsul la șocul din 1630. În ordinea gîndirii, 1630 și 1680 sînt o gigantică și dublă *„conquista"*. Lungul secol al XVIII-lea științific (1680—1825) în-

ventariază, ocupă terenul, exploatează într-una, organizează întruna, se mîndrește cu lărgirea fabuloasă a domeniului gîndirii, o gîndire devenită nărăvașă și care se dezlănțuie fără a cunoaște vreun obstacol sau vreo limită. Secolul al XVIII-lea este secolul multiplicării. Dar să nu simplificăm...

De fapt, imaginea unui secol în care gîndirea progresează cu mai mare ușurință (aș fi ispitit să-l numesc secolul roții libere) se aplică mai ales anilor 1700—1750. Dogmatismul simplist al *Enciclopediei,* raționalismul său greoi, capabil să ralieze mulțimile ce abia au căpătat acces la cultura scrisă, se explică și prin poziția sa cu privire la cronologia cunoașterii. *Enciclopedia* este la capătul roții libere: ea se află departe de elanul miraculos, dar și de angoasa marilor epoci... Începînd din 1760 (în alte locuri din 1780), încep să apară dificultățile. Nu mai este de ajuns să deduci, să urmărești, să verifici. Însiși multiplicatorii senzoriali dezamăgesc. Pentru a înțelege mai bine viața, omul ar trebui să ajungă de zece ori, de douăzeci de ori, de o mie de ori dincolo de puterea microscoapelor; pentru a ieși în mod util din sistemul solar, ar fi nevoie de instrumente mai bune decît luneta și telescopul lui Short, unealta matematică însăși se închide într-un fel de perfecțiune formală, înainte de agresiunea ereticilor din secolul al XIX-lea.

Totodată, toate acestea exaltă și mai mult gîndirea de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea: la vîrf, cel puțin, reapare tulburarea ce dispăruse pentru un timp din secolul lui Voltaire și al doamnei du Châtelet. Desigur, angoasa adevăratelor întrebări intelectuale riscă să scape unei istorii generale. François Furet notează, pe bună dreptate, la nivelul unor scrieri de masă, afirmarea unor banalități, enciclopedismul vulgar al perioadei ediției Panckoucke. Moștenirea minoră transmisă de epigonii lui Voltaire comportă nenumărate aspecte.

Orice secțiune structurală în limbajul unei epoci este geologică. Orizontul ce se arată în jur de 1730, la vîrf, cel puțin, cel al exaltării agresive a noii cunoașteri, poate fi acoperit deja de un strat subțire în 1780, secțiunea dezvăluind o pătrundere în profunzime. Spiritul voltairian influențează mai mulți oameni în 1780 decît în 1730. Acestea fiind spuse, ne mulțumim, pentru moment, să ne punem întrebările cu privire la ceea ce se petrece la vîrf. Or, la vîrf, în domeniul gîndirii, pe frontul cercetării, vedem constituindu-se treptat, între 1760 și 1780, primele întrebări, primele elemente ale unei mase de transformări care vor duce la exploziile științifice din secolul al XIX-lea: 1825—1840... 1880—1910... și încă mai departe, 1940...

„Marele Secol, adică secolul al XVIII-lea [...]", Michelet înțelegea să-și arate astfel preferința pentru un secol care inventează mai curînd decît pentru o perioadă care ilustrează. Perspectivele trebuie inversate. Secolele al XVII-lea și al XIX-lea inventează, secolul al XVIII-lea ilustrează, acumulează și pregătește. Mijlocul secolului este plat, doar marginile sale sînt înalte.

Pe urmele noului calcul, sfîrșitul secolului al XVII-lea ajunge la un fel de clasicism al uneltei matematice. Încă de la mijlocul secolului al XVIII-lea, Diderot, care nu este un bijutier, traduce sentimentul că un vîrf a fost atins, un absolut ce nu va mai putea fi depășit. Panpsihismul său latent, care îl face să oscileze între deism și un ateism aparent, rămînînd totdeauna fidel panteismului, îl deturnează de la matematici. Secolul al XVIII-lea care, pe urmele (fără rezultate notabile) unor Helvétius, d'Holbach și La Mettrie, a împins acest mecanism pînă la absurd, a fost pe punctul să renunțe la însăși axioma succesului său, natura scrisă în limbaj matematic din *Saggiatore.*

Avîntul noilor științe are loc pentru cel puțin două motive : secolul al XVIII-lea a avut pasiunea vieții ; științele naturii capătă prioritate ; istoria și științele sociale, aflate abia la începuturi, se dezvoltă acum masiv. Mecanica corpurilor cerești, matematica pură au la activul lor un secol. Ele nu se mai află în stadiul descoperirilor ușoare și nici în cel al noutății care seduce. Femeile savante din secolul al XVIII-lea nu se mai joacă de-a luneta, ele sînt adeptele abatelui Nollet și se pasionează pentru misterul electricității. Chimia * nu începe să se dezvolte decît în ultimii ani ai secolului al XVIII-lea, iar teoria atomistă apare în mijlocul secolului al XIX-lea. Fără o fizico-chimie atomistă, matematicile nu au priză asupra naturii complexe a materiei și *a fortiori* a vieții. Evoluția științelor naturale aduce cunoașterea la stadiul tipologico-descriptiv. Pentru Diderot, subiect ideal, matematicile oferă cheia mecanicii cerești, dar ele nu au priză asupra complexității realului.

Al doilea motiv al acestei retrageri în raport cu panmatematismul secolului al XVII-lea este însăși complexitatea noilor matematici, care îl descurajează pe amator. Pedagogii iezuiți din secolul al XVIII-lea aveau dreptate să spună că omul trebuie inițiat din tinerețe în acest domeniu.

Progresul matematicii îl așază pe matematician într-un ghetou aurit, care contrastează cu poziția sa din secolul al XVII-lea. Există trei etape aproape evidente : o uriașă efervescență la început, pe urmele invențiilor lui Newton și Leibniz ; către mijlocul secolului, o generație dominată de Euler, d'Alembert și Lagrange * ; apogeul clasicismului matematic, odată cu publicarea marilor tratate ale școlii din Paris, Lagrange, Laplace *, Monge, Legendre și Lacroix. Să notăm că, în secolul al XVIII-lea, o caracteristică a Europei dense : Franța se află în frunte, vin apoi Anglia și Elveția, cu frații Bernoulli * și marele Euler.

René Taton a atribuit elvețienilor, adică pepinierelor de la Geneva și Basel, patrii ale unor matematicieni ca Bernoulli, Hermann, Euler, un rol decisiv în „evanghelizarea" matematică a Europei, care reanimă focarele italiene oarecum adormite și pregătește glorioasele recolte din secolul al XIX-lea, la est, cînd rușii și polonezii formați la sfîrșitul secolului al XVIII-lea vor contribui la nașterea celei de a treia ere matematice.

În secolul al XVIII-lea, matematicianul este primul savant tehnician — este prețul, avantajul și handicapul unei anterioități și al unei priorități — solicitat și plătit în aur de către principii ce încearcă o recuperare în est, mobilizat de operațiile geodezice și geoastronomice ale secolului. Timpul amatorilor a luat sfîrșit, după cum a luat sfîrșit și timpul geniilor universale : nu va mai exista nici un Descartes și nici un Leibniz. Fărîmițarea culturii este — după cum spune Gusdorf — marea ruptură ce desprinde literatura, filozofia din arborele cunoașterii, specializînd totodată o cultură științifică, dar fărîmițarea culturii înseamnă și marea ruptură din familia științifică *stricto sensu,* care îl izolează pe matematicianul pur, dat fiind tehnicitatea sa, de ramura comună. Iată un paradox care a fost pe punctul de a nimici miracolul științific ce are loc la mijlocul secolului al XVIII-lea, cînd biologia, științele naturale, fizica anecdotico-experimentală se dezvoltă răzleț, separate de privirea vigilentă a celei mai de seamă dintre toate cunoștințele omenești. La începutul și la sfîrșitul Secolului Luminilor, se impune o comparație între cele două mari spirite ale secolului.

Leibniz, ultimul dintre marii filozofi care construiesc un sistem, este, mai mult decît Newton, coinventatorul noului calcul. Newton, cercetătorul în domeniul mecanicii corpurilor cerești, este, în schimb, de asemenea, întrucîtva filozof, în sensul în care înțelegem noi

acest cuvînt. La cealaltă extremă, Kant nu ignoră nimic din știința timpului său. Îi datorăm chiar prima schiță a teoriei cosmologice, atribuită de obicei lui Laplace, dar nu ni-l închipuim pe Kant colaborînd cu Laplace și cu Monge la perfecționarea geometriei descriptive sau la cea a mecanicii corpurilor cerești. Filozofia mecanicistă stabilise dominația matematicilor asupra cunoașterii ; multiplicatorul cunoștințelor, cursa către abstracție au drept rezultat o consecință paradoxală : izolarea matematicii, separate de universul cunoștințelor limbajului comun, într-un prim cosmos închis al abstracției pure. R. Taton a definit secolul al XVIII-lea matematic ca pe o lume ce-i este deja interzisă amatorului. Separarea matematicii este exemplară, dar vor urma și altele. Și în această privință, procesul matematic precedă și deschide noi căi. Matematicianul este politehnicianul *avant la lettre* al unei lumi care îi recunoaște supremația. Matematicianul din secolul al XVIII-lea se află oarecum în postura teologului din secolul al XIII-lea și a logicianului din secolul al XV-lea. „Euler se interesează atît de muzică, cît și de optică și de teoria lui Newton" (Taton). D'Alembert, filozof publicist, scrie despre muzică și despre mecanica aplicată. Laplace ajunge să elaboreze teoria căldurii. Monge, Legendre, Meusnier și Laplace contrasemnează, în 1785, procesul-verbal al marii experiențe a lui Lavoisier * cu privire la compoziția apei.

Într-un prim moment, formalizare, dezvoltare, perfecționare a noii unelte : în centrul atenției stă analiza infinitezimală. Ea controlează, e adevărat, dincolo de istoria matematicilor, progresul tuturor cunoștințelor. Prima generație este cea a analiștilor englezi, începînd cu C. Hayes (1704), H. Ditton (1706), J. Hodgson (1736) ; cea de a doua este cea a elvețienilor și a francezilor : Daniel Bernoulli (1700—1782), Euler (1707—1783), Clairaut * (1713—1765), d'Alembert (1717—1783), urmați

de Lagrange (1736—1813), Monge (1746—1818), Laplace (1749—1827) și Legendre * (1752—1833). Este studiat calculul variațiilor, este aprofundată noțiunea generală de funcție, prin Euler, mai ales, apoi prin Lagrange. Are loc un progres masiv al algebrei, care ocupă de acum înainte locul dominant pe care îl avusese pînă atunci geometria, prin elaborarea unor concepte ca numerele imaginare, algoritmii nelimitați sau crearea teoriei numerelor. Pentru că societatea înaltă din secolul al XVIII-lea are pasiunea jocului, Moivre, Stirling, Maclaurin și Euler, pe urmele lui Pascal, Fermat, Huygens și Jacques Bernoulli, studiază calculul probabilităților. Probabilitățile și statisticile sînt foarte avansate în raport cu nevoile timide ale unei științe umane aflate abia la începuturile ei.

Și totuși, secolul al XVIII-lea și-a avut și marii săi geometri. Perspectiva utilă artistului, geometria descriptivă, geometria analitică cunosc acum o mare dezvoltare. Monge *, în 1777, face primele cercetări care vor revoluționa geometria infinitezimală. Secolul al XVIII-lea a dus la desăvîrșire mecanica clasică. Este o necesitate dictată din afară de astronomie, în timpul vieții lui Newton și după moartea acestuia. În 1736, Euler marchează prin cercetările sale nașterea a ceea ce putem numi, fără anacronism, mecanica rațională ; este urmat de d'Alembert, al cărui *Tratat de dinamică*, din 1743, publicat la vîrsta de douăzeci și șase de ani, consacră o tînără glorie internațională. Prin mecanica fluidelor, prin care se afirmă din nou atît Euler cît și d'Alembert, matematica își întinde mîinile în direcția „filozofiei naturale".

Astronomia secolului al XVIII-lea nu mai este anticamera metafizicii ; este o riguroasă astronomie de poziție, care, renunțînd la neliniștile ontologice ale secolului al XVII-lea,

departe de problemele de cosmogeneză ale astrofizicienilor din era radiotelescoapelor, se ocupă cu de-amănuntul de sistemul solar, verifică teoriile lui Newton și desăvîrșește înfrîngerea radicală a cartezienilor obstinați de pe continent. Abia la sfîrșitul secolului, Herschel (1738—1822) aruncă o privire întrebătoare de la planete către stele. Este doar o simplă trecere de la topologie la o topografie a cerului, astronomia stelară, *a fortiori* astronomia galaxiană cer mijloace și o teorie fizico-chimică a materiei care se va elabora mai tîrziu, pornind de la intuițiile lui Mendeleev și de la lucrările lui Planck.

Pe măsură ce se produce această îndepărtare de la mecanica corpurilor cerești, domeniu, prin excelență, al matematizării, crește și rolul părții descriptive. Optica este încă de multă vreme un teren cucerit. Descartes a făcut din ea o anexă a geometriei. În secolul al XVIII-lea, o regăsim în însăși inima certei dintre adepții și inamicii lui Newton. Continentul ezită. Voltaire a aruncat în balanță întreg talentul său literar. *Elementele filozofiei lui Newton* apar la Londra, în 1738. Se pune o problemă de primă importanță : raza luminoasă este oare supusă atracției universale ? Newton și Voltaire se întreabă, este adevărat, cu privire la natura luminii. Voltaire, ca și Newton, crede că viteza luminii este afectată de densitatea mediului. Savanții discută, verifică, se înversunează ; în cearta lor se amestecă și amatorii : Marat, amicul poporului, și Goethe, în timp ce Euler continuă să apere o teorie a vibrațiilor. Optica geometrică și-a epuizat domeniul. Studiul luminii se deschide către structura materiei. Se constituie acustica, în secolul muzicii, fizica căldurii, în secolul lui Réaumur (1683—1757), a primelor termometre și a nevoilor industriale de energie.

La porțile anecdotei și ale misterului întîlnim tulburătoarea electricitate. Magnetismul

ELÉMENS
DE LA
PHILOSOPHIE
DE NEUTON,
Mis à la portée de tout le monde.
Par Mr. DE VOLTAIRE.

A AMSTERDAM,
Chez Etienne Ledet & Compagnie.
M. DCC. XXXVIII.

34. *VOLTAIRE CA VULGARIZATOR AL LUI NEWTON*

Publicarea Elementelor *datează din 1738. Lucrarea a jucat un rol capital în difuzarea pe continent a gîndirii lui Newton. „Ea se află la îndemîna tuturor". Voltaire a avut geniul vulgarizării, în sensul cel mai bun al cuvîntului.*

și electricitatea au contribuit la înlocuirea amatorului din societatea înaltă prin „virtuoz". Aflîndu-se în centrul fizicii din saloane, ele au facilitat crearea unei opinii publice, fiind

catalizatoarele evanghelizării științifice a societății. În sfîrșit, și e lucrul cel mai important, magnetismul și electricitatea pun în toate drepturile observația. Secolul al XVIII-lea s-a sprijinit pe cîteva vagi constatări ale lui Hooke, Picard, Hauksbee și Guericke. La începutul secolului, un englez și un francez, Stephen Gray (1666 ?—1736) și, mai ales, Charles François Du Fay (1698—1739) afirmă fapte riguros controlate, Gray cu privire la conductibilitate, Du Fay cu privire la electrizarea prin influență și, descoperire capitală, la cele două electricități. Nu ne aflăm departe de noțiunile de încărcătură și de cîmp. Du Fay moare prea tînăr, dar după ce și-a făcut discipoli : în primul rînd pe abatele Nollet, neobosit misionar al evangheliei electricității în saloanele și în laboratoarele Franței și ale întregii Europe. Pentru a distra mulțimile și în vederea experiențelor făcute de savanți, mașinile electrice sînt perfecționate către mijlocul secolului, cînd este descoperită și faimoasa butelie de Leida. Un nonconformist din cea mai îndepărtată zonă de „frontieră", pensilvanianul Benjamin Franklin *, va sistematiza aceste cuceriri : conservarea electricității, electricitatea pozitivă și cea negativă, precum și aplicarea practică a paratrăsnetului. La sfîrșitul secolului, începe marea cotitură în domeniul electricității, odată cu Priestley * și Coulomb.

Lavoisier (1743, mort pe eșafod în 1794) a emancipat chimia, altfel spus, cunoașterea structurii intime a materiei, din condiția medievală și stagnarea ei. Timp de un secol, ipoteza ingenioasă a flogisticii constituise o barieră de netrecut ; chimia trebuia să dea o lungă bătălie pentru a se elibera de structurile mentale ale alchimiei ; îi lipsea un punct de inserție cantitativ și un instrument de măsură sigur, balanța perfecționată. Lavoisier, ajutat de admirabila sa soție, are meritul de a fi găsit, prin ciclul oxigenului, punctul de inserție al cantificabilului.

Secolul al XVII-lea a avut pasiunea cerului și cerul l-a răsplătit : mecanica corpurilor cerești era punctul de inserție visat de matematizare. Secolul al XVIII-lea a avut pasiunea pămîntului și a vieții. Această schimbare a direcției privirii decurge din însăși logica lucrurilor. Succesul cantitativismului se răspîndește, avînd urmări importante. Cucerirea sistematică a cunoașterii are loc cu începere de la primul bastion cucerit. Această alunecare este legată și de reducția escatologică. Privirea subterană și cea care pătrunde în mecanismul vieții va ridica probleme de concordanță pe care filozofii din secolul al XVIII-lea se grăbesc să le lanseze în polemica anticreștină. Să ne amintim de teoria zămislirii, de polemicile legate de preformarea fătului și de concordismul naiv al piosului și misticului Swammerdam. Apar două noi probleme : fosilele și primele bîjbîieli din domeniul transformismului.

Fosilele sînt rodul observației curente. Cel puțin două mii de ani de reflecție sterilă pregătesc dezvoltarea tardivă a teoriei lor, în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Să nu ne încredem în entuziasmul lui Guyénot, pe care îl orbește o adevărată pasiune. Să vedem limpede că obstacolul ce trebuie evitat vine mai puțin din înțelegerea *ad litteram* a *Bibliei*, cît din antimecanicismul funciar al tradiției aristotelice. Concordismul îngust nu continuă dreapta tradiție teologică ; el este o armă polemică. Îndelungatul secol al celor două reforme ale Bisericii îl ignoră. Cerurile lui Newton cîntă, mai mult decît cele ale lui Aristotel, întru slava lui Dumnezeu. Teologia lui *Deus absconditus* este cu totul liberă de identificări grăbite ; ea pregătește retragerea în forul interior. Dovadă Th. Burnet, bunul protestant întrucîtva fundamentalist : el publică la Londra, în latinește, în 1681, o *Teorie sacră a Pămîntului*. Totul este explicat aici în mod știin-

țific, nu rămîne nici măcar o iotă din *Geneză* în afară. Moda este englezească. Ea ne face să înțelegem, cu un secol și jumătate mai înainte, șocul pe care îl va constitui Darwin. Cincisprezece ani după Burnet, Gregory King calculează creșterea populației pămîntului, de la două unități la 500 milioane în mai puțin de șase mii de ani, cronologie biblică fundamentalistă. Cam astfel stau lucrurile în ceea ce privește Anglia, aparențele favorizîndu-l pe Guyénot. Dar să trecem pe continent. Să vedem, în Franța, reacția lui Bossuet, cel mai strict veterotestamentar, atent totuși la o interpretare literală. Părerea lui cu privire la lucrarea lui Burnet este următoarea : „Este un roman bine scris, și o carte pe care o putem citi ca să ne amuzăm, dar care nu trebuie consultată dacă vrem să ne instruim". Obstacolul ce se ridică în fața unei istorii a naturii pare de netrecut. Concordismul nu intervine decît mai tîrziu.

Și, totuși, Burnet este un bun martor, odată cu timpul dimensiunii istorice care se inserează ca un cui în ordinea cunoașterii. Secolul al XVII-lea, care ia sfîrșit în 1680, stabilise o mineralogie plată, descriptivă, riguroasă și precisă. Prin Robert Hooke (1635—1703) mai ales, „care a folosit microscopul pentru a studia micile animale fosile" (R. Furon). A sa *Micrographia* (1665) este o calmă capodoperă plină de observații minuțioase, judicios exprimate. Or, apropiind structura imaginilor fosile de cea a plantelor și a animalelor cunoscute, Hooke poate fi chiar situat printre îndepărtații precursori inconștienți ai transformismului. Contemporan cu primele lucrări ale lui Hooke, monumentalul *Mundus subteraneus* (1664) al părintelui Athanasius Kircher * (1601—1680) îmbină masa de informații rezultată dintr-o lungă experiență a minerilor germani, cu o boare de romantism teluric caracteristic Europei germanice. Cam așa ar sta lucrurile în trecut.

Dar acest stratism descriptiv este depășit. Vine anul 1680. Se trece la constituirea unei istorii a Pămîntului. De la bun început, ea este marcată de polemica religioasă. Burnet deschide în mod firesc drumul celor pe care Guyénot îi numește diluvienii. Diluvienii sînt, firește, fiii acelei *Bibli Kingdom* britanice. După Burnet, John Woodward * publică în 1702 o *Istorie a Pămîntului* și o teorie, pe cît de ingenioasă, pe atît de vulnerabilă, cu privire la lichefierea universală. Potopul a topit cu desăvîrșire scoarța terestră, iar materia astfel rezultată s-a depus apoi în straturi concentrice : „Am spus că pe vremea potopului, în timp ce scoicile se aflau în suspensie în ape, împreună cu nisipul și cu materia desfăcută în elementele sale constitutive [...], această materie dizolvată, pătrunzînd în scoici, le-a umplut : acestea și-au imprimat astfel forma în materia care le pătrundea, servindu-i drept tipare, matrice". Pagini întregi sînt consacrate scoicilor din timpul potopului, pe care consistența lor fibroasă le-a protejat împotriva apei. Introducerea dimensiunii istorice a marcat mai întîi un regres. După Woodward, se afirmă, în 1708, Whiston. Potopul este datat : 24 noiembrie 2349 î.e.n. Pămîntul aflîndu-se timp de două ore în coada unei mari comete (să ne amintim de marele șoc produs de cometă), alcătuită din vapori, au rezultat de aici ploi cu totul neobișnuite *(et cataractae coeli apertae sunt,* traduce *Vulgata).* „Sub influența atracției exercitate de cometă [Whiston publică, douăzeci și doi de ani mai tîrziu, *Principia*], lichidele conținute în marele abis, agitate de mișcări violente, au rupt scoarța terestră și s-au răspîndit la suprafața globului *(et rupti sunt fontes abyssi)".* Toate aceste ape aveau să slăbească Pămîntul. De atunci, oamenii trăiesc mai puțin, animalele de asemenea, iar Pămîntul este de o mie de ori mai puțin populat și de o mie de ori mai puțin roditor... Buffon va putea contesta cu ușurință această teorie. Jean Scheuzchzer, din

Zürich, îl urmează. Diluvienii aparțin cu toții Europei protestante, unde sînt tulburările cele mai mari.

Nimic mai greu de mînuit decît dimensiunea istorică, atunci cînd o știință se află la începuturile ei. Secolul al XVIII-lea reia curînd operația de culegere a documentelor. Sute de colecționari modești adună fosile. Din cînd în cînd, scriu despre ele. Nicolas Lange din Luzern publică la Veneția, în 1708, *De la observația brută la observația orientată;* în 1718, Antoine de Jussieu (1686-1758) face o remarcă anodină asupra pietrelor din împrejurimile localității „Saint-Chaumont" (Saint-Chamond en Lyonnais). Sînt aproape toate acoperite cu plante străine care seamănă cu cele pe care le vezi în mod obișnuit în America și în Indiile Occidentale și Orientale. Se află oare Jussieu pe drumul istoriei climatelor? Nu. Și totuși nici un concordism nu-l stingherește în căutarea lui. În afară de bunul simț. Orice observație, pe durata unei vieți de om, continuă să susțină datul imuabil: „Ceea ce a fost este și ceea ce va fi... Nimic nu-i nou sub soare!" Transformismul presupune o mutație a întregii structuri mentale. El așteaptă, odată cu progresul, o schimbare care să poată fi observată pe durata unei vieți, în cadrul mediului. Jussieu face un salt logic care nu este și al nostru. Pentru noi, timpul implică devenirea. Pentru Jussieu, schimbarea nu rezultă dintr-o evoluție, ea implică o catastrofă. Poate pentru că mediul înconjurător, la acest început de secol al XVIII-lea, oferă mai multe exemple de rupturi catastrofale decît de evoluții progresive. „Cît privește plantele însele, ele s-ar fi dezvoltat departe, în Indii" (unde ele se află, deci unde ele s-au aflat totdeauna... a se vedea *Eclesiastul);* din Indii, ele vor fi venit la Saint-Chamond, sub influența unor „schimbări prodigioase și subite". Dar cum? Marea le va fi smuls și transportat pînă în Europa, pentru a le „depune în locul unde apa, foarte puțină, se putea evapora".

Pentru a zdruncina fixismul, va fi fost nevoie de mai mult decît un cataclism: de un secol de progresivă înaintare a istoricismului, de greutatea unei structuri sociale, de un mediu înconjurător unde — progresul realizîndu-și lucrarea practică — plasticitatea lucrurilor, a ființelor și a structurilor devine, treptat, dat al experienței umane cotidiene, al unei trăiri concrete în răstimpul unei vieți de om, statistic prelungită cu zece ani. Pentru a înțelege saltul logic al lui Jussieu, trebuie să ne întoarcem la vechiul bun simț al societății tradiționale. Nu este nevoie să recurgem la concordismul biblic. Sau atunci ar trebui să-l anexăm și pe Voltaire concordiștilor creștini. Într-o scrisoare din 1746, în articolul „scoică" din *Dicționar,* Voltaire și-a bătut joc din plin de paleontologia pe cale de a se naște: peștii pietrificați? sînt pești rari, aruncați de la ospețele romanilor pentru că nu erau proaspeți; scoicile? pelerini din Siria le-au adus pe vremea cruciadelor etc. Voltaire refuză să vadă fosilele, sensibilitatea sa nu le acceptă, nici chiar în fața aglomerărilor din falezele Turenei. Buffon trage mai tîrziu concluzia: „Cum se poate oare ca oameni luminați și care chiar se socotesc filozofi să aibă încă idei atît de false cu privire la acest subiect?"

Sîntem cu toții de partea lui Buffon. Dar să-l înțelegem totuși și pe Voltaire. Noua dimensiune a creației, un fel de nemăsurare geologică, iată ce-l înspăimîntă pe Voltaire, pe mulți creștini și pe majoritatea oamenilor din secolul al XVIII-lea. După explozia noțiunii de spațiu, iată și insuportabila întrebare legată de noțiunea de timp. Voltaire acceptă să rîdă de cei șase mii de ani ai exegezei fundamentaliste și antropomorfice a *Genezei,* dar timpul pe care-l propune, timpul încărcat de istorie, rămîne un timp mediteranean, la scara cosmosului închis transpus de la cetatea grecească la *Secolul lui*

Ludovic al XIV-lea. Voltaire urăște dimensiunea religioasă a timpului geologic, „căci o mie de ani sînt în ochii tăi asemenea zilei de ieri cînd a trecut" (Ps. 90), după cum urăște și dimensiunea insolită a *Eticii* lui Spinoza. Poate se teme pentru știință ? În acest sens, însăși ușurătatea sa este rezonabilă. Trebuie să te ferești să întreprinzi totul în același timp. Observați că Voltaire regăsește, pe aceste căi ocolite, paranteza carteziană. Mai mult, el se teme pentru opțiunea umanistă fundamentală a gîndirii Luminilor. Cincizeci de ani mai devreme, în perioada teologiei teocentrice a lui *Deus absconditus,* ca și în viziunea augustiniană și pascaliană, Dumnezeu se afla în centru ; omul i-a luat locul în cadrul umanismului militant al gîndirii Luminilor. Aceasta implică o înțelepciune a științei, cea mai primejdioasă lipsă de măsură este cea a timpului. Ce ar fi gîndit Voltaire despre zidul celor cinci miliarde de ani ale actualelor noastre cosmogonii fizico-relativiste și ale universului care fuge ?

Refuzul lui Voltaire de a situa în timp o istorie a Pămîntului independentă de om traduce un demers extrem de profund al spiritului. Voltaire nu era un prost. Faptul că omul care a difuzat teoriile lui Newton, autorul *Eseului asupra moravurilor,* a refuzat cu atîta strășnicie prima schiță a transformismului, se explică prin influența mediului înconjurător tradițional și poate, de asemenea, printr-o concepție fixistă a spațiului, care contaminează timpul. Să ne amintim că universul lui Voltaire solidar cu spațiul lui Leibniz, și încă și cu spațiul și timpul lui Kant, este un spațiu unificat, deci antropomorfizat. „Toate sfaturile la prudență ale spiritului științific, notează Jacques Merleau-Ponty referindu-se la spațiul-timp din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea anterelativiste, nu puteau să prevaleze împotriva unor aserțiuni fundamental îndrăznețe ca : spațiul este pretutindeni euclidian, timpul este pretutindeni uniform ; un orologiu cosmic bate secundele pentru întreg universul, un mare echer marchează unghiul drept la scara aștrilor, geometric asemănător cu echerul infinitezimal care ne permite să reperăm incidența razei luminoase pe suprafața moleculei : un fel de panteism al măsurii proteja în mod secret agnosticismul metafizic al fizicianului împotriva vertijului sceptic [agnosticism care nu este încă cel al lui Newton, dar care este cel la care tinde incontestabil Voltaire]. Acel *primum movens* al lui Aristotel suportase cu greutate reforma impusă de dinamică ; un *primum metiens* îi luase locul." Spațiul măsurat cu echerul și timpul uniform cer, prin asimilare psihologică, dincolo de istoria umană jalonată, un timp vid, un timp care nu are dreptul de a fi. Să nu supraestimăm posibilitățile secolului al XVIII-lea de mijloc. Principalul său merit constă în a ști să rămînă rațional, în a ști deci să parcurgă etapele una cîte una. Adevărata victorie a transformismului, triumful practic al darwinismului, este contemporană cu atomismul cuantic. Secolul al XVIII-lea inventează simultan fixismul, care este conform geniului său, în timp ce anumite spirite eterodoxe, de la Buffon la Maupertuis, și, în sfîrșit, Lamarck, reunesc elementele unei revoluții care realizează, la sfîrșitul secolului al XIX-lea egalizarea, întru cunoaștere, a timpului și spațiului.

Noțiunea de spațiu era pentru biologie o cucerire capitală. Carl von Linné (1707-1778) aparține unei Suedii dedicată cunoașterii. Fiu al unui pastor, el și-a făcut studiile la Lund și Upsala, a călătorit în jurul Mării Baltice. Linné aparține Europei care se exprimă în latină, și noi rămînem încă tributari felului cum a sistematizat lumea plantelor. Importantă în acest stadiu este acuitatea privirii. Metoda sa, „bazată pe așezarea organelor reproducătoare [...] și frecvent numită sistem sexual, [se întemeiază, într-adevăr,] pe numărul staminelor, pe sudura lor, precum și pe sexualitatea flo-

rilor" (Adien Davy de Virville). Pornită de la ipotezele lui Linné, sistematica plantelor se constituie cu cea mai mare rapiditate.

De această necesară etapă intelectuală se izbesc și ereticii istoricismului natural. În preistoria transformismului, Guyénot face cunoscută opera lui De Maillet, care a publicat la Basel, în 1749, o lucrare ciudată, plină de ideile cele mai fecunde, propuse fără nici un fel de dovadă, și de concepțiile cele mai extravagante, sub un titlu ce amintește de didactica de prost gust a Secolului Luminilor : *Telliamed sau Convorbirile unui filozof indian cu un misionar francez privitoare la micșorarea mării, la formarea Pământului, la originea omului etc.* Înțelepciunea aceasta vine de departe, din tradiția Orientului filozofic. Toate terenurile au ieșit din mare, dovadă fosilele ce pot fi descoperite pînă și pe vîrful munților.

Buffon (1707-1788) este plin de gravitate. Leibniz făcea din Pămînt și din planete tot atîția foști sori fluizi. Descartes văzuse în meteori un Pămînt desprins din Soare. Buffon admite mai limpede că „toate planetele făcuseră parte dintr-unul și același astru, Soarele reprezentînd partea centrală a acestuia. Pămîntul răcindu-se treptat, se formă un nucleu central încă foarte fierbinte, constituit dintr-o materie vitrificată, și o scoarță solidificată. [...]": avem aici, în embrion, întreaga teorie care culminează la începutul secolului al XX-lea prin cea a lui Suess. O schiță a dezvoltării vieții cu singurele animale actuale, cu apariția omului în urma tuturor : totul se găsește deja în *Istoria Pămîntului,* încă din 1744, și, în continuarea ei, în *Epocile naturii,* din 1778. Iată-ne în domeniul istoriei naturii, în pragul a ceea ce Serge Moscovici numește atît de frumos „universul rece și universul cald".

Evoluția lui Buffon este extrem de interesantă. Acest mare spirit polivalent aparține aproape unei alte perioade, făcîndu-te să te

gîndești la chimiștii eterodocși, la antimecaniciștii antiaristotelici din secolul al XVII-lea, la oamenii universului cald, obsedați de frig. El însuși a fost obsedat de căldura și de răcirea pămîntului, pe care încearcă să le surprindă prin experiența puerilă a unor sfere de fier încălzite pînă la incandescență, adevărată gimnastică pretext care are tot atît de puțină importanță științifică și tot atîta valoare psihologică ca și limba de bou a lui Montesquieu. Buffon și preevoluționiștii scapă rigorii mecaniciste. Seniorul de la Montbard, antimecanicistul, cu privirea sa greoaie plimbată asupra vieții și a sexului, introduce durata într-o filozofie naturală devenită istorie naturală. Agresiunea pe care el o comite rănește — dincolo de concordismul biblic fundamentalist, care nu reprezintă o problemă — o întreagă structură de gîndire. El forțează paranteza timpului extrauman. Iată de ce, la limită, Buffon este primejdios. Introduse prea curînd, ideile sale ar fi riscat să stinghereaască desăvîrșirea edificiului mecanicist, care este o pedagogie și o propedeutică a științei.

Să ne întoarcem la *Epocile naturii* și să urmărm drumul insidios al timpului. Secolul al XVIII-lea ia sfîrșit. Sîntem în 1778. Condamnarea foarte parțială a Sorbonei nu l-a stingherit pe magisterul de la Montbard, nou patriarh al unui alt Ferney. Nu va mai avea loc un proces al lui Galileu, ci doar asasinatul lui Lavoisier. Sorbona nu reprezintă Biserica. Pe de altă parte, condamnarea vizează nu atît fondul însuși, cît digresiunile. Fondul este istoria ; istoria care a cucerit cu greu socialul și politicul, istoria care a dat la o parte paranteza carteziană și pe care universul mecanic nu este încă pe deplin pregătit să o primească, pentru că ea introduce o a patra dimensiune în epură, și pentru că această complicație neașteptată riscă să compromită totul.

Buffon este primul care „îndrăznește să exprime o opinie precisă despre durata erelor

geologice : «Păturile stratificate [...] rezultă dintr-o sedimentare sub ape care s-a prelungit timp de milenii și nu numai în cele patruzeci de zile ale potopului». Împărțind și el istoria Pămîntului în epoci, el are nemaipomenita îndrăzneală de a-i fixa durata minimă la 75 000 de ani" (R. Furon).

Dar oare e vorba de o îndrăzneală atît de mare ? Descartes și Mersenne, cu o sută cincizeci de ani mai devreme, presupuneau că e vorba de cîteva zeci de mii de ani în plus față de cei șase mii consemnați de cronologia biblică fundamentalistă. Dar, în realitate, acest timp inutil le era de prisos. Lumea lui Aristotel, închisă în spațiu, este temporal infinită (și nu eternă, cum se spune de obicei) : Toma din Aquino se acomodase foarte bine cu această concepție. De asemenea, timpul, înainte de dubla progresiune istoricizantă, naturală și umană, din secolul al XVIII-lea, este un timp găunos, vid, fără consecință. Timpul istoriei naturale a lui Buffon, ca și timpul istoric din *Eseul despre moravuri,* cu care se înrudește, în ciuda a tot ce-i separa pe cei doi autori, este un timp al secolului al XVIII-lea, un timp concret, plin, nu timpul vid al filozofilor. „La obiecțiile ce i se aduc, el răspunde creînd metoda de calcul al duratei de sedimentare. [Aplicația pare derizorie și inoperantă.] Constatînd subțirimea foițelor de ardezie, el observă că o maree nu poate depune decît 1/12 din grosimea sedimentelor, ceea ce [...] necesită 14 000 de ani pentru a obține depozitarea unei coline argiloase înaltă de 2 000 m [...]" (R. Furon).

Începe o nouă etapă, iar mecaniciștii ortodocși se tem de ea din instinct. Am putea urmări căutările șovăitoare ale unei pregeologii, ale unei prepaleontologii, ale unei preistorii ; aceste bîjbîieli, ca și intuițiile lui Buffon însuși, abia dacă aparțin secolului al XVIII-lea. Spațiul abstract al mecanicii corpurilor cerești este limpede, compatibil, prin chiar actul său de botez, cu spiritul gîndirii Luminilor ; grosimile stingheritoare ale timpurilor geologice, greu reductibile, sînt mai curînd preromantice. Spiritul gîndirii Luminilor este fragil, fiind amenințat de însuși succesul său. În secolul al XVIII-lea, lumea avea să se închidă, geografic vorbind ; dar secolul al XVIII-lea a creat o altă „frontieră", mai devoratoare, care a crescut întruna : „frontiera" cunoașterii și a informației. Multiplicatorul Secolului Luminilor a învins definitiv unitatea culturii.

Științele umaniste

Timpul geologic este un concept tîrziu. El a fost ținut în rezervă pînă în momentul cînd gîndirea științifică poate să-l asimileze. În istoria umană a naturii, timpul este contemporan cu fizica cuantică. Totuși, orizontul anilor 1680 s-a hrănit cu timp. Dar timpul gîndirii luminilor este un timp uman. Secolul al XVIII-lea își joacă destinul întemeindu-se pe istorie ; el este și secolul constituirii unui sector autonom al științelor umane. Dovadă două cărți de vîrf : *Spiritul legilor,* 1748, *Eseul despre moravuri,* 1756.

Oare s-a văzut îndeajuns ce se întîmplă îndărătul acestor două cărți capitale ale secolului al XVIII-lea ? Pentru doamna Du Châtelet, căreia nu-i plăcea istoria*, Voltaire a scris un eseu despre istoria generală, ce poartă, în cele din urmă, titlul de *Eseu despre moravuri.* Desigur, există un antiistoricism al gîndirii Luminilor : el este zgomotos și iluzoriu. Revoluția mecanicistă a refuzat istoria. Legalitatea științifică exclude evenimentul. Cînd, la orizontul anilor 1680, o familie de spirite pătrunde în domeniul rezervat al politicii și al religiei, construcția grăbită pe care raționaliștii înțeleg să o pună în locul înțelepciunii tradiționale și adevărului cuprins în Revelație este calchiată după apriorismul cartezian al anilor 1630. Intrarea raționaliștilor în paranteza

și îndrăzneață, ea a răspîndit bunul gust în Germania, științele, în Rusia însăși, ea a reînsufletit Italia, care începea [...]". Totul se află aici, progresul, răspunsul mediului înconjurător, conștientizarea mișcării, solidaritatea secolului al XVIII-lea cu un secol al XVII-lea mecanicist, punct de plecare al progresului continuu, împărțirea dominației intelectuale a lumii între Franța și Anglia, în sfîrșit, confundarea istoriei cu istoria progresului spiritului omenesc.

Această preferință pentru un timp apropiat, care este un timp dens, nu exclude la Voltaire preocuparea pentru un trecut mai îndepărtat, cel al începutului istoriei civilizației. E un prilej pentru el de a face cîteva ironii. Secolul al XVIII-lea se interesează de originile sale. Dovadă foarte succintele *Observații asupra istoriei* : „Ce cîștigăm dacă tot spunem că Menes era nepotul lui Noe ?" — atacul e îndreptat împotriva preabunului Rollin. „Și cît putem fi de nedrepți cînd ne batem joc de genealogiile lui Moreri, cînd altcătuim întruna altele care le seamănă întru totul [...] ! Desigur, Noe și-a trimis familia într-o călătorie îndepărtată, pe nepotul său Menes în Egipt, pe celălalt nepot, în China, pe mai știu eu care alt nepot, în Suedia. Pe acea vreme tinerii se instruiau călătorind [...] noi, cei aparținînd națiunilor moderne, am avut nevoie de zece sau douăsprezece secole pentru a ne instrui, învățînd puțină geometrie, dar călătorii despre care vorbim, abia dacă ajunseseră în niște ținuturi barbare și le erau prezise tot felul de eclipse [...] Confucius citează treizeci și șase, dintre care misionarii matematicieni au și verificat treizeci și două. Dar aceste fapte nu-i stingheresc deloc pe cei care au făcut din Noe un bunic al lui Fo-Hi [...]"

Progresul istoriografiei vechi, afirmarea celorlalte civilizații : iată o problemă care se pune încă din 1680. Bossuet fusese sensibil la

ea. Concordismul biblic — și lucrul a fost adeseori arătat — este un răspuns stîngaci la o întrebare pusă fără menajamente, la o întrebare obtuză, de felul celor pe care le pune Smerdiakov. Voltaire profită din plin de greșeala adversarilor săi : el le datorează astfel lărgirea orizontului istoric. O istorie a vechii Chine este creată de misionarii de la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Cronologia chineză fiind mai lungă decît cea a *Genezei* (deși civilizația chineză este, în mod obiectiv, mai puțin lungă în timp decît cea a Mediteranei), exegeții s-au străduit să le concilieze între ele. „Horn (1666) și părintele Pezron (1691) și-au închipuit că Fo-Hi [primul împărat chinez, conform cronicii tradiționale] nu era altul decît Adam" (R. Pomeau). E o soluție ideală. Vallemont, mai modest, (1696), îl identifică cu Noe, iar părintele Foucquet (1730), cu patriarhul Enoh. Cît privește vechimea eclipselor chinezești și exactitatea faptelor consemnate de cronică, Voltaire transcrie, se pare, din istoria astronomiei chineze a părintelui Gaubil (1732), care fixase în 2155 î.e.n. prima eclipsă observată de astronomii chinezi. Așa cum pretransformismul și fixismul sînt un efect al multiplicatorului cunoștințelor biologice, tot astfel concordismul și relativismul sînt efectul simultan al multiplicatorului istoriografic și geografic.

Brusca transformare a Mediteranei într-o economie-lume are loc în anii 1480—1530. Implantarea misionarilor se produce în anii 1560—1650. Este reunită astfel o masă enormă de elemente informaționale. Neputînd evita cu totul transculturarea, misionarii au creat etnografia, istoria și geografia comparate ale civilizațiilor. Această bogăție îi revine tot Europei, după aproximativ o jumătate de secol. Foloasele se văd cam în anii 1680. În domeniul unei informații necesare constituirii unei științe a omului, miracolul anilor 1680 corespunde miracolului științific din 1630.

Efect chinezesc al multiplicatorului, efect foarte istoric, de fapt. În capitolul al X-lea din *Eseu asupra moravurilor*, Voltaire se dedă la un exercițiu asemănător, folosind însă o informație mai vastă și o ironie mai ascuțită. Erudiția sa caldeeană s-a inspirat din cea mai bună sursă, și anume de la părinții și dascălii istoriei. Erudiția literară domină episodul anecdotic. În cursul verii anului 1754, pentru a-l evita pe Maupertuis, dușmanul său întru religie și filozofie de la Plombières, și pentru a pregăti în liniște publicarea *Eseului despre moravuri*, Voltaire se retrage la abația din Senones. După Schoepflin și Preffel, întîlniți la Colmar : „Acești oameni știu istorie așa cum francezii noștri știu să cînte", — este marea întîlnire cu Dom Calmet : „trebuie să mergi în rîndurile dușmanilor pentru a te înarma mai bine". Dom Calmet este o replică a lui Hermagoras „el «n-a văzut niciodată palatul Versailles, și nici nu-l va vedea ; dar aproape a văzut turnul Babel, căci îi numără pînă și treptele [...]» ; Dom Calmet, abate de Senones, atunci în vîrstă de optzeci și trei de ani, nu a auzit niciodată vorbindu-se de doamna De Pompadour, dar a scris cîteva zeci de volume in-folio despre cele două Testamente, și chiar o istorie universală. Voltaire caută originea poruncilor Bisericii în preajma acestui învățat fără de seamăn. El îl urmărește, cu o privire neliniștită, pe bătrînul ce se urcă pe tot felul de scărițe șubrede, pentru a ajunge la rafturile pline cu tomuri uriașe. Întreaga mînăstire se înhamă la opera nelegiuită care este *Eseul*, călugării caută paginile, rîndurile și citatele [...]" (R. Pomeau).

Jean Orieux, de asemenea, se ocupă de Senones : „Ce popas fericit ! [...] Iată-l pe dracu' făcut schivnic [...] și nici măcar nu are nevoie să se prefacă, rolul i se potrivește de minune. Acest cleric anticlerical, acest catolic tobă de catolicism dar cu sufletul răzvrătit este aici

ca la el acasă. El respiră aerul copilăriei sale studioase, aerul adevăratei sale familii, cea a lui Ludovic — Regele Soare. Biblioteca îl umple de entuziasm : este la fel de mare ca și cea de la Saint-Germain-des-Prés ! Masa frugală, curățenia refectoriului, purul, piosul, doctul limbaj al călugărilor îl umplu de încîntare, ca și disciplina, munca, pacea, liniștea : este idealul său, pe care-l găsește la Senones. Ne spune că a trăit în acest loc cu încîntare. Nu în chip pios. Dar nimeni din cei de aici nu i-a pretins asta".

Episodul este simbolic. El marchează o filiație. Știința istoriei are profunde rădăcini creștine unificate. Cele ce urmează o dovedesc : Voltaire pleacă de la Senones la Geneva ; își regăsește aici propria-i bibliotecă... „El se informează, de asemenea, în biblioteca de la Geneva condusă de eruditul Abauzit, recurge și la știința pastorilor ce-i sînt prieteni, Vernes, Vernet, Bottens" (R. Pomeau).

Este o muncă pregătitoare fantastică. Ceea ce este adevărat în privința *Eseului* este și mai adevărat încă în legătură cu *Spiritul legilor*. Îndărătul fiecărui rînd se află sute de volume in-quarto și in-folio de erudiție desfășurată timp de mai bine de un secol. Pentru a scrie *Spiritul legilor*, Montesquieu — să nu uităm acest lucru — a străbătut întreaga Europă. El a străbătut Germania, căutîndu-i pe „Grotius, Pufendorf, Barbeyrac, Heineccius". Citim undeva, printre cugetările sale (*Spiritul legilor*, XI, 191) : „Le mulțumesc domnilor Grotius și Pufendorf că au făcut ceea ce o mare parte din această lucrare a mea îmi pretindea, cu acea superioritate a geniului la care n-aș fi ajuns eu însumi niciodată". Istoria literară, totdeauna dornică să descopere sursele, a relevat în lista lecturilor sale (care, după douăzeci de ani au fost cît pe ce să-l ducă la orbire), enumerări care se întind pe pagini întregi. Mai mult încă decît știința din *Eseul despre mora-*

vuri, dezinvoltura din *Spiritul legilor* rezultă dintr-o prodigioasă erudiție cu desăvîrșire stăpînită.

Multiplicatorul istoriei și al „științelor omului" : filozofia mecanicistă a uitat prea adeseori acest aspect al marii aventuri a spiritului. Ea nu are aceeași deschidere ; mai ales, ea nu se desfășoară conform aceleiași scheme. Dezvoltarea științelor omului este mult mai veche și s-a făcut în etape. Mai întîi a evoluat filozofia, și studiul critic al textelor : ea atinge un prim moment de perfecțiune odată cu Laurent Valla (1411—1457) ; cunoaștem impactul ce are loc în perioada Reformei ; ea suferă de o anume discreditare în epoca mecanicistă. Tehnică de abordare și de înțelegere a textului, ea nu are, mai ales, la nivelul viitoarelor științe ale omului, puterea de organizare pe care o vor avea matematicile. Știința omului se organizează în secolul al XVIII-lea după modelul unei științe exacte, controlată de ideea de legalitate, sărind astfel peste etapa vechii linii de dezvoltare filologică. „Legile, în înțelesul cel mai larg, sînt suporturile necesare care derivă din natura lucrurilor ; și, în acest sens, toate ființele își au legile lor, Divinitatea își are legile sale, lumea materială își are legile sale ; inteligențele superioare omului își au legile lor ; animalele își au legile lor. Omul își are legile sale" (*Spiritul legilor,* I, 1). A se remarca înlănțuirea : „lumea materială își are legile sale [legile filozofiei mecaniciste] [...] Omul își are legile sale".

Filologia clasică străbate secolul al XVII-lea fără nici o strălucire, renăscînd, către sfîrșitul secolului, prin Du Cange și Richard Simon. De origine italiană la început, ea tinde să devină un atribut al germanității nordice. Leida, adevărată Atenă filologică, îi primește pe refugiații din Germania protestantă, pe Philippe Cluver (Cluverius), creator al geografiei istorice, pe Friedrich Gronow (Gronowius, 1611—

1671), numismat și orientalist. Mai tîrziu, Hadrian Relandus (1676—1718) se ocupă aici de ebraică, de vechea persană, de limbile din India și din Malaezia. Leida, loc apropiat de capitală, de Compania Indiilor orientale *, aruncă o punte între antichitatea clasică și Estul foarte îndepărtat.

Filologia își are și ea momentul ei de apogeu în orizontul anilor 80. Renașterea științifică germană, de după neagra lacună demografică ce urmează Războiului de Treizeci de Ani, are un ax filologic. Dovadă rolul lui Christoph Keller (Cellarius, 1638—1707) în construirea universității din Halle : profesor și bibliotecar, el este asociat de către Marele Elector la crearea, în 1694, a universității, pe care o ilustrează în secolul al XVIII-lea Christian Wolff * (1679—1754). Cellarius este aproape contemporan cu Du Cange (1610—1688). Către sfîrșitul secolului al XVII-lea deci, are loc cucerirea științifică a evului mediu. Cellarius publică în 1677 manualul *Antibarbarus latinus sive de latinitate mediae et infimae latinitatis ;* a sa *Historia medii aevi* apare în 1688 ; cu cîțiva ani înainte apăruse *De re diplomatica,* de Mabillon, carte dedicată lui Colbert.

Ramurile diverse ale disciplinelor, „cu excepția filozofiei mecaniciste", se apropie, se îngrămădesc, explodînd într-o uimitoare creștere, de la 1680 la 1730 : ele alcătuiesc soclul de cunoștințe pe care Montesquieu și Voltaire își întemeiază elementele sintezelor lor.

Vedem cum ia naștere o lingvistică prestiințifică, dar deja rațională. Latina a pierdut teren, în Spania, încă din secolul al XVI-lea, în Franța, în secolul al XVII-lea, în ciuda aparențelor, iar în Italia, în secolul al XVIII-lea. Ultimele sale bastioane, în primele două treimi ale secolului al XVIII-lea, sînt la nord. Ea se apără mai bine în țările germanice, dar germana îndepărtează latina începînd din 1770. În domeniul lingvisticii, ca și în toate cele-

lalte, orizontul anilor 80 al Secolului Luminilor suferă șocul lărgirii planetare : „Cele 72 de limbi ale Tradiției [pentru care fusese pedepsită cetatea Babel] fac loc unor estimări care variază între 1500 și 6000 de idiomuri“ (Gusdorf).

Secolul al XVII-lea a pregătit acțiunea multiplicatorului Secolului Luminilor. Studiul metodic și sistematic al limbilor europene este domeniul privilegiat al germanilor, al olandezilor și al englezilor. Misionarul Roth începe studiul sanscritei în 1664 ; dar marea încercare o constituie abordarea limbii chineze. Alături de cercetările lui Athanasius Kircher (1667) și ale lui Christoph Mentzel (1685), marii sinologi ai Companiei Indiilor din perioada 1680, cercetările de început ale lui Bright, din secolul al XVI-lea, constituie o adevărată preistorie. Primele intenții coerente de a institui o știință lingvistică comparatistă îi aparțin lui Leibniz. „Leibniz vede în domeniul lingvistic un regn natural“ (Gusdorf). Lingvistica astfel înțeleasă ar oferi elemente pentru o istorie a spiritului uman. În acest sector, Leibniz îl prefigurează pe Montesquieu în ceea ce privește dreptul și instituțiile comparate : „Metoda va fi inductivă : trebuie adunate pe teren cît mai multe documente, în vederea unei cercetări apropriate“. Creștinul reformat și irenic Leibniz nu ezită să se alieze cu acești maeștri ai informației : misionarii de la sfîrșitul secolului al XVII-lea, aproape întotdeauna catolici. Dintr-o idee a lui Leibniz urma să se nască, datorită Ecaterinei a II-a și a lui Pallas, *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa Augustissimae Cura collecta* (1787—1789).

Paralel cu aceste mari proiecte, se constituie gramaticile principalelor limbi europene. Franța se mîndrește cu *Gramatica generală și reflexivă* de Arnauld și Lancelot (1660), „inseparabilă, notează Gusdorf, de *Logica sau Arta de a gîndi* a lui Arnauld și Nicole (1662)“, adică de o logică-metalimbaj, precedînd logica

actuală ca metamatematică, în timp ce englezii, prin John Wallis și John Wilkins, se orientează către o fizică a limbajului.

Hermeneutica biblică constituie un capitol al științelor omului în curs de formare în orizontul anilor 1680. Ea este intim legată de criza de conștiință.

În centrul științelor omului și al multiplicatorului care a contribuit la tulburarea spiritelor în momentul cînd ia sfîrșit unitatea culturii, se află istoria, pe care Voltaire o căuta în tomurile groase ale lui Dom Calmet de la abația Senones. Istoria mitică și cronica pură aparțin unui trecut care culminează, poate, în *Discurs asupra istoriei universale* de Bossuet (1681), prelungit de polemica *Istorie a Bisericilor protestante* (1688). Bossuet a ratat cu puțin o perfectă reușită, victimă —e un paradox pentru un teolog catolic — a veterotestamentalismului său prea strict. I-a lipsit accesul la misterul unui timp al răbdării. Bossuet s-a oprit la cea de a doua epocă, cea a lui Carol cel Mare. Făgăduința unui al doilea discurs nu a fost ținută, fapt deloc întîmplător. Istoria modernă, care îl încîntă pe Voltaire, îl stinghерește pe Bossuet. Teologia istoriei nu s-a împlinit pe dată într-un sfîrșit al istoriei, iar proiectele lui Dumnezeu, chiar dacă sînt sigure, nu sînt cunoscute în detaliu de cei care așteaptă cu credință, odată cu Întoarcerea-i glorioasă, sfîrșitul amînat al timpului și al istoriei. Bossuet, care nu ignora acest lucru, nu s-a ocupat de noua hermeneutică biblică. Născută în țările protestante, ea putea tulbura teologia reformată, dar nu ar fi trebuit să stinghereacă teologia catolică, ce se întemeiază pe o concepție deschisă a revelației. Or, vedem cum, odată cu Bossuet, se schițează una dintre acele curioase întoarceri : biserica galicană adoptă, în secolul al XVIII-lea, o exegeză „protestantă“, aproape fundamentalistă. Acest catolic inteligent refuză lărgirea timpului și a spațiului pe care i-o propun misiona-

rii iezuiți și călugării benedictini. Al său spațiu-timp exclude prin omitere China și America din Planul lui Dumnezeu. Cronologia sa cea mai succintă (la sfîrșitul vieții, acceptă cei o mie de ani în plus din versiunea celor șaptezeci și doi de traducători în greacă ai *Bibliei*, din vremea lui Ptolomeu al II-lea) exclude din Planul lui Dumnezeu o depărtare recent dobîndită.

Istoria a trebuit să fie reabilitată. Cartezienii situați la dreapta nu au văzut multă vreme uriașa lucrare care se săvîrșea sub ochii lor. Atitudinea ostilă a lui Malebranche (1638—1715) este exemplară, ea se opune atitudinii deschise adoptată de Leibniz (1646—1716). Malebranche este francez, și, în consecință, influențat de *Logica de la Port-Royal*, Leibniz este protestant, irenic și german, dornic să cunoască dezvoltarea istoriografiei catolice. Rezistențele față de istorie provin mai întîi din mediul cartezian și din cel al creștinilor legați de datul dogmatic. Iată de ce mediul de la Port-Royal, cel oratorian, ramura arnaldistă și, mai tîrziu malebranchizantă a bisericii galicane dau tonul atitudinilor ambigue în fața dimensiunii istorice a orizontului anilor 1680 (Louis Thomassin, [1619—1695] și Bernard Lamy [1640—1715], între alții).

Louis Thomassin este oratorian, teolog al grației divine, istoric al dogmei ; cînd publică, în 1687, al doilea tom al *Tratatului despre unitatea Bisericii*, protestantul Basnage, care îl atacă, trebuie să-i recunoască „o mare cunoaștere a sfinților părinți și o lectură foarte profundă a lor". Bernard Lamy, partizan al lui Malebranche și jansenist, împreună cu Thomassin, „autor minor" capital din anii 1680, și-a consacrat viața predării și progresului filozofiei mecaniciste. Ale sale *Convorbiri despre științe* sînt reeditate de mai multe ori, dar el a scris totodată despre *Evanghelie* și originea sărbătorilor bisericești. Reacțiile lui

Lamy în fața noii erudiții sînt cele ale unui „om de știință" *avant la lettre*. „Ce este un om care știe toate limbile orientale [...] Mă uit la el ca la o vită de povară." Reacția literatului Thomassin în fața tratatului lui Mabillon despre speciile euharistice este încă și mai interesantă. Ea adîncește încă și mai mult prăpastia. „[...] În jur de 1674, cu privire la disertația lui Mabillon *De Pane eucharistico azymo ac fermentato*, părintele, de obicei atît de pașnic, s-a înfuriat aproape, criticîndu-l pe benedictin în legătură cu ceea ce el a numit cu severitate o erudiție pe cît de intempestivă pe atît de inutilă" (Gusdorf). Această reacție pune în evidență dificultatea de a vedea dezvoltîndu-se într-o desfășurare temporală un dat dogmatic. Părintele Thomassin este bolnav de o insolită mutație a timpului *. Reacția sa se înrudește cu cea a lui Voltaire în fața lui Buffon. Multiplicatorul Secolului Luminilor a încorporat și revoluția mauristă.

Mutația istoriei este legată, fără îndoială, de rivalitatea din sînul creștinătății, împărțită într-o Europă protestantă și o Europă catolică. *Centuriilor de la Magdeburg*, catolicitatea posttridentină le răspunsese odinioară cu *Annales Ecclesiastici* de Baronius. Mutația istoriografică este legată de un îndelung răspuns catolic. Conciliul de la Trento, stabilind continuitatea Revelației în desfășurarea temporală, drept răspuns la primatul întărit al Scripturii, erudiția catolică este condamnată la istorie, tot astfel după cum știința protestantă este condamnată la hermeneutica *Bibliei*.

Urmează adepții lui Bolland, și mai întîi Heribert Rosweyde. Cum era și logic, noua dimensiune istoriografică a Europei s-a născut pe o frontieră dureroasă, cea a Flandrei împărțite, la cîțiva kilometri de teritoriile unde domnea Reforma, la Anvers, în 1607. Ea consta în a da comunității sfinților o dimensiune istorică. Dovadă *Acta Sanctorum*. Primele două volume văd lumina tiparului la Anvers, în 1643.

Între 1659 și 1714, colecția beneficiază de conducerea lui Papebroch (Daniel Van Papenbroek, 1629—1714). În vederea acestei construcții exemplare, Papenbroek întreținuse o vastă corespondență cu numeroși istorici eruditi : Muratori, Mabillon, Baluze, Du Cange, Le Nain De Tillemont, Leibniz, și mulți alții... „Sfinții de pretutindeni, inclusiv sfinții ortodocși, au fost «convocați», scopul mărturisit fiind acela de a «descotorosi» istoria creștinismului de toate elementele legendare care au proliferat de-a lungul secolelor" (Gusdorf). Este un admirabil proiect al Secolului Luminilor și un punct de plecare pentru acel catolicism luminat care alcătuiește, situîndu-se între catolicii fanatici și janseniști, structura religioasă a Europei catolice din secolul al XVIII-lea.

O a doua etapă vizează o istorie erudită, critică și savantă a Bisericii. Lucrează la ea Jean de Lannoy, Du Cange și Adrien Bailet (1649—1706), pe care enciclopediștii îl prețuiesc. Dar adevărații inițiatori ai revoluției erudite, pe care Jansenius și Saint-Cyran o întrevăzuseră în perioada retragerii lor studioase de la Prat sînt, evident, benedictinii de la mînăstirea Saint-Maur. Ei sînt pentru știința istorică ceea ce Viète este pentru algebră, ceea ce Newton este pentru mecanica corpurilor cerești și ceea ce Lavoisier este pentru chimie. Reforma benedictină din secolul al XVII-lea pornește din Lorena. Începînd din 1618, întreaga Franță benedictină se situează sub patronajul sfîntului Maur. Dom Grégoire Tarrisse, starețul ales în 1630, dă un nou imbold, sfătuit de Dom Luc d'Achery (1604—1685), care redactează directivele erudite ale noii metode critice.

Uriașa mașină mauristă construiește, întemeindu-se pe milioane de ore de lucru, materialul de bază al sintezelor istorice din secolele viitoare. Ea fixează regulile prin care este stabilit textul și cutare sau cutare fapt, conform unui proces rațional pe care Laurent Valla îl întrezărise și care constituie încă și astăzi scheletul criticii istorice. Este greu să identificăm autorii acestui gigantic colectiv. Ies în evidență doar cei mai mari : Jean Mabillon (1632—1707) și, desigur, Bernard de Montfaucon (1655—1741). În jurul focarului de la Saint-Germain, capitală erudită a Europei, cîțiva laici, și în primul rînd Du Cange (1610—1688), spirit universal al latinității medievale și de orientare benedictină, duc aceeași muncă ; trebuie să le adăugăm și pe Louis Sébastien Le Nain de Tillemont (1637—1698), istoric format la școala de la Port-Royal, și adept notoriu al acesteia. Este o adevărată familie din înalta magistratură pariziană, unde cultura este respirată încă din leagăn. Le Nain, după cum și trebuie să ne așteptăm, studiază la Petites Écoles, apoi la seminarul jansenist din Beauvais ; este făcut preot în 1676, după o îndelungată și metodică pregătire ascetică, conform regulilor saint-cyraniene. În afacerea Formularului, se alătură partidei rigoriste. Acest istoric, care anunță gîndirea Luminilor, este un adept spiritual al Purei Iubiri, un om foarte apropiat de Pascal. Pentru a înțelege bine toate acestea, să ne amintim că nu există nicăieri o ruptură. Acest autor de opuscule spirituale, acest teolog augustinian riguros este mai ales un istoric exemplar al școlii erudite și antice. „Dacă *Istoria împăraților* și *Memorii pentru a sluji istoriei eclesiastice* stau la baza reputației lui Tillemont în ochii istoricilor creștinismului, renumele de care se bucură, de cel puțin un secol încoace, printre medieviști se întemeiază pe lucrarea sa *Viața sfîntului Ludovic*" (Bruno Neveu).

Am putea continua în același fel cu demonstrația noastră. Resituați în acest ansamblu, Pierre Bayle (1647—1706), care a fost rău înțeles, și asta pînă și în studiile lui Élisabeth Labrousse, Richard Simon * (1638—1712), Jean Le Clerc (1657—1736) își pierd o parte din aparenta lor agresivitate.

În anul 1630, mica lume închisă a lui Aristotel explodează ; este un an care a măsurat spațiul demultiplicat al sistemului solar și care a dat Europei clasice, pe cale de a se deschide către gîndirea Luminilor, o dimensiune istorică. Multiplicatorul istoric al duratei constituie una dintre explicațiile gîndirii Luminilor. Hermeneutica biblică pe care o aduce după sine contribuie la datul complex al relației sale cu Dumnezeu.

Martori de astăzi ai geniului arhitectural din Secolul Luminilor

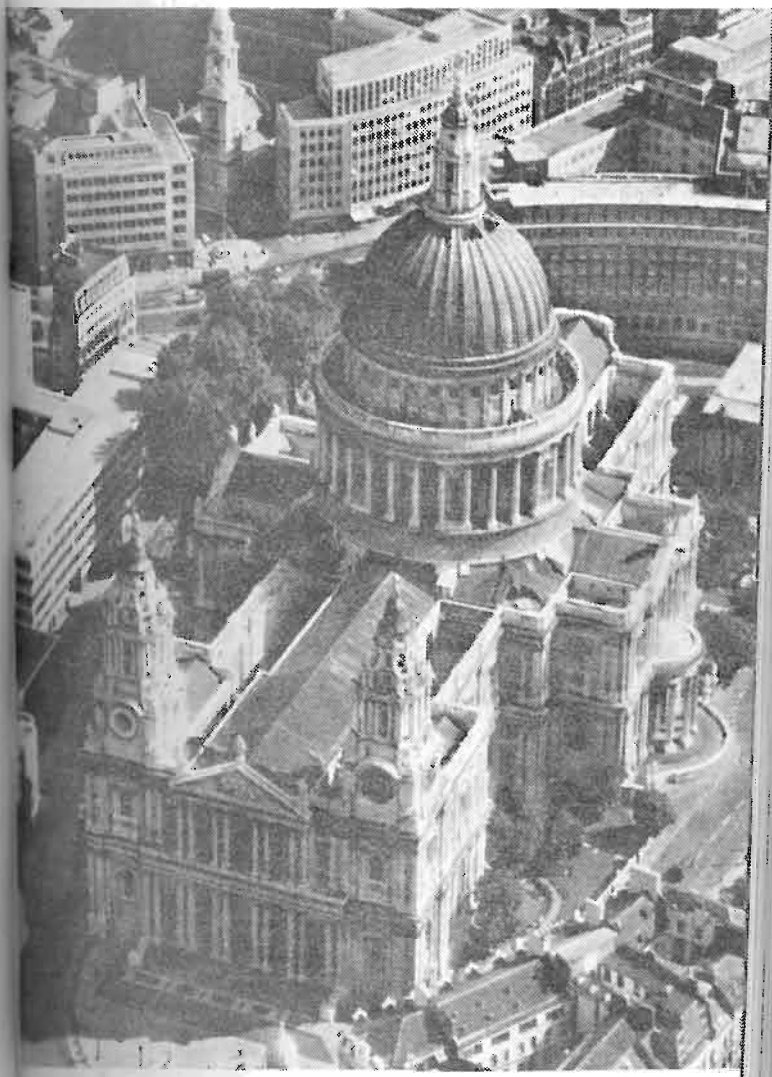

I. Wren, *Saint Paul din Londra* (1676—1710)

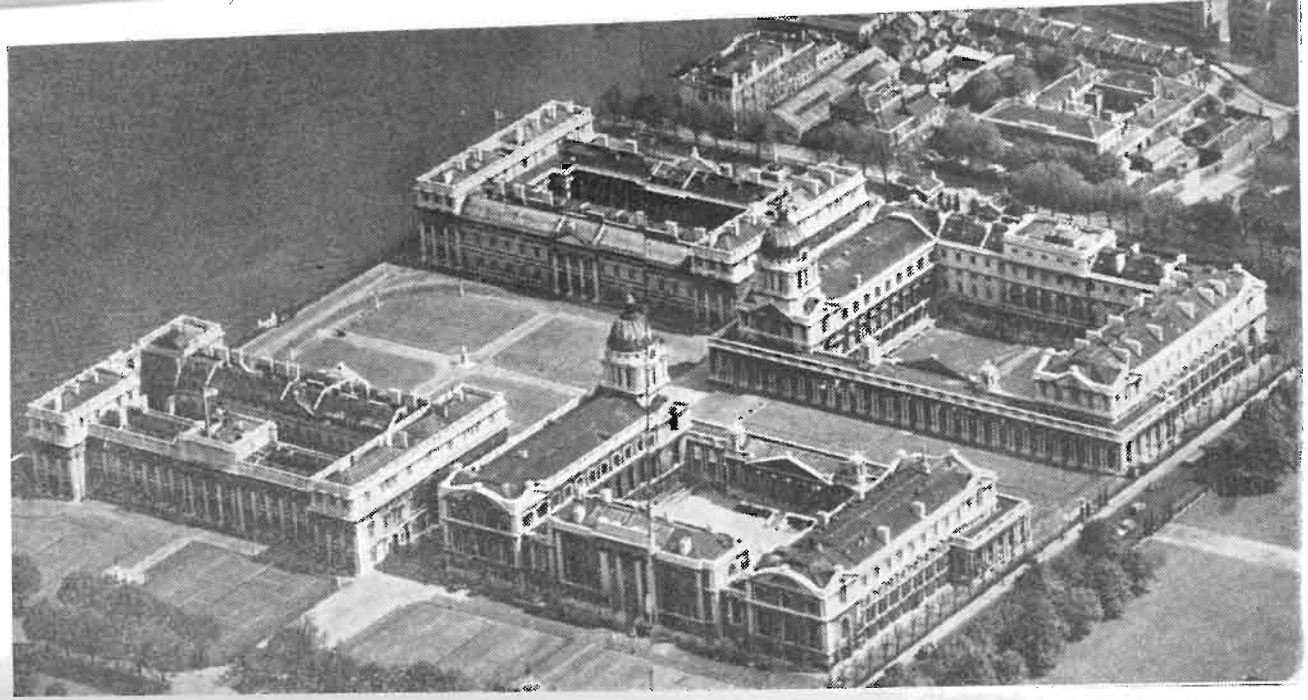

2. *Wren, Royal Naval Hospital* (1696—1705).

3. G. W. von Knobelsdorff, *Sans-souci* (1745).

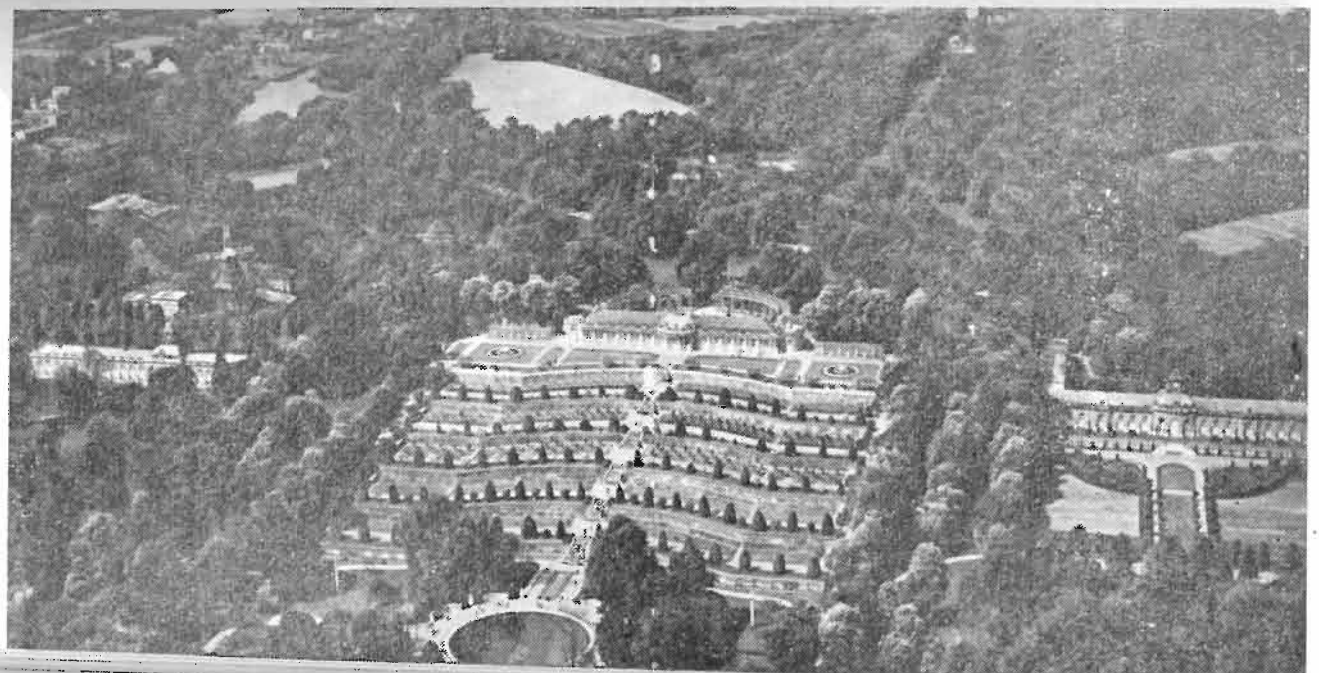

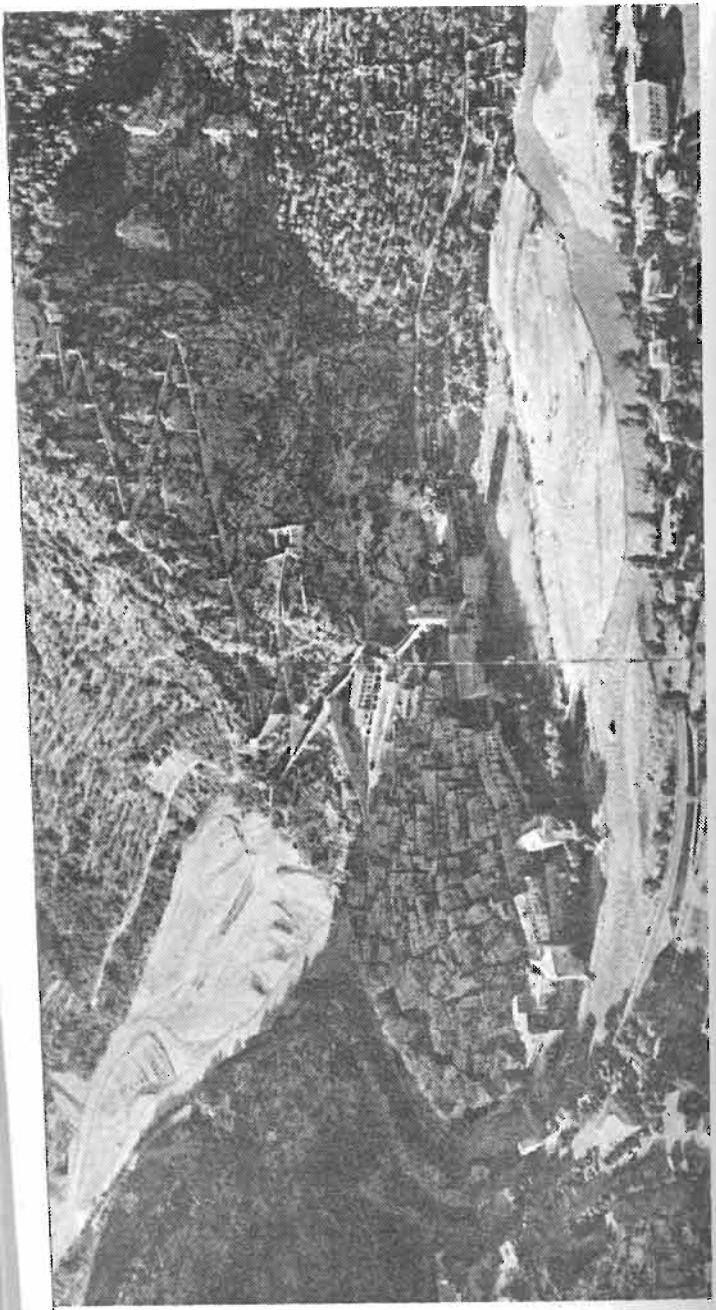

4. *Entrevaux.*

5. Juvara, *Superga* (1711—1731), Torino.

6. *Piaţa Amalienborg,* Copenhaga (1749—1760).

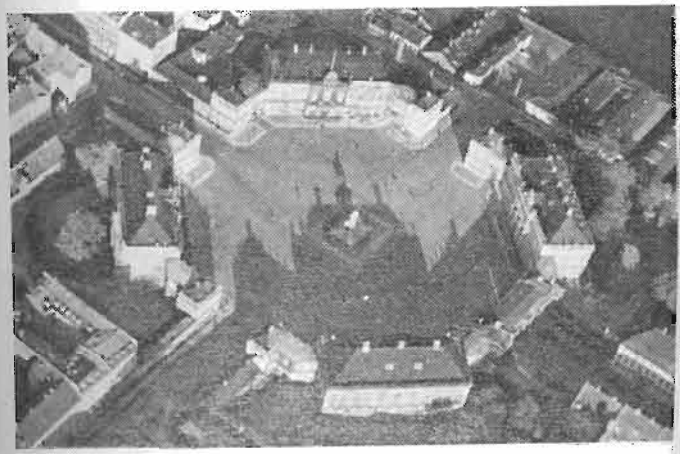

7. R. Wilson, *Croome Court.*

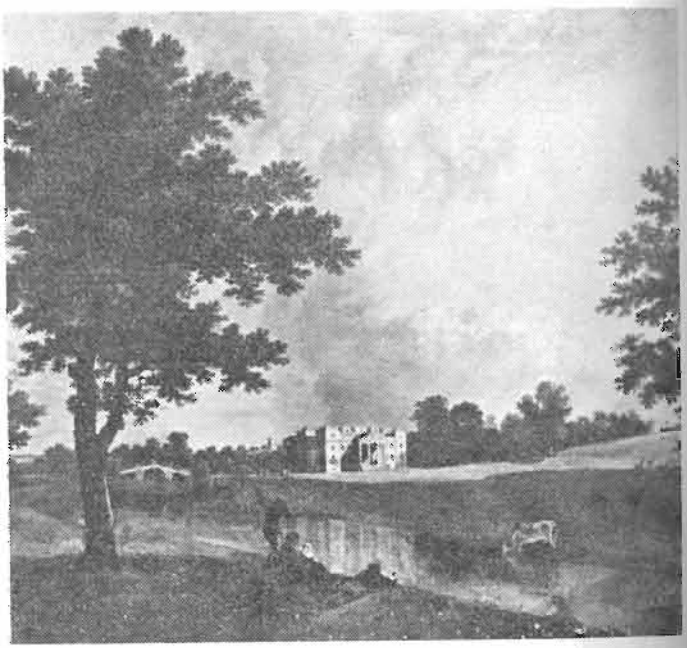

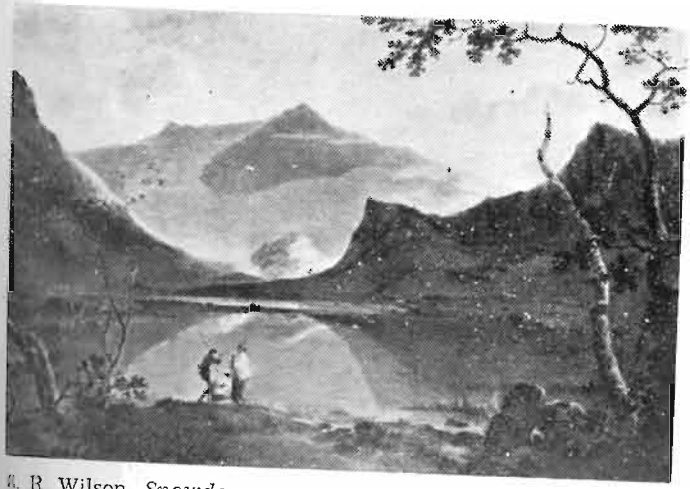

8. R. Wilson, *Snowdon.*

9. F. Zuccarelli, *Peisaj italian.*

10. *Podul Mihai Vodă din București.*

11. J. Crome, *Digul din Yarmouth.*

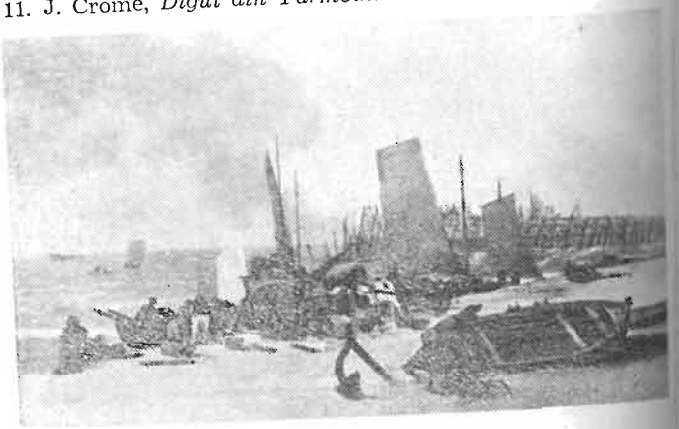

12. Goya, *Pajiștea din San Isidro.*

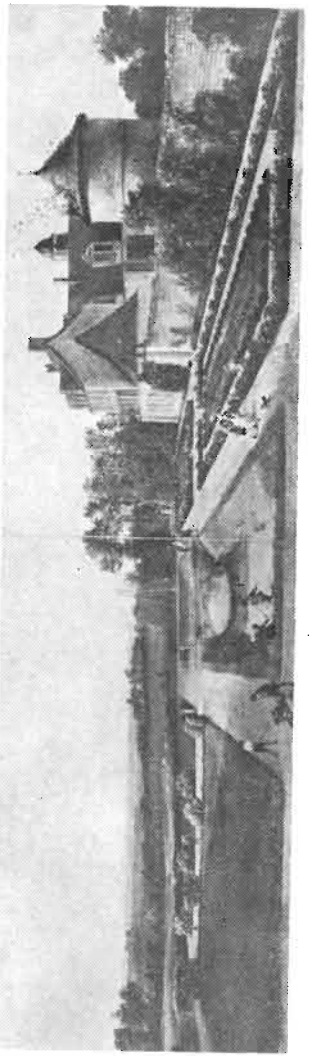

13. J.-B. Houel, *Castelul Paradis.*

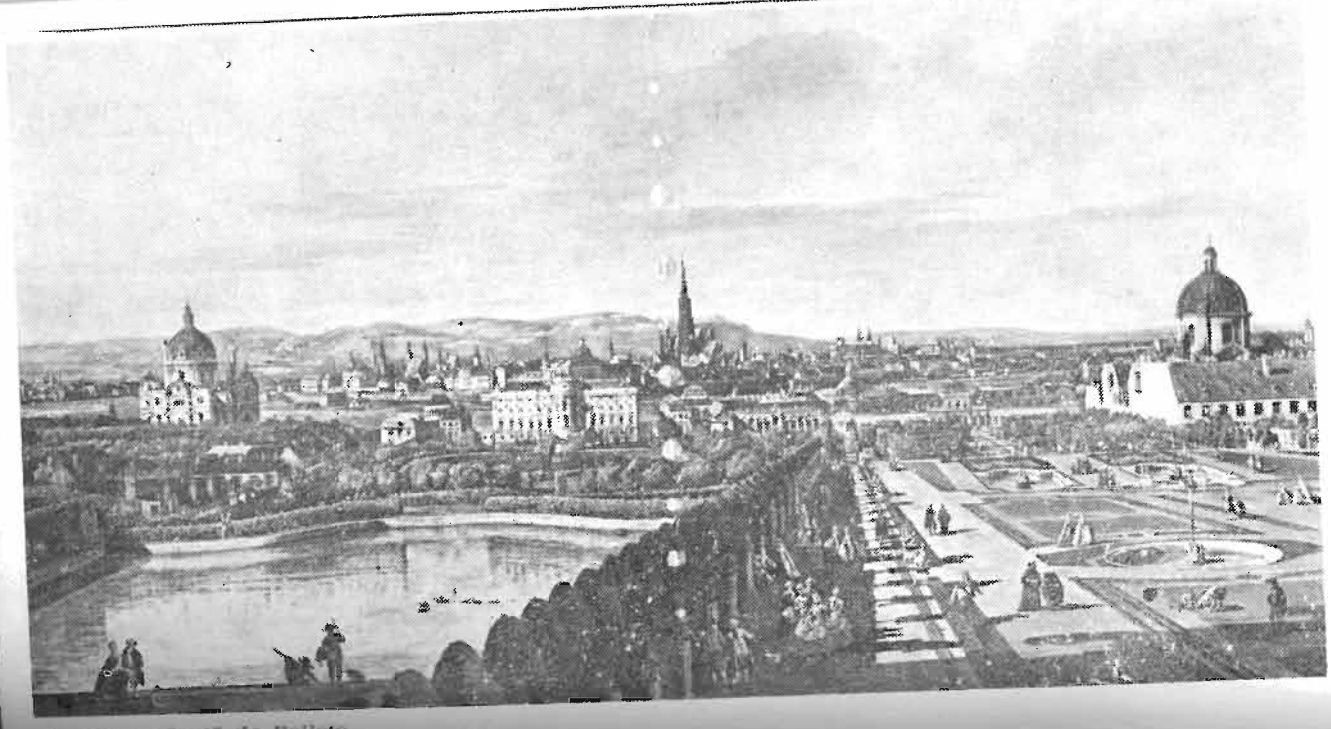

14. Vieni căzută de Belloto

15. Canaletto.
Veneția,
Marele Canal.

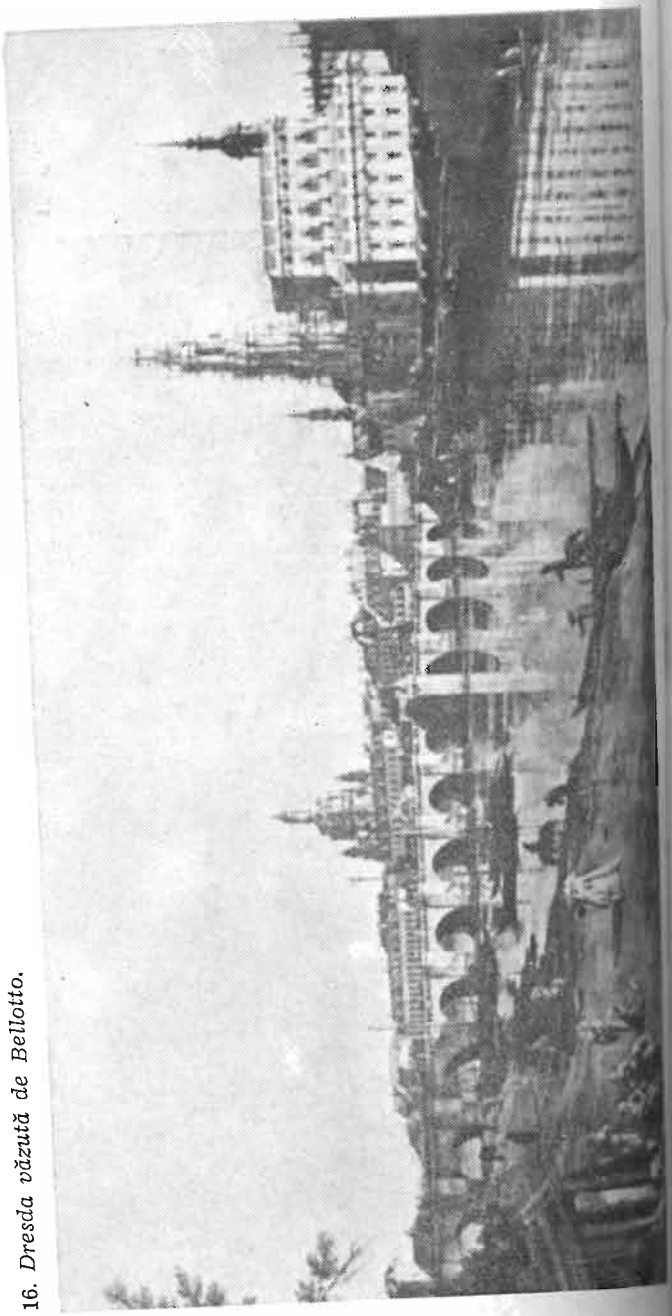

16. *Dresda văzută de Bellotto.*

17. Bellotto, *Vedută din Viena.*

18. *Bellotto la Varșovia* (în jur de 1775).

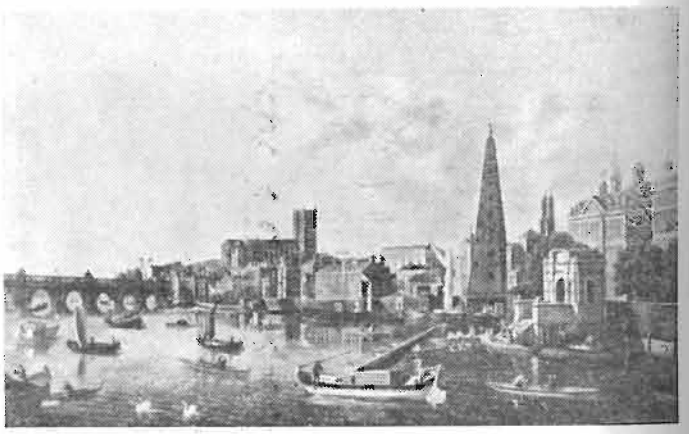

19. S. Scott, *Tamisa la Londra.*

20. *Parisul în amonte, Paris-sur-Seine.*

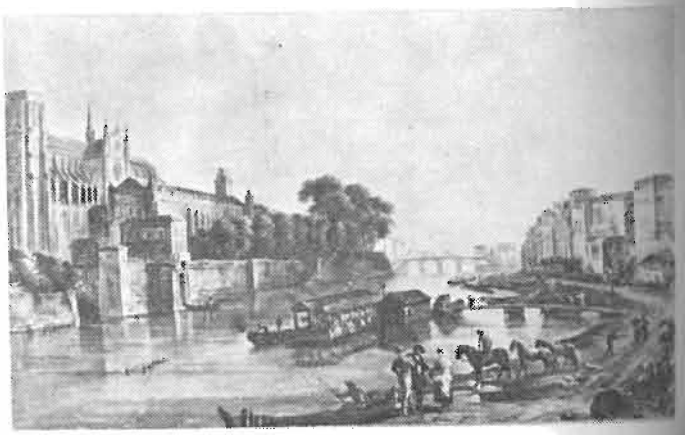

21. Pannini, *Santa Maria Maggiore,* Roma.

22. *Palatul regal din Aranjuez*, Carmona.

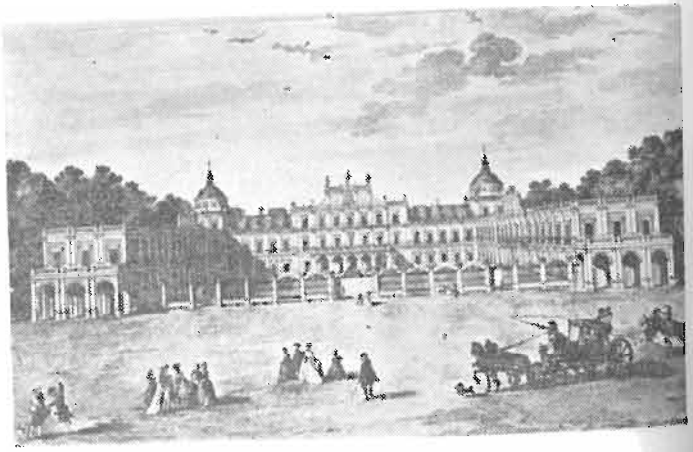

23. *Piața de verdețuri din Haga* (1801).

În afara Europei, încă de pe acum o Europă fără de limite

24. N. Dance, *James Cook în 1776.*

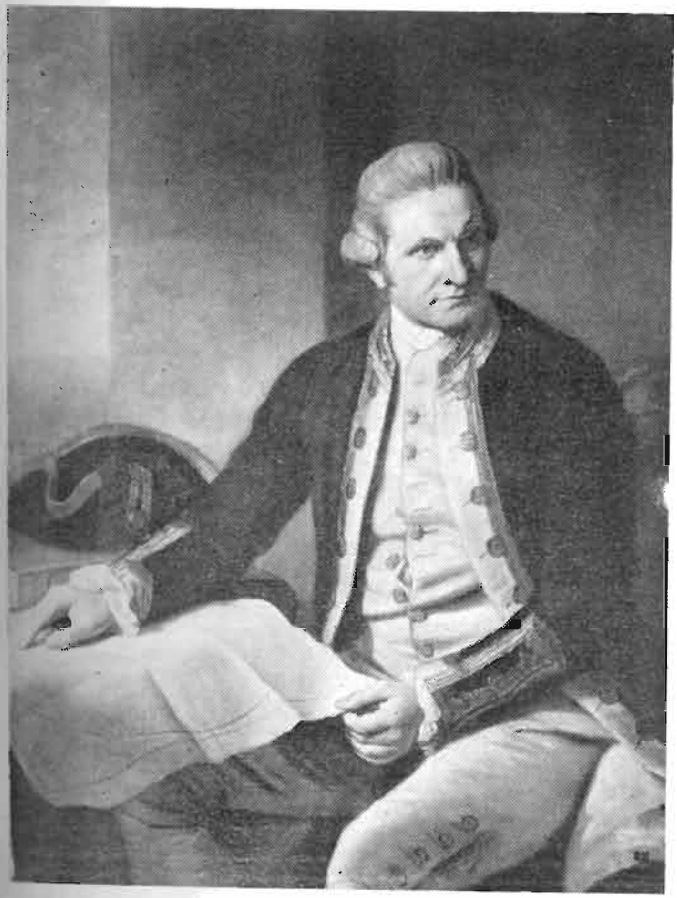

25. W. Hodges, *Cook în Marea Sudului.*

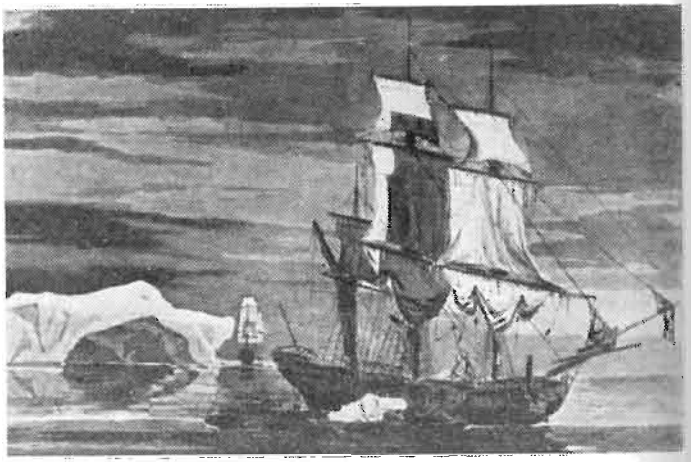

26. J. Gorbitz, J.-F. *Galaup de la Pérouse.*

27. *Louis-Antoine de Bougainville.*

28. Brooking, *Un indiamen în furtună.*

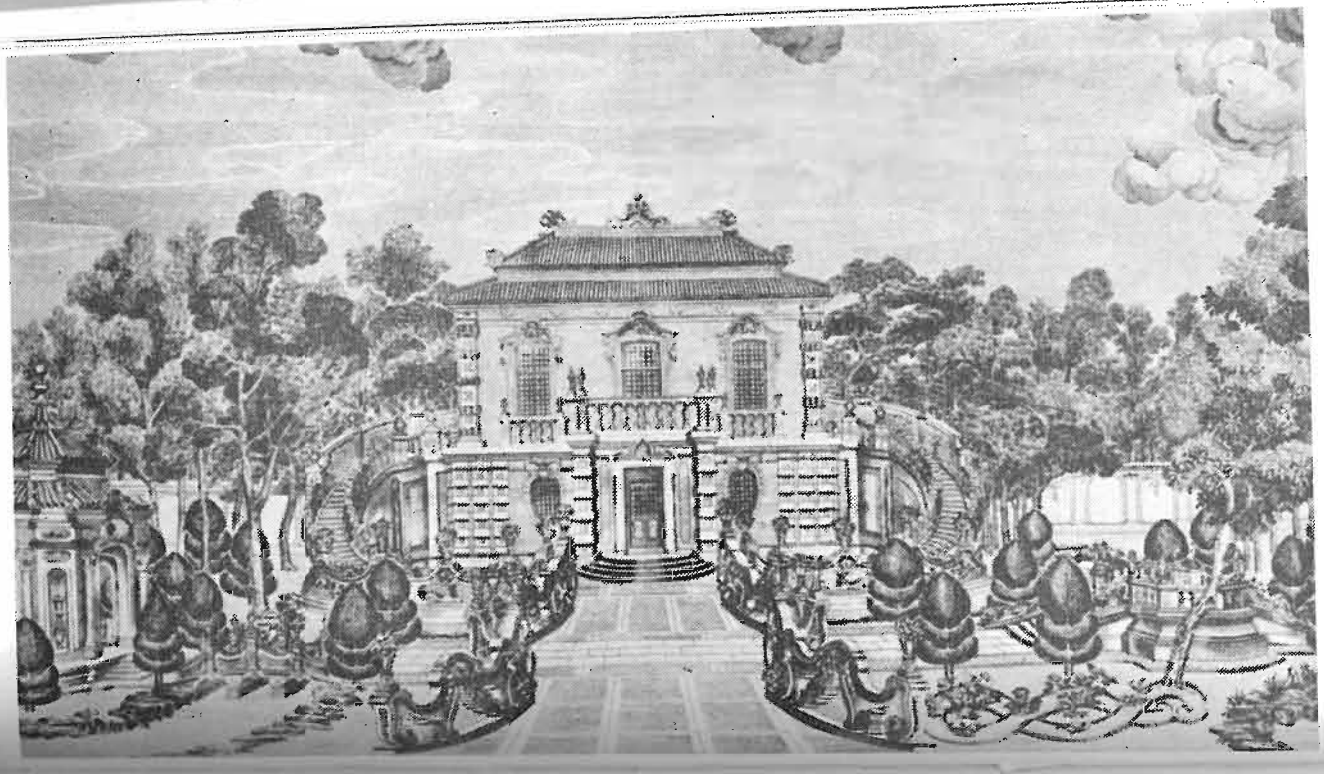

29. *Palatul de vară din Beijing.*

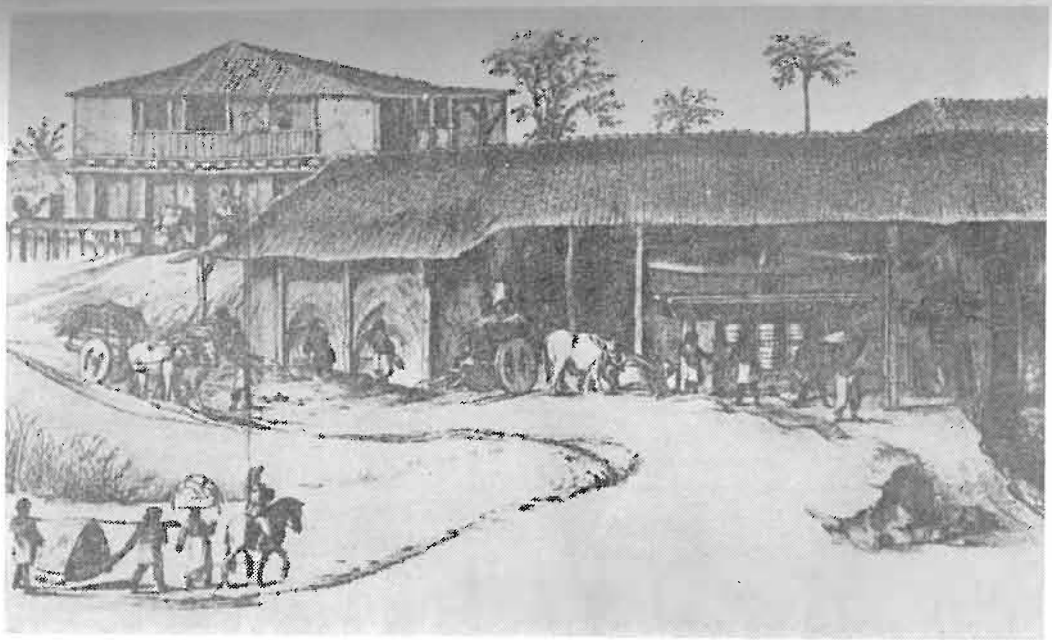

30. *Plantaţie de trestie de zahăr din Pernambuco.*

31. Leprince, *Ienicer polonez.*

32. Leprince, *De la Polonia la Rusia.*

33. August von Henikstein, *Negustători și boieri.*

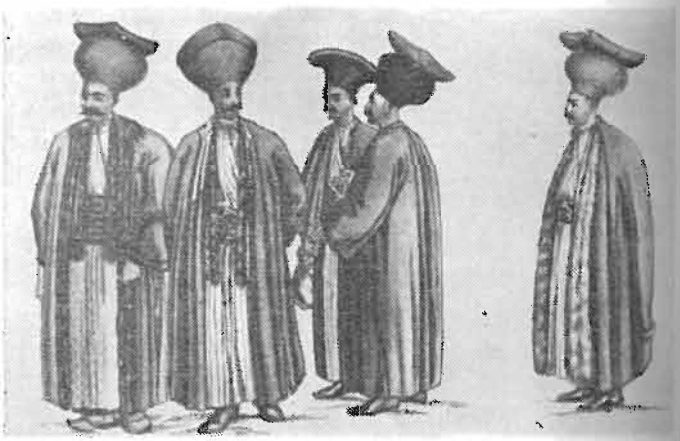

34. P. Monomay, *Cheiul din Bristol la începutul secolului al XVIII-lea.*

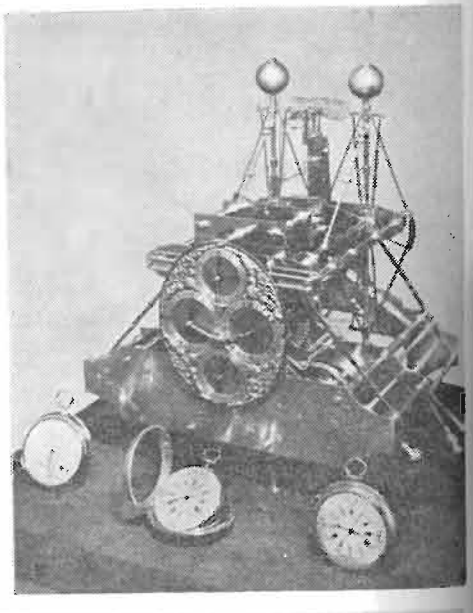

35. *Cronometrele și dilatația planetară.*

36. Hodges, *Tahiti în perioada celei de-a doua călătorii a lui Cook.*

37. Chardin, *Tînăra învățătoare.*

38. Giacomo Ceruti, *O copilărie nefericită.*

39. Jean Baptiste Perronneau, *Copilul cu cartea.*

40. N. B. Lépicié, *Copilul pedepsit.*

41. La Tour, *Nicole Richard.*

42. R. Carriera, *Copilul cu prăjitură.*

43. Goya, *Umbrela.*

44. *Cuplul și copilul.*

45. Boucher, *Micul dejun.*

46. Moreau cel Tînăr, *Prezentarea moștenitorului.*

47. Leprince, *O familie rusă* (1764).

48. G. de Saint-Aubin, *Coarda.*

49. Saint-Aubin, *Sfîrleaza.*

50. Hogarth, *Nebunia*.

51. P. A. Wille cel Tînăr, *Moartea unei femei iubite*.

52. *Bătrîna ţărancă*.

53. *Cimitirul baroc din Salzburg.*

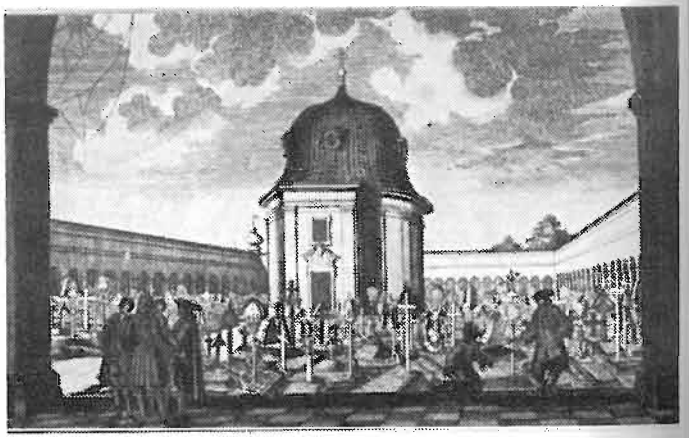

54. *Spitalul din Hamburg în 1746.*

55. Hogarth, *Viitori pacienţi pentru Bedlam.*

56. Le Bras, *Smulgătorul de dinți.*

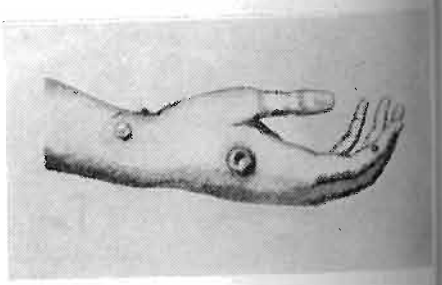

57. *Vaccinul* (1798).

58. Pietro Longhi, *O familie patriciană.*

59. J. Wagner, *Piața de lînă din Wroclaw.*

62. Georg Steinhausen, *Păstrarea registrelor.*

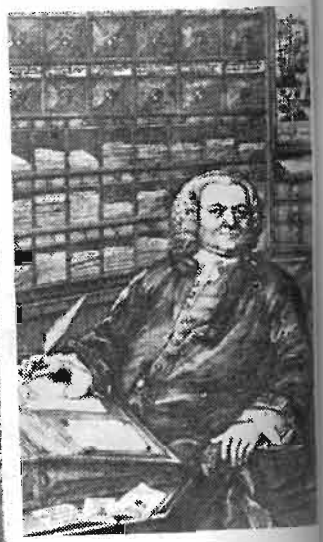

61. C. Fritzsch, *Om al legii, om de afaceri* (1762).

60. Dunker, *Autor-editor.*

63. *Paret y Alcazar,* 1772.

64. *Negustor evreu.*

65. *Vînzătorul de stampe* (1775).

66. *Lupta împotriva șobolanilor.*

67. *Rondul de noapte.*

68. Leprince. *Exotica Rusie.*

69. Leprince, *Vînzătorul de plăcinte.*

70. Zompini, *Evacuarea gunoaielor la Veneția* (1785).

În slujba statului : bărbații

71. *Frederic al II-lea* (1712—1789).

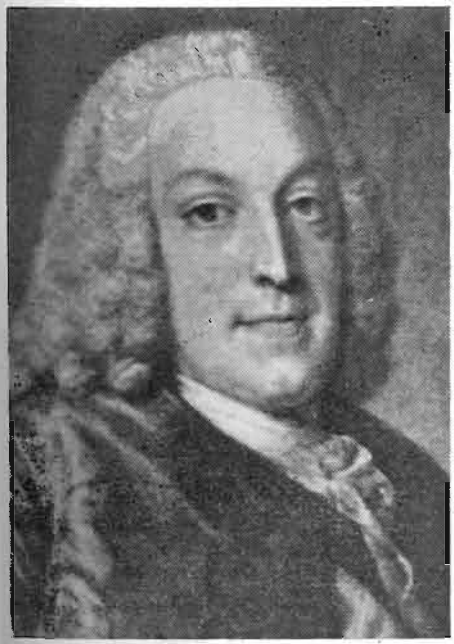

72. Van Loo, *Pombal* (1699—1782).

73. *Turgot* (1727—1781).

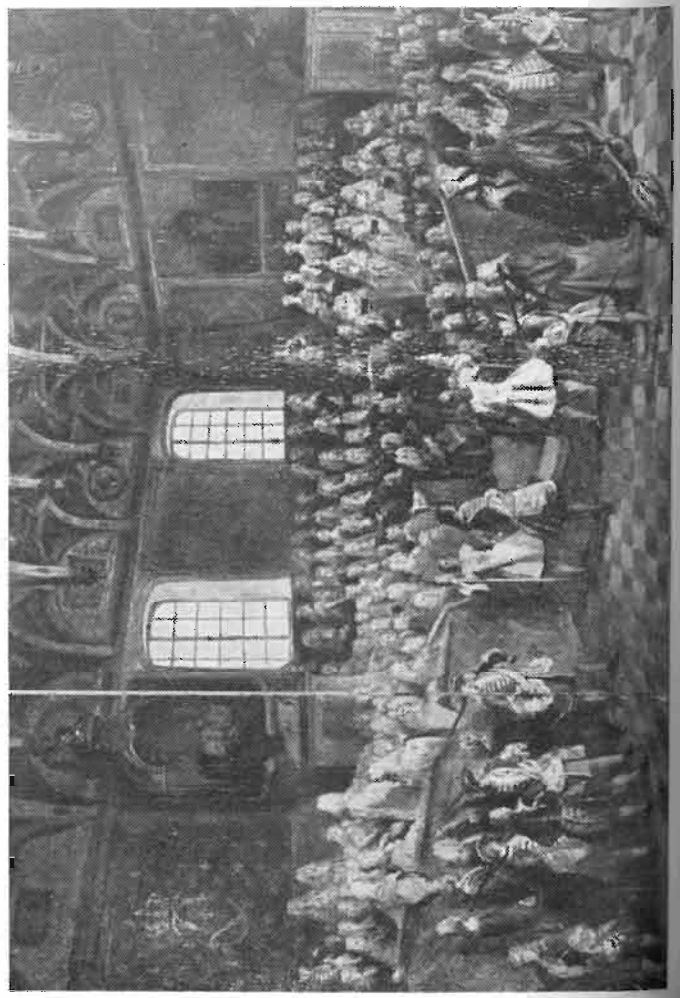

74. N. Lancret, *Majoratul lui Ludovic al XV-lea.*

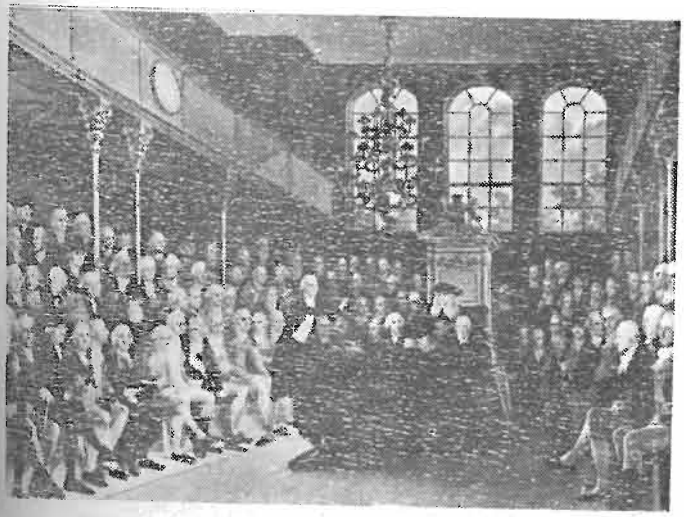

75. Karl Anton Hickel, *Camera comunelor.*

76. Pasch cel Tînăr, *Gustav al III-lea al Suediei*

77. Pompeo Batoni, *Iosif al II-lea* (1741—1790).

78. A. Roslin, *Ecaterina a II-a.*

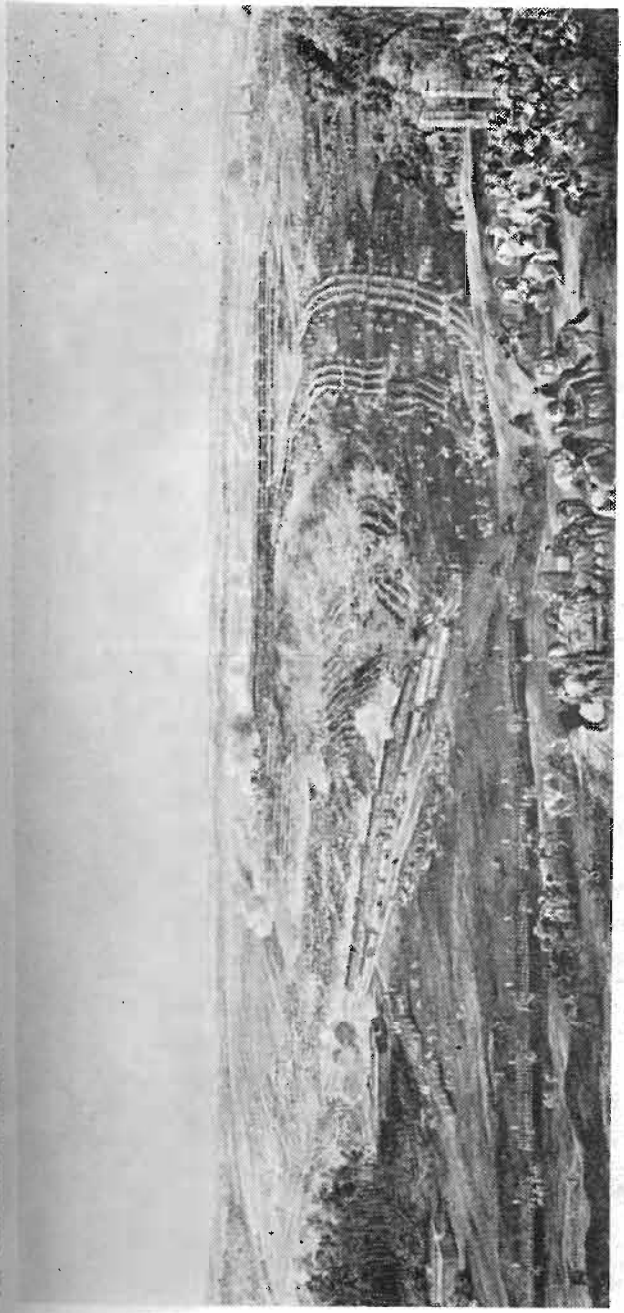

79. Van Blarenberghe, *Fontenoy.*

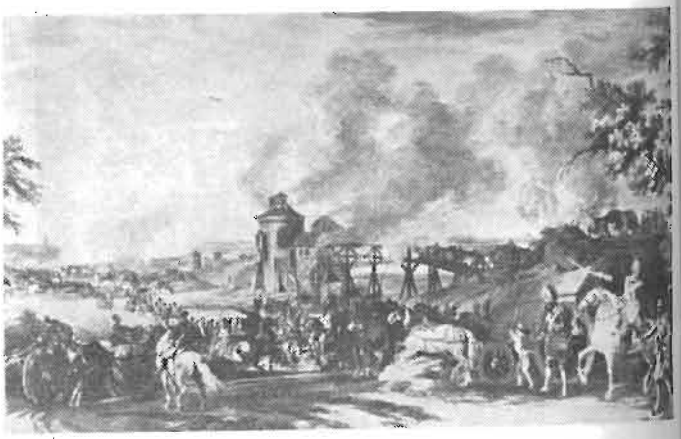

80. Le Paon, *Bătălia de la Hannovra.*

81. Watteau, *Recruții.*

În slujba statului : palatul

82. Rastrelli, *Marea fațadă barocă a palatului Țarskoe Sielo.*

83. *Schleissheim.*

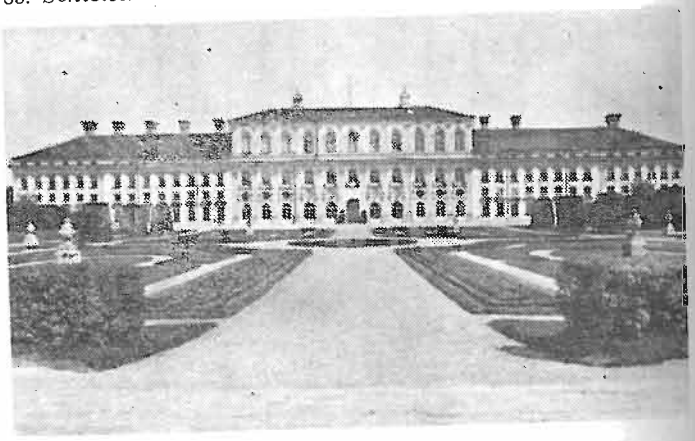

84. Cuvilliès, *Amalienburg.*

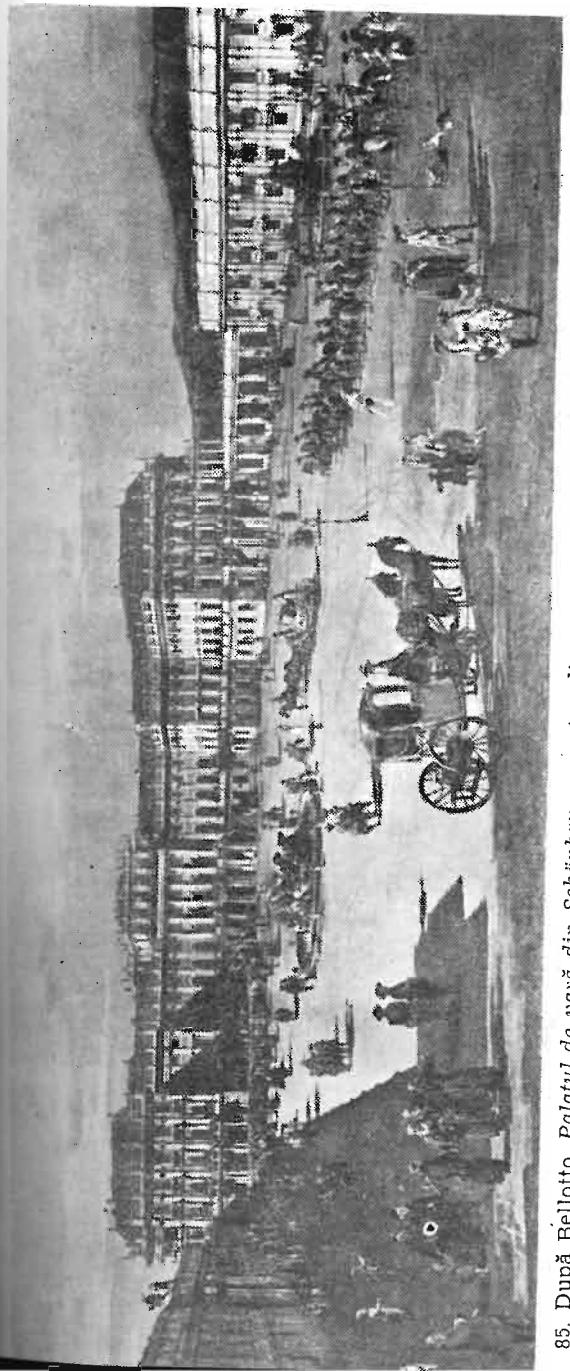

85. După Bellotto, *Palatul de vară din Schönbrunn, partea dinspre curte.*

86. *Palacio Real.*

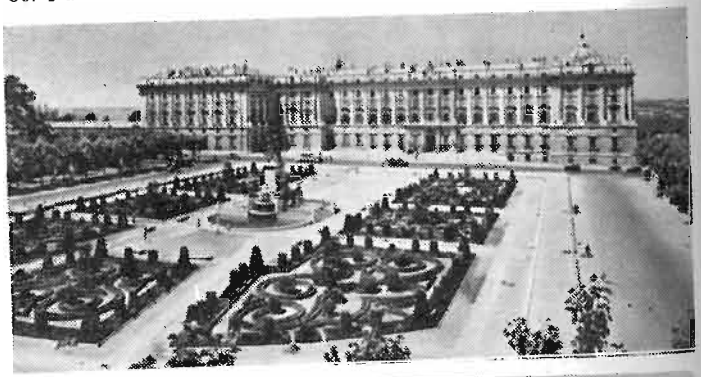

87. Vanvitelli, *Caserta.*

88. Jean-Baptiste Leblond și Rastrelli, *Peterhof.*

89. *Mafra* (1717—1730).

În slujba inteligenței : cărți și oameni

90. *Immanuel Kant* (1724—1804).

92. *John Locke* (1632—1704).

91. *O întrunire a Academiei Regale din Anglia* (Royal Society).

De la filozofia mecanicistă la autonomia științei

93. Gravură de Martin, după Ramsay, *David Hume* (1711—1776).

[illegible] Le Beau, *Diderot* (1713—[illegible])

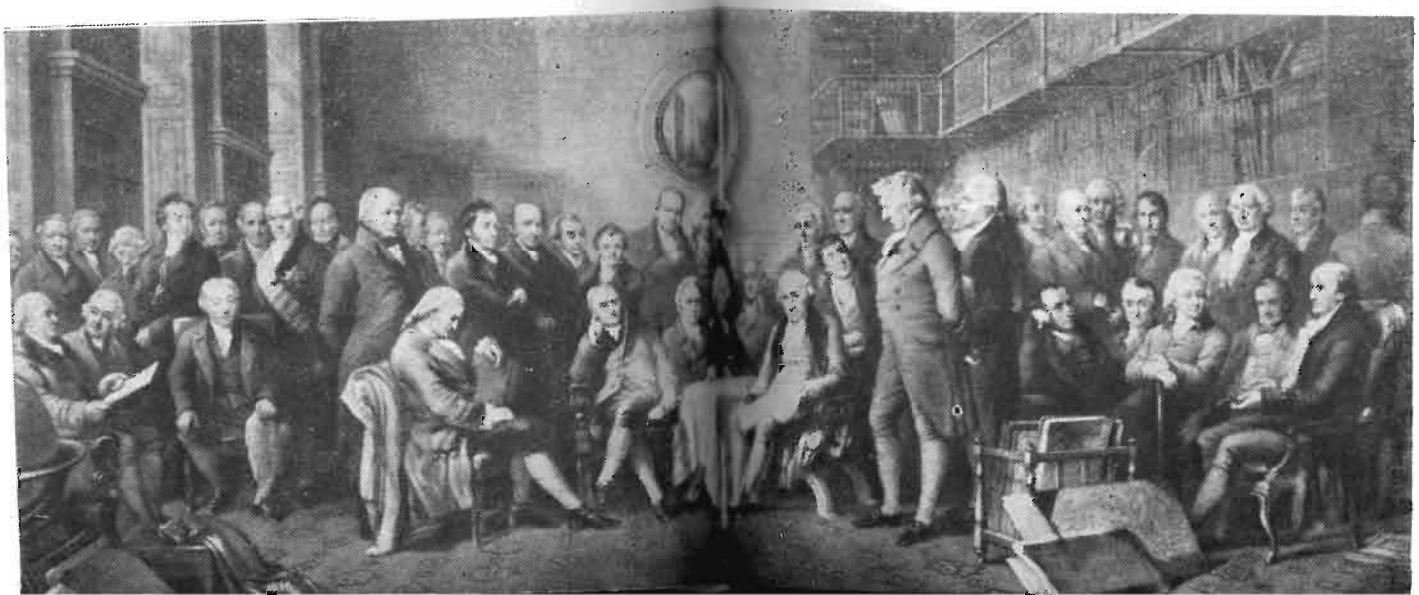

95. Jean-Jacques d'Ingouf, *Jean-Jacques Rousseau* (1712—1778).

97. *Newton* (1642—1727) popularizat.

96. *Un Leibniz neobișnuit* (1646—1716).

98. *Biblioteca din Coimbra.*

99. *Planetariumul lui Wright.*

100. *Marele telescop al lui Herschel.*

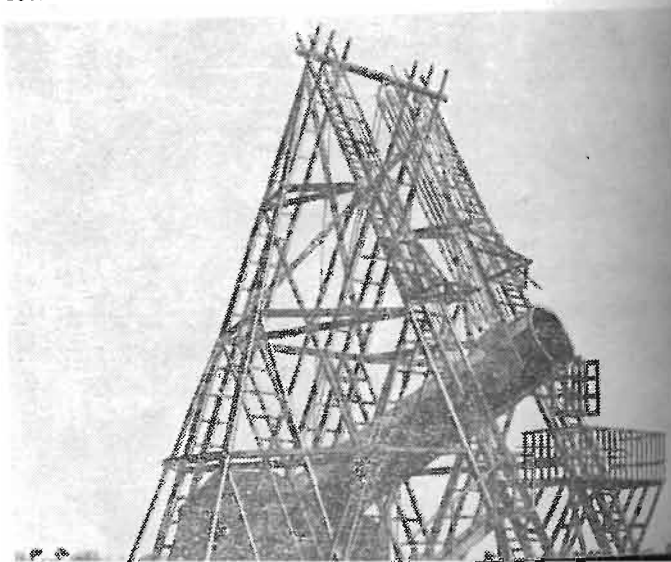

101. *Experiențele lui Galvani.*

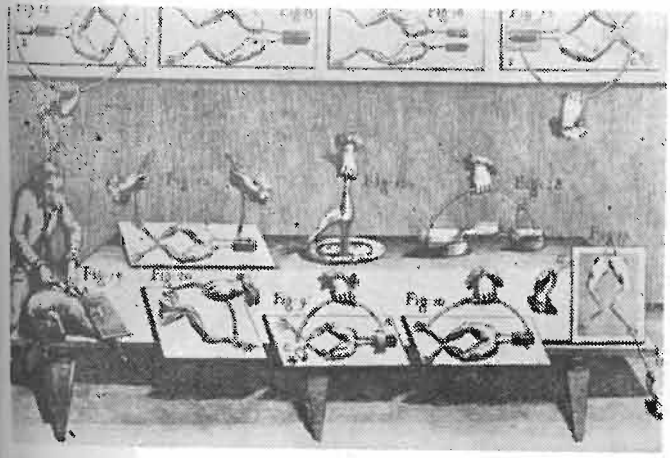

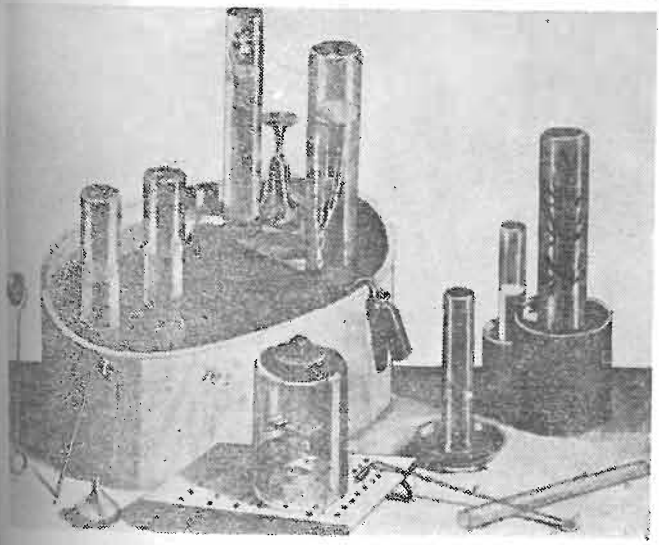

102. *Experiențele lui Priestley cu privire la gaze și viață* (1775).

103. J. Louis David, *Să cunoaștem împreună.*

104. Roslin, *Carl von Linné* (1707—1778).

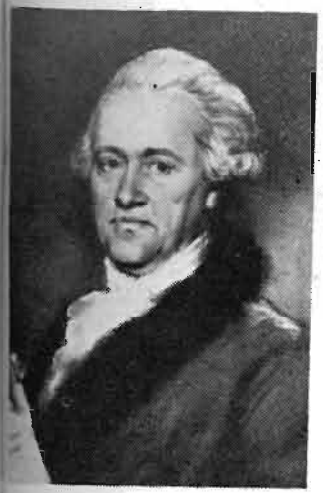

105. J. Russel, *William Herschel* (1738—1822).

106. Werkolje, *Antony van Leeuwenhoek* (1632—1723).

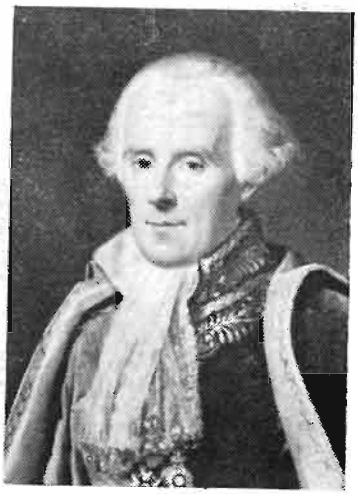

107. Paulin Guérin, *Pierre Simon Laplace* (1744—1827) sau *Perfecțiunea întruchipată a noii cosmologii.*

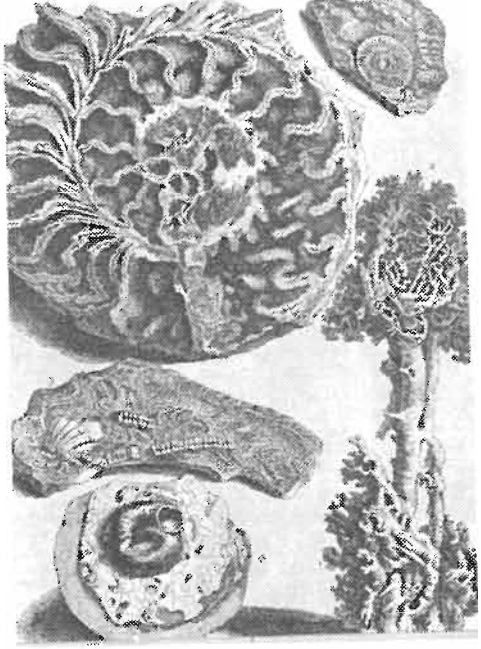

108. *Istoria pământului.*

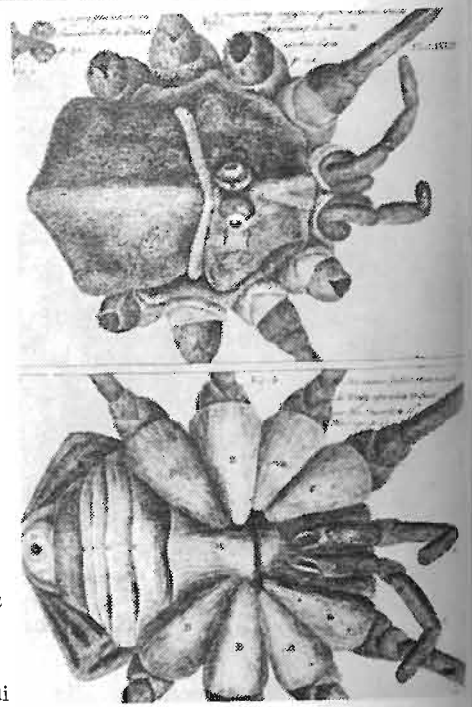

109. *Suprarealista „Micrographia“* (planșă din Robert Hooke). *Micrographia* lui

110. Spallanzani, *Misterul zămislirii.*

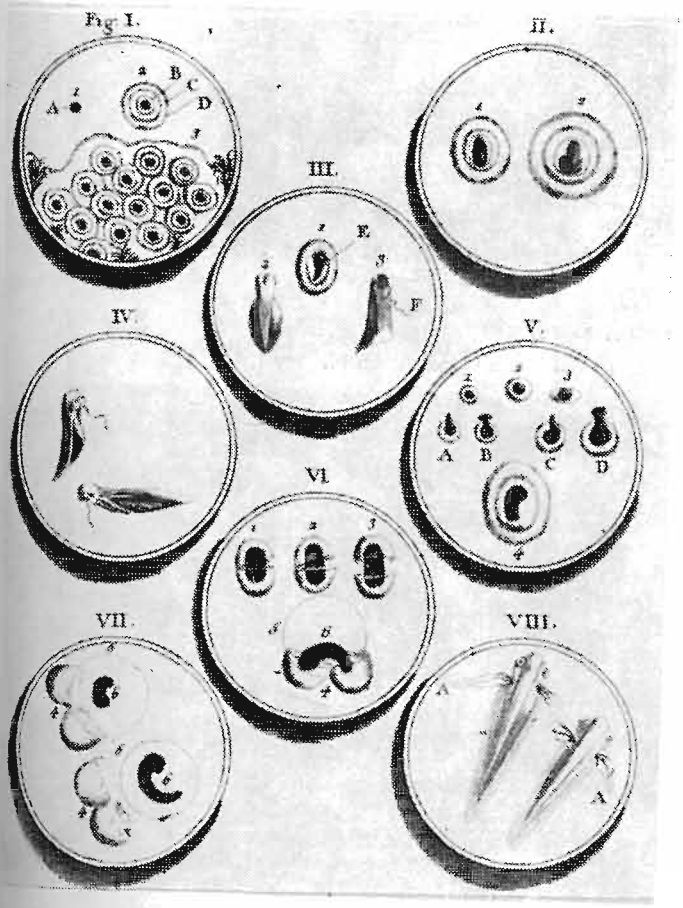

111. J. de Lajoue, *„Cabinetul de Fizică" al domnului Bonnier de la Mosson.*

Omul și religia

112. Tiepolo, *Cina cea de taină*, detaliu.

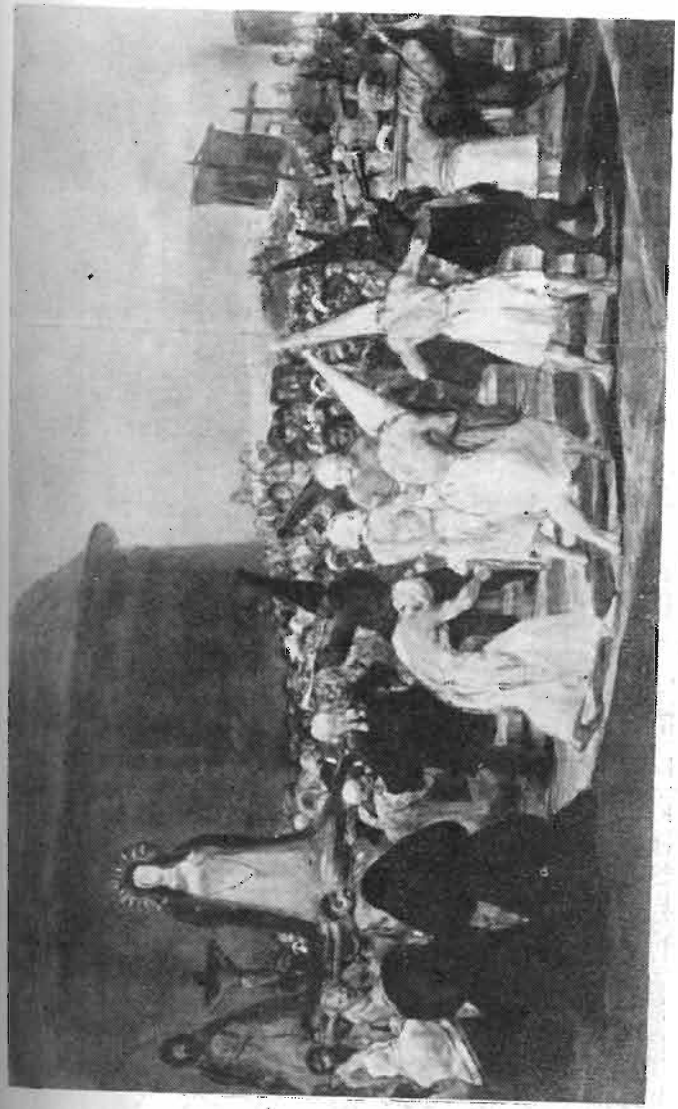

113. Goya, *Procesiunea flagelanților.*

114. *Un alt aspect al autenticului John Wessley* (1703—1791).

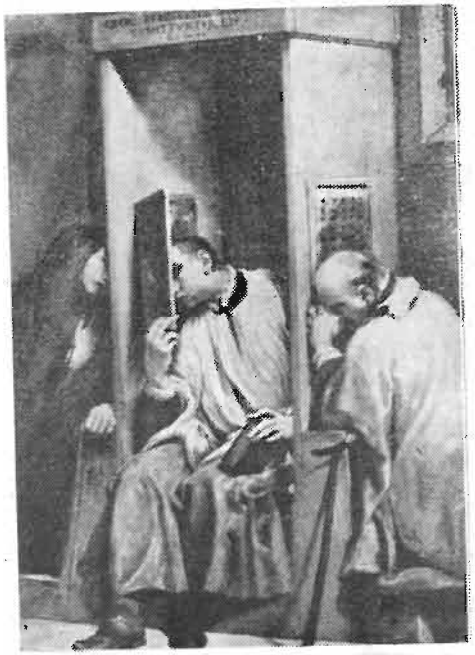

115. Crespi, *Spovedania reginei Boemiei.*

116. Magnasco, *Ascetic și baroc. Refectoriul călugărilor.*

117. *Convulsionarii.*

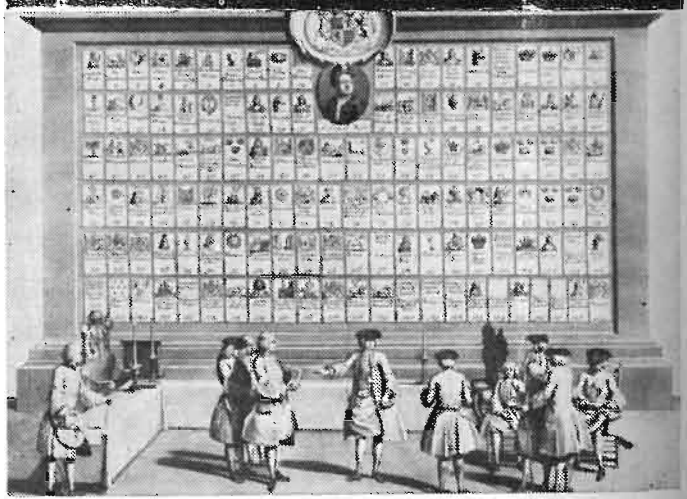

118. *O lojă engleză la începutul secolului al XVIII-lea.*

119. *Fanatismul anticatolic dintr-o țară protestantă.*

120. *Tragerea pe roată.*

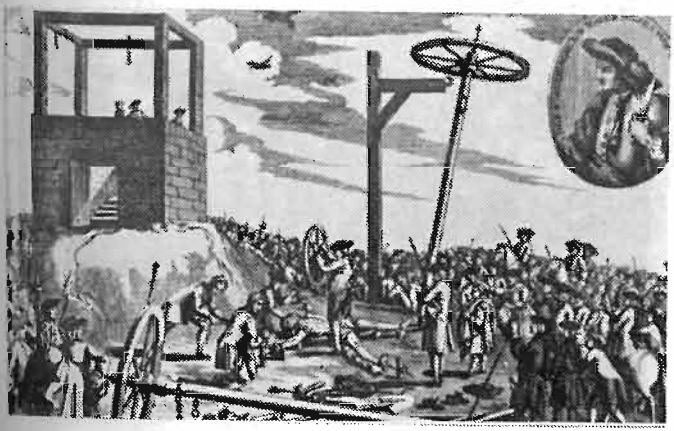

121. *Hogarth demască fanatismul și superstiția.*

122. *Altarul principal din mînăstirea Dohr.*

123. Johann Michaël Fischer, *Abația din Ottobeuren.*

Capitolul V

GÎNDIREA SECOLULUI LUMINILOR.

Multiplul secol al XVIII-lea

Există oare o gîndire a Luminilor ? Istoriografia din secolul al XIX-lea a acreditat această idee, istoriografia romantică spune și ea da, iar cele două răspunsuri pe care le avem de patruzeci de ani încoace — cele mai calificate — sînt și ele pozitive. Este vorba de răspunsul lui Ernest Cassirer și de cel al lui Paul Hazard. Desigur, nu trebuie să negăm o evidență. Totuși, trebuie să nuanțăm lucrurile. În primul rînd, secolul al XVIII-lea nu se confundă pur și simplu cu secolul al XVIII-lea francez. Periodizarea își are și ea importanța ei : e bine să știm că ritmul englez îl precedă pe cel francez cu zece sau cincisprezece ani, că Franța precedă și ritmează gîndirea de pe continent, că aceasta se răspîndește foarte curînd în direcția nord-estului protestant, că Prusia o adoptă, că Olanda trăiește pe continent un moment mai curînd englez decît francez, că Italia răspunde mai repede și mai bine solicitărilor franceze decît Peninsula Iberică.

Dar nuanțele regionale sînt mult mai complexe. Faptul se explică în secolul al XVIII-lea prin existența unor spații-timp din ce în ce mai caracteristice. Să lăsăm deoparte

Italia; în afară de Vico (1668—1744), ea nu mai are alte personalități care să ne spună ceva, iar Vico este o excepție. Să lăsăm deoparte Spania. Ea repetă doar, fără a fi înțeles bine. Problemele sale: să-și procure împotriva Inchiziției argumentele îndrăznețe ale gîndirii jansenizante și precritice ale secolului al XVII-lea francez. Spania inteligentă participă la secolul al XVIII-lea prin catolicismul luminat al unei mici elite și prin pragmatismul unei alfabetizări tîrzii. Am văzut cum latinitatea se refugiază în nord, unde o așteaptă o moarte eroică și singuratică. Leibniz este un filozof latin, un remarcabil poliglot. Înrădăcinarea în latină a lui Leibniz (născut în 1646) este mai puternică decît cea a lui Descartes, născut cu cincizeci de ani mai devreme, dar Kant, născut în 1724, scrie de fapt în germană și gîndește în germană. Olanda lui Spinoza și Suedia lui Linné se agață încă de latină pînă în jur de 1770, an care consacră victoria Germaniei, la răsăritul Europei franceze. 1770 reprezintă limita extremă a Europei latine. După această dată ea ține doar de domeniul anecdotei. Anglia a trecut această barieră la începutul secolului al XVIII-lea. Newton a făcut pasul între 1686 și 1704. De asemenea, Berkeley * (1685—1753), ca și Locke, filozof care-și scrie tratatele în engleză. Al său *De Motu* (1720), scris la Lyon, este un accident. Deci să socotim că există trei Europe mai curînd decît patru, trei spații culturale legînd latina, latinitatea dispersată — adevărat arhaism acum și adevărată piele de șagri —, de germană. Europa Secolului Luminilor este trilingvă. Ea cunoaște totdeauna limba engleză; ea cunoaște în primul rînd franceza; germana se află în poziția a treia.

La acest nivel, nu mai avem, desigur, tentația să operăm o reducție franceză a gîndirii Secolului Luminilor. Tentația este însă și mai periculoasă, constînd în reducerea gîndirii Secolului Luminilor la tensiunea dintre elemen-

tele unui cuplu. Opozițiile dintre Franța și Anglia sînt ușor sesizabile: empirism, senzualism, inducție, raționalism critic, spirit sistematic, deducție — gîndirea franceză și cea engleză se complac în particularitățile lor reciproce. Călătoria pe continent este o călătorie franceză; anglomania atinge nivelul unui sistem. Alteritatea se reduce la o dualitate. Există pe de o parte Franța, pe de alta Anglia, iar în rest doar o lume indistinctă și cenușie. Ești francez, englez, sau huron. De ambele părți ale Canalului Mînecii, axă a gîndirii Secolului Luminilor, nu poate exista decît un singur mod de a fi străin.

Totuși, există și o adevărată alternativă: așa-numitul *Aufklärung*. Putem afla o modalitate franco-engleză a gîndirii Secolului Luminilor în însăși contrarietatea atitudinilor și a punctelor de plecare; căutările franceze și engleze se atrag în mod constant și se resping. O linie franco-engleză este mai complexă. Totuși, ea este insuficientă. Gîndirea engleză a Secolului Luminilor este mult mai mult decît o nuanță. Pentru a fi perfect comprehensibilă, ea trebuie să se insereze pe una dintre extremitățile Europei protestante, în poziție de element care face tranziția între Franța și *Aufklärung*. Gîndirea franceză a Secolului Luminilor apare atunci ca o aripă a unui tot pe care nu e în stare nici pe departe să-l pună în mișcare. Astfel înțeleasă, gîndirea Secolului Luminilor încetează de a mai fi antireligioasă: ea este adaptare și reinventare. Filozofia germană, care s-a sustras tensiunii natură/înțelegere, dezleagă contradicția și depășește impasul în care se află *via* franceză și *via* engleză.

În istoria gîndirii există deci o cronologie, o periodizare și o nuanță regională. 1680—1715, 1715—1750, 1750—1790, pentru Franța, și, într-o mare măsură, pentru Anglia. În 1680—1715 are loc criza europeană. Șocul multipli-

catorului. Cu toate consecințele lui privitoare la spațiu, la celelalte civilizații, la timp, la mecanicismul triumfător.

În 1715—1750, fază critică, negația devine sistem. Criza de conștiință depășește cercul îngust al căutătorilor de vîrf pentru a constitui atitudinea unei întregi elite. Perioada critică durează mai multă vreme în Franța decît în Anglia și capătă o formă ignorată de *Aufklärung*. Perioada 1750—1790 reprezintă alunecarea socială și întoarcerea la sisteme.

După facilitățile distrugerii urmează dificultățile reconstrucției. Noua gîndire a Secolului Luminilor se articulează pe o metafizică a moravurilor, pe necesitatea de a construi etica, morala individuală și morala cetății. Rousseau și Kant. Pe această linie franco-britanică, *Aufklärung*-ul apare ca o modalitate proprie și tardivă. Faza critică este atenuată. Noua hermeneutică biblică ia o formă științifică, într-un cadru universitar bisericesc. Cotitura are loc mai tîrziu, dar cu și mai mare forță, între 1770 și 1780 ; dominația intelectuală a Europei alunecă de la Londra și Paris către Königsberg, imperiul este împărțit. În mod necesar, orice schemă a gîndirii Secolului Luminilor este simplificatoare. Totdeauna rămîne în afara ei mulțimea profundă a oamenilor. Și totuși, cea care înseamnă ceva rămîne gîndirea elitei.

Divinitatea își are legile sale. Natura naturans sau natura naturata ?

Gîndirea Secolului Luminilor, cea din anii 1680, datorează mult acțiunii multiplicatorului cunoașterii, care ne-a reținut îndelung atenția. Între 1630 și 1680, informația acumulată în toate sectoarele reprezintă o moștenire poate

de cinci ori mai mare decît cea lăsată de epoca precedentă. Ritmul se accelerează întruna. Această realitate începe să fie percepută în jur de 1680. Ea se manifestă cu violență în cearta dintre antici și moderni. Cine poate să se sustragă forței de convingere a modernilor ? Succesul filozofiei mecaniciste a făcut minuni. Lumea începe să vadă diferența și superioritatea modelului mecanicist, în diferitele sale aplicații, în raport cu vechea fizică a calităților. Cunoașterea mai veche avea meritul de a se exprima într-un limbaj derivat de-a dreptul din limbajul comun, ea nu era decît o explicație *a posteriori*. Noua știință nu permite încă influențarea directă a cursului lucrurilor, dar ea îngăduie cel puțin prevederea acestui curs. Dovadă considerațiile lui Bayle cu privire la cometa din 1680.

Acest succes aduce după sine o încredere sporită în eficacitatea modelelor raționale asupra comportamentului lucrurilor. Domeniul misterului, care se sustrăgea legilor naturale, se reduce. Dar există oare un domeniu care să se sustragă legilor naturale ? Este o întrebare pe care ne-o putem pune în mod rațional. Proiectarea grăbită a progreselor realizate între 1630 și 1680 incită, prin inducție, la înlăturarea acestei ipoteze. Faptul este oare măcar tolerabil ? Citiți-l pe Montesquieu : „Legile [...] sînt raporturile necesare care derivă din natura lucrurilor și, în acest sens, toate ființele își au legile lor, iar divinitatea își are legile sale. Cei care au spus că «toate efectele pe care le vedem în lume sînt produse de o fatalitate oarbă» au spus o mare absurditate, căci ce absurditate mai mare poate fi decît o fatalitate oarbă care ar fi produs ființe inteligente ? Există deci o rațiune primă ; iar legile sînt raporturile dintre ea și diferitele ființe și raporturile dintre aceste ființe între ele. Dumnezeu se află în raport cu universul, în calitatea sa de creator și de păstrător al acestuia : legile după care l-a creat sînt și cele

după care îl păstrează. El acționează conform regulilor, pentru că le cunoaște ; el cunoaște regulile pentru că el este cel care le-a făcut și pentru că ele sînt în raport cu înțelepciunea și cu puterea sa.

Astfel, Creația, care pare a fi un act arbitrar, presupune reguli tot atît de invariabile ca și fatalitatea ateilor. Ar fi absurd să spunem că Creatorul ar putea conduce lumea fără aceste reguli, de vreme ce lumea nu ar subzista fără ele".

Avem de-a face aici cu un manifest al gîndirii Secolului Luminilor ? El afirmă totala inteligibilitate. Lumea și principiul său, Dumnezeu (Dumnezeu sau *Natura naturans*), sînt total inteligibile. Omul nu percepe din ele decît o parte infimă. Misterul subzistă, ca un ireductibil momentan sau definitiv, nu în funcție de o diferență de natură, ci de dimensiune, între înțelegerea lumii și acest slab reflex care este inteligența umană. „Și-a făcut Dumnezeu pe om după chipul său, după chipul lui Dumnezeu" (*Geneza*, I, 27) ; din această perspectivă, nu există o diferență de natură, ci de proporție. Legile la care ajungem sînt adevărate, asemenea legii atracției universale a domnului Newton, dar ele sînt parțiale. Această afirmație este un act de credință care se înrudește cu pariul lui Pascal. Prima generație de filozofi mecaniciști o formulase aproape la fel de limpede. Fără ipoteza prealabilă a inteligibilității, adică a reducerii naturii la legile spiritului, orice efort de explorare mecanicistă a lumii este sortit eșecului. Dumnezeu care se revelează în Scripturi și Bisericii a fost chezașul ordinii constructorilor universului mecanicist, în anii 1630. In gîndirea lui Montesquieu, un chezaș al ordinii subzistă, dar el nu mai este același : „[...] creația, care pare un act arbitrar, presupune reguli tot atît de invariabile ca și fatalitatea ateilor [...] Divinitatea își are legile sale [...] Ar fi

absurd să spunem că Creatorul ar putea conduce lumea fără aceste reguli [...]". Chezașul ordinii, așa cum îl vede Montesquieu, este mai aproape de *Natura naturans* a lui Spinoza decît de Dumnezeul Exodului, care se definește totodată prin relația ontologică : „Sînt cel care Sînt [...]", dar mai ales prin relația personală pe care hotărăște să o stabilească cu omul : „Sînt Dumnezeul Tatălui tău [...] Am văzut suferința poporului meu [...]". Chezașul ordinii, după Montesquieu, este indiferent, fără îndoială „impersonal", dar acest aspect este secundar. Afirmația centrală a gîndirii Secolului Luminilor este cea a legalității și a inteligibilității. Ea nu este contradictorie în raport cu conținutul Revelației, pe care o izgonește în forul interior. Ceea ce poate fi un mijloc de a-i restitui conținutul și de a-l purifica.

Paradoxal, afirmația totalei inteligibilități duce la un agnosticism practic, la o retragere modestă. Multiplicatorul cunoașterii pune în lumină soliditatea ipotezei și totodată diferența dintre conținător și conținut. Adevărul nu poate fi cunoscut decît parțial, fragmentar, nu pe baza unei intuiții globale, ci printr-o cucerire, pas cu pas, a domeniului naturii. Prin chiar aceasta, într-o a doua fază, filozofia mecanicistă ajunge la un scepticism în ceea ce privește posibilitatea de a lega totalitatea naturii și a înțelegerii într-o explicație globală. Multiplicatorul cunoașterii, arătînd un mijloc eficace de a realiza o abordare parțială a realității, stabilind noțiunea de fenomen, îndreaptă filozofia naturală mecanicistă către o fenomenologie : el duce deci la un scepticism față de sisteme, a căror succedare însăși arată cît sînt de zadarnice ; el tinde, către 1680 și, de asemenea, către 1710—1720, la o dublă atitudine. Pe de o parte, este beția unui *sapere aude*. Nimic nu trebuie să reziste. Niciodată nu vom cunoaște totul, dar totul poate fi cunoscut. La început este vorba de o alegere... La limită, totul este o chestiune de timp. Dar orice altă

căutare a adevărului este zadarnică. Nu poți lua coarda unui arc. Metoda filozofiei mecaniciste, care ordonează aparențele conform logicii modelelor matematice, este coarda. Celelalte drumuri te îndepărtează, dacă o iei pe ele, te rătăcești. De unde și un anumit număr de corolare, mai mult sau mai puțin necesare.

Totul este inteligibil, chiar și relația cu ființa... Dar va mai fi loc și pentru religie? Paranteza se oprește la Revelația lui Dumnezeu? Are Dumnezeu dreptul la o relație particulară cu omul și are omul dreptul la o relație particulară cu Dumnezeu, relație care, fără să excludă legea, ar depăși-o? „El acționează conform regulilor [...] pentru că ele au un raport cu Înțelepciunea și cu Puterea sa [...]" Nu numai această lume, dar toate lumile posibile, conform unei reminiscențe leibniziene, ne spune Montesquieu, nu se pot menține ca fiind decît cu prețul unor reguli constante. Montesquieu îi interzice lui Dumnezeu să stabilească relația particulară pe care o afirmă *Biblia*: „Sînt Dumnezeul Tatălui tău [...] te-am chemat pe numele tău".

Această alegere este posibilă, dar nu necesară. *Aufklärung*-ul nu a făcut-o, acceptînd totodată legalitatea. Cînd Montesquieu îi interzice lui Dumnezeu să stabilească o relație particulară care depășește relația generală, el se angajează personal în forul său interior. O Europă a Luminilor creștină stă mărturie că acestea sînt tot atîtea posibile, nu neapărat necesare, ale filozofiei mecaniciste. Dovadă Leibniz. Dovadă Malebranche, care pune de acord legalitatea și particularitatea, căci pentru el legea este ordinea: legea decurge dintr-o necesitate care se află în Dumnezeu. Și aceasta încă din 1678. Citim, într-adevăr, în *Căutarea adevărului* (Robinet): „Este o contradicție în faptul că Dumnezeu nu acționează pe căile cele mai simple [...] Dumnezeu nu poate folosi mai multă voință decît e nevoie pentru a-și executa planurile, astfel încît Dumnezeu acționează întotdeauna pe căile cele mai simple în raport cu planurile sale". În cadrul filozofiei mecaniciste, legalitatea a fost la început o proiecție intuitivă decurgînd dintr-o nevoie de ordine situată în Dumnezeu, dar care devine un subiect de experiență: ea decurge din cîmpul cunoașterii mecaniciste constituit ca teren epistemologic al cunoașterii în general. Această legalitate conferită multiplicatorului poate fi plasată ca în afara și deasupra unui *primum movens*. Este poziția lui Montesquieu. Și iată de ce Dumnezeul său este atît de apropiat de cel al lui Spinoza. El este legat de exterior. Dumnezeu este legalitatea rece. Dumnezeu nu este altceva decît *Natura naturans*, poziție la care Diderot ajunge pe alte căi. Dar legalitatea poate fi incorporată voinței lui Dumnezeu. Lucru demonstrat de Leibniz și de Malebranche.

În momentul cînd — în jur de 1730 — apar primele dificultăți, multiplicatorul mediului înconjurător vine în ajutorul multiplicatorului cunoștințelor, odată cu conștientizarea progresului în ceea ce privește lucrurile. Creșterea domeniului legalității, succesele dobîndite duc, în practică, la reduceri prin compensație. Timpul este valorizat. Speranța devine nădejde; iată în ce constă reducția escatologică a gîndirii Secolului Luminilor. Există tentația unui transfer. Experiența germană și, în mai mică măsură, cea engleză, arată că ea nu este fatală.

De fapt, gîndirea Secolului Luminilor cere noi echilibre, pornind de la noile cuceriri. Reinserția depinde de tradiția teologică. Ea diferă mult de la o provincie la alta. Acolo unde se sprijină pe o construcție scolastică puternică (Europa catolică), re-echilibrul este mai dificil. Compromițînd bazele filozofice ale construcției teologice, gîndirea Secolului Luminilor pare a pune sub semnul întrebării conținutul Revelației. Posedînd construcții teologice mai independente de suportul filozofic,

Europa protestantă rezistă mai bine la șoc, în aparență și la început. Retragerea religioasă în forul interior se face aici mai ușor, mai puțin dramatic. De unde și elanul marilor mistici din Nord, începînd din 1770—1780.

Intrarea în joc a multiplicatorului are și alte consecințe, mai profunde : dacă nu chiar sfîrșitul sistemelor, punerea lor în dificultate. După Malebranche și Leibniz, rămîne Wolff. De fapt, Descartes, Spinoza, Malebranche și Leibniz au propus ultimele mari sisteme raționaliste. Pînă la Kant, care trage consecințele dintr-un eșec. Kant, la șaizeci de ani după Leibniz, barează cu o linie o lungă istorie a gîndirii. După el nu va mai exista o ontologie. Ontologia îi scapă omului. Ea este o activitate zadarnică. Raționalismul criticist fundamentează, prin chiar aceasta, rațiunea legitimității forului interior, a relației particulare cu Dumnezeu, posibilitatea, dacă nu necesitatea, unei Revelații. În concepția kantiană, există loc pentru o activitate religioasă, raționalismul total și modest al lui Kant lasă cîmp liber unui creștinism care refuză neesențialul : raportul cu Dumnezeu, în ordinea mîntuirii. Raționalismul kantian tolerează, ba chiar cere o concepție pietistă a religiei.

Dar Kant vine la sfîrșitul unei drame : ruptura discursului filozofic în două părți, filozofia naturală și filozofia înțelegerii. Această scindare este latentă începînd din secolul al XVII-lea. Cunoașterea naturii, după succesul gîndirii mecaniciste, încetează de a mai fi filozofică în sensul curent : ea face loc unei filozofii mecaniciste care alunecă de la ființă la aparență. Filozofia naturală nu mai poate pretinde o explicație globală : ea nu poate progresa decît istoric. *Eseul despre moravuri* o spune : cunoașterea are întruna nevoie de dimensiunea istorică. Ea este un *human progress*. „Progresele spiritului uman sînt atît de lente, încît națiunile noastre moderne au avut nevoie de zece sau de

douăsprezece secole pentru a învăța puțină geometrie [...]" *(Observații asupra istoriei)*. Atîta amar de vreme pentru puțină geometrie ! Voltaire descoperă o durată nebănuită pînă atunci : multiplicatorul maurist al istoriografiei o restituie, nu într-un mod abstract, ci jalonată concret de realitatea istorică, pentru a ajunge la adevărata cunoaștere, care constă în puțină geometrie. Marea sistematică dedusă din înlănțuirea ideilor clare trebuie să lase locul construirii treptate a științei mecaniciste. Chiar cînd filozofia mecanicistă a naturii suferă o mutație, odată cu prodigioasa intuiție, cu geniala inducție a lui Newton, este nevoie de un secol de verificări și de călătoria în Laponia și în Peru, cu vizoarele la ochi și cu toate aparatele de trigonometrie purtate în spinare, pentru a măsura totul. Filozofia naturală se desparte în epoca Luminilor de filozofie ; ea devine o știință care nu se mai scrie — odată cu efectele acumulate ale multiplicatorului, în anii 1770 — decît la plural.

De asemenea, gîndirea epocii Luminilor îi ignoră pe cei care nu reprezintă decît o caricatură a gîndirii secolului al XVIII-lea. Materialismul vulgar, de exemplu, nu este decît o excrescență lipsită de orice influență. Gîndirea Secolului Luminilor nu-i vrea nici pe Helvétius, nici pe d'Holbach, nici pe La Mettrie : primul publică *Despre spirit* (Amsterdam, Paris, 1758) ; prolificul baron d'Holbach (Paul Henri Dietrich), *Sistemul naturii sau al legilor lumii fizice și lumii morale* (Londra, 1770, 2 vol.), întreaga serie vulgară a pamfletelor antireligioase ; grasul La Mettrie, care a murit de apoplexie, medic de formație și, de asemenea, și bufon al regelui Prusiei, autor al cîtorva cărți și al unui titlu bine ales, *Omul-mașină*. După cum a arătat atît de bine Cassirer, aceste sistematizări grosolane trădează spiritul Luminilor : nu sînt ele oare negarea cea mai primejdioasă a filozofiei mecaniciste ? Mecanismul lor este pur intuitiv, el refuză matematica. O-

dată cu La Mettrie, nu mai există nici știință, nici morală, nici efort și, la limită, nici limbaj. Dar, mai ales, materialismul vulgar este o întoarcere la ontologie, în timp ce marea cucerire a secolului al XVIII-lea rezidă în transformarea fenomenologică progresivă a cunoașterii. Julien Offray (de La Mettrie) imaginează omul după modelul cățelei lui Malebranche. Totodată, materialismul vulgar, printr-o trecere rapidă către o limită, mina cele două baze ale gîndirii Secolului Luminilor, morala și cunoașterea. Morala este o preocupare a secolului al XVIII-lea : noua gîndire revendică organizarea domeniului politic și raporturile sociale care aparțineau unei ordini tradiționale ; totodată există o dorință de a suprima bisericile ; prin chiar aceasta, morala tinde să devină o metafizică a moravurilor. Pînă în ziua cînd Kant propune să se întemeieze acel ceva care va ține de acum înainte locul unei ontologii, pe datul intuitiv al moralei. La capătul unei evoluții care începe prin faimosul *cogito*, filozofia criticistă, cu un secol și jumătate mai tîrziu, înlocuiește prin imperativul categoric acel *cogito, ergo sum*. Comportamentul moral al omului este un dat la fel de ireductibil și de important ca și eul gînditor.

În epoca gîndirii Luminilor, ontologia cedează locul unei metafizici a înțelegerii : filozofia Secolului Luminilor sare peste gîndirea lui Leibniz și revine la cea a lui Descartes. Descartes răsturnase ordinea tradițională a filozofiei, întemeind certitudinea fizicii pe cunoașterea lui Dumnezeu și pe cunoașterea de sine. Metafizica sa este o teorie a cunoașterii. Leibniz încercase să revină la ordinea bunului simț comun. Matematician, ca și Descartes, și mai mult decît Spinoza și decît Malebranche, el este, ca și ei, un gînditor mecanicist. Dar acest matematician revine la logica lui Aristotel, acest gînditor mecanicist reabilitează formele substanțiale. Leibniz spusese împotriva lui Descartes : „Problema originii ideilor noastre nu

este preliminară în filozofie și trebuie să fi făcut mari progrese pentru ca să o rezolvi bine". Dar multiplicatorul cunoașterii și progresele filozofiei mecaniciste depășesc această înțelepciune. Masa globală a informației sporește de cinci ori între 1630 și 1680, și de zece ori cel puțin, de la 1680 la 1780. Nimic nu rezistă în fața acestei evidențe. Reflecția filozofică se află confruntată cu problema capitală, cea de a construi, pentru a răspunde nevoii unei progresii geometrice a cunoașterii, o teorie valabilă a cunoașterii. Pe de o parte, pentru că ea este problema esențială a secolului al XVIII-lea, dar și pentru că cunoașterea — căreia secolul al XVIII-lea i-a sacrificat totul — constituie neliniștea cea mai mare a gîndirii Secolului Luminilor. Aici, la acest nivel central al activității umane, secolul al XVIII-lea are nevoie de o certitudine.

Trebuia să pornim de la efectul multiplicatorului asupra a ceea ce este totuși gîndirea Secolului Luminilor. Demersul este abstract. Să revenim atunci la ființe și la opere. Să recurgem la clasicii erudiției literare : Mornet, Hazard. *Originile intelectuale ale Revoluției franceze* constituie și acum o carte utilă. Mornet a avut intuiția unei istorii literare cantitative, construită pe repetarea temelor și acordînd un loc important, alături de autorii cei mari, autorilor *minori*. El pornea — deși era convins cu siguranță de ideea contrarie — de la o caricatură : „Idealul catolic și absolutist". Chiar grosolană, o caricatură reține totdeauna un fragment de realitate. „[...] Omul a fost creat de Dumnezeu pentru a se supune lui Dumnezeu." Mornet ignoră Pura Iubire. „Voința lui Dumnezeu este transmisă prin mijlocitori pe care el nu trebuie să-i pună în discuție, cărora el nu are dreptul să le reziste [...] Omul nu trebuie deci să aibă decît un gînd : să dobîndească viața veșnică [...]" (Să dobîndească grația divină !) Dar această poruncă întîmpină re-

zistența inteligenței și a instinctului. De unde și contestarea parantezei carteziene, adică a separării acceptate dintre un domeniu al cunoașterii empirice și rationale, pe de o parte, și cel al Revelației, pe de alta. Criza conștiinței europene, scrie Paul Hazard, șocul asupra orizontului anilor 80, vom spune noi, „multiplicatorului" mecanicist și istoric al cunoașterii. Prin Paul Hazard (1935) istoria capătă o dimensiune nouă : psihologia colectivă. În douăzeci și cinci de ani, cîte „mari schimbări psihologice", cîte contraste, cîte treceri bruște : „De la stabilitate la mișcare... De la vechi la modern... De la Sud la Nord... Heterodoxie... Pierre Bayle". Există, între 1680 și 1715, în racursiu, tot jocul subtil, *avant la lettre,* al gîndirii secolului al XVIII-lea. În fruntea atacului împotriva credințelor tradiționale se află rationalii, veche partidă, rămășiță a vechiului averoism, după cum știm prea bine acum. Căci creștinismul a fost totdeauna refuzat. Numai rationalii din toate timpurile, care sînt și frații și fiii *Libertinilor eruditi* ai lui René Pintard, găsesc, între 1670 și 1680, noi aliați și motive suplimentare de a se îndoi de largul consens social care îndeamnă încă, pentru puțină vreme, la acceptarea pactului cu creștinătatea. Van Dale, Bekker și „negația [adică neînțelegerea] miracolului, Richard Simon și exegeza, Bossuet și luptele sale, Leibniz și falimentul unirii Bisericilor" ; în fața acestei negații, Hazard vede deja cele două căi ale secolului al XVIII-lea : empirismul lui Locke, deismul și religia naturală, dreptul natural, morala socială, fericirea pe pămînt, reducția escatologică ce se face simțită în Anglia mai întîi și, mai durabil, în Franța, știința și progresul. Și apoi, în rezervă, valorile imaginative și sensibile care, cultivate în Nord, vor reveni în masă pentru a triumfa pretutindeni, cînd sensibilul Jean-Jacques începe să-l înlocuiască pe regele Voltaire. Iată, după Hazard, pitorescul vieții, rîsul și lacrimile, instinctul, neliniștea și sentimentul, apoi

acele fervori care, de la doamna Guyon și pînă la pietismul german, trecînd prin carmelitele din Compiègne, dovedesc că sfîntul Duh continuă să-i adune zi cu zi pe alesii săi, ce așteaptă *parousia,* sub Voltaire ca și sub Nero.

Între 1680 și 1715 are loc repetiția generală. 1715 : se naște secolul al XVIII-lea, după o perioadă de tensiune, în 1690, în Anglia, în 1713-1715, în Franța, deschizîndu-se către era criticii universale. Telemah travestit, *Iliada* luată în derîdere, persanii lui Montesquieu, chinezul lui Goldsmith, Swift și *Gulliver,* în 1726. „Asmodeu se eliberase [...], el intra în biserici pentru a se interesa despre credința celor aflați aici [...], el nu se mai exprima în mod greoi [...], în felul trist și crud al lui Pierre Bayle, ci țopăia, făcea nebunii, ca un demon năzdrăvan și vesel" (P. Hazard). Dar Swift are umorul trist al unui mare maniac al ginului.

În același timp, sub efectul reducției escatologice și al multiplicatorului mediului înconjurător, se pune problema fericirii. Apelul lui Pope, *„Oh Heppiness ! Our being's End and Aim ! Good. Pleasure. Ease. Content ! Wate' er thy Name !"*, a fost auzit, Mauzi o dovedește pentru Franța. Iar Jefferson îl fixează, pentru totdeauna, în textul Declarației de independență. Creștinii înșiși se resemnează și apologetica recurge la fericire. „În acest amestec era introdusă și sănătatea." Ameliorarea sănătății și prelungirea vieții sînt evidente în cazul așa-numitei *Upper middle class* începînd din primii ani ai secolului al XVIII-lea, cînd „nu se mai recurge la o rugăciune care să vindece bolile, ci la precauții pentru ca boala să nu se producă [...]". Există acum tot felul de rețete foarte prozaice, în cap cu cele ale marchizului d'Argens, acest pedagog care se bucură de cel mai mare succes scriind platitudini : mai bine de treizeci de volume, precum și numeroase romane. *„Scrisorile ebraice* au fost editate cel puțin de zece ori, *Scrisorile cabalistice,* de șapte ori, *Filozofia bunului simț,* de treisprezece

ori, *Scrisorile chinezești*, de opt ori, fără a mai pune la socoteală o ediție generală a operelor sale, în 23 volume (1768)."

Încă mai mult decît fericirea, rațiunea devine semnul de raliere. O rațiune care renunță la ontologie, punîndu-se, prin chiar aceasta, la adăpost de îndoială. „Pyrrhonismul, veșnicul dușman, se întemeia pe o ambiție nemăsurată [...] Datorită unei moderații înțelepte, pyrrhonismul este învins." Kant, în 1784, a lansat cea mai bună formulă : *sapere aude*. *Aufklärung*-ul constituie exigența și autonomia afirmate ale gîndirii raționale, dar raționalismul german a mers rareori dincolo de un protestantism foarte liberal. Principalul gînditor al Germaniei, în perioada dintre Leibniz și Kant, Christian Wolff, este însuși tipul creștinului luminat, care merge pînă la limita extremă a liberalismului, fără să piardă niciodată din vedere esențialul Revelației. Incidentul căruia îi cade victimă în 1721 dovedește cît de severă și de profundă a rămas pietatea germană în secolul al XVIII-lea. Dar pretutindeni în afara Germaniei, unde pot fi găsiți liberali și pietiști, Dumnezeul creștinilor este adus pe banca acuzării. Este greu să ne închipuim pînă unde poate merge o ură care, în sfîrșit, se exprimă, după ce a fost multă vreme stăpînită. Începînd de la d'Holbach, și pînă la descreștinătorii din 1793-1794, Franța a avut bolnavii săi obsedați de moartea lui Dumnezeu, mica sa cohortă de dușmani ai lui Iisus Christos. Ea se recrutează dintre emigranții din Est. Exemplele cele mai revelatoare sînt și cele mai vechi : Pietro Giannove (1676—1748), Johann Christian Edelmann, originar dintr-o familie luterană, născut în 1698 și care a trăit și în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (*Göttlichkeit der Vernunft* datează din 1741) și abatele Meslier, din Étrépigny, în Champagne.

Meslier s-a născut în1664, într-o familie de țărani înstăriți din Munții Ardeni. Un preot îl învață să citească și se ocupă de ucenicia sa.

Ajuns preot la rîndul său și avînd un bun venit ecleziastic de 100 de livre, el ia în posesie parohia din Étrépigny la 7 ianuarie 1689. Între 1689 și 1729 viața lui se scurge fără nici un eveniment mai important. Acest om mediocru și vulgar lasă după moartea sa cea mai uimitoare carte, rod al unei uri macerate de-a lungul unei vieți de plictisitoare impostură. Meslier și-a pierdut credința, dar el nu vrea să-și piardă locul de preot, și nici să riște ceva. Timp de patruzeci de ani, și-a desăvîrșit răzbunarea uzînd de o dogmatică a negației și de un catehism politic al antifrazei care te duce cu gîndul la contra-etica, contra-dogmatica și contra-ceremonialul din vrăjitoria țărănească din secolele al XVI-lea și al XVII-lea : el dorea „[...] ca toți mai-marii pămîntului și toți nobilii să fie spînzurați și strangulați cu mațe de preoți". Și spunînd aceste minunate cuvinte, preablîndul pastor îi invocă pe Brutus și pe Cassius (lăsîndu-ne cîteva scrisori clasice), îi conjură pe toți cei care, pe viitor, vor avea rolul unui Jacques Clément sau al lui Ravaillac. Cazul Meslier este interesant, în măsura în care Voltaire, Helvétius și d'Holbach l-au salutat întruna ca pe un erou și ca pe un precursor.

Un puternic curent literar refuză nu atît pe Dumnezeul creștin, cît Revelația : este efectul practic al multiplicatorului cunoștințelor în era mecanicistă. Dobîndirea rațională a cunoașterii s-a suprapus, la nivelul multor conștiințe, peste noțiunea creștină de cunoaștere revelată. Refuzul Revelației particulare ține de noua credință. Violența atacului antireligios din prima jumătate a secolului al XVIII-lea are un caracter religios, și aceasta pentru că gîndirea nouă se introduce în structuri mentale moștenite din timpurile creștinismului, avînd astfel loc o substituție.

Atacul suscită o reacție apologetică, de o formă și de o calitate diferite, arareori eficace. Să lăsăm deoparte cazul iberic. În Portugalia,

la cîțiva ani înainte de Pombal, are loc execuția capitală a unui eretic, la 18 octombrie 1738 ; după Pombal, în 1778, Francisco Manoel do Nascimiento, care nu crede în Potop și în Păcatul originar, este întemnițat și nu scapă decît evadînd. La Orbec, o vrăjitoare este arsă la începutul perioadei Regenței, dar cazul este limitat și motivația religioasă a tribunalului din Rouen nu este dovedită. Este vorba de o represiune într-un mic ținut în care criminalitatea țărănească îi neliniștește pe magistrați. Toscana este liberală, Roma și Neapole sînt severe. La Berlin, totul este cu putință în materie de religie, cu condiția ca statul să nu aibă nimic de suferit. În domeniul filozofiei, apologetica încearcă să adopte tonul secolului. „În 1757, *Istoria cacuacilor* era citită de tot Parisul." La 48 grade latitudine sudică, asigură în glumă Moreau *, a fost recent descoperit un trib mai puțin cunoscut decît cel din Caraibe, cu moravuri bizare și lipsite de ascunzișuri : „Cacuacii, dacă e să le dăm crezare, se trag din Titani, care voiau să se urce pînă în cer. Cacuacii studiază natura cu de-amănuntul, ei nu îi ridică temple, pentru că asta ar semăna cu un cult și pentru că Titanii le-au lăsat drept maximă ideea că trebuie să cunoască și nu să adore [...]". Pamfletul antifilozofic al lui Jacob Nicolas Moreau este plin de haz, astfel încît autorii *Enciclopediei* nu-l văd cu ochi buni și îl reclamă pe magistrat. Cacuacii * stîrnesc rîsul, dar nu merg prea departe. În Anglia, apărarea este mai bună. *The Trial of the Witnesses of the Resurrection of Jesus,* de episcopul anglican Sherlock, carte apărută la Londra în 1729, lovește drept la țintă și cu putere. Berkeley aruncă în bătălie *On the minute Philosopher : in Seven dialogues containing an Apology for the Christian religion against these who are called Freethinkers.*

Printre apologeți, doi bărbați apar în prim plan : Warburton *, episcop de Gloucester, cu a sa *Alliance between Church and State* (1736)

și abila *Divine legation of Moses* (1738). „Putem contesta caracterul convingător al silogismelor lui Warburton, notează Hazard, dar nu putem contesta faptul că ele i-au influențat pe contemporani, și dovada cea mai bună sînt replicile lui Voltaire." Joseph Butler, educat în spiritul *Dissent,* dar viitor episcop anglican, îl acceptă pe Locke ; apologia sa pleacă de la empirism, de unde și imensul său succes. Butler nu rămîne rigid, el știe să fie flexibil la timpul potrivit, pornind din nou la contraatac. Excelența cărții sale *Analogy of Religion Natural and Revealed to the Constitution and Course of Nature* (1736) se explică prin obiceiul unei polemici care nu recurge la tribunalele laice. Rezistența din țările catolice este paralizată de cearta jansenistă și de lovitura pe care o primesc iezuiții. Această lovitură pornește din Portugalia, în 1757, avînd loc apoi în Franța, în 1764. În 1773, iezuiții, excluși din întreaga Europă catolică, nu găsesc refugiu decît în preajma lui Frederic al II-lea și a Ecaterinei a II-a. Papa acceptă. *Bula Dominus ac Redemptor,* cu data de 21 iulie 1773, dizolvă în mod oficial ordinul iezuiților.

Pe vidul astfel creat, partida filozofică propune : religia naturală, morala, Ființa supremă sînt de ajuns, nu mai este nevoie de nici un fel de cult. Dar cîte nuanțe pot fi întîlnite... Locke, agnostic empiric, convins însă de adevărul *Evangheliei,* face o breșă pe care Milton o făcuse la rîndul său. Locke nu are nevoie de dualitatea substanței ; el redeschide procesul sufletului, proces instruit odinioară de Pomponazzi, sau, mai exact, agnosticismul său empiric trece pe lîngă această problemă, pentru el inutilă. O frază din *Essay concerning human understanting* trecuse aproape neobservată în Anglia. Iată pasajul, după traducerea lui Coste : „Avem idei despre materie și despre gîndire ; dar poate că nu vom fi niciodată capabili să cunoaștem dacă o ființă materială gîndește sau nu, pentru motivul că ne este cu

neputință să descoperim dacă Dumnezeu nu a dat unor îngrămădiri de materie, alcătuite așa cum a crezut el de cuviință, puterea de a percepe și de a gîndi ; sau dacă el a unit cu materia astfel alcătuită o substanță imaterială care gîndește [...]".

Voltaire a extras această frază, punînd stăpînire pe ea, și, după ce a deformat-o, a transformat-o în arma de război a întregii sale vieți. De fapt, în țările catolice, pe baza tradiției scolastice întărite de cartezianism, nemurirea sufletului este mai importantă decît Cuvîntul lui Dumnezeu. Pentru Locke, ordinea acestor factori era diferită. Lucrul apare limpede în cea de a treisprezecea scrisoare filozofică, care situează bătălia pe terenul sufletului. Chiar dacă ține să fie prudentă, gîndirea lui Voltaire se arată aici foarte departe de gîndirea lui Locke. Totuși, acest Locke voltairian va fi adoptat pretutindeni pe continent, împotriva adevăratului Locke. Voltaire a revenit de mai bine de o sută de ori asupra acestei chestiuni, pentru el esențială. El se exprimă fără nici o ambiguitate în scrisoarea sa către La Condamine, din 22 iunie 1734 : „Scrisoarea mea despre Locke se reduce doar la următorul lucru : rațiunea umană nu poate demonstra că lui Dumnezeu îi este cu neputință să adauge gîndirea, materiei. Această propoziție este, cred eu, la fel de adevărată ca și următoarea : triunghiurile care au aceeași bază și aceeași înălțime sînt egale". Scrisoarea începe printr-o ironie anticarteziană, căci ne aflăm în Franța : „Descartes al nostru, născut ca să descopere erorile Antichității, dar spre a le înlocui cu ale sale [...] își închipuie că sufletul vine în trup înzestrat cu toate noțiunile metafizice [...] avînd toate ideile abstracte, plin, în sfîrșit, de frumoase cunoștințe, pe care le uită, din nefericire, cînd iese din pîntecele mamei".

Voltaire lovise puternic în religia naturală, îndemnat de partida de stînga, de aripa radicală a *Enciclopediei*. Nu este sigur că și-a în-

țeles îndeajuns de curînd eroarea tactică. Etapele nu trebuie sărite. Jean Ehrard găsește un argument pentru a explica revirimentul lui Voltaire în afacerea ateismului înțelepților chinezi. Înclinînd, în jur de 1730, către deismul vid, Voltaire pare a fi regăsit, pe vremea cînd scrie *Dicționarul filozofic*, un teism (schimbarea de cuvînt este revelatoare) mai precis. Acest gen de convertire s-ar situa în 1751. Ea vine ca o reacție împotriva unei aripi de stînga compromițătoare. Neîndoielnic, ea nu este lipsită de o motivare socială. *Credo*-ul teist este mai nuanțat și totodată mai precis decît cel deist. Voltaire, cel din ultima perioadă, a dat, într-un articol din 1765, reluat în *Dicționarul filozofic*, o definiție a teistului care capătă aproape valoarea unei profesiuni de credință : „Teistul este un om ferm convins de existența unei Ființe supreme care gîndește, care le-a alcătuit pe toate ființele ce au o întindere, care trăiesc, simt și cugetă, o Ființă supremă care le perpetuează specia, pedepsește fără cruzime crimele și răsplătește cu bunătate acțiunile virtuoase. [...] Teistul nu știe în ce fel Dumnezeu pedepsește, își arată bunăvoința și cum iartă ; căci el nu este îndeajuns de temerar pentru a crede că el cunoaște cum acționează Dumnezeu ; dar știe că Dumnezeu acționează și că este drept. Dificultățile legate de Providență nu îl zdruncină în credința sa, pentru că nu sînt dificultăți foarte mari și nu se întemeiază pe dovezi ; el este supus acestei Providențe, deși nu întrezărește decît cîteva efecte și cîteva aparențe ale ei, și judecînd despre lucrurile pe care nu le vede prin mijlocirea lucrurilor pe care le vede, crede că această Providență este prezentă în toate locurile și în toate secolele".

Trebuie oare să facem o clasificare a elitei franceze ? Atunci să lăsăm ateismul în seama marilor oameni de afaceri, deismul, în seama marii burghezii, iar teismul, în seama așa-nu-

mitei *upper middle class*. Meritul de a fi conferit un conținut afectiv religiei naturale îi aparține lui Rousseau. Și deși itinerarul vicarului savoyard este tot atît de personal ca și educația ce-i este dată lui Émile, acest itinerar va avea o enormă influență. De fapt, Rousseau nu are nici un merit. El se întoarce la religia Genevei, la acel calvinism transformat de ultraliberalismul raționalist, dar salvat de *the light within* al dublei inspirații. Reacția monseniorului De Beaumont este nedreaptă, desigur, dar lucidă. Sub această formă, religia naturală constituie un real pericol pentru Biserică, și nu la nivelul unei mici elite, ci la nivelul celor 30 sau 40% oameni care citesc. Mustrarea episcopului cel puțin, se află la originea unei capodopere, scrisoarea lui „J.-J. Rousseau, cetățean al Genevei, către Christophe de Beaumont, arhiepiscop de Paris". Geneza profesiunii de credință care constituie apogeul lui *Émile* (1762) poate fi citită în cea de a șasea plimbare a *Hoinarului singuratic*. În *Memoriile* sale, doamna d'Épinay reproduce o replică devenită mai tîrziu celebră : „Eu, domnilor, cred în Dumnezeu [...] Părăsesc pe dată încăperea dacă spuneți fie și un cuvînt mai mult". Rousseau este influențat nu numai de Geneva, ci și de Anglia. Deismul lui Bolingbroke și cel al lui Pope are o căldură ce lipsește teismului lui Voltaire : *„Nature and truth are the same everywhere, and reason shows them everywhere alike"*. Prima epistolă din *Essay on Man* apare în februarie 1733. A patra epistolă, semnată, de data aceasta, cu numele de Pope, în ianuarie 1734. Succesul *Eseului despre om* este pur și simplu fabulos. Cu începere din 1762, acțiunea sa este convergentă cu cea a lui *Émile*. Rousseau cunoaște opera lui Pope, el îl citează pe Nieuwentyt. Reluată de mai multe ori înainte de a fi publicată, profesiunea de credință care, la început, căuta să adopte o atitudine echilibrată în raport cu filozofia și partida cucernică, sfîr-

șește prin a îmbrățișa cu hotărîre ideea unui creștinism lărgit, creștinismul liberal al *Aufklärung*-ului, punct de plecare al unui curent religios, idealist, social, umanitar și moral, care ne duce cel puțin pînă la Tolstoi.

Trebuie să urmezi întru totul religia țării tale, atîta vreme cît ea nu contrazice morala sădită de Dumnezeu în adîncul inimii tale. Sînt o ființă morală, deci sînt înlocuiește, implicit, *cogito*-ul cartezian. „I-am studiat pe filozofi [...] i-am găsit pe toți mîndri, afirmativi, dogmatici chiar în pretinsul lor scepticism [...] Mi-am luat deci o altă călăuză și mi-am spus : Să cer sfat de la lumina lăuntrică *[the light within quaker*, prima schiță nonformalizată a imperativului categoric, acest avatar raționalist al pietismului german], ea mă va face să greșesc mai puțin decît greșesc ei, sau, cel puțin, greșeala mea îmi va aparține..." Filiația calvinistă a acestui mod de a spune și de a simți este confirmată și de următorul pasaj : „Vă mărturisesc și că măreția Scripturilor mă uimește [...] că sfințenia *Evangheliei* vorbește inimii mele. Uitați-vă cît de mărunte sînt, în preajma acesteia, cărțile filozofilor, cu tot orgoliul lor. Oare este cu putință ca o carte atît de sublimă și totodată atît de simplă să fie lucrarea oamenilor ? Oare este cu putință ca acela despre care ea povestește să nu fie el însuși decît un om ?" Iată deci dubla inspirație, urmată de o plecăciune în fața vorbei lui Erasmus irenicul și a tuturor umaniștilor din secolul al XVI-lea : „Sfinte Socrate, roagă-te pentru noi !" „Cînd Platon zugrăvește imaginarul său drept copleșit de întreaga ticăloșie a crimei și vrednic de toată prețuirea virtuții, el îl zugrăvește de fapt pe Iisus Christos : asemănarea este atît de frapantă, încît toți Părinții Bisericii au simțit-o și nu este cu putință să fie doar o simplă iluzie [...]"

Nu exagerăm cînd spunem că *Émile* este ca o placă turnantă pentru secolul al XVIII-

lea. Aripa franceză pornește pe *via media* engleză, spre a ajunge la *Aufklärung*-ul mistic. Destinul tragic al omului se afirmă încă o dată. Cei zece ani de răgaz acordați prin mutația suferită de durata vieții omenești n-au modificat nimic. Din nou, inimile sînt sfîșiate.

Erudiția literară nu este de ajuns. Să-i vedem deci pe filozofi, pe cei adevărați. Niciodată comunicarea dintre filozofie și literatură n-a fost mai ușoară. Acești hibrizi, îndeobște numiți filozofi în maniera franceză, au făcut, de altminteri cu mult talent, o asemenea legătură. Filozofia din secolul al XVIII-lea oscilează între o metafizică a moravurilor și o metafizică a înțelegerii.

Secolul al XVIII-lea s-a îndeletnicit cu criticarea lui Descartes, în care își află originea : l-a criticat Voltaire, după cum ne amintim prea bine ; l-a criticat și Leibniz, în numele unui raționalism mai exigent, al unei filozofii mecaniciste adusă în stadiul calculului infinitezimal, al întoarcerii la Aristotel și al bunului simț comun care luminează interiorul din exterior. Leibniz văzuse foarte bine felul cum reducția substanțială carteziană ducea la Spinoza, obstacol pe care, în ciuda seducției exercitate, secolul al XVIII-lea, în întregimea sa, a vrut cu pasiune să-l evite. Definiția carteziană a substanței, sau face ca să fie îndoielnică — după cum vedem la Malebranche — existența lumii, sau poartă în germene negarea sufletului individual. Or, secolul al XVIII-lea vrea cu tot dinadinsul să se alieze cu Spinoza împotriva religiei revelate, dar se teme încă și mai mult că va pierde eul individual, acest ax al reușitei occidentale, în sufletul lumii.

„Întreg sistemul lui Leibniz este guvernat de infinitatea lumii și de imposibilitatea de a decupa din aceasta vreo realitate care să nu fie în felul său infinită [...]" (Bréhier). Această proiecție a complexității politice a spațiului german și a filozofiei mecaniciste în cîmpul

conștiinței li se potrivește germanilor, dar nu li se potrivește cîtuși de puțin francezilor și englezilor. De fapt, în Anglia, aristotelismul a rămas întotdeauna la suprafața gîndirii, iar Franța nu va reveni niciodată asupra inversării fundamentale a *cogito*-ului. Ontologia înlocuită printr-o metafizică a cunoașterii, iată o cotitură pe care Descartes le-a impus-o francezilor, chiar cînd aceștia cred că se inspiră din Locke.

Eseul — Essay on Human understanding (1690) — rămîne, pînă la Kant, cartea de căpătîi a secolului. „Pope povestește că o englezoaică tînără care își comandase portretul a cerut ca pictorul să o reprezinte ținînd în mînă un volum gros : operele lui Locke [...]" (Hazard). Destouches, în *Falsa Agnès*, „imaginează un personaj care este o tînără fată ce se dă drept nebună ; în cele din urmă, ea arată că are mintea întreagă, explicînd doctrina cuprinsă în *Eseu*".

Punctul de plecare al *Eseului* este, după cum am văzut, unul politic. Arătînd natura și limitele înțelegerii omenești, el întemeiază toleranța. Cîștigînd partida, Locke îndepărtează prin chiar aceasta sistemele care au ajuns în pragul secolului al XVIII-lea la un fel de apogeu. *Eseul* lui Locke este polemic, el reabilitează empirismul violent atacat de către Cudworth, în 1678. Totodată, este disociată ideea că demonstrarea existenței lui Dumnezeu implică ideile înnăscute, că adagiul *Nihil est in intellectu quod non prius fuerit in sensu* duce la ateism, pe care Locke îl detestă din instinct. Gîndirea engleză, dat fiind refuzul său secular privitor la *via media* aristotelică, oscilează între o tradiție funciar idealistă și o tradiție hotărît senzualistă.

Eseul este conceput ca o demonstrație prin care este combătută o teză. Pentru cititorul de pe continent, cel vizat nu pare atît Cudworth, ci mai curînd Descartes. Secolul al

XVIII-lea acceptă raționalismul *cogito*-ului, dar idealismul fundamental pe care el îl implică îl stinghерește. Locke va permite spiritelor superficiale să păstreze religiozitatea rațională a lui Descartes, fără să fie stînjeniți de Dumnezeul chezaș al cunoașterii și fără să riște a dizolva eul gînditor în tentația spinoziană.

Ineismul este o doctrină a prejudecății, primejdioasă prin aceea că duce la proclamarea infailibității. Cît privește existența lui Dumnezeu, sub pana lui Descartes sau sub aceea a sfîntului Anselme nu întîlnești nici un fel de dovadă ontologică, dovadă atît de greu de produs. Locke se mulțumește cu o varietate a dovezii *a contingencia mundi*, care nu presupune o idee preconceptă despre Dumnezeu. Împotriva imaginațiilor teologico-filozofice ale lirismului rațională (Malebranche și Spinoza), împotriva nebuniei mistice a sectelor și a opresiunii papistașilor, Locke opune caracterul rațional al unei *via media* creștine. El publică în 1695 un tratat, *The Reasonableness of Christianity*, care nu trebuie confundat cu raționalistul *Christianity without mystery* de Toland (1670—1722), apărut în anul următor. În leagănul britanic al căii de mijloc întîlnim pragmatismul de la începutul Secolului Luminilor.

Cum „să îndrepți spiritul către natura inflexibilă a lucrurilor și către relațiile lor inalterabile“ ? În ciuda a tot ceea ce îi opune unul altuia, Locke, ca și Descartes, sînt ideiști. Locke caută mai întîi să afle ce sînt ideile simple. Sînt simple ideile care nu ne pot fi comunicate, dacă nu le deținem prin mijlocirea experienței noastre, ca ideea de frig, de amar etc. Ideile simple se împart în trei categorii. Idei simple ținînd de senzație ; idei simple ținînd de reflecție ; idei care țin în același timp de reflecție și de senzație, adică ideile de existență, durată, număr. La Locke, ca și la Descartes, ideea este o reprezentare a lu-

crurilor. Această adecvare este însuși fundamentul oricărei teorii a cunoașterii. Dar la Locke legătura este mult mai puțin rigidă. Ca fizician, Locke adoptă concluziile lui Robert Boyle (1627—1691), pentru care numai calitățile de întindere, figură, soliditate, mișcare, existență, durată și număr sînt „calități dintîi“. Chiar aceste idei simple, chiar aceste calități dintîi nu ne dau nici un indiciu asupra substanței reale a lucrurilor. Acest relativism al lui Locke este fundamental ; el poate duce fie la fenomenologismul științific, fie la ideismul radical al lui Berkeley.

Pentru Locke și pentru întreg secolul al XVIII-lea, ideea care ține de senzație este elementul ultim al cunoașterii și reprezentarea, într-o anumită limită, a realității. Voltaire rămîne aici, și întreg continentul îl urmează. „Gîndirea speculativă a lui Locke asupra ideilor complexe trebuie [...] să pună capăt unor vane discuții filozofice, arătînd că ele nu sînt decît «combinații de idei simple». Se ajunge astfel la un fel de atomism psihologic. Substanța, ce reprezintă o altă problemă importantă, nu este decît o falsă idee simplă, «o idee complexă luată drept idee simplă»“ (Bréhier). Orice idee este reprezentativă, dar incomplet reprezentativă. Se ajunge la o distincție între științele ideale (matematica și dreptul), absolut sigure, și științele experimentale, care pot fi revizuite prin retușuri succesive.

Sistemul lui Locke nu este de fapt decît un abil compromis, reprezentativ deci și anunțînd geniul secolului al XVIII-lea, de o rigoare aparentă și pragmatic, termen de mijloc între „o artă combinatorie care ar compune toate cunoștințele posibile cu elementele simple definite [o aplicare a mecanismului la teoria cunoașterii] și un empirism care ar judeca conform experienței și uzajului [...] Nicicînd n-a existat un spirit mai înțelept, mai metodic, un logician mai exact decît domnul Locke ; totuși el nu era un mare matematician. Nu

se putuse supune niciodată ostenelii calculelor sau uscăciunii adevărurilor matematice, care nu înfățișează — în primul moment — nimic sensibil spiritului ; nimeni nu a dovedit mai bine decît el că poți să ai spirit geometric fără să recurgi la geometrie" (Voltaire). Locke a revoluționat chiar și literatura, „arătînd că arta de a scrie nu constă în a aplica reguli și precepte, ci purcede mai curînd din activitatea lăuntrică a sufletului" (P. Hazard), acordînd „impresiei, senzației, un loc ce nu le fusese niciodată recunoscut pînă atunci. Nu-i datorez nimic naturii, îi spunea Stern lui Suard [...], datorez totul studiului aprofundat al cîtorva cărți : *Vechiul* și *Noul Testament* ; și lui Locke, pe care am început să-l citesc încă din tinerețe, și pe care am continuat să-l citesc întreaga mea viață. În acest sens, Locke se află la originea unei literaturi care înregistrează [...] reacțiile eului în fața fenomenelor care îl impresionează puternic [...] la originea literaturii care ține de senzație". Iată de ce influența lui Locke crește neîncetat în a doua jumătate a secolului, odată cu întoarcerea la sentiment, la eul subiectiv, prin mijlocirea celor doi mari autori marcați de el : Rousseau și Kant, după ce dăduse naștere gîndirii lui Berkeley, Condillac și Hume.

Berkeley (1685—1753), episcop anglican de Cloyn, este un reformator utopist în America și un activist practic al carității. Mai net încă decît în cazul lui Locke, filozofia, așa cum este ea înțeleasă de Berkeley, se reduce la o teorie a cunoașterii. *„Esse est percipere aut percipi"*. Berkeley duce pînă la ultima limită o tendință a gîndirii din secolul al XVIII-lea. El nu este un epifenomen, ci se află în însăși inima și la rădăcina acestui secol.

Cogito-ul este o tautologie, gîndirea ruptă de simțuri, o încercare orgolioasă care duce la izolare și la nebunie. „Vană este distincția dintre lumea spirituală și lumea materială [...] Nimic nu există de fapt în afară de persoane",

de euri gînditoare, mai simplu spus, „de lucruri conștiente". Imaterialismul lui Berkeley se înrădăcinează în teoria sa despre vedere. Noi nu vedem distanțele, ci le interpretăm. Înțeles *ad litteram*, Berkeley ar fi fost primejdios, fiindcă zdruncina puternic filozofia mecanicistă și valoarea normativă a matematicii ; imaterialismul său, cel puțin, face un pas decisiv pe calea necesară a fenomenologizării cunoașterii.

Étienne Bonnot de Condillac (1715—1780) : o familie de magistrați, o intrare discretă într-un ordin călugăresc, o lungă ezitare... La sfîrșitul vieții, Condillac era poate creștin. *Eseul despre originea cunoștințelor omenești* datează din 1746. Orice idee este dobîndită și vine fie nemijlocit din simțuri, fie din experiență. Nici o propoziție mentală nu se poate lipsi de semn. Îi datorăm, poate, redescoperirea importanței limbajului ca unealtă a gîndirii și ca mediator al cunoașterii.

Tratatul despre sisteme (1749) se ocupă și de istorie. Este o teorie senzualistă a cunoașterii, legată de o valorizare a limbajului și inserată în procesul istoric al dezvoltării cunoașterii. Opera sa culminează cu *Tratatul despre senzații*, apărut în 1754. Faimoasa ipoteză a statuii, artificiul pedagogic care a frapat posteritatea, este datorată domnișoarei Ferrand. Condillac îl modernizează și îl radicalizează pe Locke. Senzualismului lui Locke, Condillac îi adaugă noțiunea unei educări progresive a simțurilor. Învățăm să vedem, să gustăm, să simțim, să atingem...

Tratatul despre senzații este o carte scrisă la comandă, într-un context în care trebuie să-l resituăm pe Berkeley și primele operații de cataractă. Una din marile realizări ale gîndirii secolului al XVIII-lea este aceea de a dovedi experimental realitatea senzualismului. Orbul din naștere, obișnuit cu o aprehendare pur tactilă a lumii exterioare, va recunoaște oare

cubul așezat în fața ochilor săi dintr-o dată deschiși ? „Nu va putea să-l recunoască, răspundea Molyneux, nu va putea să-l recunoască, răspundea Locke, nu va putea să-l recunoască, răspundea Berkeley“ (Hazard). Or, iată că chirurgul Cheseldon operează, pentru prima oară, un orb din naștere prin cataractă, în 1728. Toată lumea se entuziasmează, experiențele se înmulțesc, Diderot e de-a dreptul cuprins de înflăcărare. *(Scrisoare despre orbi întru folosul celor care văd,* 1749). Senzualismul avea să triumfe. Tehnica lui Cheseldon îi dădea dreptate lui Locke împotriva ineiștilor, dar îi dădea și mai multă dreptate lui Philonous, adică lui Berkeley, autor al unui „sistem care, spre rușinea spiritului uman și a filozofiei, este cel mai greu de combătut, deși este cel mai absurd dintre toate“. Cacuacii se năpustiseră asupra lui Condillac pentru a-l decide să combată teoriile lui Berkeley. Fusese și rugămintea lui Diderot. Din nefericire, încercarea ia o turnură proastă. Pornit de la senzualismul empirist cel mai radical, Condillac bascula din lumea exterioară către o metafizică a sufletului, către o psihologie pură a cunoașterii pentru sine. Condillac aluneca spre o nouă formă de spiritualism. El face parte dintre sursele directe ale lui Kant.

Rămîne Hume (1711—1776). Acest scoțian și-a petrecut o parte din viață în Franța. Primele sale opere *(A treatise of human nature,* 3 vol., 1739—1740, este o tentativă de a introduce metoda raționamentului experimental în științele morale) sînt primite prost. Succesul vine odată cu *Philosophical essays concerning human understanding* (1748). Înțelegerea, metafizica cunoașterii, în inima multiplicatorului, este obiectul privilegiat al discursului. Odată cu Hume, unul dintre gînditorii în vid cei mai riguroși ai secolului al XVIII-lea, este făcută demonstrația prin absurd a impasului în care s-a angajat acest fel de „ontologie“ a cunoașterii care traduce transmutația realizată de

către multiplicator : omul în centrul lumii, în locul lui Dumnezeu. După Locke, după Berkeley, „îi mai rămînea lui Hume să desființeze, odată cu noțiunea de substanță, pe cea de cauzalitate în general [...]“. Hume a vrut să facă din metafizica înțelegerii o știință tot atît de riguroasă ca și filozofia naturală mecanicistă a lui Newton. El este etapa prealabilă care permite — începînd de la Kant — reconstruirea fenomenologică a filozofiei, întovărășirea filozofică a unei cunoașteri științifice tîrîtă într-un proces de creștere în proporție geometrică. Critica lui Hume curăță locul. El demonstrează ipocrizia deismului. Dumnezeul filozofilor este tot atît de antropomorf ca și cel al bigoților.

Ideea de cauzalitate nu este esențială înțelegerii noastre. Senzații prezente și impresii-amintiri... Asta-i totul. Puterea noastră se mărginește la a le asocia. Cauzalitatea nu este decît inducerea unei asociații repetate.

Masa cunoștințelor a sporit, viața omenească s-a prelungit, filozofia mecanicistă a permis cîteva frumoase realizări practice... Dar toate certitudinile de ieri s-au prăbușit. Universul infinit este vid. Cacuacii și bigoții sînt izgoniți laolaltă. Vîrful a rămas liber. Pentru o creștere a apelor religioase.

Secolul al XVIII-lea filozofic ia sfîrșit printr-o depășire definitivă, în 1781, în momentul publicării *Criticii rațiunii pure.* Immanuel Kant (1724—1804), din Königsberg, este un bărbat de condiție modestă. Tatăl său era curelar, mama, inteligentă și cultivată, ascultase cu pasiune predicile pietiste ale lui Albert Schultz (1692—1763), din Halle. Partizani ai unei lecturi solitare a *Bibliei,* ai unei religii a spiritului pur, desprinsă de amănuntele cultului exterior, pietiștii se temeau cel mai mult, dintre toate vicleniile Satanei, de *Schwärmerei* și de *Aberglaube,* adică de exaltare și de superstiție. Toată viața și gîndirea lui Kant poartă

amprenta acestui „jansenism protestant". În modesta universitate din Königsberg — posedînd doar șapte catedre — învață textele lui Wolff, matematicile și fizica newtoniană : capătă astfel o remarcabilă cultură științifică, ce-i îngăduie să se informeze asupra totalității cunoștințelor. Un doctorat în 1746 și nouă ani de preceptorat (1746—1755) îl pun în situația de a cunoaște bine elita societății prusace. Între 1755 și 1797, Kant își exercită foarte corect îndatoririle sale de profesor : predă între douăzeci și șase și douzeci și opt de ore pe săptămînă, în toate domeniile cunoașterii.

Kant este un liberal, mereu înclinat să se încreadă în omul luminat de rațiunea dăruită de Dumnezeu, el respectă ordinea și statul, condiție formală a unei evoluții progresive care, pornind de la *Aufklärung,* se deschide către secolul al XIX-lea, dînd vremii sale o concepție pur fenomenologică a științei, o teorie în sfîrșit valabilă a cunoașterii, arătînd profunda armonie care — dincolo de opozițiile formale — există între fondul Revelației creștine și universul rațional, condiție a ordinii și a progresului.

Gîndirea lui Kant, formată începînd cu disertația latină din 1770, culminează în *Critica rațiunii pure* (1781), își află expresia cea mai durabilă în această *Metafizică a moravurilor* pe care secolul al XVIII-lea o căutase în zadar. Pînă la sfîrșitul vieții, Kant a oscilat între protestantismul liberal și universalist și *the light within*-ul pietismului copilăriei sale. Dar Kant se identifică mai întîi cu noua metafizică, altfel spus cu depășirea metafizicii. Kant reia, formalizează și depășește toate teoriile cunoașterii din secolul al XVIII-lea. El este cu deosebire tributar lui Berkeley și lui Hume. Metafizica nu va mai putea niciodată să pretindă a întemeia o ontologie, ea nu va mai putea pretinde altceva decît să fixeze limitele

rațiunii umane. Acestea sînt *Prolegomenele la orice metafizică viitoare.* Spiritul omenesc nu se mărginește să înregistreze semnele venite din lumea exterioară. El le interpretează, le transpune, în funcție de categoriile *a priori* ale rațiunii. Kant acordă timpului, și mai ales spațiului newtonian, o valoare absolută. Noțiunea de spațiu este însuși tipul reprezentării *a priori.* Putem concepe un spațiu în care nu se află obiecte, dar nu și un obiect care nu ar ocupa nici un spațiu. Spațiul este deci condiția posibilității fenomenelor.

Această teorie a cunoașterii pregătește esențialul : forma superioară a *cogito*-ului, imperativul categoric al rațiunii practice. Sufletul încetează definitiv „să fie acea cameră neagră a cărei funcție se mărginește la a înregistra razele venite din afară" (Hazard). Sensibilitatea percepe conform unor forme *a priori,* înțelegerea leagă conform unor categorii *a priori,* cunoașterea depinde de un element *a priori* care o organizează. Nu mai sîntem sclavii legii naturale, în morală ca și în psihologie, legea este făcută de sufletul nostru : „Este o revoluție atît de mare, încît întreaga filozofie anterioară părea că se prăbușește, iar în cele din urmă este disprețuit cel care fusese înțeleptul Locke, admirabilul Locke, singurul gînditor care însemnase ceva după Platon" (P. Hazard). Demnitatea intrinsecă îi era redată omului, știința era definitiv instalată în modesta organizare a aparențelor, un loc central îi era acordat moralei, în centrul vieții religioase.

Kant consacră totala autonomie a cunoașterii, a statului și a relației ontologice care este domeniul religiei naturale sau revelate. Locul forului interior este restrîns, dar inexpugnabil. Kant este filozoful împărțirii laice, conciliatorul dintre exigența absolută a cunoașterii mecaniciste și relația fundamentală a omului cu Dumnezeu. Concepția sa despre

spațiu și despre timp poate fi modificată, teoria sa despre cunoaștere poate fi perfecționată, dar punerea în discuție a concepțiilor sale centrale este tot atît de imposibilă ca și renunțarea la matematică sau promovarea unei științe care ar însemna ceva mai mult și mai bine decît o fenomenologie. Menținerea unei societăți libere, susceptibile de a asigura progresul fără a compromite demnitatea fundamentală a omului asupra căruia a fost rostit Cuvîntul lui Dumnezeu, trece prin revoluția kantiană. Începînd cu Kant, totul este posibil. Fără el, nu există nimic care să concilieze în același timp libertatea și progresul, ordinea și demnitatea, drepturile cetății în epocă și aspirația legitimă la viața veșnică.

Kant a căutat în al său *Tratat* din 1793 o formă de creștinism redus la esențial, susceptibil de o demonstrație rațională care corespunde unei aspirații profunde a secolului al XVIII-lea. De fapt, la începutul secolului al XVIII-lea, Desaguliers și primul grup de masoni englezi, convinși de sfîrșitul religiilor revelate, se lansaseră într-o încercare analoagă. Kant nu face această tentativă pentru el însuși. Lui îi este de ajuns pietismul german. Religia sa pur rațională este o pură alternativă. Este o tentativă menită eșecului, dar revelatoare pentru o nevoie pe care secolul al XVIII-lea, nemulțumit, o lasă moștenire secolului al XIX-lea. Religiile revelate sînt în criză, dar Desaguliers și Voltaire s-au grăbit totuși cînd le-au prezis sfîrșitul. Secolul al XVIII-lea descoperă întrucîtva, începînd din 1760, densitatea și autonomia faptului religios : Voltaire era gata să accepte necesitatea socială a unei religii pentru popor ; Rousseau distinge religia omului (teismul) de religia cetății *(Despre contractul social)*.

„Rămîne deci religia omului sau creștinismul, nu cel de astăzi, ci cel al *Evangheliei*, care este cu totul diferit [...]" Rousseau nu

reușește să iasă total din contradicțiile pe care singur le-a propus și care corespund unei aspirații profunde. Modelul lui Rousseau este un model al Europei protestante. Kant, filozof al înțelegerii, se situează pe linia lui Locke, Berkeley, Hume, Condillac și Leibniz, dar, în ceea ce privește construcția sa religioasă, el descinde din Rousseau. Modelul este un model din Nord. Un creștinism național (religia protestantă stabilită prin lege), cu ierarhia sa, organizarea și sărbătorile sale, care predică morala, destul de suplu pentru a nu stingheri pe nimeni *(Church of England* încă și mai mult decît *Evangelische Kirke*), care păstrează esențialul din „religia omului, sau creștinismul [...] *Evangheliei*" și, pentru elită, teismul, poate acel *Credo* al vicarului savoyard, cu posibilitățile deschise de francmasoneria mistică, comunitățile pietiste sau *light within* și activismul practic al metodismului wesleyan.

Nordul este pretutindeni imitat. Supraevaluînd forța jansenismului presbiterian de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, Constituanții au visat să realizeze un catolicism galican care să fie Biserica multitudinistă și populară stabilită prin lege. Statele generale, transformate în Adunare națională, nu pot reface dintr-o dată istoria sîngeroasă a unui secol al XVI-lea colcăind de forță și de violență.

Istoria religioasă ascultă de un ritm care îi este propriu, aflat, desigur, în legătură constantă cu istoria intelectuală și cu istoria afectivă, dar totuși autonom. Secolele al XVI-lea și al XVII-lea corespund unei faze lungi de bogăție și de efervescență. Apele din nord au crescut primele, ele scad mai devreme. Încă din 1650 sau din 1660. În Europa mediteraneană, care este și Europa catolică, fenomenul se produce puțin mai tîrziu. În jur de 1680, pietatea bate în retragere, un gol se desenează, secolul al XVIII-lea se situează în chip normal cu un pas în urmă. Este primul punct. Al doilea punct, constînd într-un ritm vast, la

nivelul întregului secol, nu poate totuși masca profundele diferențe regionale și sociale. Regionale, în funcție de o axă est-vest. Retragerea apelor este mai sensibilă în Europa catolică, și mai cu seamă în Franța. Dar și golul francez astfel creat este relativ. Apele sînt extrem de scăzute în Franța secolului al XVIII-lea, tocmai fiindcă în secolul al XVII-lea crescuseră foarte mult.

Aprecierea acestui reflux pe care îl constatăm în secolul al XVIII-lea este legată de observarea unui strat subțire. Ea afectează, în Franța și în Anglia, o elită care oscilează între 5 și 20%. Stratul cuprins de indiferență se constituie rapid, în Anglia, în jur de 1725—1730, dar Trezirile îl reduc foarte curînd. Franța lasă impresia unei uzuri lente, dar constante. Studiul lui Furet este foarte edificator în această privință. Nevoia de cărți religioase rămîne constantă și mare pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea ; cererea începe să scadă după 1750. Munca de demolare pe care o duce *Enciclopedia* își dă roadele. Dar succesul *Enciclopediei* corespunde mai curînd scăderii simțămîntului religios în rîndurile cititorilor din *middle class*.

Evoluția Reformei catolice continuă la nivelul satelor pînă în jur de 1710—1720. Viața religioasă se menține la un nivel ridicat pînă în 1740—1750. Morala sexuală ne arată că nimic nu este modificat în profunzime la țară înainte de 1780 ; în schimb, marile orașe cunosc schimbări încă din 1760—1770. În 1789, Parisul este în cea mai mare măsură descreștinat. În Franța, ritmurile diferite ale evoluției în cadrul elitei și în cel al masei schițează, încă de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, o mișcare în zig-zag care se manifestă și în secolul al XIX-lea : elita se întoarce către religie, masele se îndepărtează de ea.

Creșterea apelor religioase se produce foarte curînd în Germania și în Anglia. Dacă la Londra impietatea de la începutul secolului al

XVIII-lea a cuprins masele, Germania, Polonia, Rusia nu prezintă oscilații sensibile în mediul popular. Germania este pioasă. În Rusia, rezistența Raskolului, viața intensă a pelerinajelor și arta icoanelor ne lasă să credem că țăranii trăiesc într-o relație cu Dumnezeu care nu dezminte cele ce ne arată Dostoievski și Tolstoi în legătură cu secolul al XIX-lea. Datorită ortodoxiei, Raskolului și hasidismului (în comunitățile evreiești din Polonia-Lituania), Estul constituie marea rezervă mistică a Europei.

Se pun două probleme generale, care influențează asupra curentelor religioase din Secolul Luminilor : o frontieră a cunoașterii, hermeneutica biblică, o frontieră a sensibilității, raportul cu zonele magiei și ale infrareligiozității. Progresul cunoașterii istorice, evoluția noțiunii de temporalitate afectează, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, tratamentul exterior și științific al conținătorului obiectiv al Revelației. Problema s-a pus în secolul al XVI-lea, cu prilejul Primei Reforme. În totalitatea ei, teologia medievală afirma o Revelație închisă, dar, în practică, sacrifica conținătorul Revelației unui edificiu conceptual rațional mai mult filozofic decît teologic, care ducea la o Revelație *de facto* deschisă. Reforma protestantă răspunde printr-o Revelație închisă *de jure* și *de facto*.

Dubla inspirație, armă războinică folosită cu prilejul separării, recurs permanent pentru toate sectele, este manevrată cu prudență de marile biserici protestante ; totuși, ea rămîne profund ancorată în comunitățile de credincioși. Ea se află la originea tuturor Trezirilor, a pietismului lui Wesley și a tuturor fundamentalismelor care au înflorit în Anglia secolului al XVII-lea și s-au refugiat în America secolului al XVIII-lea.

Conciliul de la Trento a început formularea unei teologii a Revelației deschise. Biserica

catolică nu a tras toate consecințele din această tentativă. Este adevărat că faimosul răspuns, scriptura și tradiția necesare pentru a justifica o condamnare a Bisericilor separate, nu se îndepărta de tradiționalul implicit, de o Scriptură interpretată, explicată datorită tradiției Bisericii.

Vedem astfel cum se dezvoltă două fundamentalisme biblice în sînul Bisericii. Un fundamentalism protestant care apare la sfîrșitul secolului al XVI-lea ; se pare că bisericile protestante se desprind destul de repede de el, sub influența dublei inspirații, care îngăduie o înțelegere evolutivă a Cuvîntului care, veșnic, aduce fiecărui secol partea de poruncă a lui Dumnezeu, partea de adevăr pe care el a hotărît s-o dezvăluie. Un fundamentalism biblic catolic decalat în timp. Față de Copernic, nu papa reacționează, ci Luther. Frontiera de catolicitate în interiorul Bisericii va duce la o mai bună cunoaștere a scripturii la catolici și la un respect riguros și *ad literam* al acesteia. Pentru a putea răspunde argumentelor protestante. Voi contestați, noi menținem. Tentația fundamentalistă catolică este întărită de două luări de poziție : alegerea făcută de Conciliul de la Trento în favoarea *Vulgatei,* îndelungul refuz al limbii naționale. Protestanții vor fi, așadar, cei obișnuiți cu un text fluctuant ; numărul mare de traduceri ajută la fixarea sensului dincolo de ceea ce încetează să mai fie litera textului. Traducerea unică a sfîntului Ieronim duce la un letrism al scripturii. În țările catolice, textul biblic este totdeauna citat în latinește, într-o formă intangibilă ; impregnarea biblică este mult mai mare în țările protestante, dar textul biblic este mai puțin rigid, dat fiind varietatea traducerilor. Cel de al doilea factor de evoluție divergentă constă în alegerea progresivă pe care o fac bisericile protestante în favoarea canonului ebraic, care înlocuiește canonul traducerii din limba greacă. În măsura în care biblia catolică este

la început o unealtă care servește mai puțin, ea este și o unealtă mai puțin plastică. Paradoxal, literalismul biblic, după ce a reprezentat marea forță și, de asemenea, întrucîtva slăbiciunea puritanilor englezi, devine, începînd din 1630—1640, o trăsătură destul de tardivă a creștinătății catolice.

O evoluție a hermeneuticii biblice era inevitabilă. Vehiculul uman al Cuvîntului lui Dumnezeu depune mărturie în mod accesoriu cu privire la stări succesive de civilizație. Divergența este mai netă din momentul adoptării fizicii mecaniciste. Ea nu-l stingherea pe piosul Newton, care deosebea în lectura cotidiană a *Bibliei* Cuvîntul lui Dumnezeu atestat de Spirit, de ganga umană evolutivă. Procesul lui Galileu este un eveniment curînd depășit. O nouă problemă se pune odată cu introducerea dimensiunii istorice. Un studiu critic al *Bibliei* lasă să apară o juxtapunere de povestiri, uneori divergente, sau cel puțin complementare, alcătuite în epoci diferite. Miracolul atestării este cu atît mai mare cu cît el se sprijină pe o inspirație difuză și progresiv desăvîrșită în decursul istoriei, această nesfîrșită pedagogie a lui Dumnezeu. A-l înțelege implică o reinventare comparabilă cu formularea dogmatică din secolele al IV-lea și al V-lea, cu scolastica tomistă din secolul al XIII-lea. Criza hermeneuticii de la sfîrșitul secolului al XVII-lea este legată de cazul Richard Simon.

Ideea de istoricitate apare pe la mijlocul secolului al XVII-lea în operele lui Grotius și Louis Cappelle. Cappelle și Grotius scriu în latină și ideile lor sînt dezbătute la rece între specialiști.

Leviatanul lui Hobbes (1588—1679), carte apărută în limba engleză în 1651, este mai tulburător, și asta tocmai pentru că este scrisă în engleză. Hobbes, partizan al regelui, anglican, absolutist și anticatolic, se izbește de absolutismul biblic al partizanilor Commonwealth-ului. Religia fiind o problemă de stat,

interpretarea *Bibliei* trebuie să fie, în ultimă instanță, o problemă de stat. „Cuvîntul lui Dumnezeu trebuie să fie pe cît cu putință identificat cu poruncile rațiunii și ale adevărului *(dictates of reason and equity)*“ (după G. Gusdorf), despre care se spune, de asemenea, în scriptură, că sînt „înscrise în inima omului“. În fața *Bibliei,* Hobbes are o atitudine care o anunță pe cea a lui Locke, dar și mai limpede pe cea a lui Lessing (1729—1781), formă desăvîrșită a misticismului raționalist german din Secolul Luminilor. Lumina lăuntrică identificată cu rațiunea invită la o alegere rațională a conținutului mesajului biblic. Poziția lui Hobbes, la limită, ajunge să golească *Biblia* de mesajul divin ; în practica *Leviatanului,* Hobbes se oprește la cîteva poziții de bun simț, la începutul unei critici sănătoase. *Pentateuhul* nu poate fi în întregime de Moise. Hobbes, partizan al filozofiei mecaniciste, ezită în fața miracolului. El nu se află poate departe de teologia miracolului, ca semn privilegiat. Hobbes este, împreună cu Isaac La Peyrère, inventatorul preadamiților. La Peyrère, cu un secol înaintea lui Jean Astruc (1684—1766), își dă seama că *Pentateuhul* își are originea în juxtapunerea unor povestiri diferite, care au fost legate apoi între ele. În raport cu această atitudine, Spinoza se distinge nu atît prin știința sa filologică și istorică aplicată textelor biblice, cît prin refuzul său de a accepta Revelația particulară. Spinoza nu poate admite decît o Revelație universală și rațională, hermeneutica sa decurgînd deci dintr-o premisă diferită de premisa iudeo-creștină, dar de natură analoagă. Mînuirea de către Spinoza a unei hermeneutici critice va contribui poate la regresul tradiționalist atît de sensibil în cadrul creștinătății catolice.

Și iată-l pe Richard Simon (1638—1712) exclus din ordinul călugărilor oratorieni în 1678 în urma publicării unei *Istorii critice a Vechiului Testament.* Se pare că și cu Richard

Simon, recent reinterpretat, în totalitate, în lumina lucrărilor lui Elisabeth Labrousse, lucrurile se petrec așa cum se petrecuseră și cu Pierre Bayle. Ca și scepticul Bayle, care, în materie de religie, este un calvinist din *light within,* certat cu toate Bisericile, inclusiv cu a sa, altfel spus cu Biserica walonă din Olanda, Richard Simon, acest tată al unui premodernism catolic, a fost, poate, un creștin sincer ?

Richard Simon văzuse, se pare, marele folos pe care catolicismul îl putea trage din noua hermeneutică, împotriva adversarului protestant. Dacă *Biblia* este vechea tradiție a Bisericii, cum să oprești dialogul la nivelul generației apostolilor ? Poziția protestantă nu se poate justifica decît prin doctrina Întrupării Cuvîntului ; dar o parte din letrismul reformat al secolului al XVII-lea se află astfel într-o poziție proastă. Ca mulți alți persecutați sinceri, și spre scuza parțială a unei îndelungi erori a istoriei, el se apără prost. Acest catolic, în aparență dornic să afirme superioritatea Bisericii sale asupra Bisericii rivale, nu și-a publicat opera decît datorită fidelității unor prieteni protestanți. Fără îndoială că și acest lucru contribuie la scandalul produs. Datorită irenicei Olande, tradiționalismul lui Bossuet continuă să fie atacat. Pozițiile dure ale catolicismului galican din preajma anilor 1680, și dincolo de ei, au consecințe importante. Ele sînt dictate de teama legată de refluxul fervoarei, care face Biserica vulnerabilă, deci crispată într-un nou refuz al oricărei schimbări. Aceste poziții ale Bisericii franceze — care s-a situat în fruntea Reformei catolice — angajează toate celelalte Biserici. Revocarea edictului de la Nantes compromite efortul irenic de apropiere și de înțelegere mutuală, care începuse să se schițeze. Leibniz nu mai are nici o putere.

Acest nu adresat hermeneuticii istorice face ca adaptările pe care catolicismul luminat din secolul al XVIII-lea le consideră de dorit, să

devină tot mai dificile. Persecuția antijansenistă, ce are loc după promulgarea bulei *Unigenitus* (1713), oferă Europei raționaliste spectacolul vesel al unui conflict anacronic. Persecuția antiquietistă descurajează și compromite misticismul pentru mai bine de un secol și contrariază vocația mistică a catolicismului. Înnoirea mistică de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea vine, în mod paradoxal, din Europa protestantă de Nord.

A doua frontieră tulburătoare este contactul cu infrareligiosul tradițional. Europa Secolului Luminilor hotărăște să ignore acea formă de infrareligiozitate tradițională numită vrăjitorie. Cum și de ce judecătorii care, timp de secole, au acceptat ideea de vrăjitorie, au condamnat mii de nefericiți la ardere pe rug, hotărăsc, la sfîrșitul secolului al XVII-lea, să renunțe, și încetează să-i mai urmărească pe cei care erau socotiți a fi vînduți diavolului? Robert Mandrou a răspuns la această întrebare într-o carte recent apărută. Noi ne-am străduit să extindem concluziile sale. Trimitem la aceste studii. Magistrații refuză totodată, în jur de 1680, să recunoască realitatea faptului de a fi posedat de diavol. Atitudinea va fi treptat urmată de Europa de Nord, mai întîi, de sudul Europei, mult mai tîrziu. Magistrații aparțin elitei, deci nu mai răspund dorinței poporului, într-o vreme cînd vocea poporului îndreptată împotriva vrăjitorilor se face auzită aproape tot atît de tare ca în urmă cu o jumătate de secol, cînd nordul Europei își ardea cu voioșie rația lunară de vrăjitoare. În perspectiva teologiei celei de a doua jumătăți a secolului al XVII-lea — ea este solidară în comportamentul său practic, cu privire la acest punct, cu filozofia Secolului Luminilor —, posedarea de către diavol și, *a fortiori*, satanismul dovedit al vrăjitorilor nu mai sînt recunoscute; nemaifiind recunoscute, ele își pierd orice realitate, pentru că au devenit inutile.

După atacul masiv din secolul al XVII-lea împotriva straturilor inferioare ale civilizației tradiționale, Europa Secolului Luminilor, sprijinindu-se pe frontul răspînditor de cultură al școlii, a hotărît să ignore în mod deliberat vechile civilizații, care își dau duhul la margini de pădure, în ținuturi mlăștinoase și îndepărtate.

Noul atac mistic venit din Nord

Înseamnă oare că nu se mai păstrează nici o legătură cu misterul? Tocmai atunci cînd civilizația rupe cu vechiul fond magic și, uneori satanic, al ținuturilor rurale, vedem că apar în Nord uimitoare semne ce amintesc că nimic, niciodată, nu se sfîrșește cu totul.

Swedenborg * (1688—1772) propune Suediei, acum obosită de o Biserică luterană atinsă de raționalismul *Aufklärung*-ului, mijloacele de a comunica cu lumea invizibilă. Swedenborg, care are o mare influență în Germania, aparține pietismului ce suscită în întreaga Germanie o adevărată obsesie a diavolului. Conceput de către Spener, la sfîrșitul secolului al XVII-lea, ca o mișcare religioasă tipic germană, fără formulări, organizări sau bariere, pietismul, în mod fundamental o Trezire, se dispersează în nuanțele cele mai surprinzătoare; el înglobează mistici și vizionari, catolici aberanți, quakeri, aventurieri. Prin Francke * el se află la Halle. Pătrunde în sud; în Württenberg, contele de Zinzendorf (1700—1760) îl transplantează printre persecutații morali. Prin Hamann * (1730—1788), el intră în polemică cu Kant, căpătînd tot mai mult, către sfîrșitul secolului, forme paramistice și teozofice. Württenbergul își are magul său, pe F.-K. Oetinger (1702—1782) din Goeppingen;

pietismul își are poetul său, pe F.-G. Klopstock (1724—1803). Swedenborg aparține aceleiași familii spirituale. El modifică scriptura, înjumătățește Canonul, dialoghează cu morții.

În Franța, la un nivel inferior, Mesmer * (1734—1815) pune sub autoritatea lui Newton astrologia clasică. Experiențele sale de metapsihologie electrizantă stîrnesc entuziasmul saloanelor avide de mister, de fior, de siguranță și totodată de senzații tari. Pastorul din Zürich, Gaspard Lavater * (1741—1800), autor al unei *Fiziognomonii* (1772), unește, studiind trăsăturile feței, prezentul cu trecutul și cu viitorul. Martinez și Saint-Martin * (1743—1803) reușesc să pătrundă în francmasonerie, și asta chiar în Franța, unde ea refuză cel mai mult acest gen de influență.

Toate aceste curente se sprijină pe ramura mistică a francmasoneriei, care prelungește în Germania vechea fraternitate a membrilor sectei Rose-Croix, și al cărei spirit diferă de cel al lojilor franceze, provenite din lojile londoneze, care adoptă încă de timpuriu un raționalism enciclopedic *avant la lettre* și agresiv. În același timp, Lessing (1729—1781), după îndelungi căutări și ezitări, se întoarce către India și către o încercare de a adapta panteismul oriental. Jacobi * (1743—1819) a consemnat ultimul mod de a vedea lumea al celui ce este figura cea mai reprezentativă a *Aufklärung*-ului. „Lessing crede în eternitatea lumii, el consideră că cea mai bună metafizică este cea a lui Spinoza, fiind de acord cu determinismul ei. El nu îl separă pe Dumnezeu de univers, ci face din Dumnezeu Sufletul Lumii", *Deus sive Natura*, spunea Spinoza. Vedem totuși cît de mare este diferența dintre cele două concepții; cîștigînd de partea sa știința, mecanicismul poate să renunțe de acum înainte la filozofie, la sufletul lumii, deci, „la universul care, ca un corp viu, produce [...] ritmul existențelor individuale. Un Dumnezeu transcendent este o

soluție cu totul plicticoasă" (A. Rivaud). Îndărătul lui Lessing și al lui Swedenborg, o parte din Europa saloanelor, din Europa de Răsărit, înainte de doamna Krudener și de țarul Alexandru, va apuca voios pe drumul *Samsarei* și al *Karman*-ului. „Totul este în Dumnezeu; sufletele se înalță către el în transmigrațiile lor. Toate sufletele exprimă, rînd pe rînd, unul dintre aspectele Esenței infinite a sufletului universal. Panteism, imanență, metamorfoză și chiar metempsihoză [...]"

La sfîrșitul secolului al XVIII-lea, Europa rămîne, în profunzime, creștină. Desigur, mai ales din pricina unei deprinderi. Dovadă Franța revoluționară. În 1789, messializanții sînt în proporție de 90%, iar pascalizanții, poate, în proporție de 95%, pe tot regatul, incluzînd aici și populația de la orașe. După ce a trecut furtuna revoluționară, în dioceza Orléans, cînd tot ceea ce putea să fie recuperat fusese recuperat, situația era următoarea: la sate — excluzînd deci orașul Orléans —, bărbații de peste 20 de ani pascalizanți sînt în proporție de 3,8%; între 13 și 20 de ani, în proporție de 23%; femeile de peste 20 de ani, în proporție de 20%; femeile între 13 și 20 de ani, în proporție de 67%. Cei botezați sînt în proporție de 100%, iar înmormîntările religioase, în proporție de 99,9%. Viața religioasă nu mai este mînată de constrîngerea socială. Respectul față de om se afirmă chiar împotriva comuniunii pascale a oamenilor. Dar cifrele vorbesc. În zece ani, practica tradițională a regresat de la 90% la 10—15%, manifestîndu-se acum doar micul conformism al ceremoniilor legate de naștere, de căsătorie și de moarte. În secolul al XVIII-lea, deprinderea socială mascase amploarea refluxului religios. Cazul francez este excepțional prin amplitudinea și brutalitatea sa, ca și malthusianismul. Și totuși, cîtă bogăție spirituală mai poate fi întîlnită ici-colo! La marea chemare a lui Wesley, Anglia s-a trezit,

angajîndu-se într-un activism practic de tradiție calvină, ca și Rusia profundă, ca și comunitățile evreiești din Lituania.

Europa evreiască este un curios microcosmos al dramei spirituale care se joacă, pe un plan mai larg, în domeniul creștinătății. În timp ce o elită socială, în majoritatea ei sephardită, se asimilează mediilor raționaliste, adeseori mistice, și protestantismului liberal, comunitățile din Est trăiesc, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, un moment echivalent cu prima parte a secolului al XVII-lea creștin din epoca Raskolului și cu secolul sfinților.

Creștinătatea este un moment istoric al timpului Bisericii. Un timp care ia sfîrșit în secolul al XVIII-lea. Dar puțini sînt conștienți de acest lucru. Puțini sînt și cei care îl doresc. Europa suferă de un racursiu escatologic. Este prețul întoarcerii gîndirii Secolului Luminilor către lucruri. De acum înainte toate forțele sînt mobilizate în vederea bunei organizări a Pămîntului, pentru scurtul răstimp al unei vieți ceva mai lungi. Morții amînați se pun pe lucru.

LISTA ILUSTRAȚIILOR

Martori de astăzi ai geniului arhitectural din secolul luminilor

1. WREN, SAINT PAUL DIN LONDRA (1675—1710).
Această biserică se înalță în inima unei rețele urbane care, înainte de 1940, păstra aproape intactă pecetea marii reconstrucții întreprinse de Wren, după incendiul din septembrie 1666. În patru zile, au fost distruse, 13 200 de case, 400 de străzi, 87 de biserici, precum și orice urmă din vechea cetate romană. Biserica Sfîntului Paul, cel de al doilea edificiu religios din întreaga creștinătate, domină cu silueta ei masivă prima cetate din Secolul Luminilor care cuprinde un milion de oameni. Se manifestă prin ea un surprinzător echilibru între un baroc placat pe un frumos stil clasic, totul fiind încununat de unul dintre cele mai desăvîrșite domuri din lume. Secretul reușitei sale rezidă, fără îndoială, în prodigioasa colonadă care înconjură tamburul.

2. ÎN SLUJBA ARMATEI NAVALE.
Construit tot de Wren, pe malurile Tamisei, Royal Naval Hospital (1696—1705), în ansamblul construcțiilor din Greenwich. Greenwich este ultima dintr-o serie de construcții destinate invalizilor de război. Lui Wren i se încredințase construirea unei replici a Domului Invalizilor de la Paris, Chelsea Hospital (1682—1692), și, la Dublin, construirea clădirii Kilmainham Hospital. Sub domnia lui Wilhelm al III-lea și a reginei Anna, acest maiestuos ansamblu clasic, înălțat întru slava armatei navale, de către o putere care tocmai cucerise dominația pe mări, cunoscuse apogeul.

3. SANS-SOUCI (1745).
Acest Trianon prusac se înalță pe o colină lîngă Potsdam. Este o construcție de dimensiuni relativ

mici, capriciu al unui principe tînăr încă și modest. Această replică originală (acoperișul, fațada, decorată cu statui greoaie înfățișîndu-l pe Hermes, pe care se sprijină cornișa) a Marelui Trianon este opera lui G. W. von Knobelsdorff. Ea impresionează mai ales printr-o magnifică etajare a teraselor, în mijlocul unui peisaj nordic, cel al unei Europe mai puțin populate, cu păduri și lacuri întinse.

4. ENTREVAUX.

Pe malul stîng al rîului Var, intact în chip miraculos, Entrevaux, orășel cuibărit la poalele muntelui, veghea asupra liniștii din ținut; astăzi, el este o mărturie despre „acea lume pe care am pierdut-o".

5. SUPERGA (1711—1731), TORINO.

Superga este una dintre operele cele mai importante ale lui Juvara (1685—1735), al cărui geniu și-a pus pecetea pe Italia și pe Spania. Ea a fost construită la dorința lui Victor Amedeu al II-lea. Este un Te Deum *al unei victorii asupra fricii. Ajungi la ea urcînd o scară interminabilă. Se compune dintr-o cupolă înălțată deasupa unui tambur înalt și încununată de o lanternă ascuțită ca o săgeată gotică. Planul ei este ciudat, chinuit parcă. Biserica nu are forma unei cruci, ci pe cea a unei rotonde, ca și Panteonul. Să remarcăm peristilul și eleganța celor două clopotnițe, care ies în evidență.*

6. PIAȚA AMALIENBORG (1749—1760), COPENHAGA.

Cea mai frumoasă piață regală din Nord corespunde unui plan politic al lui Frederic al V-lea (1746—1766), și amintește în același timp de Nancy, piața Concorde și, mai mult încă, de piața Hoche, modelul său versaillez. Concepția ansamblului îi aparține lui Eigtved, cea a bisericii, lui Jardin, iar cea a statuiei regale, lui Sally. Octogonul regulat, soluție nordică — îl găsim în Leipzigerplatz din Berlin —, este mărginit de patru palate perfect simetrice, destinate celor patru familii mai importante ale nobilimii regatului. Ca și la Versailles, unghiurile zidurilor, înlocuite prin suprafețe plane, (145 de picioare) ies mult în afară. La piață (lată de 400 picioare) se ajunge prin impozante portice ionice, de unde pornesc patru străzi late de 70 picioare. La intersecție se află statuia. Una dintre cele două axe este paralelă cu portul.

Europa Secolului Luminilor la oraș și la sat

7. R. WILSON, CROOME COURT.

Acest peisaj din Worcester pune în evidență o nouă dimensiune a naturii englezești: parcul, verdeața,

apa și copacii. Este o natură desigur amenajată, astfel încît să existe o producție cît mai mare de carne, dar și pentru plăcerea ochiului. Frumoasa locuință de inspirație palladiană, cu peristil antic, agresiv, aparține, împreună cu iarba și cu enclosures, *realității britanice a Secolului Luminilor (The Trustees of the Croome Estate).*

8. R. WILSON, SNOWDON.

Acest străvechi Occident celtic are o înfățișare aspră și sălbatică. Noutatea o constituie lacul ,și munții, copacul și scena de gen se înscriu pe linia tradiției. De-a lungul epocii Luminilor, o sensibilitate chinuită, un Sturm und Drang *potențial și latent se fac simțite în adîncuri. Între baroc și romantism există numeroase afinități discrete (Walker Art Gallery, Liverpool).*

9. F. ZUCCARELLI, PEISAJ ITALIAN.

Naturile toscane ale lui Zuccarelli sînt „cu grijă domesticite, purificate de asperitățile tablourilor lui Rosa și Magnasco, cu grijă protejate împotriva intemperiilor legate de succesiunea anotimpurilor, ce pot fi întîlnite la Marco Ricci" (M. Levey). Ciobanii și ciobănițele sale sînt învăluiți într-o ceață roză și gingașă: este o Italie pusă la dispoziția Nordului, visul exotic al unei Europe severe, cea a tristei mutații care are loc prin creșterea demografică (National Gallery, Londra).

10. PODUL MIHAI VODA DIN BUCUREȘTI.

Această gravură a lui Luigi Mayer datează din 1794. Este o Europă mai curînd turcească decît o Europă răsăriteană recucerită. Priviți podul de lemn care împiedică navigația, roțile hidraulice uzînd de tehnici arhaice. Între Transilvania, aflată sub domnia zbuciumată a Habsburgilor, și Principatele Valahiei și Moldovei va exista o deosebire, pe care secolul al XIX-lea o va reduce. (Muzeul de istorie, București).

11. J. CROME, DIGUL DIN YARMOUTH.

Prin Crome (1768—1821), peisajul și pictura de gen se afirmă în mod impetuos în cadrul picturii engleze, la limita dintre gîndirea Luminilor și romantism. Adevărații săi predecesori trebuie căutați în Olanda și într-o altă perioadă: Hobbema, Ruysdael, Cuyp; el i-a copiat fără să părăsească vreodată Anglia. Micul port Yarmouth, aflat la 40 km de Norwich, păstrează și astăzi digul de lemn. Pescarii din Yarmouth sînt oameni săraci, oarecum victimele mutației economice (Castle Museum, Norwich).

12. GOYA, PAJIȘTEA DIN SAN ISIDRO.

Un Goya vesel, un Goya al primei maniere, înainte de drama care va face din el, în 1792, El Sordo. *Madrid, oraș izolat pe un podiș, are o sută cincizeci de mii de locuitori; zărim la orizont silueta impozantă a palatului regal. Locuitorii Madridului petrec, răspîndiți în uriașa cîmpie San Isidro (patronul cetății). Este o gigantică scenă de gen, o serbare galantă. Un prim-plan savant și animat, în tradiția Citerei, cu efecte datorate petelor luminoase de pe umbrele. Este o compoziție în triunghi inversat; axul luminos al rîului Manzanares, orașul, bară severă la orizont (Muzeul Prado, Madrid).*

13. J.-B. HOUEL, CASTELUL PARADIS.

Acest tablou este în primul rînd un document, el reprezentînd un mare domeniu din ținutul Loarei. Este o grădină în manieră franceză, în care lucrează mai mulți grădinari. În ținutul Loarei a avut loc, încă din secolul al XVI-lea, o profundă revoluție agricolă. La dreapta se află castelul Paradis care, în cea mai mare parte, datează din secolul al XVI-lea. Turnul cel mare, simbol al puterii nobiliare, slujește drept porumbar. Castelul Paradis ne este înfățișat aici după ce a suferit anumtie transformări. Ansamblul este armonios, situîndu-se încă pe linia primei Renașteri franceze (Musée des Beaux-Arts, Tours).

14. VIENA VĂZUTĂ DE BELLOTTO.

În drumul său către Dresda și Polonia, Bellotto, cel mai genial dintre continuatorii lui Canaletto, s-a oprit la Viena. Îi datorăm acest peisaj minuțios, reprezentînd o Vienă văzută de pe terasa castelului Belvedere. Treizeci de ani mai tîrziu, Viena va arăta aproape la fel. La orizont, o linie de coline înverzite: urbanizarea se oprește la o depărtare de unul sau doi kilometri. Între grădinile în stil franțuzesc și barocul bisericilor cu cupole există un frumos și viguros contrast (Kunsthistorisches Museum, Viena).

15. CANALETTO, VENEȚIA, MARELE CANAL

Canaletto, vedutist *de geniu, vede ceea ce o mie de ochi laolaltă nu ar putea vedea. Arta sa te duce cu gîndul la o miniatură care ar cunoaște legile perspectivei. Iată deci Veneția, de-a lungul căii sale triumfale, încă în secolele al XV-lea și al XVI-lea; este o Veneție încercuită, prizonieră a propriei sale lagune, în declin. A se vedea părerea lui Montesquieu. Veneția își vinde imaginea în întreaga Europă nordică și mai ales în Anglia. Navele comerciale nu mai plutesc pe marele canal al lui Canaletto, ci numai bărcile, prin care se asigură o comunicare cotidiană (National Galery, Londra).*

16. DRESDA VĂZUTĂ DE BELLOTTO.

Adepții lui Canaletto urcă spre nord și decorează interioarele bogatelor familii aristocratice cu imagini precise reprezentînd mari ansambluri ale arhitecturii baroce. Dresda, această capitală secundară a Europei baroce, cu Opera și cu bisericile sale, este văzută aici de pe celălalt mal al Elbei, din noile cartiere mărginașe. Să remarcăm soliditatea infrastructurilor: podul de piatră se află într-un puternic contrast cu punțile de lemn din România aceleiași epoci. În prim-plan, personaje care se plimbă, care descarcă mărfuri, bărci și penișe, în tradiția celor reprezentate în veduta. *În fund, principalele două piese ale barocului saxon. La stînga, Frauenkirche, construită între 1726 și 1738 de către Georg Bähr. Cupolă înaltă, lanternă uimind prin silueta ei elansată, trei mici clopotnițe vizibile, din patru: Frauenkirche este tentativa cea mai îndrăzneață de a adapta planul bazilicii la un cult în cadrul căruia amvonul ia locul altarului. La dreapta, cocheta Hofkirche de Gaetano Chiaveri (1730—1751), destinată cultului catolic. Clopotnița este pe cale de a fi terminată. Observați aticele împodobite cu statui. Turnul-clopotniță se inspiră din Borromini. Cupola în formă de bulb care îl domină este, neîndoielnic, o reminiscență rusească. Chiaveri lucrase la Petersburg, înainte de a veni la Dresda (Gemäldegalerie, Dresda).*

17. BELLOTTO, VEDUTĂ DIN VIENA.

Ieșirea solemnă din biserica Freyung a procesiunii care poartă sfîntul Sacrament. Gesturile mulțimii sînt surprinse pe viu. Uriașa piață este aproape pustie. Viena are mult mai puțini locuitori decît alte cetăți mai vechi, ca Veneția, Londra, Paris (Kunsthistorisches Museum, Viena).

18. BELLOTTO LA VARȘOVIA (ÎN JUR DE 1775).

Această veduta *reprezintă strada Miodowa din Varșovia. Sîntem uimiți de marea însuflețire care domnește aici. În epoca lui Poniatowski, Varșovia constituie un bastion înaintat al Europei Luminilor. La stînga, alături de palatul baroc al episcopilor din Cracovia, silueta impozantă a palatului în stil neoclasic al bancherului Tejper, construit între 1773 și 1775. În 1773, în mediul financierilor bogați, barocul a fost izgonit de estetica neoclasică. În mijlocul unei naturi medievale, un oraș baroc care, la vîrf, adoptă neoclosicismul și filozofia Luminilor. Dar strada Miodowa nu este semnificativă pentru întreaga Polonie (Muzeul Național, Varșovia).*

19. S. SCOTT, TAMISA LA LONDRA.

În fund, marele pod de piatră în dreptul impozantei Westminster Abbey. Domnește o mare însuflețire : bărci, penișe prelungesc spre amonte activitatea celui mai mare port din Europa Luminilor. Scott își amintește de venețienele vedute *ale lui Canaletto, dar, fie și numai printr-un anume aspect, el rămîne englez. Canaletto și chiar Bellotto nu au știut niciodată să redea cerul din Nord, pe care îl văd în tonuri rozalii, albastre și verzi prea puternice. Cerul pe care îl pictează Scott are înfățișarea palidă și vagă a cerului englez (Col. Lady Rosberg, Mentmore).*

20. PARISUL ÎN AMONTE, PARIS-SUR-SEINE.

Iată, așadar, Notre-Dame înainte de Viollet-le-Duc. Ne dăm pe dată seama de marile transformări pe care le-a suferit în secolul al XIX-lea. Absența unor maluri cu un drum pentru tras la edec bine pavat, străduțele întortocheate ale unui cartier foarte vechi de pe malul stîng al Senei, astăzi dispărut, Sena, curgînd leneș și străbătută de puține ambarcații, precum și arhaicul bateau-lavoir : *toate acestea contrastează puternic cu Tamisa și împrejurimile ei. În prim-plan, personajele sînt dispuse conform regulilor genului, fixate de școala italiană, dar maniera lui Lallemand este mai modernă decît cea a lui Canaletto (Muzeul Carnavalet, Paris).*

21. PANNINI, SANTA MARIA MAGGIORE, ROMA.

Benedict al XIV-lea a fost un mare papă, un papă al echilibrului. În această compoziție menită să împodobească una din sălile palatului Quirinal, Pannini a surprins intrarea lui Benedict al XIV-lea (1740—1758) în biserica Santa Maria Maggiore, care posedă de curînd o fațadă flamboaiantă concavă, operă a lui Fuga (1699—1781). Lecția lui Borromini se vădește în jocul curburilor. Sculptura face cu adevărat corp cu arhitectura. Arareori pot fi întîlnite laolaltă asemenea suplețe și asemenea elan (Palatul Quirinal, Roma).

22. PALATUL REGAL DIN ARANJUEZ, CARMONA.

Rolul orașului Aranjuez crește întruna în secolul al XVIII-lea. Regăsim deci aici urmele diferitelor momente ale arhitecturii din Spania secolului al XVIII-lea. Petor Caro Idrugo domină între 1712 și 1733, urmat de Étienne Marchand și de Léandre Brachelier. Abia cu începere din 1750 palatul începe să dea naștere unui oraș. Pe această gravură din 1773, palatul rămîne izolat de oraș. Piața este aproape pustie. Sîntem sensibili la contrastul dintre barocul latent al clădirii centrale și răceala neoclasică a aripilor. Ansamblul este destul de mediocru (Academia San Fernando, Madrid).

23. PIAȚA DE VERDEȚURI DIN HAGA.

Această vedere tardivă (1801) a micii piețe din Amsterdam arată continuitatea arhitecturală a unui oraș foarte vechi. Secolul al XVIII-lea este pentru Olanda un secol cu o creștere demografică slabă și cu mari dificultăți. În perioada Luminilor, Olanda plătește insolențele sale reușite din Secolul de Aur (Institut d'Art et d'Archéologie, Paris).

În afara Europei ; încă de pe acum o Europă fără limite

24. N. DANCE, JAMES COOK ÎN 1776.

Cook se pregătește să părăsească Anglia pentru ultima sa mare călătorie : explorarea Pacificului de Nord, a coastelor Siberiei și a Peninsulei Alaska, dar are o moarte tragică în Insulele Hawai. Acest portret de Nathaniel Dance (1734—1811) dovedește marea și solida calitate a portretului englez din ultima treime a secolului al XVIII-lea. Să observăm calitatea și autoritatea privirii, autoritatea gestului, precum și excelenta trăsătură psihologică pusă în evidență prin jiletca descheiată în parte. Cook, self made man, *nu a adoptat niciodată pe deplin bunele maniere (National Maritime Museum, Greenwich).*

25. W. HODGES, COOK ÎN MAREA SUDULUI.

Cook în timpul celei de a doua călătorii, care a permis să se stabilească în mod sigur că nu există un continent austral. Escadrila era alcătuită din corabia Adventure *(336 butoaie) și din corabia* Resolution *(462 butoaie), aflată în al doilea plan. Scena înfățișată a avut loc la 4 ianuarie 1773, la 61° sud ; pe data de 17, Cook trece de cercul antarctic și, la puțină vreme după aceea, de punctul extrem accesibil, 67° 15'. Cook va ajunge la golful Dusky doar cu corabia* Resolution. *William Hodges făcea parte din expediție. El a pictat după cîteva însemnări și după un crochiu. Scena reprezintă aprovizionarea cu apă. La bord este adusă o bucată mare de gheață. Cerul este pictat într-o nuanță foarte închisă, prevestind, poate, o sensibilitate preromantică (The Mitchell Library, Sydney).*

26. J. GORBITZ, J.-F. GALAUP DE LA PÉROUSE.

Născut lîngă Albi, în 1741, La Pérouse a fost adevăratul continuator al lui Cook. Pornind din Brest la 1 august 1785, el explorează întreg Pacificul de Nord. Ultima sa scrisoare datează din 7 februarie 1788. Acest laviu de J. Gorbitz exprimă bunătatea, simplitatea, inteligența omului La Pérouse (Col. particulară).

27. LOUIS-ANTOINE DE BOUGAINVILLE.

Impactul lui Bougainville (1729—1811) este mult mai mare. În anumite privințe, el îl egalează aproape pe Cook. La Pérouse era un soldat, Cook era self made man, *Bougainville este magistrat și parizian. Om cultivat, înzestrat cu un incontestabil talent de scriitor, el publică la douăzeci de ani un important tratat despre calculul integral. Bun la suflet, în expedițiile sale a refuzat întotdeauna violența: „Eram prea puternici, și tocmai de aceea nu ne era îngăduit să-i pedepsim". Această miniatură anonimă exprimă distincția spirituală a unui om sensibil, căruia posteritatea i-a făcut pînă la urmă dreptate (Col. particulară).*

28. UN INDIAMAN ÎN FURTUNĂ.

Iată-l pe gigantul mărilor, caraca, în ultima etapă a mutației sale. Brooking (1723—1759), care a fost angajat în diferite slujbe la arsenalul maritim din Deptford din Londra, cunoaște marea și marina. Iată de ce picturile sale au o valoare documentară incontestabilă (National Maritime Museum, Greenwich).

29. PALATUL DE VARĂ DIN BEIJING.

Această frumoasă gravură reprezintă palatul de vară din Beijing, operă a iezuiților, a căror influență a fost considerabilă, în ciuda lipsei de comprehensiune manifestată uneori față de ei în Europa de către partizanii unui integrism cu vederi limitate. Grațioasa clădire îmbină echilibrul clasic cu o decorație care combină motive inspirate de barocul european cu motive tradiționale chinezești (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).

30. PLANTAȚIE DE TRESTIE DE ZAHĂR DIN PERNAMBUCO.

Este reprezentată aici, în peniță, nemiloasa exploatare a sclavilor în sistemul infernal engenho. *Mașinăria care strivește trestia alimentează industria zahărului, dominantă în Antile și în nord-estul Braziliei. Este o exploatare din Pernambuco, pe care portughezii l-au cucerit, în 1653, de la olandezi. Sistemul de transport indian (indienii nu cunosc roata), munca grea, roțile grosolane ale căruțelor, exploatarea pînă la epuizare a femeilor, truda ritmată muzical (sus, la stînga) și stăpînul, în balconul acestei Casa Grande, alături de o sclavă cu sînii goi: este un ciudat racursiu, care spune totul despre această realitate, și cu mijloacele cele mai potrivite (British Museum, Londra).*

31. IENICER POLONEZ.

Aceste laviuri de Leprince (1771) pun în evidență arhaismul unei Europe răsăritene care nu este încă pe deplin Europa. La nivelul puterii statale, mai întîi, adică a armatei: iată un ienicer în serviciul armatei poloneze. O pușcă, învechită în raport cu cele din Occident, o uniformă după moda turcească. Polonia ucraineană rămîne încă sub influența stepei asiatice (Institut d'Art et d'Archéologie, Paris).

32. DE LA POLONIA LA RUSIA.

Acest calmuc înfățișat de Leprince este un autohton angajat temporar în armata rusă. Costumul este cel care se poartă în zona stepei, armamentul este contemporan cu Ghenghis-han. Aceste ajutoare primejdioase de la „frontiera" orientală sînt menținute în mod deliberat într-un stadiu care, la nevoie, ar îngădui armatelor rusești să le reducă puterea (Institut d'Art et d'Archéologie, Paris).

33. NEGUȚĂTORI ȘI BOIERI.

Albumul lui August von Henikstein reunește o masă impresionantă de documente despre țările române (Valahia, Moldova), ce se află încă sub influența turcească la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. A se remarca veșmîntul oriental, cizmele, blănurile, caftanul, pieptănăturile. Se simte un amestec de obiceiuri turcești și tătărești. Dezorientalizarea treptată a Valahiei și a Moldovei se va accentua către mijlocul secolului al XIX-lea. (Muzeul de Istorie, București).

34. P. MONOMAY, CHEIUL DIN BRISTOL LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL VIII-LEA.

Cea mai occidentală și mai modernă dintre Europe, Anglia portului Bristol, contrastează cu provinciile orientale ale Europei. Un chei pavat cu piatră, foarte lat și foarte înalt, macarale, planuri înclinate, o pădure de catarge. Alături de Londra și de Liverpool, Bristol este cel mai mare port din Anglia. Peter Monomay a tratat acest subiect cu o naivitate voită, întîlnită doar în arta anluminurii, precum și cu un simț pătrunzător al detaliului (City Art Gallery, Bristol).

35. CRONOMETRELE ȘI DILATAȚIA PLANETARĂ.

A calcula longitudinea cu ajutorul unor procedee pur astronomice nu este practic posibil pe mare. Nu există decît o singură posibilitate comodă, cea a comparării orelor observate la soare cu o oră indicată de un meridian de referință. Guvernul britanic a orientat cercetarea pe acest teren, oferind în 1713 o importantă recompensă celui care va reuși să pună la punct un orologiu marinăresc eficace. Premiul a fost cîștigat de John Harrison. Primul model (în centrul imaginii) care corespunde cu adevărat condițiilor necesare datează dn 1735. A mai fost nevoie de încă douăzeci și cinci de ani pentru a obține un model în miniatură. Jos, în centru, modelul din 1759 (cu un

diametru de 12,7 cm), portabil, cu două variante, este cel care i-a îngăduit lui Cook să exploreze Pacificul (National Maritime Museum, Greenwich).

36. TAHITI ÎN PERIOADA CELEI DE-A DOUA CĂLĂTORII A LUI COOK.

William Hodges l-a întovărășit pe Cook în cea de-a doua călătorie a acestuia. Corăbiile Resolution *și* Adventure *au ancorat în Golful Matavai. Silueta celor două corăbii cu pînze contrastează cu fragilele ambarcații polineziene. Pictura lui Hodges îmbină frumusețea compoziției, bogăția și căldura tonurilor, cu adevărul documentar. Chiar în prim-plan, o tînără femeie cu torsul gol se joacă cu un copil pe o ambarcație indigenă, între un cocoș și un maldăr de banane. Această imagine a produs asupra lui Hodges o impresie puternică. El a tratat-o cu o naivitate studiată, văzînd în ea un adevărat Paradis terestru. Călătoria în Tahiti le-a smuls marinarilor din Secolul Luminilor o exclamație pe care o rostiseră și tovarășii lui Cristofor Columb : „Sînt goi !" Frumoasele și accesibilele polineziene au alimentat din plin imaginația erotică și bucolică de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea (National Maritime Museum, Greenwich).*

Copilul educat, cuplul, căminul, sănătatea

37. CHARDIN, TÎNĂRĂ ÎNVĂȚĂTOARE.

Acest frumos tablou de Chardin (1699—1779) ilustrează existența marelui front de aculturație din secolul al XVIII-lea. Alfabetizare precoce, fără cheltuială prea mare, în sînul familiei. L-am putea apropia de tabloul ce înfățișează o guvernantă (1739, Ottawa) care veghează, într-un mediu mai înstărit, asupra copilului, înaintea plecării acestuia la școală. Ce trebuie să admirăm mai mult ? Iscusita compoziție triunghiulară, intensitatea privirii tinerei fete, atenția stîngace a copilului, asocierea dintre gestul mîinii și inteligența care se trezește, enorma pată albă a chipurilor celor doi copii, boneta, șorțul, corsajul care contrastează cu fondul întunecat al mesei, al tapiseriei și al celorlalte părți din îmbrăcăminte ? Ce document extraordinar totodată ! Recunoaștem pe masă un abecedar, care apare, în nordul Loirei, consemnat în inventarele averilor celor decedați, încă de la sfîrșitul secolului al XVII-lea (National Gallery, Londra).

38. O COPILĂRIE NEFERICITĂ.

Copilăria nefericită din Sud. Ce contrast între prețiosul copil înfățișat de Chardin, între copiii bine educați pictați de Zoffany, și copiii nefericiți pictați de Giacomo Ceruti. Intreaga operă a lui Il Pitocchetto (Calicul) va fi marcată de întîlnirea sa (1740) cu cei doi maeștri ai școlii venețiene, Tiepolo și Piazzetta. Masa săracilor *este, se pare, masa unui cerșetor profesionist și a ucenicului său, un copil. Ea face parte dintr-un ansamblu celebru, fiind exemplară pentru mizeria mediteraneană, care continuă să risipească singura bogăție adevărată a oricărei societăți : copilăria. Bărbatul este poate pictat într-o manieră oarecum factice, dar copilul, îmbrăcat cu straie femeiești, cu gestul său care exprimă foamea, cu un chip boțit de adult, cu trupul buhăit din pricina mîncării proaste, este autentic (Col. Alessandro Morandotti, Roma).*

39. UN NOU CONTRAST.

După copilăria pierdută din Sud, copilăria educată din Nord. S-a remarcat oare pînă acum cît de multe tablouri aparținînd unor pictori francezi și înfățișînd copii sînt astăzi răspîndite prin muzeele Nordului ? Este dovada neglijenței unei Franțe prematur malthusiană. Copilul cu cartea *este poate capodopera lui Jean-Baptiste Perronneau (1715—1783). Rigoare, finețe, frumusețe, echilibru, și doar atîta emoție cît trebuie. Acest băiat cu chipul luminat de inteligență și de sensibilitate, surîzînd misterios, răsfoiește cu patimă o carte mare și dificilă. El a ajuns foarte curînd în stadiul lecturii autonome. Îndeminarea cu care degetele mînuiesc foile dovedește acea* cupido sciendi *(Muzeul Ermitaj, Leningrad).*

40. N. B. LÉPICIÉ, COPILUL PEDEPSIT.

Această imagine este mai severă. Ea pune în evidență, într-un mediu social mai umil, reversul penibil al educației. Acest școlar este pedepsit : va mînca doar pîine și va bea doar apă dintr-un ciubăr respingător. Mîna educatorului din Secolul Luminilor rămîne aspră — a se vedea Confesiunile *lui Rousseau —, dreptatea sa îl răsplătește sau îl pedepsește pe fiecare după cum merită. Înaintarea nu poate avea loc dacă nu este acceptată întreaga moștenire. Iată în ce constă secretul progresului din Secolul Luminilor (Musée des Beaux-Arts, Lyon).*

41. LA TOUR, NICOLE RICARD.

Acest frumos portret de Quentin de La Tour (1704—1788), ce exprimă bunăstarea — scaunul adaptat la statura fetiței, stofele bogate și blănurile —, ilustrează și el aceeași preocupare pentru educația copilului. A școlariza înseamnă a miza pe viață ; a păstra trăsăturile acestei vîrste trecătoare, chiar cu prețul unor mari cheltuieli, înseamnă, de asemenea, a paria pe viață. Secolul al XVIII-lea a iubit mai cu seamă fragilitatea și caracterul trecător al copilăriei ; poate că el exprimă astfel, într-un mod neobișnuit, un anume refuz al eternității ? (Muzeul Luvru, Paris).

42. R. CARRIERA, COPILUL CU PRAJITURĂ.

Iată încă un exemplu de copilărie fericită, la începutul secolului al XVIII-lea, într-un mediu înstărit. Copilul răsfățat, îmbrăcat cu veșminte scumpe, se pregătește să ducă la gură un corn. Rosalba Carriera (1665—1757), cumnată a lui Pellegrini, s-a inițiat mai întîi în arta feminină a miniaturii și a pastelului. Ea a fost admisă în 1705 la Academia Sfîntul Luca din Roma și a venit la Paris în 1720, unde s-a împrietenit cu pictori ca Rigaud, Charles și Antoine Coypel, Watteau... Rosalba Carriera excelează în redarea stofelor rare și a carnației catifelate și mătăsoase a copiilor. Tablourile ei depun mărturie despre o descoperire precoce a universului copilăriei în Franța și în Italia (Gallerie dell'Academia, Veneția).

43. GOYA, UMBRELA.

Împreună cu copilul, înainte de copil, cuplul. Priviți această capodoperă luminoasă a tînărului Goya. Totul este sacrificat, fundalul, care aproape dispare, misteriosul decor adumbrit, pentru a pune în valoare frumosul chip copilăresc și bustul trufaș al acestei foarte tinere femei pe care un tînăr curtezan o apără de soare. Paralelism al liniilor (umbrela, mîna cu evantaiul, ramura perpendiculară a copacului), extraordinară convergență în jurul cuplului, bărbatul dispărînd parcă în fața acestei frumuseți feminine tinere, grațioase și strălucitoare (Muzeul Prado, Madrid).

44. CUPLUL ȘI COPILUL.

Vestitul ceasornicar englez John Arnold (1736—1799), nevasta și fiul său. Arnold a realizat, împreună cu Thomas Earnshaw, primele cronometre cu eșapament. În 1782, el obține brevetul pentru o primă versiune a curbelor terminale. Doamna Arnold privește către pictorul anonim, ținînd în mînă o condică cu socoteli, semn că este o bună gospodină. Poartă veșminte simple, confortabile și discrete, după moda sfîrșitului de secol. În centru, cronometrul cu eșapament, simbol și cauză a bogăției familiale. Întreaga valoare a tabloului rezidă în schimbul de priviri fericite dintre tată și fiu (The Science Museum, Londra).

45. BOUCHER, MICUL DEJUN.

Acest alt tablou clasic reprezentînd fericirea familială este datorat unui pictor pe care uneori greșim cantonîndu-l doar în zona purei senzualități erotice. Într-un colț al budoarului, înainte de plecare, un mic dejun luat în grabă. Tatăl, mama, guvernanta, doi copii; copilul din dreapta, pe care tînăra femeie îl privește cu atenție, este înconjurat de numeroase jucării. Observați veșmintele nediferențiate pe sexe ale copiilor foarte mici. Un lucru este sigur, în acest bogat cadru rococo, copilul se află la locul lui. Fără el nu ar exista fericire familială, nu ar exista intimitatea căminului conjugal (Muzeul Luvru, Paris).

46. PREZENTAREA MOȘTENITORULUI.

Prin pictura lui Moreau cel Tînăr, se afirmă o sensibilitate năvalnică și ostentativă. Se simte influența lui Rousseau, care, de altminteri, nu era cel mai bun exemplu în viața lui particulară. Un tînăr cuplu, o slujnică și o femeie aparținînd cercului familial. La poalele unei statui în stil antic, într-un parc, o înfățișare ostentativă și lacrimogenă a moștenitorului, influențată de o tradiție creștină rău înțeleasă și degradată. Această proclamare zgomotoasă a atotputerniciei copilului moștenitor anunță — în cadrul istoriei — domnia sterilizatoare a copilului unic (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).

47. O FAMILIE RUSĂ.

Această gravură aparține vestitei serii rusești a lui Leprince (1764). Izba din fund amintește de Europa Orientală, unde domină locuințele din lemn. Tînăra femeie transportă pe o sanie trei copii mici. O saniejucărie, trasă de unul din copii, vine în urma săniei mari. Femeia este tînără: familia ei numeroasă ilustrează vîrsta precoce a căsătoriei din Europa răsăriteană (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).

48. G. DE SAINT-AUBIN, COARDA.

Copiii trebuie să se joace, lucru pe care ni-l amintește Saint-Aubin. Acești copii, aparținînd unui mediu sărac, sînt îmbrăcați — semn de arhaism — ca niște mici bărbați. Oare Saint-Aubin iubește cu adevărat copiii? Ne putem pune această întrebare privindu-l pe băiețelul din dreapta și chipurile celor care se uită în jos. Franța, această țară de adulți, nu are față de copilărie elanul simplu și firesc al celorlalte Europe ale Secolului Luminilor, ceea ce contribuie din plin la instaurarea unui malthusianism ascetic cu adevărat catastrofal (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).

49. SAINT-AUBIN, SFÎRLEAZA.

Adică titirezul. Într-un decor de bîlci, Saint-Aubin situează cîțiva copii cu picioare scurte și îmbrăcați ca niște omuleți grotești. Nu, Saint-Aubin nu iubește copiii. În Franța s-a rîs nu o dată pe seama copilului. Falsa bunăvoință a lui Saint-Aubin ascunde o cruzime arhaică (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).

50. HOGARTH, NEBUNIA.

După Rake's progress, *în așteptarea infernului care îl pîndește pe ticălos,* Casa de nebuni *din Bedlam.*

Libertinul Tom Rakewell, gol și încătușat, întins pe pămînt, este privit cu multă curiozitate de două femei elegante, și cu adîncă milă de femeia pe care a disprețuit-o și care i-a rămas credincioasă. Marele, genialul Hogarth pune astfel în evidență arhitectura morală a țării sale. Moralismul său este poate cam îngust, dar credința sa într-un creștinism al faptelor bune este sinceră și profundă. În noile clădiri din Bedlam (Bethlehem Hospital), din Moorfields, în secolul al XVIII-lea, nebunii sînt tratați — după cum ne arată și Foucault — prin izolarea totală : încătușați, închiși în încăperi prevăzute cu gratii ; dacă plătesc, vizitatorii pot circula prin aceste clădiri. Oamenii vin să-i vadă pe nebuni așa cum s-ar duce să vadă animalele din grădina zoologică (Sir John Soane's Museum, Londra).

51. MOARTEA UNEI FEMEI IUBITE.

P. A. Wille cel Tînăr ne oferă această admirabilă operă, caricatură involuntară a unui secol al XVIII-lea lacrimogen. Totul este fals în această compoziție. Tînăra mamă moare așa cum se moare pe scenă. Soțul se comportă ca și cum s-ar ști privit. Bătrînul tată, foarte încovoiat, pare a fi pictat de Greuze. Fata cea mare varsă lacrimi după cum cere bunacuviință, supraveghindu-i totodată cu coada ochiului pe copiii cei mici. Dar mediocritatea lui Wille asigură valoarea afectivă a documentului. Scandalul morții adulte nu este acceptat. Această moarte este acum o moarte fără preot, fără lumînări, fără crucifix ; o moarte ce se petrece doar în intimitatea familiei (Muzeul din Cambrai).

52. BĂTRÎNA ȚĂRANCĂ.

Acest tablou anonim din secolul al XIX-lea (1818) reprezintă o bătrînă țărancă din Languedoc, născută în jur de 1743. Este una dintre acele numeroase amînate ale morții care dețin secretul unui take off. *Boneta albă și rochia sînt tradiționale pentru ținutul Languedoc. Trăsăturile sînt puternice, adîncite de vîrstă, gura știrbă, dar domină vigoarea și sentimentul unei reușite. Este o adevărată performanță să poți înșela moartea timp de șaptezeci și cinci de ani (dar oare numai în secolul al XVIII-lea ?) (Musée des Arts et Traditions populaires, Paris).*

53. CIMITIRUL BAROC DIN SALZBURG.

În centru, capela dedicată sufletelor ce urmează a trece prin purgatoriu. Rugăciunile pentru morți devin, după cotitura Contrareformei, dimensiunea religioasă fundamentală a unei sensibilități ce se refugiază într-un nucleus *familial foarte strîmt. Capela și zidurile impenetrabile constituie o măsură de tranziție, după perioada cînd morții erau aruncați în*

afara incintei bisericii parohiale, din motive de igienă, cu excepția, bineînțeles, a celor bogați. Monumentele funerare extrem de îngrămădite pun în evidență o uimitoare sensibilitate barocă : crucifixuri, cruci acoperite și o întreagă revărsare de îngeri și îngerași, de simboluri diverse. Pămînt sfințit, cimitirul este și locul privilegiat unde își desfășoară activitatea cerșetorii de meserie (Museum Carolino Augusteum, Salzburg).

54. SPITALUL DIN HAMBURG ÎN 1746.

O gravură de o extraordinară precizie : ea reprezintă un spital pentru ciumați — adică, pur și simplu, marele spital al orașului —, ciuma fiind înțeleasă, în sensul cel mai larg, drept boala prin excelență. Încăperea este foarte mare și aerisită, dar supraîncărcată. În centru, un chirurg face o amputație, fără anestezie, bineînțeles ; la stînga, un preot împărtășește un muribund. În fund, sînt împărțite alimente unor bolnavi săraci. Spitalul din Hamburg, în mijlocul secolului al XVIII-lea, continuă să fie caracterizat printr-o nediferențiere (Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg).

55. VIITORII PACIENȚI PENTRU BEDLAM.

Nebunia, alcoolismul, autodistrugerea, moartea. Hogarth acuză nebunia colectivă care pustiește Londra în jurul anului 1730. Gin drinking mania *a făcut cîteva sute de mii de morți. Femeia care lasă să-i scape din mîini copilul și care și-a pierdut, din pricina alcoolismului, instinctul matern și conștiința propriului său trup, este o clientă potențială a Ospiciului de nebuni Bedlam. O mulțime beată, care își cîntă fericirea cu gesturi de automat, un spînzurat într-o casă deschisă privirilor noastre în scop pedagogic. Efect indirect al prescurtării escatologice ? Tarif plătit creșterii demografice ? Surpriză creată de facilitățile oferite de marele comerț colonial ? (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).*

56. SMULGĂTORUL DE DINȚI.

Această gravură de Le Bras, inspirată din Téniers, dezvoltă tema inepuizabilă a micilor mizerii ale existenței. Să notăm și prezența cleștelui de scos dinți (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).

57. VACCINUL (1798).

*Această mînă frumoasă, cea a tinerei cresc*ătoare de vaci Sarah Nelmes, atîrnă mai greu în istoria umanității decît cucerirea Bastiliei, Codul civil sau bătălia de la Austerlitz. Pe ea se văd pustulele vaccinului contractat în timp ce mulgea vaci bolnave de* cow pox. *Jenner, văzînd-o, a înțeles că vaccinul contractat astfel putea să explice de ce cele mai*

multe dintre crescătoarele de vaci nu se îmbolnăveau de variolă. Privirea inteligentă pe care Jenner a îndreptat-o asupra acestei mîini, în momentul de apogeu al empirismului pragmatic al Secolului Luminilor, a salvat viața a zeci de milioane de oameni; direct și indirect ea va duce la descoperirea lui Pasteur și a adepților acestuia, ce are loc șaptezeci de ani mai tîrziu (Bibliothèque de la Faculté de médecine, Paris).

Sectorul al treilea în viața socială

58. O FAMILIE PATRICIANĂ.

Acest tablou de Pietro Longhi (1702—1785) ne introduce în intimitatea aristocratică a unei mari familii patriciene din Veneția decadentă a secolului al XVIII-lea. Pietro Longhi este cel care a impus tabloul de gen la Veneția. Cel de față reprezintă un bun exemplu. Compoziția se desfășoară în lățime. Ea reunește toate generațiile în sînul marii familii patriarhale mediteraneene. Avem aici și o adevărată sărbătorire a copilului, ceea ce dovedește caracterul unitar al secolului al XVIII-lea. Observați copilul care se joacă cu sabia, copilul înfățișat pictorului în centrul compoziției, precum și cei doi copilași în haine de gală, așezați tot în centru (Ca' Rezzonico, Veneția).

59. PIAȚA DE LÎNĂ DIN WROCLAW.

Această gravură de J. Wagner, de o factură foarte tradițională, arată însuflețirea care domnește în piața din Wroclaw. Marfa principală care se vinde aici este lîna. Silezia este locul unei industrii textile difuze, mare consumatoare de lînă: un sector unde nu au ajuns inovațiile tehnologice engleze și care înfruntă cu greu, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, concurența unor sectoare mai dezvoltate. În afară de felul cum sînt îmbrăcați oamenii, totul, aici, ține de tradiție (Marburg, Bildarchiv Foto).

60. AUTOR-EDITOR.

Secolul al XVIII-lea este secolul multiplicării cărții, al constituirii unei lumi autonome a editării, care se desprinde treptat din constrîngerile mecenatului. Dunker abordează tema cu umor. Editorul — care nu se distinge de librar — primește un tînăr autor ce-i înfățișează Morala în acțiune, *lucrare cu titlu promițător. Dar editorul refuză manuscrisul: autorul nu face parte dintre academicieni. Pe ziduri, un compendiu umoristic al cărților tipărite și al celor ce se vînd (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).*

61. OM AL LEGII, OM DE AFACERI.

Această gravură (1762) de C. Fritzsch, gravor (în franceză în textul original) „al Alteței Sale Marele Duce al tuturor Rusiilor", îl înfățișează, în cabinetul său de lucru, pe desăvîrșitul negustor din porturile Hansei, aflate în legătură cu restul lumii. Observați metodele încă de pe acum folosite: un fișier în ordine alfabetică, tabloul simbolic al marelui comerț maritim. De o parte se află scrisorile primite, de ecalaltă, condicile mari și groase în care sînt copiate scrisorile trimise. Exaltarea nobilimii care exercită acum acest mare comerț este o temă inepuizabilă din secolul al XVIII-lea, cînd, aproape pretutindeni, asistăm la ascensiunea membrilor stării a treia (Germanisches National Museum, Nürnberg).

62. PĂSTRAREA REGISTRELOR.

Gravură extrasă din tratatul lui Georg Steinhausen, Negustorii germani din trecut. *Un birou lung, călimări, doi copiști și, după cît se pare, un negustor care dictează, în timp ce un slujitor aduce o scrisoare sigilată. Ochiurile mici de geam dau o notă arhaică. Pe zid, tablouri simbolice înfățișînd corăbii pe mare, munca la cîmp, plăcerile vînătorii; globurile pămîntești și statueta, avînd un caracter de asemenea simbolic, sînt o dovadă a legăturilor cu ținuturi îndepărtate. Prestigiul negustorului se afirmă în întreaga Europă de Nord, care este o Europă maritimă, o Europă a progresului (Museum für Kunst und Gewerbe, Hamburg).*

63. PARET Y ALCAZAR, 1772.

Această prăvălioară cu obiecte de artă vechi (Tienda de antigüedades) *este totodată un loc unde se vînd tot felul de obiecte frivole. Măști, flori artificiale, cîte și mai cîte altele. În prim-plan, o femeie din Madrid aparținînd societății înalte, cu un evantai în mînă, îmbrăcată foarte sobru, în negru. O slujitoare a așezat copilul pe tejghea. În al doilea plan, îndărătul tejghelei, un vînzător, casierul, doi clienți. Prăvălioara, cu draperiile, balcoanele, pereții săi interiori, amintește de o scenă în* trompe l'oeil. Tienda, *cu ispitele, cu plăcerile sale iluzorii, cu podoabele sale, aparține aceluiași univers ca și teatrul (Col. Lazaro, Madrid).*

64. NEGUSTOR EVREU.

Această gravură germană ne amintește de importanța micului comerț evreiesc (askhenazim) *în întreaga Europă răsăriteană. Costum sobru, în genul celui purtat de membrii stării a treia; doar toca, sub pălărie, deosebește grupul etnic social și religios. Deslușim o notă discretă de antisemitism în trăsăturile feței, în privire, în buzele cărnoase, insistent*

subliniate, în titlul german, Trödeljud. *În Secolul al XVIII-lea, are loc în întreg Imperiul o îmbunătățire simțitoare a soartei comunităților evreiești, în general destul de bine acceptate în sînul unei clase mijlocii de mici negustori și meșteșugari (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).*

65. VÎNZĂTORUL DE STAMPE.

Seria de gravuri Strigăte din Viena *datează din 1775. Iată-l pe vînzătorul ambulant de stampe. Sub tricorn poartă o basma, care îi protejează ceafa de razele soarelui arzător. Trebuie să ne amintim cu acest prilej de rolul stampelor. Atîrnate pe pereții unor locuințe modeste, ele contribuie la înfrumusețarea casei. Trebuie să ținem seama, de asemenea, de rolul important al comerțului de stampe. Într-o lume care rămîne rurală în proporție de 90% în Austria, de 80% în Europa Occidentală, o parte din schimburi se manifestă în acest domeniu (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).*

66. LUPTA ÎMPOTRIVA ȘOBOLANILOR.

Iată întreg arsenalul luptei — așa cum se desfășoară ea în Germania — împotriva celui mai primejdios rozător, vector al ciumei și al multor altor boli. Capcane cu resort, perii cu dinți metalici, foale etc. Tot acest echipament va fi folosit pînă la marile descoperiri făcute de Pasteur la sfîrșitul secolului al XIX-lea. Cunoaștem rolul luptei împotriva șobolanilor în stîrpirea ciumei (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).

67. RONDUL DE NOAPTE.

Această străveche instituție asigură paza orașului în ceasurile primejdioase ale nopții; rondul de noapte își face simțită prezența vestind ora. Strigătul său prelung presupune în general un îndemn la meditație și la rugăciune. Observați halebarda, armă arhaică oarecum simbolică, lampa, veșmîntul care amintește de uniforma militară (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).

68. EXOTICA RUSIE.

Leprince pune în evidență atît caracterul exotic al Rusiei văzută din perspectiva unei Europe Occidentale a Luminilor, cît și influența limitată a marilor reforme vizînd modernizarea, instituite de Petru cel Mare. Barbă hirsută, veșminte ample tivite cu blană, cizme de pîslă, curățenie aproximativă. Remarcați mai ales folosirea saniei. Roata, obada, osia constituie un ansamblu de piese greu de produs. Folosirea saniei în mod prioritar are drept consecință starea proastă a drumurilor în timpul verii și numărul redus de căruțe din Europa de Răsărit. Fără îndoială, sania

este una din cauzele rămînerii în urmă tehnologice a Rusiei (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).

69. VÎNZĂTORUL DE PLĂCINTE.

Este tot o gravură de Leprince, referitoare tot la Rusia. Costumul bărbătesc este mai particularizat decît cel femeiesc. În fund, un cort. Observați expresia șireată a negustorului; cumpărătoarea aparține, fără îndoială, unui mediu social mai înstărit (Institut d'Art et d'Archéologie, Paris).

70. EVACUAREA GUNOAIELOR LA VENEȚIA.

Această tardivă gravură (1785) de Zompini arată munca grea a măturătorului de stradă, care duce în spinare gunoaiele strînse, spre a le încărca într-o gondolă. Evacuarea gunoaielor constituie o mare problemă pentru orașele din secolul al XVIII-lea. Primele canale de scurgere eficiente nu apar decît în secolul al XIX-lea (Institut d'Art et d'Archéologie, Paris).

În slujba statului : bărbații

71. FREDERIC AL II-LEA (1712—1786).

Acest portret anonim al lui Frederic al II-lea îl reprezintă în plină maturitate. El impresionează în primul rînd prin extrema-i simplitate : monarhul nu are perucă, poartă părul tăiat relativ scurt, mustața abia mijită îl face să semene cu un ofițer oarecare din armata regală a Prusiei. Este învești mîntat într-o tunică închisă la culoare și foarte strînsă pe corp; postavul mînecii este ros. Un singur însemn militar : vulturul prusac. Așa arată — în momentul său de apogeu — gînditorul politic și omul de stat cel mai admirat de întreaga Europă a Secolului Luminilor (Muzeul Palatinatului, Heidelberg).

72. VAN LOO, POMBAL (1699—1782).

Este omul care a dominat scena politică a Portugaliei aproape în tot timpul domniei lui Iosif I (1750—1777). Personalitatea excepțională a marelui marchiz se afirmă cu prilejul cutremurului de pămînt — adevărat cataclism — din 1 noiembrie 1755. Recunoașterea sa de către Europa luminată se întemeiază însă pe altceva : pretextînd un conflict în ținuturile de dincolo de mare, Pombal a fost primul care a obținut, încă din 1759, expulzarea iezuiților. El se află astfel la originea valului de persecuții care îi va mătura principalii lor adversari (Ceiras, Primăria).

73. TURGOT (1727—1781).

Este fără îndoială ultimul cu adevărat mare ministru al vechii monarhii, cel care, dacă ar fi fost ascultat, ar fi scutit Franța de o revoluție. Știm cît de decisiv a fost rolul său în calitate de Controlor general al Finanțelor (1774—1776). Acest portret, aparținînd școlii de pictură franceze, este probabil cu puțină vreme anterior anului 1761, dată cînd Turgot a obținut postul de intendent general la Limoges (Musée national, Versailles).

74. N. LANCRET, MAJORATUL LUI LUDOVIC AL XV-LEA.

În marea sală a Tribunalului din Paris, în fața tuturor Curților reunite, este proclamat, la 22 februarie 1723, majoratul legal al prințului, care are treisprezece ani. Este o zi așteptată cu o reală nerăbdare, problema succesiunii — dat fiind amenințarea unui război civil și a unui război în afara hotarelor — punîndu-se cu toată seriozitatea la începutul Regenței. Majoratul este doar o primă etapă. Dar această ceremonie tradițională consacră, indirect, și creșterea responsabilității Curților de justiție suverane (Muzeul Luvru, Paris).

75. CAMERA COMUNELOR.

Această compoziție naivă de Karl Anton Hickel reprezintă o ședință memorabilă a Camerei comunelor, care, împreună cu Cabinetul, deține puterea reală la începutul anului 1793, în preajma războiului cu Franța. Addington prezidează. La dreapta lui se află majoritatea; la stînga, opoziția. Tînărul orator de o sobră eleganță care se adresează adunării din banca sa este William Pitt (Al doilea). În fața lui (cel cu pălăria neagră), se află conducătorul opoziției, Charles James Fox. Camera comunelor este prezentă în totalitatea ei. Recunoaștem așezarea tradițională: față în față stau majoritatea și opoziția, de o parte și cealaltă a președintelui se află un loc gol prin care trebuie să treci cînd vrei să ajungi în tabăra cealaltă (National Portrait Gallery, Londra).

76. GUSTAV AL III-LEA AL SUEDIEI.

Acest portret, pictat de Pasch cel Tînăr, îl reprezintă pe despotul luminat din Nord (1771—1792), la o vîrstă fragedă, cu puțină vreme desigur după lovitura de stat din 19 aprilie 1772, prin care obținuse puterea reală. Acest prinț din casa de Holstein, care a contribuit la accelerarea progresului Suediei către sfîrșitul secolului, este format în spiritul culturii franceze. Observați trăsăturile fine, profilul vulturesc și, mai ales, ochii mari, a căror privire pare că îmbină visul cu fapta (Col. Hallenereutz).

77. IOSIF AL II-LEA (1741—1790).

Este, după Frederic al II-lea, cel mai de seamă dintre despoții luminați. Și totuși filozofii nu l-au iubit, probabil din cauza catolicismului său sincer, strict, pus în serviciul Luminilor. Chipul acesta reprezintă un detaliu dintr-un tablou de Pompeo Batoni înfățișîndu-i pe Iosif al II-lea și pe arhiducele Leopold de Toscana. Este chipul serios al Habsburgilor, cu maxilarul dezvoltat, gura senzuală, nasul mare și drept și ochii bulbucați, în care se citesc entuziasmul și disciplina, dar nu și o reală inteligență (Kunsthistorisches Museum, Viena).

78. A. ROSLIN, ECATERINA A II-A.

Înfățișată aici în amurgul vieții sale, după o lungă domnie, de către Roslin, pictor al Curții. Fără să vrem, ne gîndim la portretul lui Erichsen (1732—1782), pictat cu zece ani mai devreme. Împărăteasa, și atunci bătrînă, apărea încărcată de bijuterii ca o icoană. În acest portret domină sobrietatea, împărăteasa este „măicuța" popoarelor, într-un cadru care asociază arhitectura neoclasică la modă, cu fastul baroc al stofelor, cu simbolurile orientale, „bizantine" ale puterii. Oare această Semiramidă a Nordului este tot prietena filozofilor — dar ce a mai rămas din Europa Luminilor? —, ea, care își conduce nemilos și fără iluzii imensul imperiu, prin mijlocirea unei nobilimi ce se confundă cu funcțiile publice, și a unei clase de mari proprietari funciari, posesori ai unor imense moșii? Sîntem departe de epoca nakaz-ului, a „îndrumărilor pentru comisia însărcinată cu proiectul unui nou cod de legi". Această foarte bătrînă doamnă apare în portretul lui Roslin, ca și în cel al lui Erichsen, cu trăsăturile ușor îmblînzite și întinerite, conform dorinței ei; dar în privirea pătrunzătoare încă citim o inteligență aproape la fel de strălucită ca odinioară. Este chezașa unei puteri în care multă vreme, dintr-o anumită inerție, intelectualitatea Secolului Luminilor s-a încăpățînat să vadă o reformatoare (Muzeul Ermitaj, Leningrad).

79. VAN BLARENBERGHE, FONTENOY.

Acest tablou minuțios și grandios, care înfățișează bătălia de la Fontenoy, din 11 mai 1745, are toate calitățile unui document. Priviți această uriașă cîmpie vălurită, loc clasic de desfășurare a unei bătălii în Țările de Jos. Între două armate de rezervă încolonate, în planul al doilea și în ultimul plan, evoluează cele două armate dușmane. Fontenoy este locul unei bătălii de tip savant, între armate foarte disciplinate care manevrează cu o rigoare ce presupune soldați foarte bine antrenați. Costul ridicat al fiecărui soldat are drept rezultat o artă a războiului care încearcă să cruțe cît mai mult cu putință viața individului (Muzeul Național, Versailles).

80. BATALIA DE LA HANNOVRA.

Prin ea începe, în 1756, Războiul de şapte Ani. Această scenă este pictată de Le Paon. Este un peisaj din Nord, uşor vălurit. Armata este orînduită în coloane subţiri. În perioada drill-*ului, războiul, în Europa fericită şi dens populată, la vest şi la centru, a atins aproape un punct de vîrf al deşăvîrşirii şi al domesticirii sale. Mortalitatea pricinuită de el a fost redusă la maximum. Cită deosebire faţă de războiul baroc din vremea lui Wallenstein şi faţă de cel din prima parte a secolului al XX-lea! (Primăria din Grasse).*

81. WATTEAU, RECRUŢII.

Războiul de succesiune la tronul Spaniei a pus pentru prima oară faţă în faţă aproape un milion de oameni. Franţa, care trebuie să înfrunte pentru întîia dată o Europă coalizată împotriva ei, depune un efort uriaş. Armata este recrutată, fără prea multă greutate, din păturile de jos înfometate în urma bătăliilor din 1709. Îndărătul sergentului călare care recrutează soldaţi, un grup dezorganizat de tineri soldaţi se îndreaptă către grosul armatei. (Musée des Beaux-Arts, Nantes).

În slujba statului : palatul

82. MAREA FAŢADĂ BAROCĂ A PALATULUI ŢARSKOE SIELO.

Este capodopera lui Rastrelli, executată la cererea Ecaterinei a II-a, într-o perioadă cînd Europa Occidentală practică moda neoclasică. Ţarskoe Sielo este policrom, un policrom centrat în jurul unui albastru deschis, ca o icoană. Datorită prodigioasei medieri realizate prin culoare, nenumăratele ovale, orgia decoraţiilor placate ca pe o mobilă în stil Ludovic al XIV-lea şi înaltele coloane cu capiteluri agresive sînt în armonie cu cerul spălăcit de deasupra Nevei. După jumătate de secol de căutări, Ţarskoe Sielo marchează apogeul adaptării esteticii baroce la exigenţele geniului rus.

83. SCHLEISSHEIM.

Palatul princiar este un instrument capital al construirii statului. Schleissheim, din Bavaria, aparţine unei prime generaţii de palate, direct inspirate din modelul oferit de palatul Versailles. Electorii Bavariei au construit, în acelaşi timp, palatul Schleissheim, a cărui faţadă, pe care o vedem aici, are trei sute de metri, şi palatul Nymphenburg (patru sute de metri). Ei se inspiră din gigantismul arhitectural impus de Neuman la Viena, Karlsruhe, Stuttgart. Palatul Schleissheim, început de Zuccalli, a fost

terminat de Robert de Cotte. Maximilian Emanuel îşi aminteşte, în 1714, felul cum a trăit el timp de doisprezece ani la Versailles. Corp central mai înalt — ca şi în cazul palatului Belvedere —, cu o decoraţie greoaie, în stil baroc, în ciuda unor elemente clasice; aripi orizontale, dar mai joase. Germania nu are pudoarea acoperişurilor şi a hornurilor. Clădirea aparţine familiei arhitectonice subalpine danubiene, dar grădina este în cel mai pur stil francez.

84. AMALIENBURG.

Amalienburg aparţine marelui ansamblu Nymphenburg, cel de al doilea Versailles bavarez. Acest fermecător pavilion este opera preacunoscutului Cuvilliès. Francez din nord, născut la Soignies, în Le Hainaut, în 1695, Cuvilliès este arhitectul Bavariei, împingînd — împreună cu Meissonnier — barocul pînă la rococo. Palatul Amalienburg este ca o minunată bijuterie într-un peisaj plin de verdeaţă care, din fericire, a rupt cu maniera rece a grădinii de tip franţuzesc şi cuprinde comori de decoraţie barocă, adevărată simfonie de culori, de curbe, de linii graţios întretăiate şi de fantezie.

85. DUPĂ BELLOTTO, PALATUL DE VARĂ DIN SCHÖNBRUNN, PARTEA DINSPRE CURTE.

Este singurul ansamblu arhitectural care poate fi comparat cu palatul Versailles, în slujba singurului stat care poate fi — în ciuda decalajelor — comparat cu Franţa. Schönbrunn are cu Viena o relaţie analoagă cu cea pe care Versailles o are cu Parisul. Început în 1695 de Fischer von Erlach, palatul Schönbrunn este conceput ca un modest pavilion de vînătoare, reluat apoi şi transformat, cu un adaos de decoraţie în manieră italiană, de către Paccassi. Faţada principală — nepunînd la socoteală aripile mai scunde care mărginesc curtea — se desfăşoară pe patru planuri, masa centrală detaşîndu-se uşor în înălţime. Bellotto a reprezentat mişcarea din piaţă în ziua de 16 aprilie 1759: călugări înveşmîntaţi după moda italiană, călăreţi împodobiţi cu aurării, desfăşurări de trupe, tot acel du-te-vino caracteristic pentru centrul vital al unui mare stat aflat pe picior de război (Kunsthistoriches Museum, Viena).

86. PALACIO REAL.

Iată uriaşul Palacio Real din Madrid, şi anume partea care dă spre oraş. Este o clădire pe măsura unui mare stat care şi-a găsit, în sfîrşit, în secolul al XVIII-lea, deci cu mare întîrziere, capitala. Incendiul vechiului Alcazar — din noaptea 24—25 decembrie 1734 — a lăsat în urma lui doar o carcasă, iar moartea lui Juvara (1736), doar un plan de reconstruc-

ție. Dacă acesta, în linii mari, îi aparține lui Juvara, J. B. Sachetti va adapta și va realiza proiectul, desenînd totodată și grădiniile. În esență, marea operă datează de la sfîrșitul domniei lui Filip al V-lea (1736—1746), dar decorația este continuată pînă la sfîrșitul secolului. Exemplul palatului Versailles i-a obsedat pe Juvara și pe Sachetti. Arhitectura este clasică; mult baroc spaniol în detaliile decorațiilor în rondebosse. Palacio Real este admirabil pus în valoare de peisajul înconjurător: limpezimea aerului, valea Riului Manzanares și Munții Sierra, pierzîndu-se în depărtări și acoperiți aici de clădirea palatului.

87. CASERTA.

Regatul Neapolelui, cel mai mare dintre statele mijlocii (între șapte și opt milioane de locuitori), posedă, printre palatele sale princiare, palatul Caserta, adevărat Versailles al Italiei. Totul aici este gigantic, făcut astfel încît să impresioneze puternic. O fațadă de două sute cincizeci de metri, o elevație excepțională. În mijloc, intrarea iese în afară, situată fiind înaintea unei scări monumentale. Frumusețea sa frapantă se explică și prin calitatea și bogăția materialului. Ansamblul este opera lui Vanvitelli, pe care Carol al III-lea îl chemase de la Roma după ce acesta construise capodopera sa Santa Maria degli Angeli. Caserta este cel mai mare și, fără îndoială, cel mai frumos palat regal adăugat moștenirii italiene de către Europa Secolului Luminilor.

88. PETERHOF.

La început, este opera lui Jean-Baptiste Leblond (1679—1719), atras în Rusia în 1716 de ofertele ispititoare ale lui Lefort. Dar Leblond moare în 1719 și Rastrelli este cel ce își pune pecetea geniului pe acest Peterhof, care aparține unui Petersburg al lui Petru cel Mare. Este o îmbinare originală între barocul italo-danubian și tradiționala paletă rusească. Originalitatea rezidă în grădinile în trepte, în sera de portocali mascată, în licăritul continuu al culorilor, în linia curbă a acoperișului și în clopotnița mică în formă de bulb. Rastrelli și-a amintit că se află în Rusia, lucru pe care merită să-l punem în evidență.

89. MAFRA.

Enormul castel Mafra este contemporan cu Peterhof. Construit în îndepărtata și severa Estremadura, Mafra datează din anii 1717—1730. Această masă impresionantă din piatră îmbină o rigoare iberică — amintind de palatul Escorial — și ecourile unui hiperbaroc manuelin: dovadă cele două clopotnițe ale fațadei. Greoaia construcție aparține secolului al XVIII-lea, dar oare acest palat, întrucîtva cazarmă, întrucîtva mînăstire, este el oare cu adevărat o operă a Secolului Luminilor? Stilul greoi și arhaic al palatului Mafra ne face să punem în discuție însăși apartenența Portugaliei anilor 1720 la Secolul Luminilor. Complexul secol al XVIII-lea...

În slujba inteligenței: cărți și oameni

90. IMMANUEL KANT (1724—1804).

Această gravură anonimă, de o frumusețe sobră, rămîne, fără îndoială, documentul iconografic cel mai fidel, privitor la marele filozof din secolul al XVIII-lea. Rigoarea, simplitatea și demnitatea veșmîntului exprimă decență și sobrietate. Priviți redingota fără podoabe, gulerul îngust, jaboul. Artistul a acordat cea mai mare importanță fizionomiei: o frunte imensă, un maxilar voluntar, o privire pătrunzătoare și intensă. Este una dintre cele mai mari inteligențe ale tuturor timpurilor, întovărășită de o bunătate la fel de mare. Modestul Kant va rămîne întreaga sa viață marcat de personalitatea unei mame excepționale: Anne Regina Reuter, care a murit cînd — fiind al patrulea dintre cei unsprezece copii — el nu avea decît treisprezece ani. Întreaga lui viață a fost influențată de severa educație pietistă de care a avut parte încă de la vîrsta cea mai fragedă (Col. particulară).

91. O ÎNTRUNIRE A ACADEMIEI REGALE DIN ANGLIA (ROYAL SOCIETY).

Este cel mai prestigios, cel mai strălucit așezămînt științific din secolul al XVIII-lea. Întemeiat în 28 noiembrie 1660, Royal Society își are sediul la Gresham College și publică, începînd din 1665, sub conducerea lui Oldenbourg, mai întîi, corespondența lui Spinoza, în „Philosophical Transactions", care rămîne, de-a lungul întregului secol al XVIII-lea, primul organ de difuzare a descoperirilor științifice. Acest tablou de grup ne arată Royal Society în 1807—1808. Vedem aici cîteva dintre cele mai mari figuri ale Secolului Luminilor, aflat în plină mutație, în momentul cînd filozofia mecanicistă este înlocuită de o gîndire științifică cu adevărat modernă. Iată-l deci pe Henry Cavendish (1731—1810), care, prin lucrarea sa publicată în 1771 în „Philosophical Transactions", realizează saltul fizicii electricității din domeniul calitativ în cel cantitativ; pe Nevil Maskelyne (1732—1810), cel care a condus observatorul din Greenwich, pe Sir Joseph Banks (1743—1820), care a fost președintele Academiei regale engleze și, în sfîrșit, pe marele William Herschel (1730—1822), celebrul savant care întemeiază astronomia pe bază de telescop,

descoperitorul lui Uranus, părintele astronomiei stelare (British Museum, Londra).

92. JOHN LOCKE (1632—1704).

Medalionul, armele, francizarea prenumelui, inscripția latină dovedesc îndeajuns prestigiul de care se bucură acest om pe continent, începînd din momentul cînd Pierre Coste a tradus, într-o franceză clară, An Essay concerning human understanding. Locke, medicul și politicianul, omul care a călătorit de nenumărate ori pe continent, în Franța și în Olanda, se bucură de un enorm prestigiu pînă în perioada criticistă a anilor 1780. Atît felul cum este îmbrăcat cît și prin atitudinea mîndră a chipului său prelung și ascuțit, John Locke este un om din secolul al XVII-lea, neîndoielnic, figura centrală a anilor 1680 (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).

93. DAVID HUME (1711—1776).

Este o gravură de Martin, după A. Ramsay. Născut la Edinburg, în 1711, Hume a trăit mult în Franța, unde a exercitat și funcția de secretar de ambasadă. Succesul său a fost tardiv, dar foarte mare. Este foarte mulțumit de sine, o anumită suficiență poate fi citită chiar în privirea ochilor săi bulbucați (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).

94. DIDEROT (1713—1784).

Este oare chiar acel Diderot intrat în legendă? Medalionul gravat de Le Beau, după portretul lui Binet, este posterior morții scriitorului (Paris, iulie 1784). El poartă precizarea: „Membru al Academiei din Berlin", care este importantă prin aceea că specifică apartenența la o Europă cosmopolită, cea a Academiei din Berlin și a fondurilor de propagandă din caseta personală a Ecaterinei a II-a. Este bătrînul Diderot, Diderot cel glorios și cel bolnav, Diderot cel sensibil. Citim pe chipul său tensiunea dramatică a omului care a purtat o adevărată corespondență-fluviu cu întreaga Europă, care continuă Enciclopedia. Este mai ales acel Diderot pe care posteritatea Secolului Luminilor a vrut să și-l închipuie, proiectîndu-l într-un dincolo — stingheritor — al morții (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).

95. JEAN-JACQUES ROUSSEAU (1712—1778).

Eroii au obosit, fără îndoială. Sîntem frapați de înrudirea dintre portretul lui Diderot de Binet-Le Beau și acest portret al lui Jean-Jacques de Ingouf. Acest Rousseau pe cale de a îmbătrîni este un foarte frumos Rousseau, de o vibrantă sensibilitate. Portretele acestor bătrîni înțelepți, ale marilor profeți sensibili din cea de-a doua parte a secolului al XVIII-lea, depun mărturie cu privire la mutația esențială a

sensibilității. Acest Rousseau este marele preot al unui nou raționalism pietist, inventatorul conceptului de cetățean, părintele afectivității Franței revoluționare. Pe chipul său torturat și neliniștit se ivesc, la acest sfîrșit de secol, primele semne ale viitorului Sturm und Drang (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).

96. UN LEIBNIZ NEOBIȘNUIT (1646—1716).

Acest Leibniz, încă tînăr, cu fruntea înaltă, cu buzele groase, cu bărbia împăstoșată, cu fruntea stranie, strălucitoare și parcă mîndră sub greaua perucă după moda Ludovic al XIV-lea, este un Leibniz neobișnuit, un portret difuzat la Paris, de către Daumont, în strada Saint-Martin. Este nostim să-l situăm pe Leibniz în raport cu un catren nu prea grozav al lui Voltaire, care în cele din urmă îl va și detesta (să ne amintim de Candide): „Îi învață pe Regi, îi luminează pe cei înțelepți, Mai înțelept decît ei, știe să se îndoiască". Este ciudat acest Leibniz sceptic, care nu a existat decît în mintea lui Voltaire (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).

97. NEWTON (1642—1727) POPULARIZAT.

El este cel mai mare. A dominat întreg secolul al XVIII-lea și chiar și secolul al XIX-lea. Sistemul lumii propus de el rezistă pînă la Einstein. Ce contrast între această gravură, care ne propune imaginea popularizată a unui Newton bonom și legendar, și impresionantul portret realizat de Gottfrey Keller! Keller a știut să-l vadă pe vizionarul, pe teologul și pe savantul creator. Privirea lui Newton în portretul său este tensionată, atentă, exprimînd voința rece a omului care a văzut „cu ochiul liber" manifestarea perfecțiunii invizibile a lui Dumnezeu în ordinea lumii. Privirea acestui Newton anonim și popularizat este plină de o miraculoasă naivitate. Pe acest chip se citește o mare bunătate, deci mult adevăr. Căci acest creștin adevărat, care credea și care știa, a fost pe cît de inteligent, pe atît de bun (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).

98. BIBLIOTECA DIN COIMBRA.

O foarte veche universitate, o decorație specifică secolului al XVIII-lea și, în cea mai mare măsură, cărți din secolul al XVIII-lea. Marea lor cantitate amintește de multiplicarea scrierilor, de revoluția care se produce, prin ea, în istorie, de mutația ce are loc în domeniul erudiției. Arhaica universitate din Coimbra participă la înoarea intelectuală din Secolul Luminilor. Ea este mai curînd înrudită cu direcția mauristă, și mai puțin cu filozofia mecanicistă, fiind nu atît fiica lui Newton cît cea a lui Mabillon.

De la filozofia mecanicistă la autonomia științei

99. PLANETARIUMUL LUI WRIGHT.

Această frumoasă mașinărie datează din 1730. Ea reprezintă sistemul solar așa cum este el cunoscut în urma observațiilor lui Picard și ale lui Olaus Romer, precum și în urma calculelor lui Newton. Desigur, nu sînt perfect respectate proporțiile corpurilor cerești și, a fortiori, nici distanțele; dar mișcările mecanicii cerești sînt reprezentate foarte limpede și foarte pedagogic. De exemplu, Pămîntul este foarte corect plasat, ca și luna. Planetariumul lui Wright nu este propriu-zis un aparat științific, ci un material pedagogic și de difuzare a ideilor științifice. Astronomia a jucat un rol capital într-o pedagogie a spiritului științific (Musées royaux d'art et d'histoire, Bruxelles).

100. MARELE TELESCOP AL LUI HERSCHEL.

William Herschel (1738—1822) a fost omul telescopului, oarecum cam așa cum, odinioară, Leeuwenhoek (1632—1723) a fost omul cercetării răbdătoare la microscop. În acest stadiu decisiv (cel al explorării sistemului solar îndepărtat și al astronomiei stelare) totul depinde de calitatea instrumentului. Iată al patrulea telescop al lui Herschel, un instrument colosal de 40 picioare (adică de 12 m, cu o deschidere de 122 cm). De fapt, nu este un succes, Herschel văzînd lucrurile prea în mare. El începe în 1774 cu un telescop newtonian; în 1778, se află în posesia unui telescop de 7 picioare, iar în 1781, a unui telescop de 20 picioare. De fapt, acest telescop de 20 picioare este cel mai bun instrument al său. A putut, aducîndu-i cîteva îmbunătățiri, să vadă cu el stele de mărimea a patrusprezecea. Acest uriaș (telescopul de 40 picioare), care a înflăcărat atîtea minți, nu oferă o imagine foarte fină, iar efectele termice, pe care inventatorul lui nu le poate corecta, îl transformă adesori într-un instrument inutilizabil. El ne arată totuși că astronomia ocupă locul întîi de-a lungul întregului secol al XVIII-lea (The Science Museum, Londra).

101. EXPERIENȚELE LUI GALVANI.

Ele au sedus, pur și simplu, întreg secolul al XVIII-lea. Luigi Galvani (1737—1798), prin experiențele sale pe picioare de broască, a explorat pentru prima oară funcțiile nervilor. „Influența fluidului nervos pus în mișcare de scînteia electrică asupra organismelor era una dintre curiozitățile secolului și chiar una dintre distracțiile sale" (L. Dulieu). Vedem pe această planșă, la frontiera dintre fizică și o fiziologie aflată la primele ei începuturi, cei dintîi pași ai electrofiziologiei, în secolul lui Galvani, Caldani, Whyte, Walsh și al inimitabilului și mondenului abate Nollet (Eidgenossiche Technische Hochschule, Zürich).

102. EXPERIENȚELE LUI PRIESTLEY CU PRIVIRE LA GAZE ȘI LA VIAȚĂ (1775).

Secolul al XVIII-lea este secolul științei experimentale. Sînt construite acum aparate tot mai savante și mai complexe. William Priestley (1733—1804) se află printre primii în toate domeniile: în electricitate, în chimia gazelor, în biochimia schimburilor gazoase necesare vieții... Aceste aparate, care măsoară efectele respirației plantelor și animalelor, stau la baza fundamentalei sale lucrări Experiments and observations on different kinds of air *(1774—1777, 6 volume). Secolul al XVIII-lea a fost fascinat de ciclul schimburilor gazoase. Să ne amintim și de admirabilul tablou al lui Wright of Derby,* Experiment on a bird in the air-pump *(1768, Tate Gallery) (The Science Museum, Londra).*

103. SĂ CUNOAȘTEM ÎMPREUNĂ.

Îi datorăm marelui David (1748—1825) această admirabilă compoziție care îi înfățișează, alături, pe Lavoisier (1743—1794) și pe soția sa, tovarășă de viață și colaboratoare exemplară, Marie Anne Paulze (1758—1836). Aproape că nici nu ne putem imagina cît de mult a făcut Lavoisier pentru chimie. Inteligență de o prodigioasă luciditate (el a eliberat gîndirea de ipotezele-balast acumulate în decursul secolelor, începînd cu cele ale redutabilei flogistici), experimentator de geniu, el creează cu adevărat o știință în anii 1770—1780. David a știut să-l vadă pe savantul care experimentează, cu aparatele sale simple și eficace, într-un salon cu pilaștri neoclasici, atît de diferit de încăperile medievale ale tradiției alchimiste. Ne atrage atenția mai ales cuplul: în opera sa de savant, Lavoisier este mereu alături de soție, tovarășă de meditație, de experiențe, de căutare; frumos, mare, luminos, profetic este aici acest gînd al echipei științifice care se confundă cu nucleul fundamental al familiei conjugale. Marie Paulze a mai trăit încă patruzeci și doi de ani după acel întunecat 8 mai 1794, cînd prostia și fanatismul au fost mai puternice decît spiritul Luminilor (Col. particulară).

104. CARL VON LINNÉ (1707—1778).

Este bătrînul Linné, în culmea gloriei, într-un frumos portret din 1775, de Roslin. Fiu de pastor, făcîndu-și studiile la Lund și Upsala, el este tatăl sistematicii (sistemului sexual) plantelor. Om din Nord, și-a publicat opera imensă în latină, care rămîne în Scandinavia, pînă la începutul secolului al

XIX-lea, limba științei. Chipul său este blînd, senin și plin de bunătate. Sistematica presupune cercetări îndelungate și răbdătoare, o privire lucidă, atentă, inteligentă. Haina de catifea, de mare gală, este foarte studiată. Este ținuta de Curte a academicianului. Simplitatea lui Linné face concesii (exigențelor sociale, spre binele științei căreia i se dedică (Academia de științe, Stockholm).

105. WILLIAM HERSCHEL (1738—1822).

Este un foarte frumos portret de J. Russel, care îl reprezintă, într-o bogată mantie împodobită cu blană, pe William Herschel, părintele astronomiei pe bază de telescop, explorator al limitelor sistemului solar și al imensității sistemelor stelare. Herschel, în vîrstă de cincizeci de ani, a vrut să fie reprezentat aici ca descoperitor al frontierelor celor mai îndepărtate ale sistemului solar: într-adevăr, el ține în mînă o foaie de hîrtie pe care sînt desenați Uranus — planetă descoperită în 1781 — și doi din sateliții ei. Această alegere este foarte semnificativă: pentru publicul cultivat, astronomia se confundă încă, și pentru multă vreme de acum înainte, cu mecanica sistemului solar (The Science Museum, Londra).

106. ANTONY VAN LEEUWENHOEK (1632—1723).

În pragul Secolului Luminilor, doi mari observatori de geniu ai infinitului mic: Leeuwenhoek și Swammerdam (1637—1680), doi fii ai Olandei, ai sticlelor de ochelari și ai miraculosului microscop. Dar cel mai mare este Leeuwenhoek. Acest frumos portret de Werkolje datează din 1686. Născut la Delft, într-o familie de negustori, Antony van Leeuwenhoek nu are studii superioare. El știe să facă socoteli, ca orice negustor de postav, și mai ales știe să vadă. Tocmai aceste trăsături sînt exprimate prin portretul bonom al acestui bărbat simplu și bun, cu fața rotundă, cu nasul mare, cu ochii bulbucați, foarte îndepărtați unul de celălalt, și naivi. Sînt ochi care văd mult dincolo de lumea vizibilă obișnuită, în direcția infinitului mic, a vieții și a misterelor ei. În 1677, acești ochi mari văzuseră pentru prima oară un spermatozoid, corect interpretat de mintea robustă a lui Leeuwenhoek (National Museum for the History of Science, Leida).

107. PIERRE SIMON LAPLACE (1744—1827) SAU PERFECȚIUNEA ÎNGHEȚATĂ A NOII COSMOLOGII.

Nu există practic vreun domeniu al matematicilor în care Laplace să nu fi excelat, dar el a triumfat cu adevărat prin sistemul lumii pe care ni-l propune. Cosmologia lui Laplace constituie punctul perfect — considerat multă vreme în secolul al XIX-lea ca

fiind imuabil — la care ajunge cosmologia, la un secol după Newton. Marele Alexandre Koyré a analizat admirabil victoria precară a Dumnezeului newtonian: Arhitectul divin devine un Dumnezeu trîndav, în drum spre ipoteza inutilității sale, propusă de Laplace. Tabloul lui Paulin Guérin ni-l arată pe marele demnitar al Imperiului (în cancelaria Senatului) încărcat de onoruri, pe un fundal de o sobrietate neoclasică. O fizionomie uscată, dură și rece, mai curînd mulțumită de sine. Cîtă diferență față de portretul lui Newton de Gottfrey Keller! Privirea lui Newton este deschisă către infinit, perfecțiunea lui Laplace este mărginită ca o fundătură (Musée national, Versailles).

108. ISTORIA PĂMÎNTULUI.

Iată fosilele, marea pasiune tardivă a secolului al XVIII-lea. Aceste fosile din colecția machizulului de Croismark sînt reprezentate într-o publicație din 1755, atribuită lui Dezallier d'Argenville. Desenul este precis, în unghiuri, în negru și alb, dramatic ca și pătimașa dezbatere ce are loc cu privire la aceste mărturii ale unui trecut a cărui durată înspăimîntătoare abia începe să fie explorată (Bibliothèque du Museum d'histoire naturelle, Paris).

109. SUPRAREALISTA MICROGRAPHIA.

Această planșă figurează în Micrographia *lui Robert Hooke. Robert Hooke (1635—1730) este un om din secolul trecut. El a abordat toate științele, începînd cu o șovăielnică fizică a luminii, dar opera sa cea mai durabilă este uimitoarea* Micrographia *din 1665. El a reprodus aici tot ce-i cădea sub mînă: un ac de albină, picioare de muște... realizînd o primă explorare microscopică a universului. Extraordinar este mai ales succesul durabil al acestei compilații, pe care o avem aici într-o ediție din 1747. Iată diferitele părți ale unui păianjen (ochi, pîntece, spate). Succesul persistent al acestei lucrări ne arată ce rol mare joacă înclinarea către fantastic pusă în slujba explorării prestiințifice a fascinantului infinit mic, în stadiul musculiței lui Pascal (Bibliothèque nationale, Paris).*

110. MISTERUL ZĂMISLIRII.

Misterul transmiterii vieții este discutat cu pasiune. Iată lucrările marelui Spallanzani (1729—1799). În dezbaterea, devenită ceartă filozofică, privitoare la preformare și la epigeneză, experiențele lui Spallanzani dovedesc persistența unei îndoieli și a unui progres. Iată ciclul aproape complet al zămislirii broaștei, reprezentat în planșa I din cunoscutele Experiențe pentru a sluji la istoria zămislirii animalelor și plantelor, *lucrare publicată la Pavia, în 1782 (Bibliothèque du Museum d'histoire naturelle, Paris).*

111. J. DE LAJOUE, „CABINETUL DE FIZICĂ" AL DOMNULUI BONNIER DE LA MOSSON.

Acest „Cabinet de fizică" ne pune în prezența uneia dintre manile constructive ale marilor seniori și ale burghezilor bogați din Europa Secolului Luminilor. Bonnier de la Mosson este un diletant bogat. El a acumulat în acest cadru baroc unelte științifice care constituie o adevărată avuție, și care îi conferă mai cu seamă un mare prestigiu. Recunoaștem, într-o învălmășeală cu adevărat surprinzătoare: diagrama unei fortificații, instrumente optice și lentile, recipiente de sticlă, bocale care cuprind, fără îndoială, alaunul cu multiple virtuți. Acest „cabinet de fizică" din Secolul Luminilor nu a rupt cu desăvîrșire cu alchimia. El anunță preocupările celor care se vor ocupa cu magnetismul pe vremea lui Mesmer. Cadrul baroc, pădurea de simboluri, o lume înaripată de îngerași și de alegorii... vorbesc despre ambiguitatea unei științe care nu s-a desprins încă bine de un trecut foarte îndepărtat (Col. Sir Alfred Beit, Irlanda).

Omul și religia

112. TIEPOLO, CINA CEA DE TAINĂ, DETALIU.

Credința rămîne foarte puternică, mai ales în Europa sensibilității baroce a Sudului și în zonele de frontieră mistice ale Nordului, iar întoarcerea către propriul sine a dus la salvarea esențialului, cu prețul cîtorva sacrificii. Giambattista Tiepolo (1696—1770) este poate cel mai mare pictor al secolului, dar el se înscrie în asemenea măsură în tradiția picturii decorative murale (fresca venețiană), încît geniul său depășește secolul în care a trăit, (Muzeul Luvru Paris).

113. GOYA, PROCESIUNEA FLAGELANȚILOR.

Sensibilitatea religioasă spaniolă este mai mult decît barocă. Ea a rămas marcată de exasperarea unui ascetism oarecum morbid. Spania Secolului Luminilor comunică mai curînd cu secolul al XIV-lea european. Goya refuză aceste valori. El preferă în mod deliberat o Ilustración. *Procesiunea pe care o reprezintă, cu diavolii, penitenții și flagelanții săi, cu mulțimea mediteraneană care colcăie parcă înspăimîntător, se află la limita caricaturii. Ea subliniază insistent o frontieră a sensibilității, într-un clarobscur în care se înfruntă simbolic universul pictorului și o străveche frontieră creștină (Academia San Fernando, Madrid).*

114. UN ALT ASPECT AL AUTENTICULUI JOHN WESLEY (1703—1791).

John Wesley este cea mai mare figură a secolului al XVIII-lea religios, părintele Trezirii din lumea anglo-saxonă și, indirect din Europa de Nord. Aparținînd unei familii de schismatici raliați, prin alegere individuală, Bisericii anglicane (părinții săi țineau de Biserica Angliei), el s-a născut la 17 iunie 1703, la presbiteriul din Epsworth. Își face studiile la Oxford și suferă influența mamei sale, foarte credincioasa Suzanne Wesley. Devine adeptul curentelor misticii tradiționale comune catolicismului „roman" și anglo-catolicismului. În 1735, pleacă în Georgia cu cîțiva hig churchmen. *Întîlnirea cu frații moravi din America este decisivă pentru el. Neputînd să convingă întreaga Biserică din Anglia să se întoarcă la surse, Wesley a fost întreaga sa viață sfîșiat între separatismul adepților săi și ostilitatea bisericii Angliei. Biserica metodistă există deja la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Acest tablou al lui Nathaniel Hone se străduiește să pună în lumină esențialul mesajului său (National Portrait Gallery, Londra).*

115. SPOVEDANIA REGINEI BOEMIEI.

Iată un extraordinar tablou de Crespi: acest Ioan Nepomuc, atît de scump Contrareformei, care o spovedește pe regina Boemiei, este reprezentat într-una dintre capodoperele picturii religioase italiene de la începutul secolului al XVIII-lea. Giuseppe Maria Crespi (1665—1747), zis și Lo Spagnuolo, aparține marii tradiții bolognese. Imaginea înfățișează un confesional clasic (care se generalizează în secolul al XVI-lea). Vălul care acoperă în mod obișnuit ușa centrală nu apare aici, pentru ca să-l putem vedea pe Ioan Nepomuc. Observați atenția extraordinară cu care ascultă preotul, a cărui aureolă este o dovadă de sfințenie, umilința reginei, căreia i-a venit rîndul la spovedanie, în timp ce bătrînul infirm ce se roagă așteaptă de partea cealaltă (Galeria Sabauda, Torino).

116. ASCETIC ȘI BAROC. REFECTORIUL CĂLUGĂRILOR.

Acest mare, acest spectacular Refectoriu al călugărilor *a fost pictat între 1730 și 1740, în ultima parte a vieții lui Magnasco (1667—1749). Alessandro Magnasco, zis Lessandrino, adică „micuțul Alexandru", este șeful școlii genoveze din prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Refectoriul, hiperbaroc, este*

aproape atemporal. Baroc prin mișcarea sa dezlănțuită (observați adevăratele exerciții de gimnastică ce au loc pe pereți), prin efectul de perspectivă (tabloul sau peisajul din fund îi dă și mai multă profunzime), prin fizionomiile și trupurile prelungi: doi călugări din primul plan, aflați pe treptele scării, au ceva din înfățișarea personajelor lui El Greco. Acest ciudat tablou de Magnasco, aparținînd genului fantastic, aruncă o punte între un Callot al Capriciilor și adevăratul Goya. În luxul ostentativ și inconfortabil al refectoriului, numeroși călugări, tineri, zbuciumați, iau parte la o masă destul de sobră, într-o mare dezordine și în plin zgomot. Ostentație, zbucium... și totuși, multă forță și sinceritate: sînt trăsăturile pașnice ale unei Italii catolice vii din perioada Luminilor (Museo Civico, Bassano).

117. CONVULSIONARII.

La antipodul teologic al catolicismului mediteranean, și totuși într-un climat psihologic destul de apropiat de sensibilitatea barocă, iată această scenă, adeseori reluată de gravorii timpului. În jurul mormîntului diaconului jansenist din Paris au loc numeroase manifestări individuale și colective, pe care este comod să le lichidezi printr-o părere univocă și simplistă. În secolul al XVIII-lea se vorbește de indivizi posedați de diavol, în secolul al XIX-lea se va vorbi de isterie. Trezirile colective metodiste, mai cu seamă cele din Țara Galilor, sînt adeseori destul de asemănătoare. Filozofi și adversari ai lor sînt de acord, de data aceasta, în hotărîrea de a se opune acestor mărturii, uneori stingheritoare, ale credinței populare. Cimitirul Saint-Médard este un spațiu închis, înconjurat cu ziduri înalte, produs al unor vechi cimitire urbane și favorizînd din plin fenomenul convulsionar. Acest loc important al pietății janseniste-richériste pariziene a fost foarte popularizat, celebrat sau defăimat prin mijlocirea unor asemenea imagini. Gravura este un străvechi arhetip a ceea ce noi numim astăzi mass media (Bibliothèque de la Préfecture de police, Paris).

118. O LOJĂ ENGLEZĂ LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA.

Această gravură este extrasă dintr-o masivă lucrare a lui Bernard, intitulată, în mod deloc echivoc, Ceremonii și obiceiuri religioase ale tuturor popoarelor din lume. Această primă etapă a francmasoneriei păstrează, mai ales în Anglia, nu numai un conținut filozofic cu precădere spiritualist — ea este cel

puțin deistă, dacă nu teistă, în sens voltairian —, ci și un ritual precis și complicat. Francmasoneria are caracteristici foarte diferite în Anglia, unde susține un latitudinarism liberal pluriconfesional, în Germania și în Scandinavia, unde este mistică, în Franța, apoi în Italia și în Spania, unde este aliata unui „partid filozofic" care duce o luptă necruțătoare împotriva bisericii catolice (Bibliothèque nationale, Paris).

119. FANATISMUL ANTICATOLIC DINTR-O ȚARĂ PROTESTANTĂ.

Ura împotriva catolicismului romanic, asimilat dușmanilor națiunii britanice, este foarte vie la Londra mai ales după complotul unor catolici împotriva regelui și a Parlamentului (1605). Catolicii și-au recîștigat drepturile civice abia în 1829. Un proiect tolerant care îi viza și pe catolici a dezlănțuit în jurul anului 1780 manifestări atît de violente încît clasa politică liberală ce se afla la putere a trebuit să dea îndărăt. Această gravură franceză este foarte abilă. Ea înfățișează Anglia într-o lumină foarte proastă, în timpul războiului de Independență al coloniilor din America, unde rolurile tradiționale sînt inversate. Denunțînd violențele ale căror victime sînt, aici, catolicii, partidul filozofic se răscumpără fără prea mare efort față de clasele populare, încă foarte legate de religia tradițională. Gravura este vie, plină de mișcare și cu o simbolică accesibilă. Ciinele care latră simbolizează fanatismul, copiii întinși pe jos, infantilismul pasiunilor și dezordinea (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).

120. TRAGEREA PE ROATĂ.

Episodul este banal în sine. Burgmesterul Friedrich Bleichhard a fost asasinat. Motivul este un conflict în legătură cu o poliță: un creditor sever, un debitor aflat la ananghie, care trebuie să plătească suma enormă de 18 000 florini. Ucigașul este supus în public la îngrozitorul chin al tragerii pe roată: este plata obișnuită în asemenea ocazii. Ciudățenia începe altundeva. Ucigașii sînt Mayer Moses von Grumbach, datornicul instigator, și doi complici ai săi, toți trei evrei. Scandalul este mare, se dezlănțuie o întreagă propagandă prin imagini. Pe locul supliciului, la ieșirea din Frankfurt, vin uriașe mulțimi populare, iar simbolurile vorbesc de la sine. Burghezia evreiască încercase să se integreze în partea de vest a Imeriului, participînd tot mai mult la tranzacțiile comerciale și financiare, dar un fapt divers (aprilie 1738)

este de ajuns pentru ca barierele să reapară și pentru ca să se schițeze un fenomen clasic de respingere. Este doar un aspect al luptei dificile duse de gîndirea Secolului Luminilor (Bibliothèque nationale, Paris).

121. HOGARTH DEMASCĂ FANATISMUL ȘI SUPERSTIȚIA.

Hogarth a avut geniul gravurii. În secolul al XVIII-lea, gravura a fost o armă eficace de difuzare a ideilor la nivelul analfabeților, al celor slab alfabetizați, „al celor ce știu să silabisească și să se semneze", precum și al celorlalți; această gravură demască, cu o vervă incomparabilă și uimitoare, în prelungirea unei duble tradiții care concordă (cea a Reformei umaniste, calvino-zwingliene și cea a gîndirii Luminilor), toate manifestările de iraționalism infra și parareligios: papismul așa cum și-l închipuie Law Church, *catolicismul baroc așa cum este el inventat de o Anglie barocă, vrăjitoriile persistente în Occidentul îndepărtat, în Nord, în Scoția și în Irlanda, în Țara Galilor; manifestările colective ale diferitelor fundamentalisme și, fără îndoială, primele manifestări ale Trezirii (gravura este tardivă, din 1762) sînt în mod voit confundate, după procedeul clasic al amalgamării. Nu este uitat nici desfrîul preoților (în prim-plan, la dreapta). Oare s-a terminat cu adevărat cu vrăjitorii? (Bibliothèque national, Cabinet des estampes, Paris).*

122. ALTARUL PRINCIPAL DIN MĂNĂSTIREA ROHR.

Și totuși, catolicismul baroc este o mare realitate autentică. Un adevărat desfrîu de mijloace foarte omenești, puse în slujba unei religii care privește cu hotărîre către relația verticală și lumea de dincolo. Mînăstirea din Rohr, al cărei interior este bogat împodobit, a fost construită de frații Asam (1686—1739 și 1692—1750). Această Înălțare a Sfintei Fecioare, *care împodobește altarul principal, este o uimitoare reușită, de o surprinzătoare virtuozitate tehnică. Ea îmbină uimirea celor de pe pămînt cu triumfala și verticala înălțare a Fecioarei către cer.*

123. ABAȚIA DIN OTTOBEUREN, VEDERE INTERIOARĂ.

Este opera lui Johann Michaël Fischer (aprox. 1691—1766). Începută în 1736 — construirea ei durează timp de treizeci de ani, pînă la moartea lui Fischer —, ea va fi continuată de Zwiefalten (1738—1765) și de Rott-am-Inn (1759—1763). Ca toate bisericile construite de J. M. Fischer, cea din Ottobeuren este concepută după un plan longitudinal, cu elemente centrale și o cupolă. La 660 m altitudine, ea încununează un ansamblu de construcții mînăstirești, începute în 1710, sub conducerea abatelui Rupert Ness de Wangen. Biserica are două turnuri înalte de 87 m, nava este lungă de 90 m, iar transeptul se întinde pe 60 m. Acoperișul cu cupole este decorat cu picturi ce deschid căile unei Biserici triumfătoare. Barocul abației din Ottobeuren acceptă moștenirea laică și cufundarea în forul interior.

BIBLIOTECA SUCEAVA

CUPRINS

CUVÎNT ÎNAINTE 5

AVERTISMENTUL EDITORULUI FRANCEZ 9

PREFAȚA EDIȚIEI FRANCEZE 12

MULȚUMIRILE AUTORULUI 19

INTRODUCERE. PENTRU A ÎNȚELEGE SECOLUL LUMINILOR 23

Există un timp propriu al Secolului Luminilor ? 23
Încărcătura semantică a Secolului Luminilor 29
De la creșterea orizontală la demaraj : secolul uneltei 41
Multiplicatorul de creștere a timpului din Secolul Luminilor 47

I. SPAȚIUL ȘI DIMENSIUNILE OMULUI . . 57

CAPITOLUL I. SPAȚIUL ÎN SECOLUL LUMINILOR 61

De la mica la marea Europă 61
Imaginea literară : *minores*, Montesquieu și călătoria filozofică 62
Cum s-a constituit marea Europă 72
1. *Europa deceniului 1680* . . . . . 76—77
2. *Europa după tratatul de la Kahlenerg, în jur de 1700* . . . . . 80—81
3. *Climat și recolte* 84
Dublarea seculară : spațiile 85
4. *Dublarea seculară* 86
5. *Etape și densitate a implantării urbane în Europa Orientală și Baltică* 90
6. *Traficul european în Mările Chinei* . . 102
7. *Spune-mi ce mănînci* 111

8. *Explozia demografică a Europei în afara Europei* 113
9. *Europa fără limite de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea* . . . . . 114—115
10. *O geopolitică a metalelor prețioase* . . 117
11. *Descoperirea Mării Sudului* 123

CAPITOLUL II. DIMENSIUNILE OMULUI . . 126

Originalități ale dublării seculare în secolul al XVIII-lea 126
12. *Mișcarea populațiilor europene pe state în decursul secolului al XVIII-lea* . . . 129
13. *Europa și lumea la mijlocul secolului al XVIII-lea* 131
Un model perfecționat al demografiei vechii Europe 132
14. *Vale of Trent în secolul al XVIII-lea* . . 143
15. *Repartizarea populației în Anglia* . . . 160
Cîteva modalități regionale 161
16. *Victoria asupra morții* 164
17. *Prețuri-indici ale cerealelor în Spania* 168—169
18. *Revoluția demografică în Anglia secolului al XVIII-lea* 178
19. *Populația din Insulele Britanice* 181
20. *Economisirea vieții* 183
Antropologie fizică și culturală, alfabetizare și niveluri de lectură 188
21. *Originea socială a studenților de la universitatea din Glasgow în secolul al XVIII-lea* . . . . . 194—195
22. *Nuanța regională* 196
23. *Anglia educată* 197
24. *Europa educată* 198
Victoria asupra morții. Zece ani de vîrstă adultă în plus 202
25. *Flotele din Europa* 205
26. *Ciuma din Marsilia, 3 septembrie 1720* 220—221
27. *Mortalitatea zilnică la Marsilia în timpul ciumei din iulie-noiembrie 1720* 221
Un nou stil de a muri : retragerea afectivă în intimitatea familiei 226

CAPITOLUL III. ÎN VÎRFUL PIRAMIDEI SOCIALE. STATUL ÎN SECOLUL LUMINILOR 232

Harta poruncește 233
28. *Europa tratatelor de la Utrecht* . . 238—240
29. *Imperiul și Austria* . . . . . 242—243
30. *Spațiul danubian* 245
31. *Scandinavia și Mare balticum* . . . 246—247
Gîndirea politică 251
Anglia și Franța. Periferia. Despotismul luminat 265
Preafericita împărțire 293

II. PUNEREA ÎN MIȘCARE A GÎNDIRII . . 296

CAPITOLUL IV. LĂRGIREA CÎMPULUI CUNOAȘTERII 300

Reducția fenomenologică : revoluția modurilor de a gîndi, alterarea sensibilității 300
O sociologie a cunoașterii 305
32. *Conținutul scrierilor în Franța, în secolul al XVIII-lea* . . . . . 324—325
Cunoștințele 342
33. *O privire asupra vieții* 348
34. *Voltaire ca vulgarizator al lui Newton* 357
Științele umaniste 369

CAPITOLUL V. GÎNDIREA SECOLULUI LUMINILOR 385

Multiplul secol al XVIII-lea 385
Divinitatea își are legile sale. *Natura naturans sau natura naturata ?* 388
Noul atac mistic venit din Nord 427

LISTA ILUSTRAȚIILOR 431

Redactor : ELENA VICTORIA JIQUIDI
Tehnoredactor : DOINA ELENA PODARU

Bun de tipar : 30 octombrie 1986
Apărut : 1986 ; coli de tipar : 19,67 ; planșe : 36.

Tiparul executat sub comanda nr. 62 la I. P. „Filaret", str. Fabrica de chibrituri nr. 9—11, București
Republica Socialistă România